

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

CSENGERY ANTAL és LÓNYAY MENYHÉRT.

UJ FOLYAM.

III. KÖTET.

PEST,
NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV,
M. AKAD. NYOMDÁSZNÁL.

1865.

80 7891

28/13

BUDAPESTI SZEMLE

1907. ÉVI KÖNYV

GEZEGYI AKTÁR ÉS LÖVÉSZ MŰVEI

II. FÜLV. A. M.

III. KÖNYV

PÉST.

GEZEGYI AKTÁR ÉS LÖVÉSZ MŰVEI

Org. Lovász Könyvtár
19977. 63. sz.

FISCHER KUNÓ

GOETHE FAUSTJÁRÓL.

NYILT LEVELEK SZÁSZ KÁROLYHOZ.

Irod, hogy mindenekfölött egyben irgyled sorsomat: Fischer Kunó előadásainak, Goethe Faustjáról, hallgathatásában. S valóban méltán.

Talán a művelt irodalommal bíró nemzetek egyikében sincs aránylag oly kevés érdeklődés a philosophia, és épen a német philosophia iránt, mint a mienkben. De bármily hátra álljunk is e tekintetben, — nálunk sem ismeretlen már Fischer Kunó neve; s csak ez év elején olvastam róla a „Protestans Egyházi és Iskolai Lapban,” hogy ő Németország (vagy a mi itt egyet jelent: a világ) legjelesb élő philosoph-írója *). Róla mondta Hase, a jénai egyetem Nestora, hogy világosabban tudja előterjeszteni a különböző bölcséleti rendszereket, mint saját szerzőik; róla mondja a berlini Michelet, hogy „a hegeli philosophia egyik ingatlan maradt oszlopa”; s róla, ennek kiegészítésül Frank, hogy „felüté Jénában a hegeli bölcsélet zászlóját, de kanti örökös alatt.” Róla olvastam egyik legjelesb német kritikai lapban, midőn egy sereg, Lessingről és műveiről szóló munkát s köztük Fischerét is megbirálja, mely, most egy éve, ép ily modorban, mint most Faustról, akkor Lessing Bölcs Nathanjáról tartott előadásai eredménye, hogy a

---

*) Fichte fölött, ennek százados ünnepén tartott, remek emlékszedét azóta közlé, épen e sorok írója, egész terjedelmében, a Sárospataki Füzetekben.

megbirált művek közt a Strauss Dávidé (a Jézus élete írójáé) mellett a Fischer Kunóé az egyedüli, mely a lessingi szellembe igazi itésszettel birt behatolni. S róla mondom én végre (hogy a nagyokkal tegyem magam egy sorba), hogy a ki azt óhajtja épen tanulni, a mit Fischer előadása tárgyául kitűzött, senkitől jobban meg nem tanulhatja, mint épen Fischertől. — Soha az előadás oly ritka világosságát, könnyű folyékonyságát és mégis mélységét, soha azt a határtalan uralkodást tárgya fölött, minőt Fischernél tapasztalok, és mondhatom elragadtatással tapasztalok, nem láttam, sőt nem is sejtettem eddig.

De ezt, mi ezelőtt még egypár hóval ignota quantitas volt előttem, Németországban jól tudják; mert a jénai egyetem legnagyobb terme szűk befogadni mindazokat, kik Fischer előadásait, s különösen Goethe Faustjáról, hallani akarják. A ki csak teheti, hallani akarja ezt, s nem egy öreg ember ül mellettünk a padokon, szorgalmasan jegyezve a hallottakat; számos idevaló, polgár sőt idegenek is, kik csakis ez előadásokért tették át lakásukat Jénába, az egyetem prorectora *) s majdnem az egész egyetemi ifjúság képezi ez előadások hallgatóságát, és még egy: előadó atyja, nyugalmazott superintendens, ki legszorgalmasabb tanítványa fiának. Szép az, midőn a szó szoros értelmében zsúfolt teremben a fiú megjelen atyjával, s végig haladva a nagyon is szűk sikátoron, melyet a hely hiánya miatt álló hallgatók engednek neki, föllép trónjára, a tanári székre, s onnan méltó önérzettel tekint szét. És aztán elkezd beszélni a legnagyobb tüzzel és mégis nyugodtsággal, a legnagyobb gyorsasággal és mégis érthetőséggel.

E gyorsaság természetesen nem engedi oly terjedelemben tennem jegyzeteimet, mint óhajtanám, s ha mégis képes leszek csak némileg is összefüggő egészet közölni veled, az érdem a világos előadásé s nem az enyém lesz; míg a hiányok mindenesetre enyéim s nem az előadóéi. De ez nem tartóztat vissza szándoktól s im megkezdem tudósításaimat, kíváratodra, s Fischernek egész szívességgel sőt örömmel adott engedelmé mellett ez előadásokról.

Hármas czélt óhajtanék elérni e nyílt levelek írása- és köz-

---

*) Az egyetem rectora mindig a weimari uralkodó herczeg, mint patronus.

readásával. Egyik: hogy talán érdekeltséget költök, vagy a mennyiben az már föl van költve, nevelem azt a nagy közönségben Goethe e remeke iránt; ez maga elégséges volna. Másik: hogy a te kérted mellett a magam kedvtelésének is eleget teszek vele, tovább mulatván a megragadó előadáson s visszaidézőn lelkem elé annak részleteit. S végre, hátha egyszer csak kivennéd könyvtáradból azt a szép vörös kötésű könyvet, s elkezdenéd fordítani. Bizony, Shakespeare után ez a legelső; s N. I. fordítása, melyet egykor épen te, inkább a jó igyekezetű kezdeményt, mint a sikert méltányolva, oly melegen üdvözlöttél, csak annyival inkább kívánni valóul hagyta fönn a következő jobbat. Magam tudom legjobban, mily nehézségek várnak Faust fordítójára, de a nehézségek a szellemnek sohase annyira akadályok, mint ingerek.

Még csak azt jegyzem meg, hogy Fischer előadói első személyét közleményeim folytán meg fogom tartani (ennyiben legalább ő beszéljen), s ezzel áttérhetünk arra a levélre, mely fölé mindjárt ezt írom:

I. *)

ELŐZMÉNYEK. AZ EDDIGI FAUST-MAGYARÁZAT. HIBÁS NÉZPONTOK.

Goethe Faustja, melyről ha azt el nem mondhatjuk is, hogy a világ, de annyit el, hogy a német irodalom legnevezetesebb jelensége, úgyszólván születése óta kedvezéz themája a commentatoroknak, úgy a tanári katedrán, mint a könyvek piaczn. Megvizsgálták, megfejtették, megmagyarázták ezt minden oldalról, csak hogy e megfejtésekről majdnem általában el lehet mondani, hogy nem hogy segítették volna, de sőt rontottak e nagy mű kellő

---

*) A Budapesti Szemle Szerkesztőségéhez! Mikor a következő leveleket egyenként kaptam, czéлом volt az egész cyclust a B.p. Szemle útján terjeszteni olvasó közönségünk elé. De a terjedelem mind nagyobb nagyobbra nőtt, s sokkal túlment azon határon, a mit előre hittem hogy elérendő. Át kelle látnom, hogy egy, annyi irányban igénybe vett encyclopaediai folyóirat, ily — specialis monografiának alig adhat elég helyet. Válogatnom kelle azért. S tán a t. szerkesztőség és az olvasók helyben hagyásával találkozom, midőn közlésre az előzményeket és a költemény alapeszméinek fejtegetését, s azonkívül a Gretchen tragoédiát, mint legérdekesebb s legönállóbb darabokat, szemeltem ki.

megértésén. S mivel a commentatorok legnagyobb része a philosophok feles számú seregéből telt ki, el lehet mondani, hogy éppen a philosophia adós egy helyes értelmezéssel. Előadónak régi, majd-nem tanárságával egyidejű vágya ez értelmezés megadása; már tanárságának első éveiben meg akará azt tenni, s hogy nem tévé, abban csak más irányú felhalmozódott teendői gátolták. De azért szándokát és vágyát ez évek alatt, melyek már 14-re szaporodtak, sem ejtő el, s szabad óráinak legkedvesebb foglalkozását éppen az előkészületek tévék.

Természetesen előbb a-nézpontot kell megjelölnünk, melyről a kezünk alatti könyvet tárgyalni fogjuk, s annyit előre is meg lehet mondani, hogy az jóformán ellentétes az eddigi magyarázókéval. S hogy amazok hibásak voltak, azt tulajdonkép rossz néven sem vehetjük jámbor elődeinknek. Nézzük csak közelebb a dolgot. A könyv, mely a világba lépett, tisztán philosoph körzetbe jutott. Csak annyit kell megemlítenünk, hogy megjelenése a hétszázkilencvenes évek után esik, s ezzel be van bizonyítva állításunk. S mert akkor az egész világ bölcselemi kérdésekkel foglalkozott, s mert könyvünk is nem egy bölcselemi kérdést érint és tárgyal, mi természetesebb, minthogy az egész, bölcselemi, metaphisikai műnek tekintetett. A minden megfejtenő sőt sár szemmel váró világ,—mert ez jellemzője a forrongó bölcselemi mindent tudni akarásnak,—sphinxet látott e könyvben, és a bö bugyogóban és czilinderben járó törpe Oedipusok csak úgy özlöltek a talány megfejtésére. Hozzá járult ehhez az is, hogy a költő maga is, a magasröptű genius önértetével, a commentatorok balgaságait még helyeselte, sőt az első magyarázónak —Schubart— levelet is írt, melyben bámulatát fejezi ki iránta, mert költeményének csodálatosan mélyére hatott. Goethe e játszisága aztán egész csapatot buzdított föl, s mindnyájan nekiestek, hogy a talány rejtőszavát kitalálván, az egészet megmagyarázzák. Mert azon hitben voltak, hogy egyetlen eszme van keresztülvé a mesén, a mit keresniök kell, s ha ez meg van, az egésznek értelme is meg van. Így a fennebb említett Schubart meg volt győződve a felől, hogy Mephisto az egész művön keresztül nem csinál egyebet, mint neveli Faustot, s így ki lön a nagy bölcseiség mondva, hogy Mephistopheles, az ördög, nevelője, iskolamestere (maga Schubart is az volt) az embernek. Egy másik, Falk János, Weimarban, meg nem foghatja elődének esztelenségét, mely oly

szörnyű messzevivő tévútra vezeté: hisz csak a vak nem látja, hogy az egész mű természetbölcseleti költemény. És aztán következtek verssorról verssorra a magyarázatok, hogy kell ezt vagy azt érteni. A tulsó oldal Faustban vélé a sziklapattantó Szam buzót rejleni, s mivel két tulnyomó tulajdönt leltek benne: a tudvágyat, és kéjvágyat, ebben vagy abban keresék a hős tragikus bukásának rugóját. És így tovább; — de ez mind csak előrsi puffogatás volt a most következő philosophok sorkatonaságához mérve. Ezek bölcselemi tankölteményt látnak könyvükben, s valahány philosophiai secta kezébe vette, és hány meg hány nem volt! mindenik saját igazolását látta benne. S ez természetes. Meg voltak sziklánál keményebben győződve, hogy tanrendszerük maga az igazság; nem kevesebbet tartottak Fausttól, s így a mathesis ismert törvénye szerint: ha két mennyiség egyenlő egy harmadikhoz, egymás közt is egyenlők, Faust nem lehetett más, mint saját tanrendszerük versekbe foglalva. És akkor aztán szegény Faust végig vándorolt mindenik kezén, egyszer Jacobi, majd Fichte, Hegel, Schopenhauer stb fogott hozzá. Például sokszor fordul elő benne a hit és tudás tárgya; s mivel Hegel iskolája akkor sokat foglalkozott e két tárggyal, Faust sem lehetett egyéb, mint e két fogalom kifejtése Hegel eszméi szerint. De még e magyarázati mód is lángelműnek nevezhető ahhoz képest, mely utána következett. A stoikusok egykor belátván, hogy istentanukban sok oly történet fordul elő, melyek, ha igazán megtörténtek, sokat levonnak isteneik istenségéből, segitendők magukon e dilemma közepett, úgy kezdték magyarázni a történeteket, mint a melyek csak ruhái egy-egy általános eszmének. Szintűgy később az alexandriai és zsidó új-platonikusok, amazok a hanyatló keleti természetimádást, emezek az ó-testamentumi irástudomány maradványait igyekezvén a görög s különösen a platói bölcselettel kiegyeztetni, mit a homlokegyenest ellenkező tartalommal csak úgy tehetének, mindkettőt meg akarván tartani, hogy a vallást képleges magyarázatok által igyekeztek összhangzásba hozni a görög bölcselettel. S e magyarázati módokat nevezük képleges, jelvi, (allegoricus, symbolicus) magyarázatnak. Szegény Faustnak is be kelle nyakát az önkény ez igájába hajtani, s akart nem akart, a prokrusztos ágy hosszába kellett nyújtózkodnia. Ebből aztán ilyenforma magyarázatok kerekedtek: Mikor Mephisto Faustot meglátogatja s távoztakor megjijed a pentagrammától

s mindaddig ki nem mehet, míg egy egeret nem idéz fel, azzal le nem rágatja az öt sarok egyik csücsát: világos, hogy ez esemény a lélek megszabadulását példázza a testtől. Az öt sarok a test. De a lélek meg nem szabadulhat belőle, míg nem jön a megemésztő principium — a halál (itt egér) és a testet el nem rágja. Nem genialis magyarázat e ez? Vagy mikor Faust megjelenik Gretchen-nél a börtönben, kezében a kulcsesomóval és lámpával, ez eszközket sem hozza ok nélkül. Mert a kulcsesomó a más segítségére támaszkodás elve, a lámpás pedig a világító, elősegítő gonoszé. Gretchen pedig semmi más, mint a Schoppenhauer-féle akarat megtestesítése. Akadt magyarázó, ki azt is meg tudta mutatni, miért kellett Mephistónak átváltoznia, miért kutyává, miért pudli kutyává s miért éppen fekete pudli kutyává. De ne kövessük e végtelenig menő eszeveszettséget tovább. Mi természetesebb, minthogy e kezelési móddal, a költészet fénypora, mint durva érintéstől a lepke színei, mind letörlődött Goethe magasröptű gondolatairól, s a philosophok kezében nem maradt egyéb, mint a csupasz pondró, az ellapult eszme. Mint kérlelhetlen boncztanárok csak úgy turkáltak e nemes testben, nem tekintve, hogy az egészet egybetartó idegszálak szétszakadoznak esetlen kezeik alatt. S így nem volt szerénytelenség, midőn előre kimondtuk, hogy az eddigi magyarázatok csakis eldobni valók, mert kiindulási pontjaik s a lapnézeteik hibásak. Ők előre fölteszik, hogy 1.) Faust bölcselni tanköltemény, pedig e nézet alapjában hibás. Vegye kezébe akárki e könyvet, a philosophiai képzettség minden készülékei nélkül, csak éppen szíve legyen helyén; ne tegyen erőszakot magán; engedje át magát az érzés, lelkesülés, csodálat, felmagasztalás benyomásainak, melyek, mint a napsugarak a Memnon szobrára, úgy áramlanak e könyvből szívére: s meg kell ismernie, hogy ilyen benyomást semminemű bölcselmi tanköltemény nem tesz reá, mely egyébire nem képes, mint hogy eszméket, a legjobb és legritkább esetben helyes eszméket közöl vele. — Fölteszik, hogy 2.) Faust egy határozott eszméből indul ki, s a mese csak ruhája ez eszmének. Úgy de ez esetben a mesét egészen a költőnek kell készítenie, pedig ő, jól tudjuk, készen kapta azt, — szerencsés költő, mondai alapon dolgozhatik! — s így e nézet is alapjában hibás. Három egész századig fejlődött e monda, még pedig irodalmilag, mielőtt Goethe kezébe vevé. A nép szájából kivéve lett belőle népdal, majd népkönyv, népdráma (Goe-

the emliti, hogy költsékekor fülében zajgott a gyermekkorában látott Puppenspiel), sőt műdráma, hogy többet ne emtitsek Lessing töredékénél. — És fölteszik 3.) hogy e költemény egy eszme uralma alatt lön ihletve, hogy az egész egy öntés műve, de e nézet is alapjában hibás. Hibás, mert megkezdése és befejezése között 57 év telt el, s szinte Goethe életkölteményének tekinthető. A mint fejlődött Goethe, úgy fejlődött Faust; s csak rövid idővel a költő halála előtt született meg az egész mű.

Ez előzményekben tagadólagosan már meg van adva a mi álláspontunk; mi elvetvén a scholastikus, allegorikus, dogmatikus nézpontokat, — mert ki előföltételekből indul ki, az dogmatikus — az ítéset terére lépünk. De mielőtt magát a művet tennők vizsgálódásunk tárgyává, látnunk kell a Faust monda fejlődését azon pontig, midőn Goethe kezébe vette, és Goethe fejlődését addig, midőn Faust megírásához hozzá kezdett.

Még csak annyit, mielőtt előmunkálatainkhoz hozzá kezdenénk, hogy a sok rosz magyarázó után egynehányat méltatnunk kell, s ezek azok, kik nem tették föl előre magukban, hogy ezt vagy azt fogják könyvükből kimagyarázni, hanem jóakarattú, elfogulatlan ítészi észszel fogtak hozzá s csakis ezzel kívánták a rejtélyt megoldani. A lipcei Weisse mindjárt egyike ezeknek, de főként a zürichi Fischer, a hegeli szépiészet nagymestere; meg a tübingai Köstlin, kik mindnyájan többé-kevésbbé mélyére hatottak a nagyszerű műnek. Végre Gervinus, ki különben egyáltalán nem nagy bámulója Goethének, irodalomtörténete azon része azonban, mely Faustot tárgyalja, kétségkívül nem csak a műben magában a legsikerültebb, hanem egyáltalán mindazon iratok közt is, melyek valaha Fausról irattak. Határozott pragmatikus álláspontot foglalva el, azt igyekszik kimutatni, és helyesen, hogy az egyes részletek nem fogamzási sorkövetkezésben vannak most kezeink közt a Faust czímet viselő könyvben. S mi ez álláspontot annyira helyeseljük, hogy magunk is ez úton kívánjuk a nagyvonású mythos e megdöbbentő módon langeszü egészszé alkotását tárgyalni.

II.

A MÁGUS- ÉS FAUST-MONDA.

A XVI. évszázban látjuk az első jeleket, hogy a Mágus-monda a Faust-mondában ülepedik meg. És ez természetes. Ez

időre esik a nagyszerű átalakulás, mely az egészen theológiával saturált világnézletet, a naturalistikusba segíté át. Az új szellem, mely bilincseit lerázva világszomjat érez, kilép a theologia nyomasztó légköréből, s mert a nagy megerőltetésbe kerülő kiszabadulás rendesen túlságba bukást idéz elő, a theologia teréről a theosophiára lép és mert isteni mysteriumot lát a legalsó természeti légtől fel egész az ég csúcsozatáig, e rejtelem megfejtését igyekszik megadni. S e nézlet, a mint minden irányzatában kifejlik: szükségkép tovább megy; elismervén az isteni befolyást az egész világra, meg is akarja azt ismerni, s ez a mágikus világnézlet, hit a mágiában. Ez út vezet a theológiából a természettudományokhoz, a XVI. században. S nézzük csak meg Faustot, hányszor beszél ő a XVI. évszáz titokzatos, mély, homályos szavaival. Goethe tanulmányozta azon kor észjárását, nyelvét, s mesterileg volt képes azt utánozni is. Álljon itt egy idézet állításunk igazolására:

Wie alles sich zum Ganzen webt,
Eins in dem andern wirkt und lebt!
Wie Himmelskräfte auf- und niedersteigen
Und sich die goldnen Eimer reichen,
Mit segenduftenden Schwingen,
Vom Himmel durch die Erde dringen,
Harmonisch all das All durchklingen!

Irodalmi rejtélyül tűnhetik föl, hogy a szó alatti mondák századok alatt sem szűnnek meg tárggyul felhasználtatni, holott annyi bennök a varázsbóhozat, a nevetséges oldal, s mégis nem egy nagy szellem próbálja meg rajtok erejét. Azonban e rejtély önmagától fejlik föl, ha szegesebb pillantásra méltatjuk magának a mondának alapvonásait. A foglalkozáshoz megkívántató alapföltét tehát: hit a mágiában. S itt tegyünk megkülönböztetést a mágia és csodák közt. Ez az isteni erőkről azt hiszi, hogy független a természettől, égi magosságukból leszállanak a földre, s ép olyanokul tekintik ezeket, mint a melyek isteni munkásság célzatából, a természet örök törvényeit semmisítik meg vagy függesztik föl. A csodában az isteni erő természetivé válik. Amott, épen megfordítva, a természeti erők fokozódnak isteni magaslatra, s a természeti erőkből, az emberi kutatások adta ismeretnél fogva, isteni eredmények állnak elő. Ez álláspont tehát isteni erőt, életet tesz föl előre a természetben, s így tisztán pogány. Im itt az összekötő kapocs az ó- és középkor között, mert amaz is isteníti a természetet, s egyes

erőiben egyes isteneket lát. Az ó-kori bölselem utolsó mozzanata, hogy ne mondjam rángatódása, az új platonismus, tudományosan állapítja meg a mágiát. Az ellenzék természetes eredmény a keresztyénség és a mágia hite között, de az új platonismus túlfeszített erőlködéssel igyekszik a régi istenek csodabájú seregét ismét visszavarázsolni a valóságba. S mert a keresztyénség magától ez erőlködéstől is kereszttet vetve fordult el, mert nem volt még elég erős saját istenében való hite, mintha féltette volna ennek uralmát amazok újra éledésétől: természetesen az ő körébe is átszivárgott mágia nem isteni, hanem ördögi erőket léptetett föl a természetben. Ezért a keresztyén mágia az ördöggel való szövetség-eredménye. Az embert a keresztyénségben is ezer meg ezer teher nyomja; itt is lobog az a vágy kebelében, valami magasabb, valami korlátlanabb után, sőt annnyival inkább, mert itt egy csoda nagyságu példány ragyog szemei előtt, mely őt a magasabb, korlátlanabb szabadság fenn-körébe csalogatja. De embernek emberi erőnél magasabb tehetség nem adatott, s így a nehéz bilincsek alatt nyögő megszabadulását csak egytől: az ördögtől várhatja. Ha hát a számára isten által kimutatott helyből ki akar lépni, azt csak az ördög által teheti. S a magasabb és korlátlanabb hely, hova mindig és mindig vágy az ember: a tudás meg az élvezet országa. E vágyaiban csak a mágia segítheti az embert. S mi ez örök emberi vágy kifejezéseül három századig dadogott az irodalom nyelvén, azt Goethe fogta fel és mondta ki egész valójában és tisztaságában. Ez örök emberi vágy kifejezéséről mondók felebb, hogy természetes, hogy minden idők érdeklődtek iránta. Hány nagy és csoda-nagy költői tárgy vajudik az egész emberiség agyában, mignem elkövetkezik az egy, ki l e g y e n szavával egészben tudja azt előállítani. Ezer meg ezer kísérlet szenved hajótörést, míg jön egy, az igazi, ki mosolyogva kerekíti egészszé, a mit annyian nem tudtak még csak megkezdeni sem. De nem minden vajudott tárgy megoldható is egyszersmind. A keresztyénség megalapulása óta úgyszólván minden költői agyban korongott egy nagy költemény: a keresztyénség költeménye. Végre — Percival bámulatra méltó kísérlete után — Klopstock hozzá mert ülni és — megbukott. A keresztyénség költeménye mindennekuél szebben, egészebben van megírva a négy evangyliomban. Nem így a Faust-monda, mely egy forradalom története: az emberiség forradalmáé, az istenség

ellen. Mint az ó-kori mythológiában látunk egy lázadást az istenek ellen; mint a tytánok hegyeket raknak egymás tetejébe, hogy azok segítségével megostromolják az egeket, s mint e mythologiai monda Prometheusban van személyesítve: úgy az egész emberiség igyekszik az élv és tudás korlátlanságában lerázni az élet vas igáját, s ez igyekezetben, mint amott Prometheus, itt Faust a typus, mint ott az, úgy itt ez áll a tetőponton; mint ott a tytánok, úgy itt a mágusok akarják a természeti erőket isteniekké fokozni, — s ép e tartalmat tudá Goethe egészében fölfogni, s korának prometheusi érzelmeit nem csak felfogta, hanem ki is birta azokat fejezni.

Két indok ösztönzi az embert, hogy mágussá legyen: a tudás meg az élvezés vágya. A középkorban egész sorozatát látjuk a mondáknak, melyek hol egyik, hol másik oldal előtérbe léptetésével kezelik az anyagot. Az antiochiai Cyprian a keresztyén Krisztina iránti szerelemből mágussá lesz és — megtér (Calderon). A cyliciai pap, normandiai Róbert herceg, II. Pál pápa, Militarius és még számtalan, don-juani vágyból lesz mágussá s az eredmény mindenütt a megtérés. A másik csoportozat, mely a tudás utáni vágyból szövetkezik az ördöggel, éppen nem szegényebb amánál; elég, ha csak II. Sylvester mondájára mutatunk; vagy az ördög — a szüztől született Krisztus példájára — szintén egy mindenttudó, mindenre képes ördög fiat akar nemzeni, szintén a szüztől: Merlin, az ördög fia, mondája. E két mondairány összeér Faustban (ő is mondja: *Zwei Seelen wohnen, ach! in mir!*) s úgy tekinthető, mint a mágus monda typusa, collectiv mondája.

Ennyit előzményül; térjünk most magára a Faust-mondára, mely a XVI. században lép fel először irodalmilag, és második felében már egészen ki van fejlődve. A benne szereplő személy mindenütt Faust János, s hogy ez valóban történeti személy, arra nem egy bizonyítékunk van. Melanchton említi, hogy ismert egy Dr. Johannes Faustot, ki Krakkóban tanulta a mágiát, János herceg el is akarta Wittenbergben fogatni, de szerencsésen megmenekült. Ez történt a XVI. századnak mindjárt elején. — Trittemius János is tudósít ugyanazon korból, hogy egy csodálatos kalandorral ismerkedett meg, ki ifjabb Faustnak (Georgius Sabellius) nevezte magát, s dicsekedett vele, hogy mindazt képes megtenni, a mit Krisztus. Mucianus Konrád szintén találkozott Erfurtban egy kalandorral — Georgius Fausttal — ki Hemideus (félisten) nevet viselt.

S végre a maulbrounni apátság jegyzőkönyve is tanúskodik róla, hogy kebelébe egy Dr. Faust vétetett fel. Az adatok összevetéséből és azon körülményből, hogy Georgius Sabellius már ifjabb Faustnak nevezi magát, tehát előtte kellett már egy híres Faustnak létezni, kinek még nevét is fölvtették; — leghihetőbb, hogy Dr. Johannes Faust a monda hőse.

És ezzel már áttérhetünk a mondát tárgyazó irodalmi művekre.

III.

A FAUST-BUCH. A PUPPENSPIEL.

Az első, úgynevezett *F a u s t - b u c h* 1587-ben jelenik meg, s a következő két évben két alig eltérő új kiadást ér. 1599-ben Wittmann György új kidolgozásban adja ki. Nagy időközre, 1674-ben jelenik meg a Pfizer átdolgozása, megelőzve többrendbeli, úgynevezett vásári (ponyva-) kiadástól. Pfizer kiadásának népies kivonatát képezi a „keresztyénileg gondolkodó“ kiadása, egész czímmel: Allen Sündern, zur herzigen Aufmunterung, von einen christlich meinenden. Ebből készült aztán előbb egy népballadai kidolgozás, aztán az általánososan elterjedt bábjáték.

A *Faust-buch* tartalma, rövid kivonatban imez. Faust egy szegény rodai (Jéna mellett) paraszt fia. Nagybátyai segélyvel azonban képes Wittenbergbe az egyetemre menni, hol theologiát tanul s a tudományokra annyira ráadja magát, hogy tanulótársai csak „der Speculirer“ névvel nevezik. Kitűnőségét a tanárok is elismerik; de a mely szemlélet a mysticismus útaira téríti s elkezd mágiát tanulni. (A biblia — mint a könyv kifejezi — „a pad alá kerül“.) Végre megelégteli a poros könyvtanulmányt s élni akar: világfivá vágyik lenni s medikát hallgat. („Sasszárnyakat öltött s ki akarta kutatni az ég és világ mélységeit“.) Egy-éjjel aztán, midőn már a természet titkainak závarai egyenként fölpattantak volt előtte, kimegy a város alatti berekbe, és földidézi az ördögöt. Az ördög átalakuló alakzatokban jelenik meg neki: mint szélvész, mint tűz, végül mint a sphaerák zenéje. Faust lakására rendeli őt s az meg is jelenik nála másnap, mint szürke barát. Itt esik meg a k ö t é s köztük, következő föltételek alatt: hogy Faust, 24 évig minden alakot fölvehessen, minden kérdésre felelhessen, s az ör-

dög őt mindenben segíteni tartozzék; ő viszont elesküszí a kereszténységet, és saját vérével írja a szerződést alá a H. F. bétüket, melyek jelentése: H o m o F u g e. Az ördög e kiadásban „Mephistopheles” név alatt szerepel. A monda utána teszi a vérszövetségnek, hogy ezt Faust fenhéjázó, az embert megillető korlátokon túltörekvő vágyakból tevő, (Prometheus); s ím itt benne a gygási, — az ördögben a luciferi vonás. — Erre aztán következik a víg élet; az ördög minden bohóságot elkövet m e s t e r e mulattatására, végül ismételvén az é g i z e n é t is (mit Goethe is fölhasznál) minden vágya beteljesül: pénz, szép ruha, drága ételek, — az ördög mindent beszeréz. Majd következik a don-juani vonás. Szébbnél szébb ördögasszonyok állnak Faust rendelkezésére; de végre ezzel is jóllakik, s t u d á s r a vágyik. Világútra indulnak, meglátogatják Konstantinápolyt (a pápa mint szürke barát), végül Innsbruckba érnek, hol Faust a császár kedvéért fölidézi Nagy-Sándor és neje szellemét. Visszatérve Wittenbergbe, a tanulók, víg poharazás közben, szeretnék a világ legszebb asszonyát Helenát látni; Faust e kívánságnak is eleget tesz, fölidézi s szerencsésen bele is szeret Helenába. — A szerződés 23-dik évében az ördög nőül is adja neki, s e házasság gyümölcse Justus Faust (Faustus II.) A 24. év elteltével, vagyonát famulusának, Wagnernek testálja, ki — közben legyen mondva, az élvágyban hű követője mesterének; — s azzal elviszi az ördög.

Kissé részletesen adtuk e tartalmat, hogy a többi, csak kévéssé eltérő kiadásokat bátran mellőzhessük. Legfelebb egy-két kiváló pontot jelölünk meg. Így Wittmann 3 kötetes műve, mely a legkisebb részletekig elbeszél mindent, a mi csak a mondához tarthatik s abban is megegyez az elsővel, hogy Faustot „grosses, herrliches Ingenium”-nak nevezi; a mágiára hajlást szintén a kéjés tudás-vágyból származtatja, — abban válik el attól, hogy Faust életének chronologiai folyamát leírván, midőn a szerződés megkötéséhez ér, azt (mint Goethe is) szobájában viteti véghez; szintén érintkezési pont Goethével, hogy az ördög gyakran jó uszkár alakban, Vestigian név alatt. Sőt nála is, mint Goethenél, Faust első nyilvános fölllépte a lipcei Auerbach-pinczében történik (Wittmann szerint 1525-ben), s ugyanez évszám látható a mai Auerbach-pince két képe alján; melyek közül egyik, saját tapasztalatom szerint (s itt már az első személy Szász Bélát jelenti) Faustot ábrázolja a

mint kilovagol a hordón; a másik pedig lakmározását a víg fickókkal. — Második nevezetes mozzanat a Wittman-kiadásban az erfurti tanulókkal való poharazás, hol Faust ezeknek Homért magyarázza, oly kézzelfoghatólag, hogy minden egyes személyt föl-idéz; mikor aztán Polyphem-re kerül a sor, a tisztelt hallgatóság megoldja a kereket. A következő napon az asztal-fűrást és borvarázslatot ismétli, mit Goethe szintén felhasznál. — E korba esik Lerchmann irata is a Bűvészetről, mit Goethe, úgy látszik szintén ismert. Lerchmann egy bűvésről, de nem Fastról, beszél egy adomát, mit a mi Hatvani-nkról is beszélnek, mikor minden vendég elé egy szőlőt (H-nál uborkát) varázsolt elé az asztalból, s mindeniket fölszólítván, hogy kését tartsa a szőlőnek, de bele ne találjon metszeni, eltávozott a szobából. Mikor visszatért: minden vendég, saját orrát (Hatvaninál házastársáét) tartá kezében kését neki szegezve.

A XVII. századbéli Pfizer-kiadásból csak egy érintkezési pontot emelünk ki Goethével, s ez: hogy Faust a szerződési idő vége felé, egy kereskedő egyszerű, ártatlan leányába szeret bele. Ime, *G r e t c h e n* előképe! De azért Goethe Margarethja oly magasan és egyetlenül áll a költészettörténetben, hogy érdeméből semmit le nem vonhat, hogy előképe van. E szerelem természetesen Mephistónak nincs inyére, mert fél, hogy elveszti általa zsákmányát, s ettől elvonni őt: idézi föl Helenát, kiért Faust oda is hagyja az egyszerű polgárleánykát.

S most áttérhetünk a Bábjátékra, mely az egyik összekötő láncszem a Faust-monda és Goethe Faustja között. Ezidétt már a Faust-monda útát lelt Angol-, Lengyel-, Spanyol- és más országokba; s megülepdedve, a német marionette-játékban jelentkezik, oly tükélylyel, annyi drámai elemmel vegyítve, hogy szinte hihetetlennek látszik, hogy sodronyon rángatott bábuk oly való-helyzetekre képesek lehessenek. E bábjátékot utolszor a jelen század elején adták Potsdamban. Újra összeállítását Simrock-nak, a népköltészeti maradványok nagyérdemű gyűjtőjének köszönhetni. Ez is a wittenbergi tanulószobában kezdődik, hol Faust kétségbeesik: hogy minél többet tanul, annál jobban belátja tehetetlenségét. Ekkor két szellem jelenik meg neki jobbról és balról; amott a theologia mindig diskántban, emitt a mágia mindig basszóban szóló szelleme, mindenik hitva, hogy őt kövesse. (Hercules a válaszüton.) Végül balra hajlik, s míg a jószellem feljajdul, a gonosz gúnyhahotában

tör ki. Erre belép famulusa, Wagner, ki nem a goethei indifferens, hanem kész ördög-tanítvány s három tanulózt jelent be, kik aján-dokul az Astharót-kulesot hozzák neki. Faust örömmel fogadja s rögtön használja is, nyolcz ördögi szellemet idézvén föl vele, kik majom alakban jelennek meg. Mindeniktől megkérdi, mily gyorsan tud szállni, s az utolsót, ki a gondolat sebességével dicsekszik, visz-szaküldi Luciferhez, hogy kérjen attól engedelmet, hadd lehessen 24 évig az ő (Faust) szolgája. Az visszatér az engedelemmel, Faust parancsára nem majom-, hanem a goethei leírásból ismert me-phistói alakban. A szerződési föltételek itt is ugyanazok mindkét részről: a mindentudás, mindentehtés 24 évig; a vérrel irt H. F. betűk. Ezt követi Mephisto köpenyének leterítése s a világ-út, mit Goethe a második részre tartott föl. Itt Inspruckot Parma helyet-tesíti, honnan szintén Wittenbergbe térnek meg, hol a már ismert lélekidézés is megtörténik. Ekkor Faustot a lelkiismeret furdalni kezdi, s Mephisto őt egyszer a Mária képe előtt leborúlva, imád-kozásban lepi meg. Helenával akarja ismét magához csatolni, s midőn ez karjaiba borúlna, kigyóvá válik, — s Mephisto fülébe dörghi: „készülj, mert időd lejárt.“ Faust figyelmezteti, hogy a kial-kudott 24 évnek még csak fele telt el; de az ördög azzal replikáz, hogy nem csak nappal, hanem éjjel is szolgálta, s így a letelt 12 évet kétszeresen kell számítani. És megkezdődnek Faust halálkínai 9 órakor, s tartanak 12-ig. 9 órakor egy szózat hallatszik: „Fauste, Fauste, prepara te!“ — 10-kor ismét: „Fauste, Fauste, accusatus es!“ — 11-kor: „Fauste, Fauste, judicatus es!“ — és 12-kor: „Fauste, Fauste, damnatus es!“ — S ezzel elviszik az ördögök.

A bábjáték ez alakzata hihetőleg angol földről származik, hol bizonyos Marlough már 1590-ben dramatizálta a mondát a Faust-buch nyomán. E drámát aztán valószínűleg a XVII. század-ban angol színészek hozták Németországba.

Ez a Faust-monda fejlődése. De mielőtt azt a népköltészet-ből a műköltészet magaslatára áttéve, Goethe Faustjában vizsgál-nók, egy rendkívül fontos összekötő mozzanatot, Lessing Faust-töredékét kell szemlélgetni.

IV.

A LESSING-TÖREDÉK. ÉLETRAJZI VONÁSOK. FAUST GENESISE.

Ha jól emlékszem, múlt levelemet a Lessing-töredék megem-

lítésével rekesztém be. Az összefüggés, mely ezúttal minket Lessinghez vezet, im ez. Tudva van, hogy a nemzeti német irodalom újjászületése Lessing nevével szoros összeköttetésben van. Ő az, ki az idegen formák elvetésével, a nemzeti tartalomra utal. E reformatori irány vezéreszméi Lessing „Irodalmi levelei“-ben vannak lerakva, s a legújabb folyam (1759) tizenhetedik levele körülbelül ezeket mondja:

„Számталanszor hallottam, hogy a német szín fejlődése legtöbbet köszön Gottsched-nek, s hogy ezt senki kétségbe nem vonhatja. E senki, én (Lessing) vagyok. Sőt Gottsched az, kinek a német szín épen semmit sem köszönhet. Mert ő, igaz, számüzé szinpadunkról a Hanswurstot, de ép e számüzés volt a legnagyobb Hanswurstiád. Igaz, hogy azon bohóczkodást, melyben a bot vitte a főszerpet, leszorítá deszkáinkról; de miáltal? Az által, hogy elkezdett, azzal a kevés francziával a mit tudott, mindenféle rosz franczia darabot németre fordítani. Szétjárt az országban, s a ki csak annyit ki tudott mondani: oui monsieur, már azt franczia darabok fordítására ösztöngé. S így a német szint rosz franczia darabok özönvizével árasztotta el oly példányokkal, melyek a nemzeti gondolkodásmóddal homlokegyenest ellenkeztek. Pedig a német színműnek nemzeti tartalommal kell bírnia; s ez igaz szellemet Shakespeare rejti magában. Corneille és Racine a görög classicusokhoz és Shakespeare-hez képest törpék. Csak e lángelmék képesek német lángész felköltésére; pedig nálunk is van anyag ily szellemű színműre, s ez (t. i. az anyag) az egész német nemzet kedvence: Faust.“

Ím, már Lessing is belátta azt, mi Goethét 15, illetőleg 72 év múlva oly nagyszerű eredményre juttatá. Levele további folytatásban említi, hogy egy barátja, ki természetesen nem volt más, mint maga Lessing, egypár jelenetet ki is dolgozott Faustból; mely töredéket aztán később, leveleitől függetlenül ki is adott. E töredék az összekötő utolsó láncszem, a Faust-monda, és Goethe egész (Első és Második rész) Faustja között.

A Lessing-töredék összevont tartalma:

Romok, vadregényes tájon. Ördögök gyűlése. Sátán fogadja szolgálai jelentéseit. Az első ördög jelenti, hogy villám-felhő alakjában egy szegény ember házába csapott, s annak mindenét elemészté. Sátán nincs megelégedve vele, mert a szegény ember

most még inkább fog istenéhez ragaszkodni. — Második ördög jeleni, hogy vihar-felhő alakjában egy hajót süllyesztett el, melyen mind uzsorások voltak. Sátán ezzel sincs meglegedve, mert az uzsorások épen az ő szolgálai s eszközei a földön. — Harmadik ördög, egy ártatlan leány keblébe a csáb első magvát veté be. Sátán megdicséri. — Végre a negyedik ördög nem végzett ugyan semmit, de egy gondolata támadt: megejteni az Úr kegyenczét, Faustot; nem tudja azonban, hogy kezdje, mert Faust mindig a tudományokat buvárolja. Sátán épen e tudás-szomjban látja a fogantyút megejtésére. Ezzel távoznak; s a jó szellem jelenik meg, így szólván: és még sem győztök! — Egy másik jelenetben Faust tanuló szobájában ül, s az ördög, Aristoteles alakjában jelen meg neki. Majd nyolcz ördögfi jő, kiktől midőn gyorsaságukat tudakolja, azok rendre, a szél, vihar, hang, fény, gondolat, boszú, — s végre egy: „a jóból roszt átmélet“ gyorsaságával dicsekszik; Faust ez utolsót választja, mondván: „Te kellessz nekem, mert már ismerlek!“

Ennyi az egész töredék; de elég arra, hogy kitűnjék belőle, mily szembeszökőleg különbözik Lessing felfogása a mondától. Midőn a romok közt, az ördögök távozta után, a jó szellem jelenik meg s azt mondja: „Mégsem győztök!“ — e szavak arra mutatnak, hogy Lessing szerint Faust nem bukik el. S mert Faustnak az ördög hatalmától meg kell szabadíttatnia, a szerződés sem köthetetik meg, — mint a mondában mindenütt találjuk, — mert azon esetben, e tisztán jogi döntvénynél, ha az ördög mindazt megteszi, mire magát kötelezte, a szerződés másik felének is be kell töltenie, hogy t. i. Faust az övé legyen. Lessing azért a szerződés helyett hihetőleg fogadást akart szerepeltetni. Szerinte tehát egy ily tytáni szellem, mint Faust, el nem bukhatik.

E pontot ragadja meg Goethe is.

De nem nyitbatjuk ki a könyvet, míg egy pillantást nem vetünk az életre, melynek nagy eredményei közül a legnagyobb — Faust.

Az élet, mely Goethét odaig fejleszté, hogy a kezünk közt levő könyvet írhasse: sok keserőséggel, nagy szenvedélyekkel, prometheusi vonásokkal volt tele. Mert az oly költő, ki divánján esibukolva szüresölgeti fekete kávéját, glacé-keztüsen lorgnettezi a sétatér olcsó szépségeit, s nem is jajgatva vagy hár bahotázva

sem, csak etiquettes mosolylyal ajkán élődik végig 20—30 évet : az Faustot soha sem fog írni.

Goethe életének első 25 évét jóformán szülő-városában Frankfurtban tölté. Tizenhat éves koráig egyfolytában, ekkor tanulmányai folytatására, három évre Lipésébe költözik, honnan testben lélekben betegén tér meg ismét, a legjobb enyhülés, a szülői hajlék kebelére. 1770—71-ben Strassburgban hallgatja a jogot s e két év leteltével ismét Frankfurtba tér vissza. Majd Wetzlarban hivataloskodik, de itt is alig tölt három évet s megint haza megy életkora 25. évét otthon tölti be s ekkor költözik Weimarba, hogy ezt többé — állandólag — el se hagyja.

Említők, hogy már első gyermekéveiben látta a Faust bábjátékot s ez már akkor hatalmasan megragadta a fogékony gyermek kedélyét. — Alig tölté be 4. évét, mikor nagy-anyjától, karácsoni ajándéku egy kis Puppenspielt kap. Ez időtájt Frankfurtban nyilvánosan is látja a bábjátékot, s ezt, bízható, sajátján is utánozta. Valószínű, hogy a csodás, mystikus felé hajló gyermek, ki órákig elálldogált az antiquariusok kirakatai előtt, melyek akkor a mágikus irodalom termékeivel valának tömve, már az idétt olvasá a „keresztényileg gondolkozó“ kiadását.

Első műveltségi irányzata különben még Lipésében is tisztán francia volt. E korba eső dalai, vígjátékai még egészen francia benyomások alatt állanak. Ki ez első kísérleteket olvasta, melyek bár elég csinosak, de legfőlebb tehetség jeleit hordák magukon, ingyen sem gondolta volna, hogy bennök a legnagyobb német lángész próbálgatja szárnyait. Ez idétt Faust egészen háttérben áll. Ekkor tér Lipéséből haza, mint hajó-tört (az Aennechen-viszonyt, mint szorosan tárgyunkhoz nem tartozót, mellőzöm) s megismerkedik von Klettenheim kisasszonynyal, ki a pietismusig menő vallásos érzelmeket táplál szívében. Az ismeretség napról napra bensőbbé vált s természetes következménye lön, hogy Goethében ismét föltámadnak a benne gyermekkorra óta meglevő s most csak szendergő hajlamok a mysticismus felé. Tanulmányozni kezdi Paracelsus, Srettesheim, Van Helmont stb. mystico-theosophi irataikat. Ez iratok irányára elég itt egyetlen újjmutatás Paracelsus tanára, ki szerint: a firmamentomban és makrokosmosban az emberi test minden tagja, állományilag bennfoglaltatik; minden dolog nagy mysteriumát pedig három elem vagy alap-anyag képezi: a só mint a szilárd, a kén

mint a töltes, és a higany mint a folyékony elv; az emberbe három világ veti sugarát: az ég, a csillagok és az elemek világa; minden teremtmény: betű, mely az ember eredetét jelöli stb. Az ilyszertű tan Goethéből is kis adeptust csinált, s szobája tele volt a görbélyek, tégelyek, olvasztók egész halmazával. Ekkor megy Strassburgba, hol a nagy átalakulás megtörtént s a tehetségéből lángész tört elő, Csodálatos, jobban mondva természetes, hogy e kényszerűségből; francia város vitte véghez a nagy munkát: a francia Goethe németté lön minden porczikájában. Két tényezője volt ez átalakulásnak: az ó-német építészet, a Münster és Herder, kivel itt ismerkedett meg. Ez figyelmezteti őt először, Shakespeare re; és a népköltészeti maradványok fáradhatlan gyűjtője a „*Stimmen der Völker in ihren Liedern*“ kiadója sokat tett arra, hogy Goethe ismét németté lön. — De minden is összeműködött e nagy átalakulásra! Shakespeare és a Münster után a kis nyilas istenke is segédkezet nyújtott; a frankfurti Gretchent, a lipcei Aennchent: a sesenheimi Friderika követé. Itt, e befolyások összeműködése közepett, két nagy alak tölti be Goethe vajúdó szellemét: a XVI. század nagy lovagja, Götz, s a XVI. évszáz nagy mágusa, Faust. Ekkor már tüzetesen foglalkozik e két cönceptióval. — 1771-ben tér ismét haza; ez év vet véget a strassburgi lángész-időszaknak, s kezdi meg a roham és vajudás időszakát; a forrongás tetőpontra hág s a szegény ember, kinek keblében két világ vív élethalál harcztot, nem találja helyét. Azért, kik csodálkoznak vagy kárhoztatják, hogy Friderikát az őszinte szerelem daczára sem vette nőül: feledik, hogy ekkor Goethe szíve a szerelem kinjánál és gyönyörénél magasabb kinokkal és gyönyörökkel volt tele; akkor született benne a második ember. Nem leli nyugtát sehol; napokig bolyong hegyen völgyön, gyalog utakat tesz, melyek máskor végkép kivették volna erejéből, de most csak újakra ösztönzik. Egyik ily futáson inkább mint vándorlason született a „*Wanderers Sturm lied*“ mely tökéletesen homlokán hordja a költés és való egységének fénysugarait.

A nagy lángész önmagával való küzdelme végre kifejezést lel Götzben. Hét hét alatt kész az egész s még azon évben Herder ítésmi szeme elé kerül. A következő év Wetzlarban leli Goethét, mint hivatalnokot, hol nem annyira a pörök buvárlatába mélyed, mint a fiatal hivataltársak vig körében az élet ártatlan örömeiben osztakozik. A fiatalok lovagrend-féle társaságban állanak össze, s köz-

tök Goethe is, mint Götz szerepel. Götz elkészültével azt egyik lovagtársának Gotter-nek küldi meg, ki egy tréfás versben köszöni meg, egyszersmind kérvén őt, hogy ha Faustot bevégzi, azt is közölje vele. Tehát már Wetzlarban foglalkozott Fausttal. Ez időre esik Buff Charlotte-val való ismeretsége is, mely idővel örökké tartó szerelemmé fejlődött. És átéli a szerelem minden kinját, gyönyörét. Nem bír uralkodni magán s érzelmei fejlődése, majdnem öntudatlanul, sétáin folytatott magánbeszédei töredékeiből, Werther keserveiben tömbül egészszé. Soha eszébe sem jutott, hogy regényt írjon, de a töredékek végre annyira betölték szívét, lelkét, egész valóját, hogy az óriási tehertől szabadulandó, végre kénytelen volt leírni azt, mi lassan-lassan kerek egészszé fejlődött benne. E közvetlenség, és igazság magyarázza meg a keservek roppant hatását, melyet akkor egész Európa fogékony sziveire gyakoroltak. S mihelyt e mű kész volt, mihelyt azt egész tökélyében szemei előtt látja maga a költő: öntudatára ébred saját teremtmény erejének. Mintha a teher, melyet vékony tolvonásokkal szívéből a papírra gördített, már nem is léteznék: egész szabadnak érzi magát. Ekkor, mint maga mondja a „Wahrheit und Dichtung“-ban, utólérhetlen ösztönt érez magában a költésre. Ez az a kor, melyet Faust előjátékában oly elragadólag sirat meg a költővel, hogy e pár sor méltán küzdhet egy sorban a „Leteszem a lantot“ kezdetű költeménnyel a babérért. Im:

So gieb mir auch die Zeiten wieder,
 Da ich noch selbst im Werden war,
 Da sich ein Quell gedrängter Lieder
 Ununterbrochen neu gebar,
 Da Nebel mir die Welt verhüllten,
 Die Knospe Wunder noch versprach,
 Da ich die tausend Blumen brach,
 Die alle Thäler reichlich füllten!
 Ich hatte nichts, und doch genug,
 Den Drang nach Wahrheit und die Lust am Trug.
 Gieb ungebändigt jene Triebe,
 Das tiefe, schmerzenvolle Glück,
 Des Hasses Kraft, die Macht der Liebe,
 Gieb meine Jugend mir zurück!

Ekkor születnek agyában a legnagyobbszerű tervek, mintha csak látná a természet szépségét, nagyságát! Ekkor költi Prometheus-át, ekkor kezd ismét egész odaadással Fausttal foglalkozni. Ez a tytani időszak.

A legelső részlet, mi Faustból készült, hihetőleg a thulei király románca. Legalább ezt olvassa legelőször fel belőle Jacobinak Cölnben, a „vörös szellem“ ivószobájában. 1774. octoberében már egyes jeleneteket olvas Klopstocknak. 75-ben indul schweiczi útjára, hogy a mindig erős szerelem benyomásaitól szabadúljon, s ott egy darabig a Stollberg grófok jószágán mulat. A Stollberg grófok nővérével, bár soha sem látták egymást, ez év őszén valódi baráti le-
vél-cserébe bocsátkozik, s e levelek egyikébe (septemb.) majdnem szórul-szóra belefűzi az Auerbach pinczei játszani dalt az egérről, s így következtetni lehet, hogy akkor épen azon részlettel foglalkozott. 75 vége-felé kapja meg a weimari meghívást, s bár még egy évet szeretne otthon tölteni, a herczeg ismételt kérésére 76 legelején átköltözik Weimarba, a klasszikus időszak színterére. Egmont vázlatán, és Faust kész jelenetei levélpapírra irt példányán kívül, ezt is oldalzsebében, semmi irományt sem visz új hazájába, hol később Faustból felolvasásokat is tart. De ekkor évekig félbeszakad a munka. Az udvari élet, mulatság, hivatal, egészen más irányú tevékenységi tért nyitnak számára, mint a mely Faust bevégzésére alkalmas lett volna. Ez időben kezd Tassóval és Iphigeniával foglalkozni, s e négy megoldatlan tervvel agyában indul 86-ban olaszországi útjára. Szándokában volt innen hazaküldeni a kész Faustot, de a szándék csak szándék maradt. Csak 88-ban veszi elő Rómában a Weimarba vitt példányt, mely, mint megjegyzi, már egészen megsárgult volt. Egy akkor kelt levelében említi, hogy a Boszorkakönyha jelenetét a Borghesi villában megírta (többet nem is), s „reméli, hogy bele fogja magát találni a régi tervezetbe.“ Végre 1790-ben egy töredéket ad ki, melyben az eddig elkészült részleteket, jól-rosszul egymás mellé illesztgette. A mi a készenlevőből az összefüggésbe nem talált bele, azt, ez alkalommal, kiadatlan hagyta.

E töredék tartalmát képezik: Az első magánbeszéd; a párbeszéd Wagnerrel (csak e szavakig: Und froh ist, wenn er Regenwürmer findet); a 3 ik beszéd Mephistophelessel (a közepén kezdve); az Auerbach pinczei jelenet; a boszorkakönyha; a Gretchen jelenetek (csak addig: Nachbarin! Euer Fläschchen!).

Majd következik a Schiller-rel való ismeretség, kinek befolyása rá, valamint egyéb műveinél, úgy Faustnál is, nagynak nevezhető. Közli vele a már kész részleteket, kinek buzdítására különösen 1797-ben sokat dolgozik a már régóta pihenő művön. Ez idő-

re esik az előjáték, prolog és a Mephisto részletek költése. A költő-barát halála (1805) megint félbeszakasztja a munkát, úgy hogy csak a következő évben veszi ismét elő, míg végre 1808-ban az első rész azon alakban, melyben most bírjuk, megjelenik. A második részre azonban 1831-ig kelle az olvasó világnak várakoznia, mert későbbi években már elhagyá Goethét kedélyének azon rugékonysága, melyről maga mondja, hogy egykor minden pillanatban, minden körülmény közt rendelkezésére állott és soha cserben nem hagyá.

V.

A RÉGIBB ÉS ÚJABB RÉSZ. A KÖZÉPPONT. A FOGADÁS.

Nyissuk ki végre Faust első részét, melyről egyelőre szólni akarunk, melynek megteremtésére több mint egy közönséges ember-élet kellett. Láttuk, hogy a nagy tervezetek közül Faust volt a legelső, és ime, hány nagy mű tudott előbb megszületni, melyek fogamzása Fausté után esik. Az ifjúkori költemények, Götz, Werther keservei, Clavigo, Mahomed vázlata, Prometheus: mind Faust után támadtak a költő agyában, s mind előtte készültek el. Majd Egmont, Iphigenia, Tassó, Wilhelm Meister, Természetes lány, s ezek is mindnyájan Faust előtt látnak napvilágot. El lehet mondani, hogy Faust mindezeknek eredménye, essenciája, egy élet költeménye.

A felületes olvasásnál alig fogja valaki észrevenni, de szegesebb vizsgálat után szembeszökő, hogy Faust első fele két részre oszlik: a korábbi és későbbi részre; az eredeti Fausta és ennek folytatására, kiegészítésére. Ez állításunkat előre bizonyítottuk be: a töredék tartalma és a genesis előadásával. Hogy az egész művet itésvizsgálat alá vehessük, hogy a compositiót, a mennyire Faustnál compositióról, legalább eredetiről, beszélhetni, szemügyre vehessük: első teendők e két rész elkülönítése. Az eredeti rész fogantatásában legnevezetesebb két év az 1774—75-ki. Ekkor ver gyökeret a költemény magva. S mivel ez évekre esik Goethe leg-productivabb kora, hihető, hogy az ekkor készült részletek pár nap műve volt. Említők, hogy legelső Jacobi ősmert Faustból valamit Goethén kívül. S ezt Jacobi egy 1790-ben kelt levelében is megerősíti, melyben az épen megjelent, s Goethe által neki is megküldött

töredéket megköszöni. Jacobi írja e levelében, hogy a könyv legnagyobb részét ismeré már azelőtt 16 évvel (1790—16=1774) s a gyönyör, mit neki okozott, most 16 év múlva is, csak oly nagy. Csakugyan 1774 nyarán ismerkedett meg a két hü barát Cölnben, a következő év elején (február) pedig Jacobi látogatta meg Goethét. Már ekkor készen kellett lenni a töredék legnagyobb részének, különben Jacobi nem ismerheti, a mint pedig írja. Alkotá pedig e legnagyobb részt Faust monologja (Habe nun ach! Philosophie stb.) mely közvetlen a Puppenspielhez csatlakozik, az is így kezdődvn. Utána mindjárt a Föld szellemével és Wagnerrel való párbeszéd, a fennebb már említettem sorig, és hihetőleg a Gretchen jelenetek, Gretchen elájulásáig, az Auerbach pinczei jelenet (1775; említém, miért kell keltét ez évre tennünk); s egy ítészi szempontból igen fontos jelenet: Faust monologja, Wald und Höhle felirással, „Erhabner Geist, du gabst mir Alles“ szavakon kezdődő, mely a töredékben közvetlen a kútjelenet (Am Brunnen. Gretchen und Lieschen mit Krügen) után következett. Ezek képezik a korábbi részt.

A Valentin jelenet — látni fogjuk miért — sokkal későbbi; úgyisintén a Boszorkakonyha (1788 Róma); a Mephisto részletek; a második nagy monolog (Darf eine solche Männerstimme hier stb.), mely egészen más szellemet lehel, mint az első, s mely az öngyilkossági kísérletben végződik; mindez hiányzik az első részből, s ez utóbbi nem is illik mostani helyére. Újabb keltű továbbá a Séta (Vor dem Thore), melynek egy része azonban bizonyosan nagyon régi, de a töredékben még sem jelent meg, egészen a Pentagrammáig; ehez csatlakozik még a Studirzimmer, Faust, Mephistopheles feliratú jelenet „Es klopft? Herein! Wer will mich wieder plagen“ kezdettel — a fogadást tartalmazó, — végződve e sorral: „Soll keinen Schmerzen künftighin sich verschliessen,“ mindjárt a rá következő sorral kezdődvn a töredékiadásban a Wagnerrel való párbeszéd után, folytatva a Mephisto és tanítvány jelenetében. Végre a kiegészítő részhez tartozik a Valentin és a Gretchen-tragoediát befejező három jelenet, a közbeszúrt Walpurgisnacht és Oberon arany lakodalma, — ez utóbbi még nagyon erőltetett, összefüggésben is, — az ajánlás, előjáték és prolog.

Két részből áll tehát Faust első fele. S e két rész alapgon-dolata (motivja) nem ugyanaz. Magunk könnyebbségére azonban több ki kell választanunk egy pontot, melyről mintegy az egé-

szet átnézhezzük. Ez egy, az egész felett uralkodó pont, épen mivel egy, nincs meg mindkét részben, s Goethe is csak később, munkája derekán (1797.) emelkedett föl magaslatára, egyesítvén benne az ellentéteket, és szerinte alakítván át a már kész részleteket, az összefüggésben. Látszólag itt ellenmondásban vagyunk önmagunkkal, mert épen mi vontuk kétségbe, előadásunk kezdetén, azok álláspontjának helyességét, kik egy uralkodó eszmét vesznek föl Faustban, s most mégis mi akarunk egy ilyet kijelölni. De ez ellenmondás csak látszólagos, mert bár a műnek egyseges compositiója nincs, van benne egy pont, melyről az egészet át lehet tekinteni. Goethe is e pont föllelése után közeledett mindinkább a mostani Faust felfogásához, mit eleinte nem tön, s ez: a *prometheusi vonás Faustban*. E tytani vonás, a lángész századának, melyben Faust készült, rokonul tünt fel. De a XVIII. század egészen másként fogja azt föl, mint a XVI. Emitt diabolikus, pokolra utaló, ördögi; amott égremutató, istenekhez hasonlónak tevő, kijelentési vonás. Így fordítják a XVI. század szellemét a XVIII-ikéra, s ezért Goethe megállapodott felfogása egészen más, mint a mondáé, mert szerinte Faust, e prometheusi vonás teljével bíró ember el nem bukhatik; a hős megtántorodhatik, tévedhet, sülyedhet: de el nem sülyedhet. Ez a XVIII. század hite. Ezért e felfogási találkozás Goethe és Lessing közt, kinek midőn említett vázlata megjelent, annak tizenöt év múlva megkezdője és majdnem egy fél század múlva bevégezője, alig volt még tíz éves. Ha tehát Faust el nem bukhatik, ha benne az isteni szikra soha természetivé nem válhatik: akkor a mondaszerű szerződés sem jöhet létre, a mint azt a Lessing-töredéknél megmutatók. A szerződést tehát — és ez a genialis felfogásban: — a fogadás helyettesíti. És miben fogad Faust? épen saját tytani, prometheusi erejében.

Werd' ich beruhigt je mich auf ein Faulbett legen,
 So sey es gleich um mich gethan!
 Kannst du mich schmeicheln je belügen,
 Dass ich mir selbst gefallen mag,
 Kannst du mich mit Genuss betrügen:
 Das sey für mich der letzte Tag!
 Die Wette biet' ich!

— — — — —
 Werd' ich zum Augenblicke sagen:
 Verweile doch! du bist so schön! —

Dann magst du mich in Fesseln schlagen,
 Dann will ich gern zu Grunde gehn!
 Dann mag die Todtenglocke schallen,
 Dann bist du deines Dienstes frei,
 Die Uhr mag stehn, der Zeiger fallen,
 Es sey die Zeit für mich vorbei!

Ezért bátran mondja ki, hogy ha eljő valaha a percz, melyben megszűnik magasabb után törni, melyhez azt mondja: Állj meg, mert szép vagy nagyon! Ezért bátran mondja ki: ha valaha megelégtülhetnék: akkor, csak akkor legyen hatalmad felettem. Ő abban fogad, hogy az ördög nem tudja szellemét lánczra verni, hogy mindig magasra lobogó szikráját nem tudja kioltani, mert bizik prometheusi erejében, s érzi, hogy az csak akkor lankadhat meg, midőn már oly magaslaton fog állani, hol a gonosznak nem lesz már hatalma felette. Ezért mondja: Wie ich beharre, (megállapodom) bin ich Knecht, Ob dein, was frag' ich? oder wessen!

Im ez a keresett pont, melyről az egész művet át lehet tekinteni, mert innen kezdve az egész érdek oda fordul: mi lesz a fogadás kimenetele? Ki fog nyerni? Vagy a percz, mely elragadja Faustot, s ő így szól hozzá: Verweile doch! du bist so schön! de ekkor érzi prometheusi erejét, ő már oly nagy lesz, oly isteni teljességű, hogy mit azon perczben fog érezni, mely előretörésében meggátolá, már nem testi, hanem lelki, szellemi, megistenült élvezet lesz; s akkor, igaz, alakilag elveszti fogadását, de a megállapodás magasabb, isteni régióban történik, melyben az ördögnek nincs hatalma; vagy nem jő el a percz soba, s ő nyeri meg a fogadást. És a percz el is jő Faust második felének végén, midőn Faust így szól:

Das ist der Weisheit letzter Schluss:
 Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben,
 Der täglich sie erobern muss.
 Und so verbringt, umrungen von Gefahr,
 Hier Kindheit, Mann und Greis sein tüchtig Jahr.
 Solch ein Gewimmel möcht' ich sehn,
 Auf freiem Grund mit freiem Volke stehn.
 Zum Augenblicke dürft' ich sagen:
 Verweile doch! du bist so schön!
 Es kann die Spur von meinen Erdentagen
 Nicht in Aeonen untergehn! —

S ekkor meg is akarja Mephistopheles ragadni, de a Lemurok fölfogják. Mert lehetlen, hogy az emberiség egy ily erőt

veszítsen el, mert ekkor: „Isten veszítné el teremtményét!” (A monda szavai). Örök törvény ez, melyet sem ördög, sem Isten meg nem buktathat. Az, mert nem képes, ez, mert nem akar. Im ez eszme a későbbi rész szülöttje, mely az elsőből egészen hiányzik, mely csak későbbben támadt Goethe agyában, s minek igaz voltát bebizonyítandók, szükségkép adnunk kellett a részletek chronológiáját. Ebben rejlik a prolog (1797) alapeszméje is. Csak ez eszme által lett Faust a német nemzeti Divina Comedia, mely, mint Goethe a színigazgatóval mondatja, az égből, a földön át, a pokolba vezet.

S most már igazán kinyithatjuk a könyvet *).

XVIII.

TÁJÉKOZÁS.

Egészen új jelenetek sorozatához értünk; egy szóval kifejezve: a Gretchen-tragoediához. Mint majd minden részletnél idáig, itt is elmondhatjuk: ez a legfontosbak, legszebbek egyike. Könyvtünket egy kissé letéve, e levélben tájékozunk magunkat és osztályozzuk az anyagot, mely épen nem kevés, hogy annál biztosb léptekkel haladhassunk végezelünk felé.

Az előkészületek meg vannak téve, a török mindenfelől kirakva, a kiszemelt zsákmány a meredek szélére terelve: — immár csak rohamos bukás következhetik, gondolja Mephisto. Az itt a kérdés, hogy a függőnymögötti jelenetekben Mephisto programja fog-e győzni vagy sem. Úgy lesz-e a mint ő kiszámítá: Faust meglátja a gyönyörű, ártatlan, egyszerű, természetes Gretchent; az inger fogékony idegekre talál; a vágy fölkél benne utána; az élv és bűn, a tragikum fokozása, a lány bukása és Faust bukni hagyja, kit ő buktatott meg, ki miatta süllyedt a bűn fertőjébe, ki csábítóját átkozva hal meg. S a megbuktatott átka meg is fogja a csábítót, akkor semmi ki nem tisztázhatja, ez a Mephisto számítása. De a számítás hamis, mert Faustban egy új tényező lép föl, melyről a kisértő egészen megfeledkezett. Mert Faust meglátva Gretchent, az inger hat, de szívére; a vágy fölkél benne, de a szerelemvágya; az élvezés is elkövetkezik, de a szerelem élvezése, el a bűn

*) Közleményünk itt csap át a Gretchen tragoediára.

is, de a szerelem bűne, el a bukás is, de a szerelem bukása, Gretchen tragoediája, Faust tragoediája is, s a haldokló megbocsátva száll az égbe, mert utolsó szavai : Henrik ; Henrik ! hogy Faust második felében utána jöjjön, mint megváltó.

Ez a szerelem tragoediája, az öröktől fogva való és örökké tartó thema ; a szerelemé, mely megbuktathat, de maga képes megváltani is. Ez oldalról tökéletesen kijelentette magát a keresztyén-ség Goethének, mert a szerelem megtisztító erejét talán senki sebben és többször nem énekelte meg, mint hogy csak egyet említsek, ott van : Isten és a Bayadér s ott van a Szentírásban, midőn Jézus azért bocsát meg a bűnös asszonynak : „mert igen szeretett“ (Luk. VII. 47). Ez a mi nézpontunk is e jelenet-sorozathoz, hol Mephisto Fausttal és Gretchenel szemben eltörpül, semmivé válik.

Az anyagot is rendeznünk kell, mielőtt a részletezéshez fog-nánk. Az itt következő jelenetek legnagyobb része, mint tudjuk, már a töredék-kiadásban is megvolt, de csak az útczai találkozástól a dom-jelenetig. De Goethe főadata volt a végkatasztrófát mély trágikussá tenni, s e célból az 1790 után készült Valentin jelenetet is betoldá, hogy Gretchen hármias büntudattal álljon az Úr trónja előtt : mint gyermek-gyilkos és mint közvetett apa- és testvér-gyilkos. A szintén később keltű Walpurgis-éj-jelenet rendeltetése, hogy benne Mephisto el bírja szakítani Faustot Gretchentől, mert most már látja, hogy számítása balul ütött ki. Ide sorakozik a két következő jelenet a „Trüber Tag“ és „Nacht“ feliratú, de mind hiában, a végjelenet minden erőlködését dugába dönti.

Még egy jelenet van, mely a töredék-kiadásban más helyet foglalt el, mint most, értem Faust monologját a sziklák közt, melyet az előzményekben tüzetesen érintünk. E jelenetben világos vonatkozások vannak Gretchen bukására, de míg most ez előtt áll ; a fragmentában utána foglalt helyet. Mert a bukás három jelenete (A fonó-kerék melletti dal, melyben, hallgatva bár, immár megadja magát Faustnak ; A kertben, hol Gretchen Faustot meggyóntatja, s végre a légyottot megigéri neki és a kútnál, hol a büntudat sziklája nehezkedik Gretchen keblére —) oly szoros kapcsolatban áll egymással, hogy megszakítani őket nem lehet, úgy hogy a kérdéses jelenetnek vagy ezek előtt, vagy ezek után kell állnia. De jól tevő Goethe, hogy eredeti helyét a mostanival cserélé föl, mert bár némi kis célzás van benne a már megtörtént

bűnre, egészben még is inkább van az a hangja, hogy még nem történt meg; legalább erre látszik mutatni Mephisto demoni csábítása és biztatása, meg Faust végszavai. Sokkal drámaibb hatás van így a Vallomás és a Fonó-dal között. Azután mintegy párja ez Gretchen magányba vonulásának (Fonó-dal), midőn a vallomás után Faust is érzi magában a gyöngeséget, s legalább megkísérti elszakítani magát attól, kit forró szerelme által fog épen örvénybe taszítani. De a szerelem az egyetlen legyőzhetlen ellenség, melyet az ember keblében melenget, s így jó a minek jöni kell!

A jelenet-csoportozatok tehát, melyek szerint a hátralevő részt tárgyalni fogjuk, im ezek. Először: az első találkozás és annak benyomásai Gretchenre és Faustra. A második csoportban a kölcsönös vallomástétel fog előttünk föltárulni, míg a harmadik csoportot a válás és ismét-egyesülés képezik. A negyedikben a bukás lélekrázó mozzanatát vizsgáljuk. S talán mindent egybevéve itt kínálkoznak a legelragadóbb helyek az egész költeményben, kellő magaslatra emelvén az olvasót, hogy az 5 szakaszt képező megdöbbentő végkatastrophával igaz könyeket sirjon s mégis megnyugvással tegye le könyvét. Ezek a Gretchen-tragoedia részletei, (közben még két levélre kínálkozván tárgy, melyek egyik Mártha asszony jellemzését, másik a Walpurgis-éjet tartalmazza.)

Az első kép, mely szemünk elé tárul az első találkozás a Faust és Gretchen között, s a benyomások, miket szíveikben e találkozás kelt.

Ne feledjük, hogy Faust egyenesen a boszorkakonyhából jön, szívében hozván a kép és a báj-ital varázshatását. Rég ideje szunyadtak benne amaz erők, melyekre a női inger hatálylyal bírhat, s melyeket e hatály szenvedélyekké fokozhat. De most felkeltve és e régtől való pihenés remélteti Mephistóval, hogy annál rohamosabbak, ellenállhatlanabbak lesznek, mint mondá:

Du siehst, mit diesem Trank im Leibe,
Bald Helenen in jedem Weibe.

csak egyet feled: a nemes vonást Faustban. Láttuk Faust mily tiszta, romlatlan fia a természetnek, s az ingerre fogékony kebelre ép a természetes Gretchen hat. Ez kívül esik Mephisto számításain, ezért mondja:

Ueber die hab' ich keine Gewalt!

mert tudja, hogy a gyónásról jövő ártatlan lány:

— — eben für nichts zur Beichte ging.

Ez menti meg Faustot Mephisto durva hálótól, hogy éppen ilyen lány ragadja meg.

A jelenet kezdő szavait még a leghiresebb színészek is a templomból kijövő Gretchen után szaladva mondják el, a mi már Faust jellemével is ellenkezik, hogy, a mint mondani szokják, az utcán szoknya után szaladgáljon; de meg Gretchen is oly helyzetbe jő ez által, hogy mindjárt itt kezdetben ellenmondásba kelene jőni egyik valójával; mert Faust után a szaladván szükségkép meg kellene állnia, hogy meghallgassa szavait és választ adjon rájuk. Arról a lányról pedig, a ki egy tökéletesen idegen megszólítására megáll az utcán: fel lehet tenni, hogy elhaladván még vissza is kacsint, hogy lássa: jön-e még utána? Ez pedig nem a Faust Gretchene! Hisz ott van tisztán kimondva a jelenet homlokán: „Gretchen, elhaladva,“ Még csak könnyelműnek sem lehet Faust e megszólítását nevezni, hanem a mint meglátja az éppen templomból jövő egyszerű, ártatlan leánykát, olyannyira elbűvöli a soha nem látott szépség, ép mint a varázstükör képe, hogy majdnem eszméletét veszítve félig öntudatlan rebegi a szavakat, melyeket menetközben váltanak. S aztán Faust nem hogy követné tovább, hanem ottmarad, mintha a látás földbe gyökerezett volna lábait s elámulva kiált föl:

Beim Himmel, dieses Kind ist schön!

Egészen naiv jelenet ez, s midőn a szívébe mélyen bevésődött kép egyes vonásait szavakban fejezi ki maga-magának: látszik, hogy Gretchen egész lényét fölfogá. De igaz, hogy a vágy is fölkél ez imádattal egyszerre benne, s ez természetes is: lélektani törvény. És hiába szabódik Mephisto a fölkelt vágy kielégíthetése ellen, most egészen szerepet cserélnek, Faust lesz a Don Juan, Mephisto pedig a bölcs tanácsadó, mert Faust mindjárt fenyegetőzésre fogja a dolgot:

Wenn nicht das süsse junge Blut
Heut Nacht in meinen Armen ruht,
So sind wir um Mitternacht geschieden.

S csak e fenyegetőzésből is tisztán látszik, hogy e jelenet tökéletesen független a fogadástól, itt csak szerződésről lehet szó, mely, mihelyt az egyik fél nem tesz kötelezettségének eleget, a másik részről is föl van bontva, míg a fogadásnál csak az egyik fél a kötelezett. Visszatérve tárgyunkhoz, Mephistónak természetesen

engednie kell, s föladata most már épen az, hogy a fölkelte érzéki vágyat lehetőleg fokozza; beletalál tehát helyzetébe s Faust kisebb kérése helyett, hogy szerezze meg bár egy harisnyakötőjét a lánynak, megígéri neki, hogy szobájába is elviszi. Faust meghagyja, hogy ajándékról gondoskodják a lány számára. Mephisto érzi, hogy a z a lány sok bajt fog neki okozni; ez a lány, ki nem arra való, mire ő számított, hogy érzéki élvezetek özönébe ragadja Faustot. Most már nem csak Faustot kell megejtenie, hanem vele együtt Gretchent is; Faust által Gretchent, Gretchen által Faustot, s így egy csapásra két legyet. Kapva kap tehát Faust rendeletén, hogy ajándékot szerezzen a törbe ejtendő lány számára.

Mephisto nem tud jobbat tenni, mint hogy a vízbehaló módjára Gretchen hálósobájába vezesse Faustot, remélvén, hogy ez által talán fölkelteketi benne az érzékiséget. De itt megint tökéletesen az a hangulat vesz erőt Fauston, melyet már az első monologban látánk. Ott van Gretchen szobájában a Földszellem! Eddig csak az elragadó nő, az általános, hatott rá; de most maga Gretchen, az egyéni bájolja el. Szégyenli maga idehozott vágyait, kéri Mephistót, hogy csak hagyja magára, a tiszta szerelem vesz rajta erőt, a legyőzhetetlen, de megtisztító szerelem. A szoba már nem úgy tűnik föl előtte, a mint vele Mephisto csábítá:

An aller Hoffnung künft'ger Freuden

In ihrem Dunstkreis satt euch weiden.

hanem mint a nyugalom, csönd, meglegedés hajléka, s ép csak az érzések, melyeknek Faust hiányát érezi; s ez hordja ép magában megváltoztatásának magvát. Mint a husvéti ének saját gyermekségét varázslá lelki szeméi elé; úgy itt Gretchent mint játszó, futkározó kis lánykát látja. Itt semmi érzékiség, itt az élvágy elszunnyadt. Midőn megnépesedik előtte a szegényes, de ép ez által gazdag szobácska, midőn látja a vén nagyapát a karszékben, a karácsonyfa körül gyűlögő gyermeksereget; hogy, csókolja meg az agg ránczos kezeit piros-pozsgás gyermek-arczu kedvese; midőn a gondos anya jut eszébe, ki utasítja, oktatja kedves lányát, s a kis kezek, melyek a kunyhót mennyországgá varázsolják (s mily utolérhetlen szépen, nagyszerűen festi ezt Goethe!!): akkor nem éghet szívében más, csak a tiszta, a legtisztább szerelem! S a kedves ágya előtt: egyetlen szentségtelen gondolat sem kél agyában. Maga is belátja a roppant ellentétet, mely mostani és jöttkori érzelmei

közt van. Egészen átalakult hangulata. Haboz, még az ajándékot sem akarja itt hagyni, nincs tisztában magával, hogy mit akar, s oly hangulatba jő, a melylyel Mephisto sehogy sincs megelégedve; látván a veszélyt, töprengései közt jelenik meg; sietteti, csalogatja, csábítja, ingerli, kigúnyolja érzelmeit, s mindenkép azon igyekszik, hogy felrázza Faustot, ez őrá nézve káros mámorból. Mert a kéjvágy szenvedélylyé lőn, melyben talán botolhatik Faust, de el nem bukhatik. Im a benyomások, miket Faustra az első találkozás tőn; és Gretchen?

Gretchen egész jelleme újított könyv előttünk, ha ez első találkozás benyomásait vizsgáljuk. Az ártatlan egyszerű teremtésnek még csak sejtelve sincs róla, nem hogy ő Faustra, de még hogy Faust is rá oly hatást gyakorolt. Mit tud a virág illatáról, s mit a nap sugarairól, melyek kipattanták bűbája burkait? Csak azt tudja, jobban mondva érezi, hogy „az az úr“ rendkívüli jelenség volt egyhangú életében, mely eddig anyja kunyhájának küszöbétől az isten házának oltáráig nyúlt. Csak annyit tud, hogy délczeg úr volt, ki őt az utcán megszólította. S e délczeg föllépés tett rá mélységes mély, szíve közepébe nyilalló benyomást. Faust jobban számot adhatott magának érzelmeiről, de Gretchen, igen természetes, gyerekes arra, hogy szíven kívül mással is gondolkodhassék. Az egész jelenet-sorozat folytán Gretchennek nincs más szerepe, mint hogy előtüntesse azon fejlődési stadiumokat, melyeken ez érzelem, melyről még eddig sejtelve sem volt, végig halad. Hogy csirázik, fejlődik, levelezik, bimbózik, virágzik a rózsa, hogy aztán elhervadjon. . . . Talán, ha többet nem látná Faustot: a növény, csirájában veszne ki, de másképp kell jönie!

S midőn este lefekvéshez készül még egyszer fölújulnak keblében a fölkellett vágyak. A szív kitarul, és legeslegmélyére tekinthetünk.

A legjelesebb színészek (maga Seidelmann is mint Mephisto) midőn Fausttal távoznak Gretchen szobájából, visszafordulva kiterjesztik karjaikat, mintha meg akarnák mérgezni a levegőt, így akarván érthetővé tenni Gretchen szavait:

Es ist so schwül, so dumpfig hie!

pedig e szavakban Gretchen kelő szenvedélyének sejtelmes érzete nyilvánul, Gretchené, kiről Faust azt mondja:

Du ahnungsvoller Engel du!

Ez a szenvedély első fuvallata !

A szenvedély látnoki szeme nyílik itt meg, előre sejtván a gyönyört, a nyomort, mely reá várakozik. Ezért mondja :

Mir läuft ein Schauer über'n Leib !

Szenvedélyes szerelem, de ép oly szenvedélyes hűség támad már akkor szívében, s önkénytelenül a thulei király dalába kezd, a hűség e gyönyörű románczába. A történetnek az ő esetével semmi összeköttetése, de a hangulat az övével tökéletesen megegyez. Mintha csak saját élettörténetét dallaná : végeflen szerelem, végeflen hűség, valami a sülyedésről, a halálról . . . Ekkor pillantja meg az ékszer ládácskát. Az egyszerű, természetes, naiv kis lány egyebet sem tehet, mint hogy egész kíváncsisággal veszi kezébe a csillogó drágaságot, nézegeti, föl is próbálja magára, mert sejtelve sincs róla, honnan jöhet. Azt hiszi anyja kapta zálogba. Pédig van-e elegendő, kik Gretchen e magaviseletében a magvat látják elcsábíthatására, bűneit róják föl : mind, hogy föl rakja magára az ékszereket, mind, hogy panaszkodik szegénysége miatt, s azt hiszi, hogy csak a gazdagság adhat boldogságot. Azt mondják, hogy már itt látszik, hogy Gretchen megvesztegethető, s tehát Gretchen nem Faust iránti szerelemből áldozá föl a mit föl áldozott. Pedig istenem ! oly természetes, oly lélektani Gretchennek, e gyermeknek minden szava, minden mozdulata, hogy valóban bámulni lehet Goethe emlékező tehetségén. Mert a bölcs magyarázók a logika következtetési formáit, a metaphysika alapgondolatait, az aesthetika törvényeit akár szóról szóra idézik, de végkép elfeledték, hogy milyenek voltak ők gyermeki ártatlanságuk korában, vagy nem tudják megfigyelni lánykájuk örömét az első karperecz fölött. Ha ezt tudnák, értenék Gretchent e jelenetben. Mert valódi gyermek ő itt még. S legyen is, hisz épen ez által bájolja el Faustot. S oly kevésbé megvesztegetett, hogy a darab végén a tiszta angyalok karában foglal helyet. Ama búskomorság, mely a jelenet végén elfogja : igen természetes. Hisz csak most énekelte ama szomorú dalt, csak öntudatlan bár, de e perczben már sokkal közelebb áll tartalmához. Mintha mondaná e búsongással, hogy én is úgy kívánok szerettetni, mint a király szereté kedvesét. A szerettetés eszköze pedig a tetszetőség ; ártatlan naivságában sejtelve sincs szépségéről s így—hite szerint—le kell mondania a szerettetésről, ha a drága ékszer egy kis szépséget nem kölcsönöz neki. Az

aranyban van minden reménye; midőn fölékíti magát elbúsulva mondja:

Man sieht doch gleich ganz anders drein.

s kétségbeesve végzi:

Nach Golde drängt,

Am Golde hängt

Doch alles! Ach, wir Armen!

Ezt nem a megvesztegethető, hanem a most támadó s mindjárt gyermekien kétségbeeső szerelem mondja!

XIX.

A RÁSZEDETT ÖRDÖG. MÁRTHA ASSZONY. A FAUST ELLENKEZÉSE.

Három jelenetet fogunk egybe, ama három jelenetet, mely az első találkozás és a vallomás közt az átmenetet képezi. Ezek Mephisto dühöngése a pap-kézbe jutott ékszer fölött; Mephisto és Mártha asszony találkozója és végre Faust gyöngé ellenkezése, hogy hamis tanúbizonyságot tegyen. Ezeket lássuk rendre.

Az első „A séta,“ —Spaziergang— igen mulatságos egy jelenet. Már magában is comikus képet ad a rászedett ördög, s itt még fokozza a comikumot, hogy éppen pap szedi rá Belzebub uramat. Mert tudjuk, hogy Gretchen anyja nem jót sejt a gazdátlan ajándékban, gyóntatóját hívja, ki természetesen örömmel fogadja a veszedelmes vagyont, s az ég kegyelmével biztatja a jó asszonyt, itt adván szájába Mephistónak amaz ismeretes szavakat, melyek a bécsi színházban csak a minap adtak alkalmat az encyelika elleni demonstratióra. Az ékszer rendeltetése az ártatlanság megejtése volt, s ime a feneketlen papzsákba került! nem lehet tehát rossz néven venni Mephistónak, hogy úgy dühöng. De e dühöngésében sem tagadja meg eddigi satyrikus vonását; s itt nem csak a boszankodás, hanem a humoros boszankodás hangján beszél. Minden szava e hangulatot fejezi ki. Olvassd csak, az itt bővebben nem részletezendő kifakadását!

Faust azonban nem igen hallgat rá; hanem kedvese után tudakozódik, s midőn Mephistó válaszol:

Sitzt nun unruhvoll,

Weiss weder was sie will, noch soll,

Denkt an's Geschmeide Tag und Nacht,

Noch mehr an den, der's ihr gebracht!

természetesen elhiszi neki s búsong a kedves bánatán. Új ékszert kell szerezni tehát, az első úgy sem sokat ért. Egész szenvedélylyel kiált rá a késlekedő Mephistóra, mert az ékszertől reméli Gretchen meggyerését, s neki most Gretchen mindenekelőtt való! De meglátja, hogy anyja házában nem férhetnek a leányhoz, azt is rábízza tehát, hogy kerülgesse a szomszéd Mártha asszonyt, s ott szerezzen neki találkát Gretchenmel. Mephisto fejjavarva ígér engedelmességet. Most két tűz közé szorult: Faust oly bőkezű, hogy fél tőle, így napot holdat elveszteget kedvesére; aztán a kegyes anyja gyóntatójának fenyegető arca rémlik előtte.

A másik jelenet a szomszédasszony házába visz. Itt nem sok magyarázni való van; a gyermek Gretchen, ki most titkol el először anyja előtt valamit, — Mártha asszony, ki nem férjét, hanem a férfiakat szereti, — Mephisto, a széptevő ördög és gesztenyére éhes majom, — mind magok beszélnek magokért.

Mártha kis monologjából mindjárt kitetszik imént ejtett szavunk igazsága, sirva mondja (elveszett férjéről):

Vielleicht ist er gar todt! — O Pein!

Hätt' ich nur einen Todtenschein!

Az asszonyok, s legkivált az ilyen asszonyok, mindig hangozva vannak arra, hogy magukat sirassák és a legszerencsétlenebb teremtetéseikül tüntessék föl. A jószívű Gretchen részvétét e természete által nyeri meg magának Mártha; a szegény elhagyatott asszonyt vigasztalni át-átjő hozzá. Innen egész ismeretségök. Most is ide szalad a második ékszer-lárával; s a gonosz mindjárt kész a tanácssal, hogy meg ne mondja anyjának, itt nála mindig gyönyörködhetik a tükör előtt drágaságaiban; aztán rendre, egy-egy ünnepélyes alkalomkor, a világnak is megmutathatja, most a nyaklánczot, majd a gyöngyöt s így lassanként mind; anyjának majd csak hazudnak valamit! Egészen az az asszony ez, kiről méltán mondja Mephistopheles:

Das ist ein Weib wie auserlesen

Zum Kuppler- und Zigeunerwesen!

Még folynak a jó tanácsok midőn Mephisto koezog. S mintha tudná, mi bántja Gretchent, hogy mért nem kitünő, szép, gazdag, esakhogy Faustot megnyerhesse, úgy intézi szavait, hogy ez aggodalmakat csozlassa. Nem akarja dolgát Mártha asszonynyal most előadni, mert „Nagyon előkelő vendége van!” — s mi-

dön Gretchen mentetetőzik, hogy ő nem kisasszony, ez ékszerek sem övéi, kész a bókka!

Ach, es ist nicht der Schmuck allein;

Sie hat ein Wesen, einen Blick, so scharf, -

Mint csalétekkel biztatja a házassággal, s Gretchen azt vetvén arra, hogy még igen fiatal, csábítva mond:

Ist's nicht ein Mann, sey's derweil ein Galan.

's ist eine der grössten Himmels Gaben,

So ein lieb' Ding im Arm zu haben.

Majd meg azt kérdé tőle, mit csinál szivecskéje, de Gretchen nem érti el a kérdést, s Mephisto gúnyosan jegyzi meg:

Du guts, unschuldig's Kind!

gúnyosan, s a világért sem szánakozva, mintha az ártatlanság előtt még az ördög is meghajolna, mint sok magyarázó állítja. Esze-ágában sincs!

A mi pedig Mephisto és Mártha asszony beszélgetését illeti, igazán a legmulatságosabbak egyike, mit valaha olvastam. Hogy forgatja Mephisto e csak is fejkötőre vágyó asszonyt ide-oda; most könyet csal szemébe, hogy majdnem kétségbeesik férje halála hírére, de megvigasztalja, hogy keresztyénhez illőleg múlt ki, s szentelt földben, szent Antal mellett nyugszik. Majd haragra gerjeszti, mert semmit sem hagyott, még egy emlékecskét sem, nejének, csak azt a kérést, hogy olvastasson lelkeért 300 misét. Aztán megint kibékíti, mert megbánta felesége elleni vétkét, hogy elhagyta. A jó asszony meg is bocsát neki, de Mephisto ismét felboszantja egy pár szóval, s ez így megy az egész jeleneten végig. Egyik hírével dühös trigrissé, másikkal szelid báránynya varázsolja. A végén is az lesz belőle, hogy azt tanácsolja neki: menjen újra férjhez, sőt ha annyi szabadságot enged új választottjának is, mint a megboldogultnak: évődve magát ajánlja; de veszi észre, hogy rossz helyt komáz s azért megjegyzi félre:

Nun mach' ich mich bei Zeiten fort!

Die hielte wohl den Teufel selbst beim Wort.

Készül tehát, s mert a kesergő-özvegy szeretne hiteles bizonyítékot férje haláláról, jobban mondvá, nem férje haláláról, hanem saját özvegységéről; Mephisto második tanúul, mert egy tanú nem tanú, Faustot ajánlja, s mint mondja elhossa e mívelt pajtását, aztán Gretchen is ott lesz? mert, Faustra czélozva:

Ein braver Knab'! ist viel gereis't;

Fräuleins alle Höflichkeit erweis't.

s Gretchen vonakodván, mert el kellene pirúlnia az előtt az ú r előtt, Mephisto biztosítja, hogy egy király előtt nincs oka elpirúlni. E csábító, hízelt szavak után estére a kertbe határozzák a találkozást.

Faust már az útezán várja küldöttjét, mert ég a kíváncsiságtól, hogy vajjon mit végzett. Mephisto eladja; elé, hogy tanúskodnia kell Schwerdtlein uram haláláról. Faust, kinek természetesen ég a föld lába alatt, kigúnyolja Mephistót, hogy csak annyira tudott menni, hogy most még előbb azt a nagy útat meg kell tenniök, s midőn Mephisto figyelmezteti, hogy nincs arra szükség, a nélkül is lehet tanúskodni, büszkén útasítja vissza e hazugságot.

De Mephisto nem ijed meg; figyelmezteti, hogy istenről, világról, emberről, az emberi észről és szívről annyit sem tud, mint a szóban forgó esetről, s mégis mily merészen, bátran adta czerszer azok értelmezését; sőt nem fog-e Grethennek is szerelmet, örök hűséget esküdni? Faust teljes meggyőződéssel mondja, hogy fog, és pedig igaz szívvvel, de most nincs ideje vitatkozásra, szíve sietni készíti s így enged a csábítónak:

Und komm', ich hab' des Schwätzens Überdruß;
Denn du hast Recht, verzüglich weil ich muss.

XX.

A VALLOMÁS.

Láttuk: Mártha asszony estére a kertbe rendelé a két tanút, s Mephisto kértére Gretchen is megigéré, hogy elmegy. A jelenet kezdetével a párok már elosztakoztak: Gretchen és Faust, Mártha és Mephisto. Az ellentét, mi a sétaközben háromszor előkerülő két pár közt van, rendkívül éles, egymást annál jobban kiemelvén. Mártha egész a tolakodásig tudakozódik a házassági ügyekről, melyekre Mephisto czélozgatott volt: Gretchen a legőszintébb ártatlan bizalommal tárja föl Faust előtt szívét, mintegy öntudatlanul vallja be Faustnak s önmagának is szerelmét. Hallgassuk ki a sétáló párok beszélgetését.

Mártha a halotti bizonyítványt megkapván, szeretne új férjre tenni szert, s ezt Mephistóban reméli föllelhetni. Ezt kell tehát kiösmerni. De természetesen a folyton utazás gátolná a viszony megszilárdulását, s így bár, hite szerint, nagyon finoman, igazában pe-

dig nagyon esetenül kerüli meg a férj-jelöltet, midőn azon kezd beszédét:

Und ihr, mein Herr, ihr reis't so immerfort?

Pedig — folytatja — bizony eljő az idő, mikor a fiatalság múltával a gonosz idő eljöttével, nehéz lesz már az utazás:

Und sich als Hagestolz allein zum Grab' zu schleifen,

Das hat noch keinem wohl gethan.

s mindig csak kitérő választ kapván, az általános czélzásokat egyé-
niebbekkel váltja fel. Egyenesen kérdi, hogy szíve nem akadt-e
meg még valahol? hogy nem volt-e soha komoly szándéka? s vég-
re kitör, hogy nem akarja megérteni. Látván ajánlatai sikertelen-
ségét, figyelmezteti lovagját, hogy este van, pedig ezek a rossz szom-
szédok mily könnyen hirbe hozzák az embert, mintha még őt is hir-
be lehetne hozni. Mephisto kap is az alkalmon, nem csak hogy ve-
szélyessé váló hölgységétől megszabaduljon, hanem azért is, hogy a
másik párt épen azon perczben válasza el, midőn a vallomás
megtörténtével a válasz csak fokozhatja az ingert, a vágyat. De
Márthának adott feleleteiben is hasonló eszélyességet tanúsít. Minél
közvetlenebbek lettek a „szép“ özvegy czélzásai: a lovag is azon
mértékben adott rájuk mindig általánosabb feleletet, hogy ő is né-
mely helyről mily nehéz szívvel válik meg, hogy ő is borzadva néz
az agglegénység szomorú napjai elébe, hogy a példaszó is azt tart-
ja a legboldogabbnak, kinek saját tüzhelye és felesége van, hogy
mindenütt szívesen fogadták, s hogy az asszonyokkal nem jó tré-
fálni, úgy hogy a végén csakugyan ki kell Márthának törni, hogy
Mephisto nem érti őt.

A másik pár mily egészen más képet tár elénk! Faustnak
Gretchen egyetlen tekintete többet ér, mint az egész világ bölesesé-
ge, abba mélyed, abban talál föl mindent. Gretchen pedig a leg-
nagyobb bámulattal van Faust iránt. Mint az ékszer fölpróbálása-
kor ragyogó akart lenni, csak hogy neki tessen, (akkor még
nem tudta kinek?) itt érzi, hogy mennyire alatta áll a föltalált
ideálnak, mily ügyetlen társalgása, Faust bizonyosan csak szá-
nalomból beszél vele! mily durva keze, melyet ez az úr még
meg is esókol! Neki is eszébe jut, hogy Faust el fog utazni, de
nem azzal az utógondolattal, mint Márthának, hanem hogy Faust
őt el fogja felejteni, de ő Faustot nem, soha! Ezt sem titkolja,
egész őszinteséggel mondja meg:

Denkt ihr an mich ein Augenblickechen nur,
Ich werde Zeit genug an euch zu denken haben.

S midőn kérdi Faust, hogy sokat van-e egyedül: mily gyönyörűen, egyszerűen és igazán írja le egész házi életüket, jó, de szigorú anyját, hogy mily zsinórra kell mindennek történni, s magának tennie mindent; nem mintha rá lennének szorúlva — emelni akarja mégis magát Faust szemeiben! — mert:

Wir könnten uns weit eh'r als andre regen:
Mein Vater hinterliess ein hübsch Vermögen,
Ein Häuschen und ein Gärtchen vor der Stadt.

Elbeszéli az egész család történetét, atyját, fivérét, kis testvérkéjét, ez iránti szeretetével bebizonyítván, hogy a legnagyobb odaadásra képes az iránt, a kit szeret. S hogy van e kis testvér élete leírva! Az ember látja igazán a gondos, pepecslő testvéranyát. Faust is bele láthat egészen abba a kedélyvilágba, melyet szobájában létekor csak sejtett volt. — S midőn a beszéd folytában Faust kérdi a lánykától, hogy csakugyan megismerte ismét? természetesnek találja, hisz még szemeit is lesüté, s Faust bocsánatot kérvén merészségeért, midőn az útezán megszólítá: őszintén mondja el, hogy mit gondolt a megszólítás után; hogy vele azt még senki sem tévé, s bizonyosan ő volt a hibás, ő viselte magát illetlenül, mivel ama méltatlanságot megérdemlé. Mert, igaz is, ha a megszólítás külső formáját vesszük csak, méltatlanságnak nevezhetjük Faust részéről, — de tudjuk már, hogy a hatás, mit rá a lányka mindjárt az első perczen tön, oly erős volt, hogy maga sem tudta mit tesz. De Gretchen azt is bevallja, hogy Faust már akkor mély benyomást tön reá, mert:

Allein gewiss, ich war recht böse auf mich,
Dass ich auf euch nicht böser werden konnte.

E szavak mindent fölfedeznek: Gretchen szereti Faustot, s érzi azt is, hogy ez sem közönyös iránta, s boldogságánál e fölött csak egy nagyobb: a csodálkozás, hogy szeretheti egy ilyen ember őt! Őt, ki magát se szépnek, se műveltnek nem érzi, e világjárta, gazdag úr! Nem is bírja magának elhinni: a virágjósathoz fordul, hogy az adjon bizonyosságot. Szeret, nem szeret, — szeret! — S Faust:

Ja, mein Kind! Lass dieses Blumenwort
Dir Götterausspruch sein! Er liebt dich!
Verstehst du, was das heisst? Er liebt dich!

Tehát Gretchen sejtelve, a kelő szerelem. Ösztönszerű jós-lata, mit a thulei király dala előtt e szavakban fejezett ki:

Mir läuft ein Schauer über'n Leib!

beteljesedett, s a nagy boldogság terhe alatt csak ennyit képes mondani:

Mich überläuft's!

s rögtön rá — mily naivitás! — elszalad, hogy Faust megfogja, igazán, hogy megfogja. . . . Faust a kis kerti lakban éri utól a játszó angyalt, ki elbúvik ugyan egy perczre előle, de úgy, hogy meg is találhassa. E játék tisztán képezi Gretchen szíve gondolatját: tied vagyok egészen! A kapott csókot vissza is adja, s örömmel vallja be szerelmét!

E perczben jő Mephisto, az egészen másforma széptevő, hogy ránézve a legjobb perczben válaszsza el azokat, kik megtalálták egymást. Jó barát! felel Faust kérdésére: hogy ki-kopog? De Faust érzi, hogy most nincs rajtok hatalma annak, kit állatnak nevez. Érzi, hogy őket a szerelem tisztasága magasan a rög fájzata fölé emeli. A sötétség ördöge elé a világosság angyala nyomul. S a két boldog elvál: a viszontlátásig. De az ott maradt Gretchen most sem bírja megfogni, hogy szeretheti Faust őt! E fölött tüpreng magában:

Du lieber Gott! was so ein Mann,
Nicht alles, alles denken kann!
Beschämt nur steh' ich vor ihm da,
Und sag' zu allen Sachen ja.
Bin doch ein arm, unwissend Kind,
Begriffe nicht, was er an mir find't.

Az ártatlan jó lélek!

XXI.

VÁLÁS ÉS EGYESÜLÉS.

Faust mintha érezné a hatalom nagyságát, melyet Gretchen fölötte a vallomás által nyert: a magányt keresi (Wald und Höhle); de Mephistónak nincs nyére e félrevonulás; neki szüksége van rá, hogy Faust folytonos és fokozott érintkezésben legyen Gretchen-nel, mert csak ez vezetheti őt céljához; fölrázza tehát ábrándáiból, egész ördögi erejét a kisértési jelenetben összpontosítván. Tülfelől Gretchen is magába vonul, gyönyörű elé-

giában öntvén ki szíve túlbuzgó érzelmeit. Sem egyik sem másik nem bírja ki sokáig a távollétet, s találkoznak ismét a kertben, hol Gretchen találkát ígér saját szobájában Faustnak s távoztával ismét Mephisto lép föl, hogy metsző ironiáival fokozza Faust vérének lán-golását. Ez öt részletet lássuk most egybefogva.

Az első jelenet — Wald und Höhle — majdnem legyőzhetlen nehézségeket gördít a magyarázó elé. Az előzményekben már láttuk e nehézségeket némileg, nézzük most más oldalról. Tudjuk, s ha újra olvassuk: érezzük, hogy e jelenet a költemény első részének (értve az előbb kiadott Töredékeket) — hangján igyekszik beszélni; nem csak a kezdő szavak (Erhabner Geist stb.) tanúsítják, hogy Faust itt a Földszellemhez szól, s hogy ez — mint kimutat-tuk — az első rész felfogása szerint — a fogadás előtt — össze-köttetésben áll Mephistóval, ezt a Földszellem rendelve mintegy Faust mellé: hanem belső okok is késztetnek ennek állítására; mert emlékezhetünk, a Földszellem első és utolsó megjelentekor célzás van téve, hogy többször is találkozni fog Fausttal, és a mint most bírjuk a költeményt, — e jelenet nélkül gondolva — a Földszellem, egyszeri megjelentével igazán minden jelentőség nél-kül szűkölködik, semmi befolyást nem gyakorolván az egész da-rab menetére. Mert a második monologban Faust szavai:

„Kegyetlenül eltaszítottál!”

végképi szakításra utálnak közte és a Földszellem közt, pedig az egész költeményen keresztül, de legkivált itt, a Gretchen tra-goediában, mindenütt látjuk, hogy ama túlnyomó természeti vo-nás Faust legélesebb jellege, s így a kezdetbeli látszólagos szaka-dást — úgyszólván — be kell foltozni. E szerepe van jelene-tünknek. Ennyit általánosságban.

Maga a monolog tartalma két részre oszlik. Az elsőben kö-zönetet mond a Földszellemnek, hogy ama túlbuzgó életvágyat, mit a tanulás ki nem elégithete, ő, a természet, kielégítette. Itt már a természet rá nézve nem csak nézeti tárgy, hanem egészen benne, vele él; ez az ő királysága, s van ereje is élvezéséhez. Keblébe bír tekinteni, mint egy jó barátnak, s a mélységes tit-kok föltárulnak előtte. S nem csak testvéreit ismeri föl a termé-szet minden egyes szülöttében, hanem a barlang magányában, a mi sokkal nehezebb! önismeretre jut, és saját keblének mély, tit-kos csodái nyilatkoznak meg előtte. Ez az igazi kölesönhatás közte

és a természet között. Sőt szelidebb, enyhítadó élvezet is jut itt osztályrészeül: a vizsgálat komoly élvét megengyhítő képzelet ismét szárnyra kél, s mit fennebb az epedés hangján óhajtott:

Ach! könnt' ich doch auf Bergeshöh'n

In deinem (Mond) lieben Lichte gehn,

Um Bergeshöhle mit Geistern schweben, —

itt azt nyeré el. S mert é vágya egészen beteljesedék: most általa érzi magát tökéletesen boldognak.

De az emberi boldogság soha teljes nem lehet, s így e magánbeszédben is az első részt a második követi. Mert ott van Faust mellett társa — s tisztán kimondja, hogy ezt is a Földszellemtől nyeré, — ki folyton a szenvedélyek örvényébe csalogatja, s önmaga előtt lealázza őt. Ez az inger Mephistója, ki a jó szellem minden tudományát egy lehelletével megsemmisíti.

Itt, e magányba vonuló hangulatban lepi meg Mephisto Faustot. Mindjárt első fellépte is a legesipősebb gúny; egész biztonsággal mártogatja éles körmeit Faust szívébe, mert érzi magában, hogy az meg nem szabadúlhat előle, mert Gretchen iránti szerelme sokkal hatalmasabbá nőtte ki magát, mintsem lánczait lerázhatná kezéről, lábáról. Nem Fausttal vív itt Mephisto, hanem Gretchennek; a gyöngye lány már egy diadalmat nyert az ördög felett, midőn Faust „állatnak“ nevezé a „jó barátot“, most hát Faustot akarja eszközül felhasználni, hogy általa megbuktatván Gretchent, visszatörölhassa a korábbi győzelmet. Ezért az ironiával élesztett csábítás, biztatás. Ezért gúnyolja ki magányba vonulását; szemére veti, hogy nála nélkül már „rég elszélt volna a földgömbörl“, hogy itt búvik el, mintegy füles-bagoly vagy béka; hogy a doctornak még csak kabátját veté le. Majd syrén hangokat penget, hogy kedvese mit csinál most, igazán hüen rajzolja az epedő lánykát s mindig arcátlanabb hasonlatokkal igyekszik Faust vérét pezsgésbe hozni. És fáradsága nem is megy kárba, mert áldozata felhevítve rohan a törbe, s fellángoló szenvedélyének nem tudván ellentállani (a folyó gyönyörű hasonlata után) felszólítja Mephistót:

Hilf, Teufel, mir die Zeit der Angst verkürzen!

Was muss geschehn, mag's gleich geschehn!

Mag ihr Geschick auf mich zusammenstürzen

Und sie mit mir zu Grunde gehn!

Gretchen magándaláról nem sokat kell mondanunk; a ki elolvassa, érzeni fogja becsét. Két lapot foglal el, de két szóban kife-

jezhető ; az egész csupa vágy, csupa odaadás ! Semmi egyéb, s ennél nagyobb dicséret, egy lyrai költeményt nem is érhet.

Most térjünk ama híres párbeszédre, melyben Faust hitvallását közli Gretchennek. Sokan ebben Goethe saját vallástételét látják s ezek közt a botrányozók sem hiányoznak. De nekünk most a darral s nem Goethe vallásával van dolgunk.

A kerti találkozás már folyó beszélgetésbe vezet.

Téves lenne fölfogásunk, ha azt hinnők, hogy Gretchen kérdészködésének a katekhisatio lenne indoka. Ez esetben csakugyan méltán nevezhetnők Gretchent okosdinak (altklug), kék harisnyásnak. Nem ; mélyebben fekszik e kérdések indoka, s ez, hogy Gretchen meg nem foghatja : hogy tűrheti meg Faust Mephistót maga körül, hogy lehet ily embernek bármiben is közössége oly emberrel ! Már itt fölismerhető Gretchenben ama vonás, mely őt a darab végén a szentek közé emeli ; itt az a Gretchen beszél, ki magáról a börtön jelenetben minden földit levét, s ki így szól Fausthoz Mephistóról :

Das übermannt mich so sehr,

Dass, wo er nur mag zu uns treten,

Mein' ich sogar, ich liebte dich nicht mehr.

Ez a Gretchen kutat Faust hite után, s természetesen amaz ártatlan naivsággal, melylyel ő a vallást felfogja. Neki, mindig úgy hallotta, a vallásban a szentségek a legfőbb, s im azt szeretné tudni : tiszteli-e ezeket kedvese ? S itt teszi aztán Faust ama híres vallástételt, melyet már volt alkalmunk idézni, s mellyel a kath. egyház, bizony, aligha megelégednék. A világ és szellemek öszhangzatának vallása ez ; ez öszhangzat Faust istene, mely a Földszellem-felfogással tökéletesen megegyez. De Gretchen felelete sokkal mélyebb értelmű Faust isten fogalmánál ; mert, bár öntudatlanul, de érzi, szíve súgja neki, hogy Faust vallásából a vallás legmagasabb fogalma, a megváltásé, hiányzik :

Steht aber doch immer schief darum ;

Denn du hast kein Christenthum.

Ezért fél Mephistótól, ezért igyekszik Faustot mindenkép elvonni tőle, s midőn elmondja, hogy mit érez láttakor, hogy borzad tőle, pedig ő minden embert szeret, s Isten bocsássa meg neki, ha igazságtalan ez iránt : ekkor Faust a szó teljes értelmébeu igazán felel neki :

Du ahnungsvollér Engel du !

S itt feleli Gretchen a fennebb idézett szavakat, hogy Mephisto társaságában, úgy tetszik neki, még Faustot sem tudja szeretni. És mily egyszerű naivsággal, a legártatlanabb tisztasággal ajánlja meg maga a légyottot! Elfogadja Fausttól az álomitalt anyja számára — Sie schließ, damit wir uns freuen! mondja a börtönben — mert boldog, ha Faust kedvére tehet; szinte panaszkodva mondja:

Ich habe schon so viel für dich gethan,
Dass mir zu thun fast nichts mehr übrig bleibt.

Der Grasaff! ist er weg? kérdi Mephisto egész meggel, hogy ez a kis lányka egészen szívébe látott — már ha volna szíve. Csak azzal tudja magát megboszúlni, hogy kigúnyolja. De Fauston most ez nem fog. Hidegen utasítja vissza Mephisto tudakozódását, hogy — az éjjel? — „Mi dolgod vele?”

XXII.

A B U K Á S.

Közeledünk a hegy csúcsához, honnan csak egy lépés, hogy ellenállhatlan sietséggel haladjunk le a lejtőn. A fennebb megjelölt negyedik jelenet-csoportozathoz értünk, mely Gretchen bukását tartalmazza, a kút-jelenetben, a szent kép előtt, a Valentin és a Dom-jelenetben. A Valentin-jelenetet e sorozat végére hagyva, lássuk előbb — összefüggés kedvéért — a más hármát.

A mesteri kút-jelenetben Gretchen először ébred a sötét valóra, melybe bukása taszítja, először jut bűnének tudatára, s Goethe a jelenetben szereplő két alak tükélyes festésével csak újabb tanúságát adá mély és igaz emberismeretének. Az új testamentomi farizeust és publikánust látjuk itt Lischen- és Gretchenben. Amaz mindjárt azon kezdi: hallottad-e már? tehát tudomásának forrása: a pletyka. Neki ez elég, hogy egy embert elítéljen, s egész diadallal mondja: úgy kell neki! minek uraskodott? De midőn leírja Boreza történetét, minden szavából kiri, hogy mint a macska a gomolyát, oly figyelemmel kísérte a szerelmes pár minden léptét, minden szavát, pillantását; figyelemmel, mert irigyelte sorsukat, s maga is édes örömet kötött volna oly viszonyt, csak lett volna kivel. Mert hisz jól tudja azt is, hány

pástétomkát ettek meg, hány pohár bort ittak. S bár farizeusi büszkeséggel mondja :

War doch so ehrlos, sich nicht zu schämen,
Geschenke von ihm anzunehmen !

Gretchen sajnálkozó szavait, azzal útasítja vissza, hogy bezeg, mikor nekik a guzsaly mellett kelle ülnök, mert anyjok nem ereszté le (tehát anyja tilalmára volt szüksége!) a Borcsa a kis padon mulatozott kedvesével. Így kell neki! most már a templomajtóban kell vezekelnie! Szinte megijed, midőn Gretchen azt mondja, hogy majd tán elveszi a fiú a megejtett lánykát. De még ez esetben is van egy reménye: a legények letépi a méggyalázott arakoszorút a menyasszony fejéről s a lányok szalma-ízéket szórnak ajtaja elé. Ebben a vigaszban meg is nyugszik. — Gretchen pedig — a közbeszúrt egy két megjegyzésből is látszik lélekállapota — sokkal keményebben vádolja magát, mint a hogy megérdemlé. E büntudat, mely itt egész lényét dicsfénybe vonja, csak kárboztató ítéletet tud tetteire mondani. Azon képben, mit Lieschen oly szeretetlenül rajzolt a szegény Borcsáról elébe: önmagára ismer, s elítéli magát. Mily ártatlan tisztasággal hoz fel maga ellen minden szavában új meg új vádat! De e túlnyomó büntudat mellett még egy érzelem honol szívében: s ez a szerelem mentsége:

Doch — alles, was dazu mich trieb,
Gott, war so gut! ach, war so lieb!

Büntudatát a szerelem enyhíti, megbocsátja! (Luk. VII. 47.)

De közvetlen utána, a másik jelenetben (Zwinger) már e mentség is elveszté rá nézve hatalmát. A város kerítésébe falazott szüz anya-kép előtt térdel itt, üde virágokkal áldozván a Mater dolorosának. A kép a hét karddal szíven tűzött kesergő anyát tünteti elő, ki fia keresztje alatt szenved ama kínokat, melyeket Jacoponus a „Stabat mater dolorosa“ kezdetű magasztos költeményben írt le. Itt, e kép előtt, az egyetlennek, ki még el nem hagyja vallja be Gretchen bűnét, oly szavakban, melyekről minden babona nélkül bihetjük, hogy könyeket csaltak a festett kép szeméből. Csak ide jöhet, mert:

Wohin ich immer gehe,
Wie weh', wie weh', wie wehe
Wird mir im Busen hier!

Ich bin, ach ! kaum alleine,
 Ich wein', ich wein', ich weine,
 Das Herz zerbricht in mir.

s csak Mária értheti meg az ő fájdalját! Neki is, ah! kard van szívében, de egészen másért, mint a szűz anyának. És semmivel, semmivel sem tudja magát védelmezni, még a szerelemmel sem, mint fennebb a kútnál. Csak sírni tud, s a könnyek, miket hullat, szavakká változnak, s ott fénylenek könyvünk lapján. Fordítsunk, nehogy a miénk is mellé hulljon, s megszenteltségtenítsük azokat!

A kútnál még tudott mentséget találni; a szent kép előtt még tudott sírni és jajongani: a Domban már a lelkiismeret furdalása a legmagasb fokra hágott (a később tárgyalandó Valentin-jelenet is fokozván önvádját). A nagy templomban ép halotti misét tartanak s ez alkalommal Celano Tamás „Dies irae, dies illa“-ját éneklik, orgona kísérettel, mely mint az ítélet trombitája harsog Gretchen fülébe. Egyfelől ez ének kél fel kérlelhetlen vádló-jául, másfelől a legborzasztóbb lelkiismereti szorongás a Gonosz-szellemben személyesítve meg. Emlékezhetünk, hogy midőn legelőször, épen a gyónásból jövő Gretchennek találkozánk, Mephisto mondá róla:

Es ist ein gar unschuldig Ding,
 Das eben für nichts zur Beichte ging—

—s most? Akkor és most! Láttuk a szüzi tisztá Gretchent; a gyermeket, ki maga sem tudá mi bántja szívét; láttuk a vallomás-tevőt, a magában bűsöngőt, a Mephisto ellen küzdőt: hisz szívének be van képe vésve, — és most! Anyja, az álom-ital következtében, gyónás nélkül aludt el örökre, és általa! Testvére, a nővére jó nevére féltékeny vitéz katona meggyilkolva, és közvetőleg általa! S szíve alatt a törvénytelen magzat s mindezt a gonosz szellem suttogja bár, de túlkialthatlan erős hangon, fülébe! És az énekkar megszólal: „Dies irae, dies illa!“ míg a gonosz szellem folytatja lesújtó szavait: a trombita megharsan, a sirok föltárulnak. . . Az orgona elfojtja lélekzetét, az ének szétmorzsolja szívét, s a kar közbe zúg:

Judex ergo cum sedebit,
 Quidquid latet, apparebit,
 Nil inultum remanebit.
 (Széket ül a Bíró ottan,
 A titoknak zára pattan,
 Semmi sem lesz boszúlatlan.)

Szeretne futni, a szabad levegőre, világosságra, de a lelkiismeret közbeszól, hogy t e keressz világosságot?

Verbirg dich! — — —

— — —
Luft? Licht?

Weh dir!

S midőn a végén még egyszer megszólal a kar, s a lelkiismeret még egyszer fülébe dörgi: Örökre el vagy kárhozva! tovább nem bírja a roppant terhet, s ájulva roskad össze alatta.

Im a három jelenet, mely Gretchen bukását tartalmazza; úgy hiszem világosan kitűnik a szoros lélektani kapcsolat, mely köztük létezik s mely a lélekállapot folytonos és egyarányos fokozódásait mutatja a végperczig.

S ezzel pár szót még, a fennebb — a folytonosság kedvéért — mellőzött Valentin-jelenetről, melynek rendeltetése, hogy Gretchen bűnét még nagyobbá tegye s ezáltal bukásának tragikumát még fokozza. Mert Bálint meggyilkoltatása után Faustnak futni kell, s így Gretchent a legválságosabb pillanatban hagyja el, ő, ki bukását okozá. Mephistónak is az volt célja, hogy Faust elhagyja Gretchent, — nem csak megghiúsult számítása szerint — a mostani okokból, hanem az élvezet megaléglése miatt. De rá nézve az eszköz tökéletesen közönyös, csak az eredmény legyen céljainak szolgáló. S ez itt meg van.

Az egész jelenetről általában meg kell jegyeznünk, hogy töredék-jellegű és nem egészen drámai. Eddigélé Bálintról, Gretchen Faustnak adott rajza után, csak annyit tudtunk, hogy katona. Most látjuk, hogy saját becsületére büszke katona. Mert a mit itt tesz, azt csak magáért, s nem testvéreért teszi, s még a halál perczében sem ad neki, a szegény, megtörtetettnek, egyetlen jó szót sem. Nálunk magyaroknál, annyira ismeretlen genre ez, hogy a német Landsknecht-et szóval kell jellemeznem. Magánbeszédéből látsszik, mily büszke volt eddig nővére jó hírnevére, s csak azért szerette, mert páváskodhatott vele. Most pedig, midőn már nem dicsekedhetik vele: gyűlöli, mert ismét csak saját magára gondol, szégyelnie kell magát miatta. Házuk előtt is mindenkiben esábitót lát már, félti testvérét (jobban mondva magát,) pedig még nem futhatott híre a bukásnak. Ekkor jó Faust; kedélye sötét, mint a kőlosteri örök lámpa; saját bűne eszébe sem jut s csak az bántja őt, hogy Gretchen szenved. Mással nem tudja megvigasztalni, csak ha

megint ékszert ajándékoz neki. Aranynyal kibékíteni Gretchent! A mint Gretchen kérdi az első találkozáskor, hogy mivel hívta ki Faustot, hogy az útczán megszólítsa, úgy mi is kérdehetjük: mivel érdemelte meg ezt Gretchen Fausttól? Ez ledérség. De Mephistónak természetesen nagyon is kedvére van e hangulat. Helyesli Faust szándokát, sőt még tovább is megy: miért ne élvezzen az ember valamit ingyen is? És aztán Gretchent kigúnyolja egy angol, Bálint-napi népdallal (Ophelia 4-ik felvonásbeli dala is e forrásból merített). Bálint természetesen fellázad e gúnydalra, s a dolog párbajra kerül, melyben kettő, egy ellen víván, alattomos diadalt nyernek. Faust, Mephisto biztatására, hátulról döfi le a vitéz katonát. Az összetóduló nép elől futásban keresnek menedéket. Bálint haldoklási jelenete két tördöfést ad Gretchennek. Egyik, hogy a nép, kérdésére: ki fekszik itt? nem azt feleli, hogy testvéred, hanem: anyád fia! Másik, hogy testvérének, még haldoklása közben sínes egyetlen szerető szava is számára. Átkot mond reá, rimának nevezi; bordélyházba útasítja s a legaljasb életet festi elébe, mint jövőendő életét. S még, ha az Isten meg is bocsátna neki, — de a földön legyen átkozott. S ezzel meghal, mint igazi vitéz katonát!

· XXV. *)

A KATASTRÓPHA.

Itt következő jelenetünk ismét magába a Faust tragoediába vezet vissza. Három kis jelenet az egész, mi még hátra van; de e kis külterjedelemben oly óriási tartalombúség, oly megdöbbentő gyors fejlődés tűnik lelkünk elébe: mely majdnem hajlandóvá tesz azt hinnünk hogy még most is az imént elhagyott (Walpurg-éji) szellemvilágban vagyunk mely természetfölötti bűvöletét gyakorolja fölöttünk.

A „Trüber Tag“- és „Nacht“ feliratú (s az egész Faustban egyedül prózában írt) jeleneteken csak átsiklunk, hogy még egy figyelmes tekintetet szentelhessünk az utolsó jelenetnek, mely az óriási mű első részét oly méltóan, oly nagyszerűen zárja be. Ez a Kerkér, — a börtönjelenet.

---

*) Az itt következő Walpurg-éji jelenetet s álmat mellőzve, a vég ki-
fejlésére sietünk.

Bár egyes részletek, minők Gretchen a szűz anya képe előtt, vagy a Dom-ban a karének harsogásának s a Gonoszszellem sutto-gásainak benyomása alatt, talán megragadóbb szépségűek; de az egészsleges benyomást tekintve: mindenesetre e jelenet az egész költemény koronája. A lélek mélyreható ismerete, bár eddig is számtalanszor volt alkalmunk példáira mutatni, sehol oly nagy-szerű közvetlenségben nem nyilatkozik, mint ép e jelenetben. De jobb, az általánosság helyett, nézzük magát a szöveget.

Mindenekelőtt a helyes nézpontot kell megjelölnünk, mely-ből itt Gretchent tekintenünk kell. Az téves felfogás, ha e jele-net fő személyét — Gretchent — örültnek tekintjük. Legfőlebb né-hol mondhatjuk róla — de csak is helyesebb kifejezés szükében — hogy félörült; nem is félörültség, hanem a büntudatból credő ve-zeklés és bűnbánat rajongása ez, mely a menhybe, a megszen-tesülésbe vezet! De nézzük, hogy juthatott Gretchen ide? Ha röviden áttekintjük Gretchen életét, úgy a mint az szemünk előtt leperdült: az első találkozás, a kerti-jelenet, a válás, a vallás-és vallomástevés, a kút-, szentkép-, és dom-jelenetek phasisai; anyja és testvére halála után; gyalázata elől menekülve; gyer-mekét nyomorban, elhagyatva szülve meg és mindjárt megfojtva: mind e váltakozó jelenetekből egy kép emelkedik ki, sötét, éjsö-tét színekkel: a gyermek-gyilkosság! Ez az ártatlan gyermek-szelid, a legodaadóbb szerelemre és mint kis testvére történeté-nek elbeszéléséből kitünik, önfeláldozó anyai szeretetre képes te-remtés: gyilkos, gyermek-gyilkos, saját gyermekének gyilkosa! Egész valója, öntudata e borzasztó ellentéttel van elfoglalva. A mint mi nem tudjuk megfogni: úgy ő sem érti, hogyan történhetett ez? Neki is úgy tűnik föl az egész, mint egy agg rege! Egy régi népdal jut eszébe a mostoha anyáról, ki mostoha gyermekét meg-öle, húsából férjének ételt készít, s a kised-csontokat az asz-tal alá dobá; a meggyilkolt kis testvére összegyűjti a csontoc-skákat, selyem kendőben kiviszi a mandulafa alá, s ennek zizegő levelei közül erdei madárka alakjában dallja az elköltözött lelke e borzasztó szép éneket! Két mozzanat ragadja meg e szomorú dal-ból Gretchen figyelmét: a gyermekgyilkosság és a kis nővér. Mint-ha csak saját története volna. Csakis e perczben beszélhetünk ta-lán örültségről. Úgy tetszik neki, hogy az ő gyermeke még él, s

azt hiszi: a nép csalódik, s talán roszakarathból alkalmazza reá e népdalt; s felkiált: „Ki mondta, hogy rá m a g y a r á z z á k?”

De a lélek-zavar mellett is büntudata oly nagy, hogy minden szava megint csak e borzasztó tetre tér vissza; tekintete mindinkább tisztul, mind világosabban kezdi látni, hogy mit tett ő, s igaz-hűen beszéli el ez egész történetet. Ez átmenet a zavaros sejtelem állapotából a világos látásra, ez kelti fel egész borzasztóságában büntudatát, ez méri rá a vezeklést és bűnbánatot, melyet oly óriási mérvben szab magára, midőn lelki erejével ismét rendelkezhetik. E szempontból kell néznünk az egész jelenetet, hogy helyes áttekintését nyerhessük. Ezért tartja a belépő Faustot az érte jövő hóhérnak — mily tragikum: G r e t c h e n, F a u s t o t h ó h é r n a k gondolja! — s fölkiált:

Bin ich doch noch so jung, so jung!

Und soll schon sterben!

De most sem Faustot vádolja, sőt menti, hogy csak ő itt lenne! — — Leborul a vélt hóhér előtt, hogy kegyelmezzen neki, hisz a gyermek még él, legalább engedje meg, hogy szoptassa meg még egyszer! Hisz csak a rossz emberek fogják rá ama régi történetet, pedig ők vették el tőle erővel gyermekét. Midőn pedig Faust letérdel, hogy eszméltre könyörögje kedvesét: Gretchen azt gondolja, hogy imádkozni akar, s maga is mellé borul. Érzi, hogy nagy szüksége van az imára! És elszabadult képzelete már látja lábai alatt az égő poklot... Majd Faust őt nevéen szólítva: megismeri a kedves hangját, és megszabadulva érzi magát:

Ich bin frei! mir soll niemand wehren.

azt hiszi, hogy a szerelem régi fénye árnyat vet a pokol lángjaira! És megint benne van a régi boldog napokban; de csak hamar fölébred édes álmából: Faust csókja nem olyhev mint akkor! Megint bűne lép szeméi elé, most tudja mit tett, mert Faust nem a régi. Meg nem foghatja, hogy jöhet Faust h o z z á? Hisz csak ő a bűnös. De a kedves kezeit megfogva: azok is nedvesek: testvére vére párolog rajtok! És azok a vérfagyhaló szavak, miket itt Fausthoz intéz a sírokról rendelkezvén, hova és mily renddel temesse el a halottakat! Amaz ítélet, melyet Faustra e szavakban mond ki:

Nein, du musst übrig bleiben!

borzasztóbb büntetés a középkor minden torturáinál. Ekkor ismét fölkel benne a vágy, mily üdvösség lenne megint vele, a szere-

lemnek élni! De nem lehet: — eszébe jut megint anyja, testvére és büne, mely nem engedi, hogy Faustot kövesse; neki itt kell bevárni az ítéletet, de Faust menjen, mentse ki gyermekét a tóból. Megint a gyermek! És ismét anyja képe jelenik meg, anyjáié, ki aludt, hogy ők boldogok lehessenek!

Az egész Gretchen csupa képzelet! nem csak élete képei vonulnak el szemei előtt, hanem Faust egy elejtett szavára: felizgott képzelete látja éltének utolsó napját is. S mily borzasztólag festi és szenvedti át előttünk a vérpad kínait, már most, előre! E nap mennyegzője napja lett volna; most is mennyegzőjét ülli, hanem a halállal... Látjuk magunk előtt a vérpadot, a tolongó sokaságot, a bíró széttört pálcáját, az emelkedő pallost — és:

Stumm liegt die Welt, wie das Grab!

Faust erővel akará őt kimenteni; de Gretchen nem engedett, s most midőn a Faustot siettető Mephistót megpillantja — tudjuk, hogy e „sejtelmes angyal“ már rég tisztában volt magával Mephisto felől, leborul és az úr oltalmába, kegyelmébe ajánlja magát. Érzí — hogy közte és Faust közt legyőzhetlen akadálykép áll Mephisto, és kiröppennek ajkán a Faustot lesújtó, de magát megszentelő szavak:

Heinrich! mir graut's vor dir.

Mephisto diadalmaskodik: „El van ítélve!“ de e diadalma sem igaz, mert felülről egy hang szólal meg: „Meg van mentve!“ sőt utolsó reménye is meghiúsul, mert hiába szólítja maga mellé Faustot: Gretchen feloldozó szavai még hangzanak: Heinrich! Heinrich! Tehát megbocsátott neki. Tehát Faust is meg fog mentetni!

S mily tökéletesen van Faust alakja is festve: hűen eddigi jelleméhez. Alig egy pár szót mond a jelenet folytán, tulajdonkép csak egyet: jer! — mert többet nem is mondhat. Érzí bűnének nagyszerűségét. Már a börtön-ajtóban így szól:

Der Menschheit ganzer Jammer fasst mich an.

s a szavak, miket Gretchen közvetve és közvetlen hozzá intéz, épen nem olyanok, hogy e büntudatot enyhítsék. Ezt fejezi ki Faust a jelenet vége felé e szavakban:

O wär' ich nie geboren!

Tulajdonkép a Faust-tragoediának e szavakkal kellene végződnie, mert itt e lélekállapotban van Faust legmesszebb ama percztől, melyhez — hogy a fogadást elveszítse — így kellene szólania:

Verweile doch! Du bist so schön!

De mégis, bár Gretchennek a történetek után nem, Faustnak lehet még élnie; az élet-élvezet azonban rá nézve is lehetetlen; rá nézve az élet már csak egy magasabb fejlődés kezdete lehet, mely a megtisztulásba vezet, melyben ha megállásra szólítja a percet: az által nem ad maga felett Mephistónak hatalmat, mert ott már nincs hatalma Mephistónak. E pontról lehet világos pillantást vetni Faust második részébe, mely ép e magasabb fokú megtisztulást adja, s melynek vége, ily kezdet után, csak is Faust végleges diadala lehet Mephisto fölött!

Ime barátom! rövid s meglehetősen gyöngye kivonatban, a mit Fischer félévi előadásai alatt Goethe Faustjáról mondott. Mint mindenütt tapasztalhatád — még az én halvány utánzásomból is nem mesterséges magyarázatásokat tartalmazának leveleim; mert mint nekem Fischer egy magánbeszélgetés alkalmával mondá — minden igyekezetét arra fordítja, hogy ne ő, hanem maga a költemény magyarázza meg magát. S ez igyekezetét rám nézve legalább siker koronázza. Úgy látom, hogy Fischer csak inkább kulesot kívánt hallgatói kezébe adni, melynek segedelmével a g o k legyeknek képesek föllelni e nagyszerű mű szépségeit. S igazán egy nagy szellem élettörténetét láttam szemeim előtt elvonulni ez előadások folytán egész nagyszerűségében, pedig midőn az ember valami nagyot képes gondolatban átélni és átérezni: maga is valami nagyot vitt véghez! Én túlságosan jutalmazva érzendem magam, ha e szerény levelek által bár csak keveseknek is okot szolgáltattam volna, ha egyébre nem, legalább a figyelemre, melyet Faust oly nagy mértékben érdemel meg, s — tudtomra legalább — oly kis mérvben keltett eddig e téren is oly messze hátra maradt szellemi életünkben. Ha összehasonlítom hazánkat Németországgal, — nem is a tudományos téren! — csak a nagy nemzeti költők méltatásában és ismeretében: el kell pirulnom. Itt mondhatni, nincs művelt ember, ki legalább Lessing, Schiller, Goethe alapos értésével ne dicsekedhetnék; a nálunk annyit gúnyolt német tudósok, philosophok, theologok, természetbuvárok, matematikusok stb. előadásaikban, felolvasásaikon, műveikben széltire idézik nagy költőik mondatait, — s nálunk? De nem panaszkodom hátramaradottságunkon, különben többet kellene írnom, mint huszonöt levelem összesen; még csak

egy megjegyzést kockáztatok. Nálunk, magokat igen mivelt, sőt tudós embereknek tartók, szánakozó mosoly nélkül nem is beszélhetnek a philosophiáról. Nálunk philosophus körülbelől annyit jelent, mint — ha nem is mondom — bolond, de legalább phantasta, ki amaz ismeretes görög böles szerint míg a csillagokat vizsgálja: a gödörbe esik. Megtagadnak tőle minden egészséges élet-nézetet, gyakorlati ügyességet (ezzel szoktunk mi magyarok dicsekedni!), érzés-képességet, szívet, stb. Nem tudom mennyire valék képes leveleim által gyakorlati czáfolatát adni ez előítéletnek, legalább egy philosophra nézve, megmutatván, hogy van itt „gründlich“-nek csúfolt Németországban, Jenában egy böleselő, Fischer Kunó, ki bizonyosan érti és a mi legfőbb é r z i úgy az ő nagy költőiket, mint nálunk akárki Aranyt vagy Vörösmartyt, mert Petőfi e tekintetben nem jöhet kérdés alá. De azt tudom, legalább magamra nézve, hogy azon meggyőződésre eljuttatott Fischer Faust magyarázata, hogy nekünk „érzelmes“ magyaroknak még nagyon, de nagyon sok önismeretre van szükségünk, míg belátjuk azt, hogy tévúton vagyunk, midőn oly dolgokról ítélgünk (pedig ez kiváló vonás bennünk), melyekről jóformán tudomásunk sincsen.

J e n a, 1865. ápril 5-én.

SZÁSZ BÉLA.

A
SAJTÓ- ÉS NYILATKOZÁSI SZABADSÁG
TÖRTÉNETE ANGLIÁBAN

1760 — 1860.

(THOM. ERSKINE MAY UTÁN. — NEGYEDIK ÉS UTOLSÓ KÖZLEMÉNY.)

A vélemény nyílt kijelentésének szabadsága nem csak a sajtó útján nyert több-több tért Angliában, hanem más útakon is, melyeken az állampolgár érdekében állhat, véleményét polgártársai-val közleni. E szabadságot Angliában sohasem sikerült egészen elnyomni; a többség zsarnoksága sohasem bírta a kisebbség szavát elnémítani, vagy arra kényszeríteni, hogy a többséggel szavazzon, mint ez Amerikában nem egyszer történt*). Bármily kicsiny legyen is a kisebbség; bármily nem tetszők, visszások, túlzottak, elvetni valók és hazafiságellenesek legyenek is nézetei: hadd beszélje ki magát, teljesen bízhatván és biztosítatván is, hogy a többség nyugalommal és türelemmel hallgatandja végig. A többség tudván, hogy midőn mások jogát becsüli, a magáét biztosítja, és annak érzetében, hogy befolyása az államügyekre annál üdvösebb, minél inkább van kitéve polgártársai éles bírálata-

---

*) „Amerikában mindaddig, míg a többség kétes, beszélnek; de ha az egyszer visszavonhatlanul meg van állapítva, kiki hallgat; a többségre jutott nézet barátai és ellenségei akkor már önként és egyaránt látszanak diadalszekekrét követni.“ — De Tocqueville. *Démocr. en Amer.* I. 307. l.

tának, győzelme pedig annál dicsőbb, minél nehezebb volt azt kivívnia: az ellenzéket nem veszi s nem veheti rossz néven, de nem is fél tőle *).

A sajtószabadság már a reformtörvény megalkotása előtt is erősen állott; a politikai szerveződés ellenben, mely a sajtónál is hatalmasabb, akkor indult hirtelen új életfolyamnak, s csaknem elérte békés fejlődhetése határait. Az izgatás, mely a parlament-beli reform keresztülvitelére 1831—1832-ben megindult a szervezet kiterjedésére, a szövetkezettek számára, buzgalmára és elszántságára nézve minden korábbi hasonló mozgalmon túltett, s oly körülmények kíséretében folyt, melyeknek azelőtt még nem látták volt párját. A középosztályok és a munkások rende akkor egyesült először egy közös ügyben, közös célra; az alkotmányos nagy párt vala vezérök, s a mi még különösebb, a kormány-nal sem álltak ellenzékben, sőt inkább ők támogatták a király minisztereit buzgón és hiven. E körülményeknek köszönhetni leginkább, hogy kár nélkül állhatta ki az ország a veszélyes válságot. Szelidítve hatottak a tömegek szenvedélyeire miveltebb frigyeseik, s ezeknek tanácsára hallgattak viszont a miniszteri párt több előkelő tagjai. A nép szövetkezései politikai egyletekké (political Unions) alakultak, melyek mind a fővárosban, mind az ország egyéb nagy városaiban keletkeztek. A vidéki egyletek közt a birminghami ragadta meg a vezérletet. Ez már az 1830-ik év elején más célból**) lépett életbe, s utóbb minden más egyesület mintájává lett. Az eredeti terv szerint „általánosb egyesület akartak létrehozni a közép és alsó néposztályok közt,” és „bizalommal szólítá fel az egyesület az ország régi aristocratiáját, lépjen ki és foglalja el az állam e nehéz válságában az őt

---

*) A politikában ennek igaznak kell lenni — még pedig csaknem oly élességig igaznak, a mint azt Mill axiomája tartja: „Ha mindnyájan egy véleményen volnának, csak egynek kivételével, a kinek külön véleménye van, amazok összesen csak úgy nem volnának jogosítva ezt az egyet elhallgattatni, a mint ez az egy, ha véletlenül az ő kezében volna a hatalom, nem volna jogosítva elnémitani valamennyi többit.“ Mill, On liberty 33. l.

**) Elég furcsa, hogy a birminghami egyletet a tory Thomas Attwood alapította volt a végre, hogy nézeteit a papiros pénzről és készpénzzel való fizetésről elterjeszthesse.—Report of Proceeding jan. 25. 1830.

megillető helyet a nép élén.“ E tekintetből az elnökség a reformmozgalom kezdetével tanácsosnak látta: „nem követelni általános szavazatjogot, titkos szavazást és évenként újló parlamentet, mivelhogy a felsőbb körök és a középosztályok nagy többsége ama dolgokat veszélyeseknek tartják, az elnökség pedig nem állíthatja, hogy a tapasztalás már is jótékonyaknak bizonyította be azokat.“ Az egyesület minden beszédei- és határozataiból kitűnt a törekvés az aristocratia hajlamait megnyerni *) s a középosztályokat a munkások rendével szövetkeztetni.

Míg az első Reform bill sorsa nem volt eldöntve, a politikai egyletek tevékenysége vitákra és határozatokra szorítkozott a reformügy javára, s főképen a parlamenthez intézendő számos kérvények létrehozásának volt szentelve. Igaz, hogy tagjaik sokaságát s physikai erejüket már akkor is emlegették. A birminghami egylet elnöke dicsekvék, hogy két hadsereget képesek kiállítani, s mindenik oly népes és bátor lesz, mint az, mely Waterloo-nál győzött, ha a király s miniszterei kívánják. De bármí erős kifejezésekkel is éltek a tagok, az egyletek egyedüli célja mégis csak a közös tanácskozás és szövetkezés volt. De mi helyt a bill megbukott s a parlamentet feloszlatták, komolyabb irányú tevékenység vette kezdetét. Most legközelebbi célul azt tűzték ki, hogy befolyást kell szerezni a választásokra, s biztosítani a reformerek többségének megválasztatását. Az egyesületekben azután erre törekedtek választók és nemválasztók egyaránt. A választási jog akkori szűk volta mellett a középosztályú választók harcza a nagy földbirtok érdekei ellen nem lett volna egyenlő előnyű, de az egyletek hévvel rohantak segítségül melléjük a sikkra, s tüntetések, melyek nagyon is sokszor túlmentek a választási izgatás megengedhető mértékén, s megfélemlítésnek is beillettek volna, győztek a bátorságot veszített antireformerek fölöött. Wigan-, Lananck-, Ayr- és Edinburgh-ban a választásnál zavargások fordultak elő. Az egyletek beavatkozása és az általuk a nép kebelében szított izgalom ártott ugyan a reformügy jó hírnevének, de segítette kieszközölni, hogy az új parlamentben a miniszterek mellett volt a többség.

*) Az egyesület tárgyalásainak egyik helyén ez áll: „Veletek van a nemesség szíve; veletek a runny medei hősök fiai, Anglia legjobb, legnemesebb vére mellettetek áll.“ — Birmingham Journal, May 14. 1832.

Midőn azután a második reformbill fölött megindult a harez a parlamentben, a politikai egyletek tüntetései egyre aggasztóbb jellemet öltöttek. Gyűlések tartattak és kérvények nyújtattak be, melyek nem csak nagy testületek izgatottságáról tőnek tanúságot, hanem aggodalmat gerjesztőleg a physikai erőt állígtatták az előtérbe. Midőn a billt a felsőházban készültek tárgyalás alá venni, Birmingham-ben (1831. oct. 3-án) 10,000 ember tartott gyűlést, melyben fölkiáltással kijelentetett: hogy, ha az alkotmányos eszközök nem lesznek a bill keresztülvitelére elegendők, meg fogják tagadni az adózást és megvárják a katonai végrehajtást, úgy mint John Hampden vonakodott egykoron hajó-rovást fizetni.

Most történt Angliában először, hogy az aristocrazia egy magára álltszemközt a néppel. Azelőtt a nép a koronával állt rendesen szemközt, a korona pedig mind az aristocraziában, mind a népesség egyéb nagy rétegeiben lelé támaszát: most ellenben az aristocrazia egyedül állt a nép csaknem forradalmi tolongásával szemközt; s ha talán nagyon is sokáig folytatta az állam javáért a harezot, legalább nemes nemzetségekhez illő, magas bátorsággal ment e harez veszélyeivel szembe. Nem hajtva elleneik sokaságára, kiabálására és fenyegetéseire semmit, elvetették a második reformbillt is a felsőházban. Az erre következő izgatottságból rendbontások támadtak, melyek a nép ügyének gyalázatára váltak. A nép-alja bebarangolá London útezait, s többeket a kitünőbb pairek közül kiabálással és zajgással, sőt tettleg is üldöze, ablaktábláikat be zúzva. Derby városkában zavargó jelenetek támadván, néhány rendbontót befogtak, mire a nép megrohanta a fogházat s a foglyokat kiszabadította. Nottingham-ben a gyűlevész nép boszútállásból meggyújtotta a newcastlei herczeg palotáját. Mind a két helyen csak fegyveres erővel lehetett helyreállítani a rendet. Bristol két nap s két éjjel volt a zavargó s ittas népesücselék hatalmában. Ez feltöré a fogházakat, kiszabadítá a foglyokat, az épületeket pedig szándékosan felgyújtá. A városházát, a püspök palotáját, a vám-épületet, a fogyasztási vámhivatalt és sok másánházat felgyújtottak s kifosztottak. A polgári és hadi hatóságok tétovázása és tehetlensége átengedé a népes és gazdag várost a tolvajok és gyujtogatók kényének. A csend végre a fegyveres erő közbejöttével s ember élet áldozatával helyreállított; (12 ember megöltet, 94 megsebesült és megkárosodott), mely bajt jókori erélyes

föllépéssel meg lehetett volna előzni. E szomorító eseményeket a reformerek, mint ügyök szégyenét és hátravetőjét, mélyen fájlalák; ellenfeleik pedig úgy tekintették, mint kínálkozó alkalmat remélt reactióra.

Eddiglen a politikai egyletek, jóllehet egy és ugyanazon célra törekvének, különállólág s egymástól függetlenül voltak szervezve. Tartásuk azonban napról napra fenyegetőbb lett, s már fegyveres polgárőrségről is kezdtek beszélni. Bármily aggasztók voltak is korábbi tüntetéseik, a törvényhatárain belől maradtak mindig. De az 1831-ik évi novemberben jellemök megváltozott. Londonban nemzeti egylet alakult, s az egész ország vidéki egyletei felszólítottak, hogy képviselők által vegyenek részt benne. Innentül kezdve túltették magokat a törvényszerű izgatás határain, s egész szervezetök törvényellenes alakot öltöttek.

Egyúttal egyetértőleg az egyletekkel gyűlések tartattak, melyeknek viselete szenvedélyes és törvényellenes vala. A fővárosi egylet, a londoni politikai egylettől független társulat, mely a radical-reform legszélső rendszabályai mellett küzdött, lázító hiradás által népgyűlést hívott össze nov. 7-én a White-Conduit-House-ba. A hattuogardeni hatóságok hirdetményt tettek közzé, melyben a tervezett gyűlést lázadónak s törvényellenesnek jelentették ki s a törvénytisztelő és helyes gondolkozású embereket intették, hogy attól tartózkodjanak. Ennek következtében a munkások egy küldöttsége megjelent lord Melbourne előtt tiszti helyiségében. A lordnak sikerült őket szándékuk törvényellenes voltáról meggyőzni, mire ők a gyűléssel tüstént felhagytak. Így háritotta el a kormány iránti bizalom a közrend báborítása veszélyét. Voltak, kik megütköztek benne, hogy oly emberek iránt, kik máris rohanva készültek rohanni a lázadás bűne felé, udvarias magaviseletet tanúsított a hatalom; de lehet-e kétség az iránt, hogy sokkal bölcsebb volt a törvényszegést ily módon megelőzni, mintsem megengedni, hogy véghemenjen, azután pedig megbüntetni?

A törvény-megengedte izgatásnak nem volt szabad akadályokat vetni; de midőn a már veszedelmes egyletek a törvényt át kezdték hágni, a miniszterek kötelességévé lett közbelépni. Ily értelemben bocsátottak ki nov. 22-én kiáltványt a politikai egyletek rendbentartására. Figyelmessé tették a népet, hogy „oly egy-

letek, melyek többféle testületekből, osztályokkal s alosztályokkal, és alsóbb s felsőbb rangú s tisztségű vezetők alatt állnak, kik bizonyos jelvények által egymástól különböznek, s egy fővezető egyetemes felügyeletének s rendelkezésének alá vannak vetve, az alkotmányba s a törvényekbe ütköznek“; meghagyván minden törvénytisztelő állampolgárnak, hogy azokban részt ne vegyenek. A politikai nemzeti egyesület tagadta, hogy e kiáltványt ő reá és a fennálló egyesületek nagyobb részére alkalmazni lehessen; de a birminghami egyesület mégis jónak látta, ama terjedelmes szervezeten, mely a központi megyék egyesületei számára munkálatban volt, némit változtatni. A képviseltetés, levelezés és elágazás rendszerével mindenütt felhagytak.

A parlament megnyitásakor, dec. 6-án, a trónbeszéd is fölépelt a politikai egyesületek elfajúlása ellen. A király kijelentette benne, hogy ilyen egyesülések nem férnek össze a rendszeres kormányzással, s ő el van határozva, minden törvényellenes izgatást gátolni.

Oly szervezetet azonban, mely a parlament reformját kitzúte czéljául, e czél elérése előtt, bajos volt megszüntetni. Az egyesületek folytatták tevékenységüket, s a középosztályok tömegesb részvételénél fogva, tagjaik számára nézve még szaporodtak. Jóllehet a törvényesség színében ügyekeztek megjelenni, eljárásukon mégis, mi szabályaikat és intézkedéseiket illeti, inkább mint valaha, látszott a fenyegetés és megfélemlítés szándoka. Midőn a harmadik reformbill a felsőházban bizottsági tanácskozás alá volt menendő, Birmingham, Glasgow, Manchester, Edinburgh és más népes városokban roppant nagy népgyűlések tartattak, melyeknek fejszáma, összetartása és szilárdsága, valamint beszédek és kérvényeik láthatóvá tették, hogy el vannak szánva a bill ellen harczoló paireket megfélemlíteni. Ismét adómegtagadással sőt a pairség megszüntetésével is fenyegettek, ha a billt netalán még egyszer megbuktatnák. 1832-ben máj. 7-én Warwick, Worcester és Stafford megyék valamennyi egyesületei összegyűltek New-Hall-Hill-nél (Birmingham-ben) majdnem 150,000 főnyi tömegben. Kérvényt határoztak intézni az alsóházhoz azon indítvánnyal, tagadjanak meg, a reformbill megmentése végett, minden pénzbeli segédelmet, s kijelentették, hogy a nép szükségesnek tartandja önvédelmére fegyverkezni. Manchester-ből s más

helyekről szintén jöttek megháborodott küldöttségek Londonba kérvényekkel s azon követeléssel, hogy a pénz-megszavazástól tartózkodjanak.

A felsőházi bizottság kedvezőtlen határozatát s a reform-miniszterium visszaléptét még hevesebb tüntetések követték. Forradalmi nyilatkozatok, erőszakra és kényszerítésre czélzó indítványok léptek a tanácskozás és politikai okoskodás helyére. Pairszaporitást sürgettek rögtön „Vagy több pair, vagy egy sem!” emnyire jutottnak mondák az országot az egyetek nagy hangú kolompосai, s általános adómegtagadást tanácslnak. Az alsóháznak, mely maga kijelentette, hogy ő a népek nem valódi képviselője, nincs joga adókat megszavazni, miért fizessen hát a nép adót? A politikai nemzeti egyet azt kívánta az alsóháztól, ne engedjék meg a pénznek beszolgáltatását a kincstári hivatalba, hanem nevezzenek ki magok közül biztosokat a pénz átvétele s megőrzése végett. A főváros el volt borítva falragaszokkal, melyek egységre és általános adómegtagadásra intették a népet. Indítványozták, hogy a banktól minden jegyeinek arannyal való beváltását kell követelni, s így „birni megállásra a hercezet.” A kiváltságos osztályok, sőt a monarchia megszüntetésével is fenyegettek, s ráadásul általános zűrzavarral és anarchiával. Bámulatos nagy néptömegek vonultak ki zászlókkal és forradalmi jeligékkel szabad ég alatti gyűlésekre, hol végig hallgatták az ilyenekről szónokló demagógok eszeveszett okoskodását. Az adómegtagadás eszközét azonban magasabb állású és nagyobb befolyású férfiak is ajánlották, például lord Milton, Duncombe, Brougham Vilmos. Az általános árral úszó sajtó szintén ellenszegülést és erőszakot papolt.

A törvény által megengedett izgatás és nyomás határain e szerint már régen túljártak s forradalom szélén látszott állani az ország, midőn a politikai zivatar az által, hogy a felsőház végre engedett a nép akaratának, lecsendesült. A szorongató veszély még idején elhárított; de az annyi hévvel szított és a forradalom annyi jellegeit magán viselő izgatás győzelme másnemű komoly aggodalmakat támasztott az alkotmányos kormány szabályszerű menetére nézve. Most csak a felsőház volt kénytelen engedni a nyomásnak: de vajjon lehetetlen-e az eset, melyben a végrehajtó hatalom és a törvényhozás valamennyi tényezői együtt kény-

szerülhetnek engedni hasonló nyomásnak? Ilyen, aggodalmak amaz események közvetlen hatása alatt, nem voltak merőben alaptalannok; de a későbbi tapasztalás megmutatta, hogy a radicalismus veszélyes nyomása csak úgy eszközölhető ama népszerű rendszabályok elfogadhatását, hogy más nem kevésbé lényeges körülmények szintén közreműködtek a kitűzött cél elérésére: a rendszabálynak belső jogosultsága; a középosztályok egyesülése a munkások rendével, természetes vezetőik intézése alatt, és a parlamentben egy erős pártnak támogatása, mely párt nem csak az alsóházban képeze túlnyomó többséget, hanem a felsőben is tekintélyes kisebbséget.

Ugyanazon időben, mikor Angliában a nép izgalma fel s alá hullámza, Irlandban másnemű mozgalom indult vala meg, melynek egészen más lett az eredménye is. O'Connell, elbízva magát a katolikusok javára folytatott minapi törekvései sikerében, ismét hozzányúlt a demagog izgató és hatályos fogásaihoz, a törvényhozás közösségének megszüntetését Anglia és Irland közt tűzve ki céljául. Ámde az izgatás semmiféle eszköze sem ígérhetett sikert ezen új vállalatának. Egy államférfiü sem találkozott, ki a bírodalom szétválasztását tanácsolta volna; a politikai pártok mindegyike egyértelemmel kijelentette idegenkedését e gondolat-tól; a sajtó föllépett eliene; a nemzeti érzelem fellázadt. Azok is, kik a ferdeségeket és Irland hibás kormányzását leginkább fájlalák, a „Repeal“ után folytatott henye és pártoskodó kiabálást úgy tekintették, mint egyedül a régi bajok elmérgesbitésére vezető eljárást. O'Connell physikai erők fitogtatásával reméllé előmozdithatni ügyét, melynek azonban minden erkölcsi támasza, a siker e mulhatlan föltétele hiányzott. Az 1830. év végén (dec. 27-én) a lord-helytartó kiáltványa jelent meg, mely az irländi veszedelmes gyűlések és egyletek elnyomására hozott törvény alapján*) megtiltotta az ipar-egyletek körmenetét, melynek Dublin útezaín végig kellett volna menni, mint a közcsendre veszedelmest. Kevéssel rá egyesület alakult „a törvényellenes gyűlések gátlására.“ De e társulat gyűlésezését is eltiltotta egy újabb kiáltvány. O'Connell éles és ravasz elméje csakhamar új utat ta-

*) 10. Geo. IV. c. 1. mely a kath. egylet ellen volt intézve. Érvénye tartott az 1829-ik évi mart. 5-től egy évig s onnan a legközelebbi ülésszak bezárátaig.

lált a törvény megkerülésére. Legelőbb is maga vetette föl magát „béke szerzőül Irlandban“, hogy az egyesületi törvény tilalmait ki játszhasssa, s hetenként egyszer gyűlt össze barátival nyilvános reggelire Home vendéglőjében. E gyűlésezések azonban tilosaknak jelentettek ki. Erre különböző nevek alatt az egyletek egész sorát alkították, melyek azonban mind egy célra dolgoztak. A kormány eltiltotta valamennyit, bármi volt is az ürügyök vagy névök.

Most O'Connell nyilvános népgyűlésekhez fogott, melyekben a lord-helytartó kibocsátványai zsarnokiak- és törvényteleneknek bélyegeztettek meg. De a törvény karja ekkor már nem késett. Az 1831. év elején (jan. 18-án) O'Connellt azon vád fejében, hogy némely czimboráival a lord-helytartó nyílt parancsa ellenére mindenféle gyűléseket tartott, elfogták s kezességállításig fogva tartották. Miután a vád ellene megállapítatott, a vádlevél első tizen négy pontjára nézve ártatlannak mondá magát, a többiekre nézve szabadkozott a tényekből vont jogi következtetések ellen. De minthogy nem volt reá elkészülve, hogy ügyének követelt jogosságát bebizonyíthassa, megengedtetett neki, hogy benyújtott közbeszólását visszavehesse, s ezekre nézve is ártatlannak mondhatta magát. Most ismét megváltoztatta védelme rendszerét, s midőn az államügyész a többi pontoktól, melyekben O'Connell összeesküvésről vádoltaték, visszavoná, az első tizen négy pontot megengedte. Ily kislelkű engedékenységgé a korábbi mérhetlen dacz után nem kis csorbát ejtett a nagy agitator hírnevén. E közben az ügy nem is került végtárgyalás alá s O'Connell ítélet és büntetés nélkül elmehetett dolgai után. Az 1829. évi törvények e közben meg nem újítatván, érvénye az 1831. évi rövid ülésszak végével (már áprilisban) megszűnt. A Repeal-mozgalom egyelőre el volt nyomva, mely ha méltóbb eszközökkel törekedett volna méltóbb cél felé, több támogatásban részesült volna. A kormány bízott a közvéleményben, s nem habozott azonnal érvényt szerezni a törvénynek. Minden rendű és párti emberek, O'Connell tulajdonképeni párthiveit kivéve, kárhoztatták a dőre politikai ámitásokat, melyek az írlandi népet annyira felzaklatták.

Ama mérgesítő izgatás azonban 1840-ben újra megindult, s egy ideig fenn is tartotta magát oly eszközök által, melyeknek veszélyessége és roszelelkűsége minden korábbiakon túltett. Egy Repeal-egylet alakult terjedelmes szervezettel, mely tagokból, frigye-

sekből, önkéntesekből és tisztviselőkből állt, ez utóbbiak pedig felügyelők-, igazgatók- és pénzszedőkből. E tisztviselők ügykezelése nyomán szedetett be a repeal-illeték, s terjesztettek a nép között repeal-hírlapok, röpiratok, költemények, dalok, térképek és más jelvények. 1843-ban O'Connell egymásután rendezte a sok monstre-meetinget, a legellenségesebb szándékkal. Mullingárnál 1843-ban máj. 14-én 100,000 embernél több volt együtt, s hallgatta az ügynevezett szabadítónak szónoklását. Hasonló célra a tariai magaslaton, hol a pártitók 1798-ban csatát vesztek, 250,000 ember volt hír szerint együtt (aug. 15-én). Némelyek egy milliót véltek együtt látni. E gyűlések, ha a fejek számát, s a szervezetet, a rendet, fegyelmet és vezérletet tekintjük, mely őket egy tömbbé tette, hadi tüntetések alakjában jelentek meg. Céljok szemlátomást nem volt politikai értekezés, hanem fenyegetés és megfélemlítés. A szabadító és barátainak nyilatkozataiból kitűnt a szándék, Irland népét az angol kormánytól és nemzettől elidegeníteni. Az angolokat „szászoknak” nevezték, s panaszos hangon szóltak törvényeik s uralkodóik ellen; az irlandi, ki az igát elfogadja rablelkű és gyáva; nem törvényesen szervezett, hanem önkény szerint kinevezett törvényszékeken bíraskodnak fölöttök. A harc Anglia ellen nem tartozott a repeal-szónokok szokatlan témái közé. „Ha táborba kellene szállnom, -- monda O'Connell a rosesomoni mezőn (1843. aug. 20-án) -- a mérséklet-egyletek valamennyi erős és szilárd tagja velem fogva lenni; zenéjük előttök járni, s a veszély pillanatában őket lelkesíteni; feleségeik és leányaik hálát fognának adni Istennek a férfiak mérsékleteért, s imádkozni értök”; ő bátran kimondja, hogy nincs hadsereg a világon, a melynek ne volna kész mérséklet egyleti testvéreivel csatát ajánlani. „Igen is, a mérséklet ama biztos talaj, melyen nyugszik reményök a szász igát lerázhatni s az ireknek adhatni vissza Irlandot.” — Ez már nem volt törvényesen megengedett izgatás, hanem turkálás a tilosban és nyílt pártütés. Midőn azután ismét egy monstre-meetinget rendeztek Clontarf-ban Dublin mellett, (oct. 8-ára) a kormány nyílt rendelet útján eltiltotta *). A szükséges ha-

*) A nyílt rendelet mondá: „az ott összegyűlendőek célja és szándéka koránsem alkotmányos jogok és kiváltságok törvényszerű gyakorlatára van irányozva, hanem arra, hogy a kormány és a két egyesült királyságnak

di készülétek elrendelésével sikeresen elejét vették a vészterhes tüntetésnek, s O'Connell maga is segítette a kormányt cizéljához, kijelentvén egy hirdetményben, hogy a gyűlés nem fog megtartatni, s minden ügyekezettel azon levén, hogy a repealerek összejövetele meggátoltassék.

A legközelebbi veszély elmúltával, a kormány elhatározá O'Connellt és czimboráit a törvények kigúnyolása miatt törvény elé állítani. Oct. 14-én O'Connellt, a fiát és nyolcz jó barátját összeesküvési, pártütési s azon vád alapján, hogy az uniónak megfélemlítés és physikai erőnek mutogatása által eszközrendő felbontása végett, törvényellenes nagy népgyűléseket rendeztek, elfogták és kezesség-állításig fogva tartották. E pillanattól fogva mérséklé nyelvét O'Connell; nem nevezte többé az angolokat szászoknak; esendre és engedelmességre inté parthíveit, s arravaló készségét sem titkolá eléggé, hogy a repealt abban hagyandja. A törvényszéki tárgyalások megkezdődtek 1844-ben jan. 15-én. Ezeknek elején sajnós esemény fordult elő, mely Irland sajátságos viszonyaiból eredvén, a tárgyalást nagyobbrészt megfosztotta erkölcsi súlyától, s alkalmul szolgált igazságtalanság elleni panaszokra. A nép katolikus és protestans része közti régi gyűlölet volt tulajdonképen a repeal-mozgalom forrása. Ez keserített el minden politikai küzdelmet és harezt, s mint tudjuk, a törvénykezésre sem maradt befolyás nélkül. Egyik párt sem várt a másiktól igazságot. E perben a korona 11 katolikus esküdt ellen tett kifogást, úgy hogy az összes esküdtszék protestansokból állt. E szerint a katolikus párt vezére, vagyis azon ember fölött, ki a protestans befolyást legyőzte, most ellenségei voltak mondandók ítéletet. Miután a tárgyalások 25 napig folytak, s az izgatók eljárása teljesen le volt leplezve, O'Connell a vád minden pontjaira nézve bűnösnek találtatott, vagy egészen vagy legalább részben; a többi vádlottak (Tierney kivételével) majd mindenikre nézve Az ítélet O'Connell ellen egy évi fogságot monda ki, 200 font birságot és kezesség-állítást hét évig tartandó jó magaviseleteért. A többi vádlottak könnyebben bűnhődtek, Tierney büntetlen bocsáttatott el.

törvényen nyugvó alkotmánya ellen gyűlöletet és megvetést gerjesztve, megfélemlítés és physikai erőnek kifejtése által változásokat idézhessenek elő az ország törvényhozásában és alkotmányában.“

O'Connell már öreg volt és börtönben ült. Csoda-e, hogy megsajnálták? Barátai a bírói eljárás igazságtalansága ellen panaszkodtak és elítéltetésének törvényszerűsége ellen azonnal be is nyújtottak megsemmisítési keresetet. Sokan azok közül is, kik a repeal-izgalom veszélyes kihágásait kárhoztatták, mégis megemlékezvén az országnak tett korábbi szolgálatairól, hatalmas elméjéről és rendkívüli tehetségeiről, sajnálkoztak azon, hogy ilyen embernek a magasról le kell buknia. Miután négy hónapig ült, bekövetkezett a felsőház végzése a megsemmisítési keresetre. Az első ítélet megsemmisítettett s a repeal-erek szabadságukat visszanyerték. A nagy agitator diadallal vitték a börtönből Dublin utcáin végig. Dörgő tapsviharral fogadták a gyűléseken, melyekben újra megigéré az unio felbontását. A jövedéket folyvást szedték, de az államra nézve az izgatás megszűnt veszélyes lenni. Még a vád elvétett sikere is kedvező lett a jó rend ügyének. Ha még az is, ki Anglia kormányával dacolt, az ország legfőbb törvényszékének részrehajlatlanságára tarthatott számot, hol maradt akkor a gyűlölt szászok igazságtalansága? O'Connell maga viszont látván, hogy csak az eljárásban elkövetett formahiánynak köszönheti szabadon bocsáttatását, nem pedig a törvény elégtelenségének, meggyőződött, hogy nem jó volna a törvényesen megengedett izgatás határain még egyszer túllépnie.

Innentől a repeal-ügye csak sinlődve vonszolá létét, míg végre egészen megszűnt. Nem lelvén támaszát csak pártos szenvedélyben, de könnyen gerjeszthető általános elégedetlenségre és a társadalom többféle bajaira számítgatván, lázadásra, vérontásra, polgárháborúra csakugyan vezethetett volna, de Anglia kormányára és törvényhozására kényszerítőleg hatni nem tudott volna soha. Néhány évvel rá O'Brien föltámasztotta azt újra; de egy elhamarkodott s nevetségessé lett fölkelési kísérletben ismét csakhamar megalálta végét.

Az írlandi repeal-mozgalom idején egyébiránt mind a két országban más szövethatások is léteztek, melyek a közbékére nézve szintén nem voltak veszély nélkül. Irlandban a nép kathol. és protestans része ellenséges törzsek gyanánt álltak régóta egymással szemben. Míg a katolikus rész a polgári megszorításokat lerázni, a dézma súlyát enyhíteni, a protestans egyházat megalázni s végre az egyesült királyságok protestans törvényhozásának megbuktatá-

sa után korlátlan uralkodást a maga részére törekvék biztosítani : a protestansok nem kisebb buzgósággal fogtak kezét egymással, hogy a protestantismus megtámadott és veszélyben forgó túlsúlyát fentarthassák. Már 1795-ben alakultak, különösen Irland éjszaki megyéiben, hol a népesség leginkább protestans, úgynevezett *orániai* egyesületek. A jelen század elején elterjedtek Angliában is, s a két királyságbeli egyesületek buzgón leveleztek egymással, szövetségek azon mértékben szélesbedtek, a melyben a katholikus izgatás nőtt. Koronként ezeket is megszorították Irlandban az 1825. évi törvény nyomán a katholikus egylettel együtt ; de 1828-ban lényegükre nézve nemzeti intézménynyé fejlődtek. A *cumberlandi* herczeg elvállalá Londonban a nagymester tisztét ; kinevezések és intézkedések a rend nagy pecsétje alatt adattak ki ; a méltóságok viselői a királyság modorában „kedvelt híveinknek“ czímezettek, nagy aláírások nyittattak, s a birodalom minden részeiben páholyok alapítottak, melyek képviselőket küldtek a nagy páholy székhelyére. Paírek és alsóházi tagok, a falusi nemesség, polgári tisztsviselők, papok, katonatisztek és tengerészek, lettek e szervezet ápolói és pártolói. Tagnak azonban csak protestansokat vettek föl, és pedig vallásos szertartással, titkos jeleket és jeligéket közölve az ujjonczokkal. A korona miniszterei azonban egy évvel rá hirtelen semmivé tették az orániai emberek minden reményét, és megíhúsították vállalatuk czélját, a protestansok várát feladván, mi által a további harc egyik fő oka megszűnt. Az idő ezen pontjáig az oránisták' hűsége a korona iránt alig volt hitfelekezeti buzgalmuknál gyengébb ; most azonban a legbuzgóbbak, de egyszerűsmind legkiméletlenebbek némelyike oly szenvedélyes dőreséget tüntete ki magaviseletében, hogy a korona iránti hűségükre nézve is keletkezhettek kételyek. Az ilyenek a legrajongóbb ámitásokban ringatták magokat. Beszéltek, hogy *Wellington* herczegnek azon jár az esze, hogy katonai dictatorság útján miként tehesse leghamarább kezét a koronára ; terveket forraltak a *clarencei* herczeg kizárására a trónból elmebeli betegségénél fogva, a gyermekkorban levő *Victoria* kirekesztésére pedig neménél és kiskorúságánál fogva, hogy a *cumberlandi* herczeg, mint protestans monarcha uralkodhassék a protestans nép fölött. A páholszervezet azalatt annyira terjeszkedett, hogy Irlandban 1500 volt a páholyok és 220,000 a tagok száma ; Nagy-Britanniában

pedig 381 páholy 140,000 taggal. Az anyaország hadseregénél harmincz ilyen páholy létezett, a gyarmatokban szintén sok volt, de az ezred-parancsnokok nem tudtak rólok semmit.

Bármily titkosan folytak is a nagy orániai-egylet tárgyalásai, páholyainak körmenetei Irlandban, valamint egyéb nagy terjedelmű elágazásai még sem maradhattak tevékenységben a nélkül, hogy gyanút és aggodalmat ne gerjeszsenek. Az alsóház egyik bizottsága előtt (1835-ben) e szervezet nagysága és veszélyes jelleme teljes világosságban terjesztetett elő. Kimutattattott, hogy ellenséges indulatokat szül, a törvénykezésbe avatkozik, a hadi fegyelmet veszélyezteti. Hume sürgetőnek találta tüstént oly rendszabályokhoz nyúlni, hogy a hadseregben az orániai s minden egyéb titkos szövethozások elnyomassanak. A dolog oly tisztán állt a ház előtt, hogy feliratot határoztak a királyhoz, melyben kérték, tiltaná el a politikai egyleteket a hadseregben s fordítaná figyelmét a c u m b e r l a n d i herczeg magaviseletére. A király készségesnek ígérkezett hozzá. Az orániai szervezet legkevésbé igazolható része e szerint el volt ítélve. A következő ülészek elején, midőn az illető bizottság képes volt teljes leleplezésekkel állni elő, egyhangon új feliratot szavaztak meg (1836. febr. 25.), melyben a királyt kérték, hogy ne csak az orániai páholyoknak, hanem általán minden politikai egyleteknek hatályosan álljon útjába, melyek más vallásbelieket kizárnak, titkos jelvényekkel és jeligékkel élnek, és fiók-egyleteket tartanak. A király ismét biztosítá a házat, hogy kívánataik szerint fog eljárni. A király feleletét a belügyi államtitkár közölte a c u m b e r l a n d i herczeggel, ki azt felelé, hogy az orán-egyletek feloszlását Irlandban már meghagyta, s előidézendő Angliában is.

Míg más egyletek nyilvános megbeszélés útján, valamint hivatkozással tagjaik számára s daczos elszántságukra ügyeltek céljaikat elérni: az orán-egylet titokban üzé toborzását s titkos rábeszélés és levelezés által éleszté hívei buzgalmát. Pedig a törvény-engedte izgatás életföltétele a nyilvánosság, s így már a titkolózás és alattomos tevékenység is rendellenesnek bélyegezte az orán-egyletek létezését és munkásságát. Ez által azt a gyanút ébresztette mindenütt, hogy az emberek, kik átallanak a közvéleményre hivatkozni, erőszakos eszközökön járatják eszüket. Késő volt már a catholicismus és radicalismus támadását szavakkal

verni vissza: hiszik-e talán, hogy karddal szegülni ellene még nem késő? Hogy az oránisták ily szándékot táplálnak, azt csak némely legelkeseredettebb ellenségeik akarták elhitetni önmagokkal, hogy azután elhitethessék másokkal is; de az is világos, hogy egy királyi származású herezeg s a nemesség legbüszkébb családjai, politikai elégtelenség által hajtatra, meggondolatlan, dőre s hiú emberekkel szövetségben, nem kisebb veszélyt hozhatnak volna az államra, mint akár a legszilajabb népszószólók.

Így porlott szét a két nagy szövetség, melyeknek egyike a katolikus, másika a protestans érdekeket akarta megvédeni Irlandban; így végződött régi harezuk. Azalatt, hogy a veszélyes összeütközés ezek közt még folyt, egy más mozgalom, mely a gondolatmenet egészen más irányából eredt, s lényegesen más eszközökkel tartatott folyamatban, szerencsésen elérte célját. A rabszolgaság megszüntetésére már régebben megalakult társulat nemesszivű fáradozásait végre 1833-ban jutalmazá meg az óhajtott siker díszkoszorúja. A rabszolgák kereskedés megszüntetésére irányzott mozgalom tiszteletreméltó vezetői ugyanis, Fowell Buxton-nal s más fiatalabb társakkal szövetségbe, ugyanazon eszközökkel törekedtek céljuk felé, melyek azelőtt magának a rabszolgatartásnak megszüntetésére alkalmaztattak volt. Most is a nép erkölcsi és vallásos érzelmeire hivatkoznak és most sem hiába; ismét a sajtó, az egyházi szószék, a népies szópad, kérvények, feliratok és viták útján rázták és világosították fel a népet; most is megtudták nyerni a közvéleményt, s a nemes ügy ismét győzött, heveskedés, fenyegetőzés, erőszak nélkül.

Vessünk most futólag egy tekintetet más szövetségekre ugyanazon időből, melyek kizárólag munkásokat foglaltak össze, kiknek alig volt egy vezére is más rendből való. 1834-ben a kézműves és gyáripar-társulatok, melyek akkoráig tisztán csak a munkások és munkaadók érdekeit illető ügyekkel foglalkoztak vala, hirtelen erőyes politikai tüntetésre ragadtatták magokat. Dorchester-ben hat munkás állíttatott volt törvényszék elé törvénytelen esketések miatt, s deportációra szolt ellenök az ítélet*). Az ipartársulatok tagjai meg voltak győződve, hogy szegény társaik csak intó példa kedvéért, mely nekik szolt, ítéltettek

*) Ezeknek ketteje állítólag a disszenterknél pap volt.

el; mert hisz ők hasonló esketésekét vitték végbe s így a szigorú törvény őket is fenyegeti hasonló súlyos csapással. A társulatok vezetői e szerint elhatározták, az elszállított dorchesteri munkások hazahívását követelni, s előterjesztéseiket physikai erő kifejtése által támogatni.

Ehhez képest kérvényt készítettek a királyhoz, s az ipartársulatok gyűlését összehitták april 21-ére a C o p e n h a g e n F i e l d s nevű mezőre, hogy a követséget, mely a kérvényt átnyújtandó volt, a belügyi államtitkár hivatalába illően elkísérhessék. Mintegy 30,000 gyűlt az nap össze, különböző foglalkozásaik szerint sorozva, mindenik illető jelvényeit hordozva elől. A gyűlés végével körmenetre sorakoztak és hadi rendben ellépdeltek a W h i t e h a l l mellett a K e n s i n g t o n C o m m o n felé, mialatt a küldöttség a belügyi államtitkári hivatalba ment s, megbízatását végzendő, ott maradt. A vezetők azt hitték, hogy sokaságuk és egyetértésök félelembe ejtendi a kormányt, de ámulásuk csakhamar eloszlott. A követség a hivatalos épületben elhelyezkedik s a megígért bebocsáttatást kéri lord M e l b o u r n e színe elé. E helyett azonban a lord titoknoka P h i l l i p p s fogadja őket, hírül adván nekik, hogy lord M e l b o u r n e az ilyen módon benyújtandó kérvényt el nem fogadhatja, s a küldöttséget sem fogadandja, minthogy 30,000 ember van nyomában. A küldöttség megalázva s leverve, csaknem remegve távozott, a szenvedett kudarczot hírül vivén K e n s i n g t o n - b a. Küldetésök épen a tüntetés miatt hiúsula meg, melyre építették volt a várt siker reményét.

A körmenet azalatt minden rendzavarás nélkül tovább halada útjában. A nép a részvét és sajnálkozás érzetével kíséré őket, de minden aggodalom nélkül. Az útezakon csend volt; a zavargások elnyomására való készületnek legkisebb nyoma sem látszott sehol; egy katona sem mutatkozott, még a rendőrség is visszahúzta magát. De megelőző éjjel a fővárosban oly készületek tétettek, mint ha megszálló ellenség közeledett volna. Az útezák földött tűzérség hatalmában voltak, a hadi tanyák és más középületek megrakva katonákkal; nagyszámú rendőrségi csapatok, főleg pedig felesküdt constablerek kéznél, s így a zendülést és erőszakoskodást, ha támad, egy csapással lehetett volna agyonstíjítani. De látni legkisebbet sem lehetett mi a kormány bizalmatlanságát a nép előtt elárulhatta s a tömeget a felsőbbséggel való összekoczanásra inge-

relhetett volna. Az ilyen jól elkészült kormányra nézve a tömeg nem lehetett félelmes; ezt viszont mivel békésnek mutatta magát, nem háborgatta senki. A nagy gyülekezet eloszlott s néhány nappal rá lord Melbourne a legnyájasabban fogadta a küldöttséget és kérvényét. A végrehajtó hatalom ezen esetben oly mérsékletet és szilárdságot mutatott, mely minden más esetre is ajánlatos és követésre méltó.

Kevéssel ezen események után a munkások közt terjedtebb egyesülés keletkezett, melynek története politikai tekintetben tanulságos. Az úgynevezett *chartist* must értjük, melynek eredete mindamellett inkább a szűkölködők viszonyaiban és társadalmi elégtelenségben gyökerezik, mintsem politikai körülmények és elvek találkozásában. A munkásokat irigység szállta meg, és mivel silány keresetök s az élelmi czikkek magas ára mellett, minden erőfeszítésök daczára sem tudtak az inségből kivergődni, kancsal szemmel tekintettek munkaadóik látszólag mit sem dolgozó és mégis mindenben daskalkodó családjaira. Történt azután, hogy némely években, például 1835-től 1839-ig, sokan csak rövid ideig találtak foglalkozást a gyárakban, sokan egészen munka nélkül maradtak. Az új szegény-törvény életbeléptetése szintén úgy magyaráztattott nekik, mint szenvedéseik fokozója. Az ipar-egyletek még táplálták bennök az elégtelenséget, de inségökben mi segílyt sem nyújtottak nekik.

A baj sokáig lappangott, míg 1838-ban kezdtek nagy éjjeli gyűléseket tartani fáklya fény mellett, s legelőször *Lancashire*-ben. Őrült szenvedélyesség sugalta szónoklatok hangzának szét a gyulékony hallgatók ezrei közt; tudva volt, hogy fegyverek öszsezhordattak; gyárak lángba borultak: a lázadás és pártütés közel volt a kitöréshez. A kormány novemberben felszólította a hatóságokat, hirdessék ki, hogy az ilyen gyűlések törvényellenesek, s tartatásuk meg fog gátoltatni, s decemberben maga is bocsátott ki ilyen tartalmú felhívást. A *chartist*ák azon időpontig nemsokkal voltak jobbak a korábbi *Ludditt*ák-nál. Bármik voltak is politikai szándokaik, a lázongás szelleme homályba temeté azokat, s a gyűlölség a tökepenzesek iránt állt az előtérben, s úgy látszott, az hevíti őket leginkább. 1838-ban végre a politika kezdett előtűnni, s ugyanazon évben kelt közmegegyezésük nyomán az úgynevezett „*nép charta*“, melynek támogatására népes gyűlések-

ben fel szokták olvasni az ügynevezett nemzeti kérvényt. A következő év kezdetén Londonban a munkásrend küldöttjeiből nemzeti egyesület alakult, melynek céljai egy monstre-nemzeti-kérvényben taglaltattak. E kérvény 1,280,000 aláírással súlyosbítva, jun. 14-én nyújtatott be az alsóháznak. Kívánságai voltak: általános szavazatjog, titkos szavazás, évenként újuló parlament, napi díjak a képviselők számára, s a megválasztandók részéről a vagyon kimutatás elengedése. Ezen öt pontból állt „a n é p c h a r t á j a.” Az egyesület tagjai az erőszak minden eszközeit elutasították magoktól, s a mennyire lehet, távol tartották magokat ama heves chartistáktól, kik más elveket nem csak hirdetének, hanem koronként tetteleg is valószínűsítanak. A kérvény az alsóházban élénk, de higgadt tárgyalásban részesült; hogy a kérvényezők nagy száma vagy szervezete megfélemlítést idézett volna elő, annak nyoma sehol sem látszott. Az indítvány, hogy bizottságnak adassék át a kérvény, oly kevés viszhangra talált, hogy csak 46 szavazat pártolta 235 ellen.

Míg a chartisták politikai része a parlamentnél keresett segílyt, s onnan várta a radical-reformba vetett reményei valószínűsítését, azalatt fegyelmetlen szövetségeseik utálatossá és gyűlöletessé tettek a chartisták nevét országszerte a társadalom valmennyi körében. Chartista-zavargások fordultak elő Birmingham-ban Sheffield-ben és Newcastle-ben; fenyegetések és erőszakoskodásokkal jártak házról házra zsarolni; még az isteni tisztelet sem maradt a chartista-tömegek betolakodásától háborítatlan. A gyűléseiken előfordult jelenetek némelyike élénkül emlékeztetett 1819-re. Egyik nagyobb gyűlésben Kersal Moor-nál, Manchester közelében, több nő-egyesület is vőn részt. A „törvényhozási ügynökök” szokott választását utánozván, azt rendelték, hogy minden választásnál chartistáknak is kell ott lenniök, s kézfölemelés által megválasztott tagjaiknak a nép valódi képviselőinek tartatniok, kiknek kötelességök anuak idején Londonban összegyűlniök. Több ezer fegyveres ember rohaná meg Newport városát, de Phillipps, a bíró és tisztársainak bátorsága, támogatva egy kis csapatnak jól irányzott tüzelése által, veszteséggel verte őket vissza. A kolompokosok hármaja: Frost, Williams és Jones törvényszék elé került, s mint e párttűz merénnyek részesei, deportáltattak. E kihágások szemlätomást inkább a munkások nehéz társadalmi állásából eredtek, melyen társadalmi,

s névszerint kereskedelmi eszközökkel kellett volna segíteni, mintsem politikai elégedetlenségből, melyet megváltoztatott törvényhozással lehetett volna enyhíteni. A száanalomra méltó ügy, melynek akkor sem lett volna reménye sikerre, ha büntől és erőszaktól tisztán tartotta volna magát, az eszközül választott politikai izgatást is megbélyegezte és rosز hírbe keverte.

A chartisták a radikal-reformerek 1793., 1817. és 1819. évi nyomdokaiba léptek. A munkások sorából előállott reformerek 1830 előtt mindenkor általános szavazatjogot követeltek és évenként újuló parlamentet. Céljok soha sem volt kevesebbre tűzve, mint bizonyos részesülésre az ország kormányában. Ámde ily gyökeres változásokról az alkotmányban se a whigek pártja, se a közép-osztályok nem akartak tudni semmit, s így a reformügy maga is csak sinlett. Mikor azután 1830-ban a magában tehetetlen munkás-osztály a reformpárthoz és a középrendiekhez csatlakozott, saját igényeiről egyelőre lemondván, oly rendszabályt segített keresztülvinni, mely minden más osztály választási jogát szélesbítette, csak ő nem kapott semmit. Most azonban ismét magára maradt izgalmával. Tagjainak száma ugyan azóta nagyobb lett vala, műveltsége több, szerveződése tágabbkörű, de mindamellett reménye, hogy radicalismusával bejutand a parlamentbe, nem talált eléggé szilárd alapra. A régi radicalereket a hatalom zúzta vala össze; a mai chartisták, jóllehet szabadon mozoghattak, még sem fejthettek ki elég erőt, hogy a tőlök idegenkedő közvélemény erkölcsi hatalmát és a parlament ellenszegülését legyőzhessék, mely a képviselőt szélesebb talapjára levén 1832 óta fektetve, az 1832—1842 közti tizedben teljesen bírta a nép bizalmát.

Azonban bármily reménytelen volt is ezen izgalom, mégis több évig tartott. Az 1848. évi francia forradalom új bátorsággal töltötte meg a chartistákat. Az általános mozgalomban és saját erejükben bizván, a parlament szorongatottságától remélték kiesikarhatni most azt, a mit azelőtt rokonszenvétől kinyerni nem tudtak. Ehhez képest april 10-ére gyűlést híttak össze a Kensington Common-ra a végett, hogy a chartista kérvényt, melyen állítólag 5,000,000 aláírás volt, elvigyék az alsóház kapujához. A chartisták vezetői, úgy látszott, elfelejtették az iparegyletek 1835. évi kudarczát; de a kormány megemlékezett az akkor

szerzett tapasztalásról, s megtette intézkedéseit, hogy szükség esetén megoltalmazhassa a parlamentet a megfélemlítéstől, a közrendet a zavartól.

Már ápril 6-án közzétett egy hirádst, mely a szándékolt gyűlést, mint félelem és ijedtség előidézésére tervezettet, törvényellenesnek és büntetésre méltónak mondá, s épen ily tilosnak a szándokot is, nagy tömegekben indulni, kérvény-átnyújtási ürügy alatt, a parlament felé. Minden jólelkű ember felszólíttatott távol maradni tőle. Együttal azonban kijelentetett, hogy az alkotmányos jog, kérvényezés végett gyűlésezhetni, valamint a jog, kérvényeket benyújthatni, illetetlen marad.

Ápril 10-én, a hidak, a bank, a Tower és a Kensington Common környéke megrakattak lovasság-, gyalogság- és tüzérséggel, a westminsteri híd, a parlament házai és más hivatalos köz-épületek fölött pedig nemlátható ágyúk kezdhették minden perczen a halál játékát. Túlnyomó hadi erő, vigyázva de látatlanul, készen volt azonnali közbelépésre. A parlament falai közt számos rendőrség tanyázott, az utcák 170,000 különösen fölesketett konstabler oltalmára voltak bízva. A konstableri erő ezen egyesítése oly szép bizonytságot tesz az alkotmányos kormány hatalmáról, melynél szebbet a történelem még nem ismer. A rend és csend fentartása magára a népre volt bízva s a törvény iránti tiszteletben és bátorságban a társadalom minden rétegei vételkedtek egymással. A nemesség, a divat emberei, ügyvédek, kereskedők, tudósok, papok, iparosok és munkások özönnel gyűltek magokat felesketni, s a veszély ama napjában résztvehetni a jogban konstabler-botot hordani. (Ekkor, mondják, Napoleon Lajos hg. a francziák mostani császára, szintén fel volt esketve konstablernek). A chartisták nem csak a kormánynyal látták magokat szemben, hanem az összes angol társadalom erkölcsi és anyagi súlyával is. Erőszakot, az igaz, sikerülhetett volna elkövetniök, de megfélemlíteni az ország összes erejét — nem.

A chartisták a város különböző részeiből előállván, végre kitűzött helyökön gyűltek egybe. Másfélszázezer emberre számítottak, de nem jött csak 25,000, kikhez vagy 10,000 olyant leheté számítani, kiket a kíváncsiság csalt oda. Vezetőjük Feargus O'Connor felszólítást kapott, a rendőrfőnök Mayne-höz mennie. Ez tudtául adá, hogy a gyűlés megtartását el fogják nézni, ha bé-

kés lefolyásáról kezeskedik; de a Westminster-he való menetelt meg fogják gátolni, ha erővel is. A levert chartisták látták, hogy minden terveik megghiúsultak. A gyűlésnek, mely csak a westminsteri menet kedvéért volt összehíva, most már nem volt célja, s csakhamar rendetlenül felbomlott. A körmenet szóbá sem jött, a chartisták a Themze másik partján egészen benne voltak a kelepceében. Az elszéledő csapatok, a mint a hidakra értek, megállítottak s feloszlattak, hogy a veszélyes összegyűlemlésnek a túlsó párton eleje vétessék. Az épen jókor lezuhanó zápor végkép elszéleszté a tömeget. Délután az utcákon alig volt ember, s a kevéssel azelőtt zibongott izgatottságnak nyoma sem maradt.

Balesillagzat üldözé e kérvényt az alsóházban is. Annyi aláírás volt rajta, mint azelőtt egyiken sem. O'Connor bizonyítgatá, midőn átadta, hogy 5,706,000-nek kell lenni. Nehány nappal utóbb a valódi szám csak 1,900,000-ben állapítottatott meg, s ezek közül is több ugyanazon kezét árulá el, másokon látszott, hogy neveik költöttek, s vagy tréfás vagy trágár név-utánzások és ferdítések. Azoknak száma, kik e kérvényt komolyan és jóhiszemmel aláírták vala, oly nagy volt, hogy maga e szám is tiszteletre tarthatott igényt; de a kérvény kezelőinek túlzása, könnyelműsége és gondatlansága megfosztá azt minden erkölcsi hatástól s nevetségnek dobtá martalékul *). A chartista-mozgalom felsülése újra bizonytságot tön arról, hogy az olyan ügy nem sikerülhet, melyet se a parlament egyik másik pártja, se a fölvilágosodott közvélemény, se pedig a társadalom különféle rétegeinek segédkeze nem részelteti támogatásában.

Hátra van még egy politikai izgalom, melynek halhatatlan hősét most nem régen temették el, s mely az előbbiektől, ha célját, lefolyását és sikerét tekintjük, merőben különbözött. E mozgalom az „Anti-Corn-Law-League” nevű szövetkezésnek volt előbb szülője, utóbb eredménye, és nevezetes példáját mutatja annak, hogy valamely nagy közügy csupán a meggyőződés és közvélemény súlyával is képes hatalmas érdekeket és előítéleteket leküzdeni. A gabona-törvények elleni szövetség 1838-ban alakult meg, mikor a parlament mind a két háza, valamennyi pártnak legelső államfér-

*) A királyné neve, Wellington hercege, Sir R. Peel és másoké több ízben fordultak elő az aláírások közt, más más kézzel odajegyezve. Hansard Deb. 3-rd Ser. XCVIII. 285. l.

fiai a földbirtokosok és a földbérlők az egész országban még rendületlenül álltak a gabona védvámok mellett. A kereskedők, gyárosok, kézművesek és városi lakosok egykedvű közönbösséggel nézték a gabnakereskedés szabadságának ügyét, mintha őket sehol sem érintette volna. A szabad-kereskedés parlamentbeli védői, Poullett Thomson és Charles Villiers vezetése alatt, az államgazdaság minden tanait és elveit már kimerítették az indítványozott szabad gabnakereskedési törvényjavaslatnak indokolása és hasznainak kiténtetése végett. Pártjok számára, tehetségre és politikai befolyásra nézve nem volt csekély, s creje lassú növekedésben. Az országban szerte sokan az államtan emberei, sokan a gondolkozó publicisták közül álltak mellettök, azonkívül némely messzebbre tekintő kereskedő meg gyáros is; de hiányzott az erő, mely a népet megindíthatta s az ügyállást világosan érthetővé tehetette volna. Ezt az erőt egyesülés útján megteremteni, volt a gabna-törvény elleni szövetség feladata, e gondolat pedig a most nevezett szövetség alkotója.

A megalakult egyesület azonnal minden eszközt foganathavón, melyek szabad országban a közvélemény felvilágosítására kínálkoznak. Szabad-kereskedési szellemben szerkesztett hírlapok, röpiratok és röpívek rendkívüli buzgalommal és kitartással tétettek folyamatba. A szövetség fejei s mindenekelőtt Cobden Richard az ország minden részeiben megindult gyűléseken beszédeket mondtak, melyek arra voltak számítva, hogy a népet ne csak a szabad-kereskedés valódi elveire nézve felvilágosítsák, hanem ezen elveknek fölöttébb nagy fontosságáról az összes államéletre nézve is támaszszanak benne erős hitet és meggyőződést. Anglia minden részéből gyűltek a kiküldött férfiak Westminsterben, Manchesterben s más helyeken alkudozva majd miniszterekkel, majd a parlament tagjaival. 1842-ben közel 1600 ilyen követ járt fel s alá az országban. Bérben kivették a Drury-Lane és Covent-garden színházakat, s a színpad politikai okoskodások iskolájává lett; mind a két hely sűrűn meg szokott telni hallgatókkal, kik buzgósággal, sokszor szenvedélyes feszültséggel figyeltek a free-traderek beszédeire. E csüggedni nem tudó előharcosok még a földbérlőket is vállalkoztak mezővárosokban megtéríteni a szabad-kereskedés elveihez, s mindig készen voltak akár a gabna-csarnokban, akár a városháznál bárkivel vi-

tatkozni a mondott elvek fölött. Cobden mesteri logikája és remek előadása, s Bright beható ékesszólása fölrázták közönyéből az egész országot, s még az egyházat is befonták az egyre terjedő izgalom szolgálatába. Papok ültek össze Manchesterben, Carnarvon-ban, Edinburgh-ban értekezések tartására, melyekben úgy találták, hogy a gabona-törvények szentesítik a Mindenható adományainak bűnös letartóztatását. Minden felekezetű papság intést kapott, hogy befolyását a szószekekről és szent hivatása teljes hatáskörét ne sajnálja a szőnyegen forgó közügy előmozdítására érvényesíteni. Még a szépnem rokonszenvét is ügyekeztek ünnepélyességek és szabad-kereskedelmi vásárok (bázárok) által megnyerni. Aláírás útján nagy összegek gyűltek egybe, melyek a szövetségnek módot nyújtottak az ügynökök számos táborkarát munkásságban tartani. Ezek tapasztalatokat gyűjtöttek a gabona-törvények hatása köréből, miket ismét köröztettek, s alkalmilag kérvények elkészítésére is bátorították az ügy ujonez pártolóit.

Ezen eszközök által sikerült a közvéleményt rövid idő alatt felvilágosítani s a szabad gabnakereskedés ügyének megnyerni. Majd minden egyház köréből megindultak a kérvények a parlamenthez; s ennek falain belül is minden megkisértetett, a mit vitatkozás és szavazások által el lehet érni. Minden választásnál törekedtek a szabad-kereskedési jelöltek felé irányozni és részökre megnyerni a választó testületek érdekét és bizalmát. Különös gonddal örködtek a választók névsora fölött, és nem kiméltek semmi fáradságot, hogy a szabad-kereskedés hívei közül egy választani jogosultnak neve se maradjon ki belőlök. De a szövetség még itt sem állapodott meg. Látván, hogy minden erejének megfeszítése mellett is a választó testületek még ő ellene vannak, terjedt mértékben ügyekezett magának szavazatokat szerezni, módot nyújtván a munkás osztály tagjainak, hogy 40 font sterlingnyi szabad birtokokat (freeholds) szerezhessenek magoknak.

Soha még ilyen tökéletes politikai szervezés nem létezett; az idő viszonyai szintén kedveztek neki, s így történhetett csak, hogy 1846-ban a védvámi gabona-törvények, melyekhez az állam leghatalmasabb érdekei ragaszkodának, visszahozhatlanul és örökre megszűntek. Erős nyomást gyakoroltak ugyan az ügy embeerei a parlamentre kívülről, de a közrend minden megsértése nél-

kül. A harez hevében nem hiányzottak ugyan az indulatok szenvedélyesebb kifakadásai sem; vádakkal illették a földbirtokosokat; az egyik osztály el volt keseredve a másik iránt; parancsoló hangon mertek szólni a parlamenthez; hővérű szónokok lángoló szavakat ejtettek hevőkben; jutányos kenyér-árak ígérgetése az éhezőknek, a panaszok, hogy a mindennapi kenyér is megvontatik a néptől, vajmi veszélyesek voltak ugyan, de mindamellett e hatalmas mozgalom sohasem szennyezte be magát az erőszak vagy törvényszegés bármi kis cselekedetével. A mozgalom vezetői győztek egy fontos közügyben, a nélkül, hogy valamely lázító cselekedetért szemrehányást érdemeltek volna.

E mozgalom minden irányban örülhetett sikerének. Egyenlő mértékben fordulhatott úgy a gondolkozók értelméhez, mint a tömeg érzelmei, érdekeihez és indulataihoz. Főtámaszát azonban a parlamentben lelé, s közös törekvésben egyesíté a munkás osztályt és a munkáltatókat. Ezen utóbbi körülmény biztosítá főleg a mozgalom sikerét. A vállalkozó gyárbirtokos, a szabad-kereskedéstől, az ország termelő erejének határtalan terjeszkedését várta; a munkások ellenben jutányos kenyeret, magasabb munkabért és szakadatlan foglalkozást reméltek. E két osztály, miután a lefolyt évek alatt a kereskedés pangásánál fogva igen sokat szenvedtek, idegenek, sőt ellenségekként álltak egymással szemben; s a kézműves-egyletek és a chartismus által a szakadás még tágabb lett. Most ellenben szíves egyetértéssel működtek össze oly rendszabály előmozdítására, mely mind a két félnek ígérkezék hasonhajtónak.

A gabnászövetség története azonban még másra is tanít meg. A szövetség ugyanis túlélhette volna diadalát. Ámde a szabadságszeretet oly mélyen meg van gyökerezve az angol ember lényegében, hogy ugyanazok az emberek, kik a szövetség ügyében annyi tevékenységet fejtettek ki, mihelyt célja el volt érve, féltékeny szemmel kezdték nézni hatalmát, s dictatorkodásától tartva, magára hagyták. Befolyása ennek következtében gyorsan csökkent s végre saját területén is népszerűtlenné vált.

Ha már most megállapodván, a politikai izgatás történelmére visszapillantunk, nem hunyhatunk szemet a veszélyekre, melyekkel az államot olykor fenyegette. Láttuk a népet heves viszályban kormányzóival; láttunk gonosz szenvedélyeket rakoncátlan

mozgásban; a nép egyes osztályait egymással szemben; szövetkezéseket a parlament kényszerítésére; nagy néptömegeket fegyelmezetten felvonulni a kormány székhelye felé, ellenséges szándékkal. Ez természetes. Ilyen zivatarok váltakoznak egy-egy szabad állam politikai légkörében teljes szélesenddel és a közvélemény lenge lehelletével. Az államférfiak megtanulták a közvélemény irányát előre érezni, súlyát megmérni és hatalmát fölvenni számításukba; de átlátták azt is, hogy az ő feladatuk, a kik a légkör magaslatában ülnek, a közvéleményt helyesen és jókor tájékoztatni. Míg azonban ennyire jutottak, sok aggodalomra láttak okot, sok veszélynek volt a közönség kitéve; sikerült még is mindenkor forradalom nélkül háritani el a nép elégtelenségét, főleg a helytelen és visszás állapotok helyreigazítása, a bajok okainak kifürkészése és megszüntetése által. Csak is így lehetett a közszabadságot még szilárdabbá tenni, s egyúttal a kormány és társadalom egyesült erejével az erőszakot és megfélemlítési kísérleteket visszaszorítani. S milyen befolyása volt, kérjük tovább, az izgatásnak a törvényhozásra? Egyetlen egy rendszabályt sem csikartak ki a parlamenttől, melyet későbbben a higgadt ítélet is ne helyeselt volna; egy izgatás sem vallott kudarcot, melyet el ne ítéltek volna a későbbi idő is. A rabszolgakereskedés és rabszolga tartás megszüntetése, a nép katolikus részének emancipációja, a parlament reformja, a gabnavédvám-törvények eltörlése mind megannyi gyümölcsei voltak a sikeres izgatásnak; az unio ellen intézett támadás és a charitismus, megannyi kiáltó példái a dugába dőlt fondorkodásnak.

Azt lehetne kérdezni: a szabályszerű államélet föltételei közé tartozik-e vajjon az izgatás is? Kell-e szükségképen, hogy a nép egymásután majd erre, majd amarra a célra egyesületeket alkosson, a kormány pedig a nyomásnak majd engedjen, majd ellentálljon? Alkotmányos kormányzatban elkerülhetetlen dolog-e az ilyen kölesönhatás és sűrődés, és szükséges-e annyira, hogy a közélet kára nélkül el sem maradhatna? Reméljük, hogy nem. A harczok, melyeket ime vázolánk, csak az átmenetet jelzik elavult kormányelvekről újabbakra, melyek most inkább korszerűek; az átmenetet a türelmetlenség, elnyomás, bizalmatlanság és gyámkodás rendszerétől, a felvilágosultság, jóindulat, bizalom és okos magáragyagás rendszeréhez. Míg a parlament csak lassan és vonakodva engedett a társadalom terjeszkedő éréjének, ennek rengéseitől nem

egyszer kellett lökéseket és rázásokat tünnie. De míg a sajtó szabad és felvilágosult, míg a nép képviselte elég széles, míg a parlament a nép általános bizalmával bír: addig az izgatásnak alig van mire támaszkodnia. Ha ellenben a parlament valamely későbbi nemzedék haladó szükségleteinek ellenszegülne, jó lesz a múltnak eseményeit el nem felejtetni, s jókor kiszámítani a nyomás súlyát, és nem várni be a pillanatot, melyben az ellentállás már lehetetlen, az engedés már szégyen. Jó lesz megemlékezni Macaulay böles mondatáról: „Az izgatók rejtélyteljes hatalma az uralkodók önféjűségéből táplálkozik; szabadelvű kormányok önmérséklésre szoktatják a népet *).

A szabad intézmények fejlődése s a vélemény-nyilvánítás szabadságának föltétlen elismerése, melyekkel Anglia ma dicsekedhetik, lényeges változást idéztek elő a kormány és a nép közti viszonyokban. Kölcsönös bizalom lépett a bizalmatlanság helyébe; viszály és harc helyett egy célra törekeshetnek együtt, s a közügyekben megosztják egymással az aggodalmat és felelősséget. Ha olykor a kénytelenség, az összes nép tanácsára hallgatni, meg is szorítja a miniszterek függetlenségét és hatalmát, állásuk a legtöbb esetekben a nép egyetemes helyeslése által csak szilárdul. A közügyek teljesen szabad tárgyalása minden tanácskozásaikban segítségükre van; az ország legfelvilágosodottabb férfiai hallatják velük nézeteiket; a nép józan értelme szilárd alapot szolgáltat meggyőződéseiknek. Ha eltalálják a helyest, bizvást tarthatnak a közvélemény támogatására számot; ha tévednek, a nyilvános bírálat oly hamar szólal föl intő, sőt roszaló hangon, hogy még marad idejük más utat keresni.

A nép nem csak szabadabb, hanem tisztábban is lát; ítéletei találóbbrak és kevésbbé szeszélyesek, mint a korábbi időkben. Böles uralkodókra nézve e szerint a kormányzás most jóval kevesebb nehézségekkel jár. Mindenütt látszik a törekvés az összes közönség felvilágosodott és akadálytalanul nyilvánuló nézeteit figyelemmel kísérni és azok szerint cselekedni. E törekvésből áll ma a kormányzás titka. A közönség józan ítéletét a fenforgó közügyekről helyesen megérteni, az egyetemes észjárást és gondolat-

---

*) Beszéd a reformbillről 1831. júl. 5-én. Lásd: Hansard Deb. 3-rd Ser. IV. 118. l.

sort előre megérezni, nem pedig azt bevárva utána sompolyogni: ez ma az államférfiú első feladata, ha sikert óhajt.

A szabad állam kellékeiről és alakjáról miféle elméletek követelhetnének elsőbbséget az angol szabadság ezen lassúdad ugyan, de folytonos fejlődése fölött, mely mellett azon mértékben növekedett a nép súlya és a közügyekre való befolyása, a melyben gyarapodott az önkormányzásra való képessége? Ebben áll épen a különbség az angol szabadság és a radicalismus közt. Nem a sokaság zajgó rivalgása képezi Angliában a közvéleményt, hanem minden osztályok, pártok és érdekek, mindenben helyes mértékhez szokott, higgadt hangja. E közvéleményt tolmácsolja a sajtó, a pénztőzsde, a vásártér, a klubb és a társadalom nagy egészének, hogy úgy mondjuk, nyugodt vagy lázas érlüktetése. Ennyi különmemű áramlások összehatásának eredménye az angol közvélemény, melynek alapja ugyanazon egyensúly, melyen az alkotmány is nyugszik, s midőn megállapodottan megszólalnik, a nemzet gondolkozását és értelmét fejezi ki inkább, mintsem vágyait és akarását.

BARSI JÓZSEF.

GYEJCS VEZÉR ÉS KORA.

(972—997.)

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Gyejcs kormányra lépte s politikai iránya. — Sz. Wolfgang térítési kísérlete hazánkban 972-ben. — Bruno verduni püspök követsége Gyejcshez. — Magyar követség Quedlinburgban I. Otto császár udvarában 973-ban. — Piligrin passauai püspök térítése a magyarok közt 973—974-ben. — E sikerrel biztató kezdet a németországi zavarok miatt félben marad. — A német belháború 976 és 977-ben. — Gyejcs és a magyarok e háborúba nem avatkoznak. — A magyar keleti határszélek ekkori állása. — A magyarok, a németországi újabb zavarok alkalmával, Piligrin püspök jószágait földüljék 984-ben. — Luitpold keleti határgróf Mülk várát megvívja a magyarokat a Szárhegyig (Kablenberg-ig) visszaszorítja 984-ben.

Midőn Gyejcs^{*)} atyja, Taks, halála után 972-ben a magyar nemzet szabad-választása atyja helyébe emelte, ifjúsága legszebb éveiben állott. Abból ugyanis, hogy az Árpád-család elhalt és élő

*) E név legrégibb hazai íróinknál; Béla király névtelen jegyzőjénél, Chartuiciusnál vagy Hartviknál G e y s a és G e i s a; Kézainál G e i c h a, a budai és pozsonyi krónikában, valamint Thuróczinál vegyesen G e y c h a, G e i c h a és G e i s a alakban fordul elő; mely leírásnak, mintán a c s hangot legrégibb írott emlékeinkben s és később ch, a g y hangot pedig g fejezi ki (Moger=magyar, Geuru=Győr, Győr stb) G y e j c s a hangoztatás felel nélkül G y e j c s kiejtés felel meg. — A Gyejcsessel egykorú Thietmar merseburgi püspök e nevet D e w i x-nek írta, mit helyesen D e v i c s-nek vagy lágy kiejtéssel G y e v i c s-nek kell olvasnunk. A magyar korona XI. századi fölíratán Γεωβιτς áll, minek G y e v i c s, G y ö v i c s hangoztatás felel meg. — III. István egy 1166-ki oklevelében magát filius regis G e c h e-nek

tagjait névszerint elősoroló Konstantin császár Gyejesről nem emlékezik *), azt kell következtetnünk, hogy midőn e sorokat írta, Kr. u. 949-ben, még Gyejes nem volt életben. Hogy azonban neki ez időtájban csak hamar kellett születni, kitetszik onnan, hogy krónikáink szerint fia, Magyarország leendő első királya, István, 969-ben született **). E biztosan tájékozó adatok nyomán Gyejeset, midőn atyját a vezéri méltóságban föl váltotta, mintegy huszonkét, legfeljebb huszonhárom évesnek számíthatjuk.

Gyejes kormányra lépte után Magyarország politikai viszo-

irja. — Ugyanezen királyunk II. Gyejes nevét a XII. századi Kinnamosz byzanti író Γεγζης és Γεγζης alakban írja, minek G y e j e s a vagy G y a c s a olvasás felel meg. — A nyugoti krónikákban hasonnevű királyainkat G u o t s o, G u o t s c o, J o i t s c o és J o n o t s a néven találjuk emlegetve. — Mind e leírások többé kevesbbé eltérő hangoztatásából annyit bizonyosnak állíthatunk, hogy ez eredeti magyar névben a g y és c s hang szerepelt. Azért is az újabb korban íróink által használt G e i z a, G é z a vagy G y é z a kiejtést, valamint a Bél Mátyás által faragott G y ő z ő nevet, helytelennek ismerve, vissza igyekeztem térni az eredeti kiejtéshez, melyet már C o r n i d e s, V i n d i c i a e A n o n y m i B e l a e r e g i s n o t a r i i 61. l. G e i c s á - n a k határoz meg, s e nevet a nem lényeges utánhangzó nélkül G y e j c s - n e k ejtem és írom.

*) Constantinus Porphyrogenitus, De admini-
strando imperio 40. fejt.

**) István születési évét, a mind eddig kiadatlan bécsi képes krónika, a *Chronicon Budense*, Budae 1838. 61. l., *Thuróczi Chron. Hung.* II. rész. 27. fejt. ezek nyomán Bonfini és Ransan a 969. évre teszi; egyedül Kézai Simon krónikájában II. könyv II. fejt. 1. §. találjuk azt 967-re helyezve. A pozsonyi krónikában, mely a XV. század második felében, gondatlanul készült másolatban maradt ránk, anno dominice incarnationis Domini CCCCXLIX. áll ugyan: de hogy itt a helytelen D o m i n i szót az ügyetlen másoló az 500-at jelentő D számjegyből faragta, s hogy XLIX-et tévedésből irt LXIX helyett, bizonyosnak vehetjük. Lásd: *Chronicon Posoniense*, Budae 1852. 27. és 53. lap és Knauz Nándor értekezését a pozsonyi krónikáról *Új Magyar Múzeum* 1856. I. köt. 583 l. — Krónikáink ez adatát elvetve több bel- és külföldi írók vagy önkényesen vagy tarthatatlan alapokra épített okoskodással helyezték István születését tíz, tizenöt s húsz évvel későbbre. Így Hell Miksa, utána Katona s legújabbban ennek nyomán Frankl Vilmos azt 979-re, Haussiz, Stilting és Pray 983. vagy 984-re, Inchoffer 985-re Jászay 988-ra, a külföldi Baronius, Spondanus és Balbinus 989-re határozzák. Véleményeik és hozzátételeik alapijául azonban egyetlen oly érvt sem találunk fölhozva, melylyel hazai krónikáink hitelét általok megdöntöttnek elismerhetnők.

nyaiban rögtön feltűnő fordulatot veszünk észre. Hazánk, mely még Taks korában a nyugot befolyása előtt zárva állt, Gyejes kormányának legelső éveiben a császár és a német papság befolyásának önként látszik föltárni kebelét. Legelsőben egy egyszerű szerzetest látunk honunk határai közt megjelenni, ki térítési buzgalmának kevés sikerét látva kénytelen ugyan visszavonulni, de a ki mintegy úttörőül tűnik föl azon fegyvertelen lelki hódítók előtt, kik jól kigondolt terv szerint készültek a harcziás szellemű magyar fajt a keresztyénség szelidítő igájába szorítani, s egyszersmind a független magyar hazát először egyházilag a lelkiekben, azután politikailag is, mint e korban a megtérített népek rendes sorsa volt, a német birodalom főnhatósága alá vetni. Csakhamar e szerzetes visszavonulta után, a hatalma tetőpontján állt I. Otto császár, a csehek és lengyelek megtérítésének buzgó előmozdítója, követéül egy püspök tűnik föl, titkos utasítással óvatosan közeledve a magyar fejedelem udvarához. Hogy a császári követ küldetésében sikerrel járt el, bizonyítja az a fényes magyar követtség, mely ezután nemsokára a császár udvarában tisztelkedve megjelenik. E követség békeszerződéssel tér a hazába vissza, melynek pontjai ismeretlenek ugyan előttünk, de a melynek irányát és főcélját a rögtön bekövetkezett eseményekből tisztán kivethetjük. Alig érkezik ugyanis vissza e követség, a térítő papok szervezett csoportját látjuk hazánkban szabadon működve hirdetni a keresztyénség tanait, s ezek háttérében szemléljük a nagyra törő tervei kivitelében fáradhatatlan passani püspök, Piligrin alakját, ki, hogy célját elérhesse, pápai bullák koholásától sem irtózva, püspökségét a soha nem létezett lorch-i érsekség általa koholt jogába visszahelyeztetni s magát a megtérítendő Pannonia metropolitájául elismertetni törekedik.

Magyarország nyitva áll a nyugoti eszmék befolyásának és hatásának; Nyugot-Európa egyházi és világi érdekei versenyeznek a magyar vallásos és polgári élet újjáalakítását előkészíteni; e célra a hittérítői szent buzgalom egyesülve munkál az önérdék-hátszat erőfeszítéseivel. A mozgalom meg van indítva, melynek főadata a nyugot előtt rettentő emlékü s még mindig félelmetes magyar nemzetet, a keresztyénség tanai elfogadtatásával, ártalmatlanná tenni; mi hogy sikerülhessen, arra is kellett munkálni, hogy a magyar nemzetségek szövetséges kormányrendszere a keresztyén

Európa fogalmaihoz és gyakorlatahoz alkalmazandó egyeduralkodói rendszerré alakíttassék át.

Ezen hazánk jövőjére nézve oly roppant horderejű mozgalom megindításának és vezetésének érdemét, mint történetíróink nagy része föltüntetni törekszik, egyedül az ifjú Gyejes államférfiúi belátásának, meggyőződésének, szilárd elhatározottságának tulajdonítani, s így azt tenni föl, hogy ő atyja kormányának szomorú tapasztalásain okúlva éretten megfontolt reformtervekkel lépett volna a pályára, annál kevesebbé lehetünk hajlandók, minél mélyebben tanulmányozzuk jellemét és egész életpályáját. Ha ezt jól fogtuk föl és helyesen bíráltuk meg, azon meggyőződésre kell jutnunk, hogy ő nemzetünk vallásos és polgári életének átalakítását éppen nem önérdektől ment magasztos államférfiúi bölcseségből s még kevésbbé a keresztyén vallás iránti önzéstelen vonzalomból és hite buzgóságából igyekezett előmozdítani. Abból ugyanis, hogy Gyejesnek, midőn a kormányra lépett, a 950. körül Konstantinápolyban megkeresztelkedett Gyula, erdélyi vezér leánya, Sarolta, volt neje, több íróinkkal azt következtetni, hogy ennek befolyása nyerte őt meg a hitnek, s e lelkes keresztyén nő avatta férjét a keresztyén-ség buzgó előharczosává, a mily merész, éppen oly alaptalan okoskodás: mert, mint látni fogjuk, bármennyire kedvezett is Gyejes a kormánya első éveiben megindított térítési kísérleteknek, az ő hittel nem hogy ekkor, hanem ezután is sokáig nem szakított, s csak mintegy húsz év múlva, 994-ben, vallotta magát, a keresztség föl vételével, az anyaszentegyház tagjának.

Nem tévedhetünk ennél fogva, ha Gyejes jóakarató föllépését és kedvező magatartását, a külföld és a keresztyénység irányában, nem hite meggyőződésével és buzgóságával, hanem az érdekek kölcsönös találkozásával igyekezünk indokolni, mi a politikai szöveteleknek legtermészetesebb és legállandóbb alapja.

I. Otto császár, ki birodalma ellenségeinek, az éjszakkéleti szlávoknak megzabolázására sikerrel alkalmazta a térítést és több püspökséget, Magdeburgban pedig érsekséget alapított részükre, ezen eljárást a magyarok ellenében is, kik erőyes főnök vezérlete alatt népének még folyvást veszedelmös szomszédáivá lehettek, rögtön sietett megkísérteni, mihelyt az ifjú Gyejes fölléptével a sikerre némi kilátása mutatkozott. Célja kivitelében buzgó eszközre talált a tevékeny Piligrin püspökben, ki a térítés dicsősége mellett,

nem kevesebbé vágyott a gazdag Pannonia érseki székére; de megtudta nyerni terveinek magát Gyejeset is, ki előtt, engedékenysége és szövetkezése jutalmául, az európai uralkodók sorába leendő fölvetetés és elismertetés fénye lehetett a távolban föltüntetve, mit, a keresztyén hit elfogadása és a nyugottal való kibékülés nélkül, csak reménylenie is hiú ábránd lett volna. Ottónak és a német nemzetnek érdekében állott Gyejeset a vallásos és politikai reformok megkísértésére buzdítani, tanácsosal és tettel segíteni s így magok iránt lekötelezni: míg viszont Gyejesnek, ki, a ránk maradt adatokból ítélve, éppen nem volt idegen a fővezéri méltóság korlátozott hatalomkörének tágitásától s a fölségi jogoknak, melyeket az ő koráig a nemzeti közgyűlés gyakorolt, magához ragadásától, önérdeke hozta magával vissza nem utasítani az ajánlott békejobbot, mely őt azzal kecségtette, hogy Európa egyik legszebb országának uralkodójává, a keresztyén fejedelmek társává fogja avatni.

Ezen tájékozó szempontok előrebocsátása után, melyeket szükségesnek tartottam kijelölni, hogy a Gyejcs korára nagyon is szűken folydogáló források töredékes s olykor homályos adatait egymással kellő egybeköttetésben és lehetőleg hű világításban láthassuk, áttérek az események részletes elbeszélésére.

Gyejcs kormányának kezdetén, 972-ben, a sváb földről a Harz hegységben fekvő einsiedelni monostor magányából egy Wolfgang nevezetű német szerzetes, ki a világi papi pályáról vonult volt a monostor falai közé, azzal a buzgó elhatározással indult meg, hogy mint hithirdető működjek a pogány magyarok földén. A bajor földön csekély kísérettel átvonulva Magyarország határaiiba érkezett, hol azonban, mint életíratában olvassuk, „a megrögzött tévelygések burjánait kiirtani, és a csökönyös szívek parlag földreit az evangyéliomi kapával fölszakgatni s azokba a hit magvait vetni haszontalan fáradozik vala.“ Wolfgang e sikertelen működése nem sok ideig tarthatott, minthogy Piligrin passau-i püspök, ki Pannoniát egyházmegyéjéhez tartozó területnek vitatta, őt, mint a ki engedelme nélkül akart az ő hatósága körében téríteni, Passauba idézte és hittudománya iránt szoros vizsgálat alá vetette. Miután azonban darab ideig magánál tartván meggyőződött róla, hogy nem kőborgó barát, hanem a hit igaz hirdetője, őt nem hogy Magyarországra visszabocsátotta volna, hanem hogy onnan eltávolítsa, ajánlása által, a 972-ben szeptember 23-án elhalt Mihály püspök helyébe, a regens-

burgi püspökség elnyerésére segítette, mely méltóságba még azon év karácsonyán be is iktattatott*). Piligrin e feltűnő eljárása, a tudományáról és kegyes életéről már előbb is nagy hirben állott egyházi férfiú irányában, — melynek indokolására életirója Arnoldus e szavai: „mert sajnálta, hogy ily derék munkás terméketlen bárázdákra vesztetegesse erejét“ épen nem elegendők,—sejteti velünk a passauai püspök czélzatát, ki a magyarok általa már tervbe vett s csakhamar foganatba is veendő megtérítésének dicsőségét, egy tőle nem függő, idegen egyházmegyei papnak átengedni nem akarta **).

Wolfgang e kísérletének megghiúsultát Katona István és utána Frankl Vilmos 971-re helyezvén, egyenesen annak tulajdondónítják, hogy ekkor még a keresztyénség iránt ellenséges érzelmű, nyers

---

*) Wolfgangus .. cum humili comitatu pertendens, praedicandi causa Pannoniae petiit confinia. Ubi cum veterum frutices errorum exstirpare et steriles squalentium cordium agros evangelico ligone proscindere, frugemque fidei inseminare frustra laboraret, a Piligrino Patauiensi pontifice ab incepto revocatus est opere. Dolebat enim idem pontifex tantum colonum in sulcis sterilibus expendere laborem. Arnoldus Wohburgensis, De memoria S. Emmerami; Pertznél. Scriptores rerum Germanicarum IV. köt. 556. l. — 1035—1036 körül irt Arnold, regensburgi szerzetes, e szavait átírja a XI. század közepe táján irt Othlon szerzetes, Vita S. Wolfgangi 13. 14. fej. Pertznél e. h. 530. 531. lap. — Wolfgang regensburgi püspökségére jutásának idejét e szavakkal határozza meg az Annales Einsidlenses, Pertznél III. köt. 143. l. „972. Wolfgangus monachus ad Ungaros missus est, qui secundo anno Radisbonensis episcopus ordinatus est.“ — Has. Herimanni Augiensis Chronicon, Pertznél V. köt. 116. l., Annales S. Rudberti Salisburgenses U. o. VII. köt. 771. l., Auctuarium Garstense U. o. 567. l. és Annales Zwifaltenses U. o. VIII. köt. 53. l.

**) Frankl Vilmos, A magyar nemzet műveltségi állásának vázolata az első fejedelmek korában 334. l. Piligrin eljárásának önző indokát, melyet Horváth Mihály, Hazánk 1858. évf. 437., valamint Magyarország története 2. kiad. I. köt. 103. l. és Kerékgyártó Árpád, Magyarország művelődésének története I. köt. 478. l. kifejtett, s melyet még elébb és még bővebben kimagyarázva találunk Dümmler által Piligrin von Passau. Leipzig 1854. 36. 37. l., nem akarja elfogadni s azt nem tudja honnan merítettnek mondja, miután a Wolfgangra vonatkozó s általunk is idézett forrásokban „ennek nyomát nem találta.“ — Igaz, hogy azt ezen források nem mondják, de Piligrin tényei, mindjárt látni fogjuk, ezen indok alaposságát nagyon is főnhangon hirdetik.

jellemű Taks kormányozta hazánkat *). Én hajlandóbb vagyok Wolfgang működését 972-re és így Gyejcs korába helyezni **); annak sikeretlenségét pedig nem tartom szükségesnek Taks pogány erkölcsével mentegetni, miután arra nézve az az egyetlen körülmény is elég akadálnak tekinthető, hogy az idegen Wolfgang és társai nemzeti nyelvünkkel, hazánk szokásaival s viszonyaival teljesen ismeretlen létükre fogtak ez erejüket haladó földadathoz.

Mily és mennyi befolyása lehetett Wolfgang hazánkban jártának s az őt kikérdező Piligrin püspök előtt tett közleményeinek Otto császár elhatározására, hogy az új magyar vezérrel diplomatiái alkudozásba ereszkedni kísérletet tegyen, meg nem határozhatjuk: de hogy Otto Gyejeshez küldött követsége s Wolfgang ezt megelőzőtt útja közt bizonyos egybeköttetés létezett, nem ok nélkül hihetjük.

Otto császár e célra Bruno verduni püspököt szemelte ki, s őt következő levéllel ajánlotta Piligrin püspök szívességébe és támogatásába: „Otto, Isten kegyelméből fölséges császár, Piligrinnek a passauai egyház tisztelendő püspökének üdvözetünket és kegyelmünket. Bruno püspököt küldjük s kedveltségednek ajánljuk, hogy a mire nálatok szüksége leendő, mind azzal bőségesen segítsd, s embereiddel, lovakkal és egyébbel, a mi útjára szükséges, ellátva, a magyarok határaihoz, minél közelebb lehető, tisztességesen és a legóvatosabban vezettesd el. Mert oda fogjuk őt útasítani, hogy királyunkat minél hamarabb a mi szándékainkra hajlítsuk. Nagyon ügyelj azért rá, hogy ez a követség lehető legóvatosabban történjék. Mert, ha föltett szándékunk sikerül, ez neked és tiednek, mindnyájotoknak hasznotokra lesz“^{3*)}).

*) Katona, *Historia Critica Ducum Hung.* 497—499. l. és Frankl e. h. 334—336. l.

**) Wolfgang térítését a 972. évre helyezi Arnoldus Wohburgensis és utána Othlon e. h. Ez évben pedig a XI. századi Aloldus bizonyossága szerint, ki egyedüli forrásunk Taks halálának idejére nézve, már ennek helyébe Gyejcs volt választva. — Horváth Mihály e. h. 103. l. a magyarok quedinburgi követsége és így a 973. év tavasza utánra teszi Wolfgang hazánkban jártát; mit azonban nem fogadhatunk el, miután Wolfgang ekkor már a regensburgi püspöki székből ült, melyet csak azután nyert el, hogy Piligrin őt hazánkból visszatérítette.

*) E kelet nélküli levelet közli Hansiz, *Germania Sacra* I. köt. 207. l., és utána Fejér, *Codex Dipl. Regni Hung.* I. darab

Bruno követségéről egyedül Otto e levelében találunk emlékezést, melynek hangjából tisztán kivehetjük, hogy e küldetés igen fontos és kényes s így a legnagyobb óvatosságot kívánó államügyekben történt; a Piligrin és papjai hasznára tett czélzásban pedig a magyarok megtérítésére czélzó törekvést láthatjuk elfátyolozva. Mi eredménye lett a püspök eljárásának, arról egyenes tudósításra sehol sem találunk ugyan, de hogy az nem maradt kívánt siker nélkül, bizvást következtethetjük abból, hogy a következő év tavaszán I. Otto császárt Gyejcs részéről fényes követséggel látjuk megtisztelve; mely lépés megtételére őt, a nyugottól eddig elzárkózott, magyar nemzet fejét, csak a császár megelőző lépése bírhatta.

Midőn I. Otto császár, hasonnevű fiával együtt 973-ban husvét napját, mely ekkor martius 23-ára esett, Quedlinburghan nagy fénynyel ünnepelte, a távol nemzetek, ezek közt a bolgárok, szlávok és oroszok követei közt fényes magyar követség is jelent meg, gazdag ajándékokkal tisztelkedve, s viszont gazdag ajándékokkal halmozva tért vissza hazájába*). Hogy e követség nem pusztá udvariasságból volt a császárhoz küldve, hogy ez al-

257. l. — Hogy e levelet, melynek tartalma is azt bizonyítja, hogy a német birodalom és a magyar állam közötti legelső békés érintkezés idejére teendő, az egymásra következett három Otto császár közül csak a 973-ban elhalt I. Otto intézhette Piligrinhez, s hogy Bruno püspök alatt nem a III. Otto császár korában élt hasonnevű püspökök, hanem egyedül az a Bruno érthető, ki a verduni püspöki széken 962-től 972-ig ült, bőven s helyesen megvitatta K a t o n a, Hist. Crit. Ducum Hung. 506—508. l., úgy hogy e követség idejét minden kételkedés nélkül helyezhetjük a 972-ik évre.

*) Otto Imperator senior cum juniore venit Quidlinburg, ibique celebravit sanctum pascha X. Cal. April., illucque venerant legati plurimarum gentium, id est Romanorum, Graecorum, Beneventorum, Italarum, Ungariorum, Danorum, Sclavorum, Bulgariorum atque Ruscorum cum magnis muneribus. *Annales Hildesheimenses*, a 973. évre, Pertznél, *Script. rerum Germ.* III. köt. 62. l. és *Annales Lamberti Schaffnaburgensis* U. o. 63. l. Has. Widukind, *Res gestae Saxonicae* III. könyv 75. fej., Pertznél e. h. III. köt. és Thietmari *Chronicon* II. könyv 20. fej., Pertznél e. h. III. köt. 753. l., ki a császár viszonaajándékairól is emlékezik. — Hogy e követségben 12 előkelő magyar, 12 primates Hungarorum, jelent meg, említi Staindelii *Chronicon Oefele-nél*, *Rerum Boicarum Scriptores* II. köt. 464 l. — Szalay, Magyarország története I. köt. 43. l. a quedinburgi ünneplést bizonyosan csak elnézésből tartatja II. Ottóval, I. Otto helyett.

kalommal I. Otto és Gyejcs, illetőleg a német birodalom és a magyar állam közt kölesönös szerződés, ünnepélyes békekötés jött létre*), a mindjárt előadandó események folyama által igazolva találjuk.

A quedinburgi udvarban, Otto parancsára, jelen volt a birodalomtól függésben állott két keresztyén szláv fejedelem is, Boleszláv a csehek, és Miezsizláv vagy Mieskó a lengyelek fejedelme**). E körülményből gyanítják újabb történetíróink, hogy ez alkalommal s talán a császár eszközlésére történhetett, Miezsizláv hugának, Adelhaidnak, Gyejcs nejjé eljegyeztetése^{3*)}; mit azonban biztos adatul elfogadnunk nem lehet: minthogy arról, hogy Sarolta, Gyejcs első neje, mikor halt el s Gyejcs Adelhaiddal mikor kelt egybe, legkisebb emlékezetet sem találunk.

*) Piligrin püspök VII. Benedek pápához írt levelében e szavak: „a szövetség megkötése után a béke alkalmatosságát használva, — foedere pacto, sub occasione pacis — bátorságot vettünk magunknak a hithirdetés munkáját gyakorolni“ Endlichernél, Monumenta Arpadiana 131. l. csak az ekkor kötött békeszerződésre alkalmazhatók.

**) Thietmar, Widukind, Annales Hildesheimenses és Annales Lamberti Schaffnaburgensis. Pertznél, Scriptores rerum Germ. III. köt. e. h.

3*) Szalay, Magyarország tört. 2. kiad. I. köt. 44. lap és Horváth Mihály, Magyarország tört. 2. kiad. I. köt. 102 l. — Az ő hozzátvetések szerint Sarolta már ekkor nem élt, s 973-ban Piligrin térítése alkalmával Gyejcs, neje, Adelhaid befolyására lett volna engedékeny a keresztyének és idegenek iránt. E következtetést ők kétségen kívül Szent Adalbert életirójának, Bruno térítő érseknek, azon szavaira alapították, melyekben azt mondja, hogy Adalbert prágai püspök, a mint 996-ban utolsó útjára készült a poroszokhoz, követeket küldött a magyar fejedelemhez és nejéhez, kinek vezérlete alatt kezdődött (Magyarországon) a keresztyénység, (qua duce erat christianitas coepta). Brunonis Vita S. Adalberti 23 fejj., Pertznél IV. köt. 607. l. — Bizonyos hogy e nő alatt Adelhaid értendő, de ha tudjuk, hogy Bruno a magyarok legelső térítőjének Sz. Adalbertet tartja és Piligrin püspök térítési kísérletéről mit sem tud, lehetetlen e szavakból azt a következtetést vonni, hogy Adelhaid már 973-ban Piligrin térítésekor, Gyejcs neje és a keresztyénység terjesztésének pártolója volt volna. — Nem mulaszthatom el itt megjegyezni, hogy Thierry Amadé, Histoire d'Attila et de ses successeurs című nagy becsű műve első kiadásában, Paris, 1856. II. köt. 354. l. Adelhaidot Saroltával egy időben (à la même époque) állítja Gyejcs nejének, és így őt többnejűséggel vádolja, mely szokás szerinte a magyar fajnál akkor virágzásban volt volna. Ugyan ő e munkájának 2. kiadásában, Paris, 1864. II.

I. Otto ezen összejövetel után csak néhány hetet élt s 973-ban május 7-én, Memlingenben meghalálozott: de az általa megindított alkudozás és ennek következtében kötött szerződés eredményei, fia, II. Otto trónra lépte után hazánkban csakhamar mutatkozni keztek. Gyejes, jóllehet maga az ősi hitről nem mondott le, miután a szomszéd nemzetekkel a béke fentartására szerződött, intézkedéseket tett, hogy az országban a keresztyén hit terjesztése rendszere-sen megindulhasson. „Gyejes, mond a XII. század elején irt Hartvik regensburgi püspök, ki kemény és kegyetlen vala övéihez, kikkel hatalmaskodva bánt, de irgalmas és bőkezű vala az idegenek s kivált a keresztyének iránt, jóllehet még pogány szertartásokba volt merülve, mindazáltal, a szent lélek kegyelmének közeledtével, valamennyi köröskörül fekvő tartományokbeli szomszédaival gondosan kezdte értekezni a béke felől, melynek azelőtt soha sem volt kedvelője. Ezen kívül azt is parancsolatba tette, hogy minden keresztyént, ki tartományába akar költözni, vendégszeretettel és biztosítással fogadjanak; a papoknak és barátoknak engedelmet ada, hogy eléje járulhassanak (*). Gyejesnek a békére való e hajlamát a XI. századi Aloldus jegyzeteiben így találjuk festve és indokolva: „A magyarok Ursus halála után (így nevezi ő Taksot) Gyejecset választották fejüké, ki azon nemzetségből eredt ugyan, de szelidebb természetű volt, mint barbár apjai. Ezt isten kegyelme megszállotta, hogy bölcsen gondolja meg a roppant károkat, melyet nemzete annyi más országnak okozott, és a kegyetlen vereségeket, melyeket a nemzet viszont maga is vallott; azért is nagyobb reményét helyeztette a békébe. Elfogadta tehát a tanácsot, melyet isten ihlett lelkébe és föltette magában, hogy Pannoniát királysá-

k ö t. 398. l. véleményét módosítva már csak annyit mond: úgy lászik, hogy ezen fejedelemnek több neje volt, kik közül Saroltát különösen szerette. — Nem szólnék e vélemény ellen, ha a pogány magyarok soknejűségére belvagy külföldi forrásainkban csak a legkisebb bizonyítékot is lehetne találni; minthogy azonban ily adat eddig tudunkra nem létezik, ellenben arra, hogy Árpád magyarjai a soknejűséget gyűlölték, s a kozár Marótot sok nejéért Mén-Marótnak gúnyolták, adatunk van (Anonymus *Belae regis notarius* 11. fe.j.); s minthogy azokban a régi krónikáink a magyarokat ősi honukban is egynejiűeknek írják, ama véleményt tarthatatlannak merem állítani.

*) Hartvicus, *Vita S. Stephani regis* 2. fe.j., Endlicher-nél, *Monumenta Arpadiana* 165. 166. l. és vele egyezőleg *S. Stephani legenda maior* 140. 141. l.

gává alakítja át s azt többé nem igazságtalan zsákmányokkal, hanem szabados nyereségekkel gazdagítja. Minthogy pedig tudta, hogy földje jó és termékeny, tanácsolta nemzetének, hogy a fegyvert tegye le, s inkább kereskedjék a szomszédoknál azon árukkal, melyeket az ország dűsan terem“ *).

A quedlinburgi összejövetel után nemsokára 973-ban, Piligrin, passai püspök, kinek egyházmegyéje szenvedett legtöbbet s volt leginkább fenyegetve a magyaroktól, s kinek e szerint igen is érdekében állt harczias szomszédai megszelidítése, nagyszámú papokat és szerzeteseket küldött Magyarországra, mi csak Gyejcs engedelmével, sőt az ő fölszólítására történhetett **). A térítők fáradozása ezúttal nem maradt sikertlen, s a magyarok megkeresztelkedése szép reményekre jogosítólag indult meg. Bö tudósítást ad a térítés ügyének öröndetes állásáról maga Piligrin püspök VII. Benedek pápához intézett levelében, ez ügy menetére nézve egyetlen forrásunkban, melynek leglényegesebb sorait méltónak tartom szóról szóra közleni.

Előre bocsátván e levélben a püspök, ki magát a lorch-i szentegyház alázatos szolgájának, azaz lorch-i érseknek czimezi, hogy nem követeli s levele által, hanem személyesen színről színre óhajtott volna működéséről a szent atyának számot adni, ha, mint mondja, oda menetelében a magyarok újdön megtért nemzete által nem volna gátolva, előadja, hogy „a rettentő magyar nemzet, mely sok idő óta mind eddig elzárta az útát a hithirdetők előtt az ő egyházmegyéjébe (t. i. az ő lorch-i érsekségéhez tartozónak igényelt Pannoniába és Moesiába), most már kész nyakát az Úr szelid járma alá hajtani.“ Ezután az általa a magyarokhoz saját kéréstökre küldött térítők munkásságának eredményeit rajzolva írja, hogy „azoknak az isteni kegyelem mindjárt annyi sikert szolgáltatott, hogy azon nemesebb magyarok közül férfiút és nőt mintegy ötezeret nyertek meg Krisztusnak, őket a katolikus hitbe

*) Aloldus jegyzetei a 972. évre, idézve K a t o n á n á l, H i s t. C r i t. D u c u m H u n g. 501. és 504. l.

**) Piligrin maga, VII. Benedek pápához intézett levelében, azt mondja ugyan, hogy őt „a magyar nemzet sok könyörgéssel hivogatta“ E n d l i c h e r n é l e. h. 132 l., de hogy e meghívás csak Gyejcs akaratjából, sőt épen az ő eszközzésére s az ő nevében történhetett, arról nem lehet kételkednünk.

avatván és a szent keresztséggel megtisztítván. A keresztyének pedig, kikből áll a nép nagyobb része, kiket a világ minden részéből hordtak oda mint foglyokat, s kiknek sohasem volt szabad, hanem ha titkon, gyermekeiket az Úrnak szentelni, most minden félelem nélkül vetekedve hordják azokat kereszttelni. Mind örvendeznek, mintha bujdosásukból hazájokba vitték volna őket vissza, hogy keresztyén módra egyházakat mernek építeni, és szabadságot nyerve, megkötött nyelvöket a megváltó dicsőítésére bátorkodnak feloldani. Mert magok a barbarok, ámbár még egy részök a pogányság bilincseiben van, a mindenható isten kegyelmének munkája által, senkinek alattvalóik közül nem tiltják a megkeresztelkedést, sem a papokat nem gátolják, hogy bárhova menjenek. Hanem oly egyetértők a pogányok a keresztyénnel, és oly barátságosan vannak egymással, hogy itt beteljesedni látszik Ézsaiás jövődöleése: „a farkas és bárány együtt legel, az oroszlány szénát eszik, mint az ökör.“ Tehát úgy áll a dolog, hogy csaknem az egész magyar nemzet hajlandó a szent hit bevételeire, 'de még más szláv tartományok is készek a hitre. „És ott sok az aratni való, de kevés az arató“ *).

---

*) Piligrin levele VII. Benedek pápához, Endlicher-nél, Monumenta Árpádiana 131. 132. l.; magyarra fordítva általam: Emlékiratok a keresztyénség első századáról. 113—115. l. — E keletnélküli levelet a legbiztosabban határozhatjuk Endlicherrel, Szalayval, Horváth Mihálylyal együtt 974-re; Katona, Hist. Critica Ducum Hungariae 516—519. l. azt a 973. évre adja ugyan elő; de szerinte is e levél csak a 973. év utolsó vagy a 974. év első hónapjaiban kelhetett. — Magának e térítésnek módjára nézve Katona bizonytalanságban levén, vajjon Piligrin német térítői tudtak-e magyarul, vagy a magyarok értettek-e németül, abban a véleményben van, hogy talán a magyarok, legalább az előkelőbbek megtanulták a latin nyelvet, hogy az idegen nyelvű nemzetekkel érintkezhesenek, Hist. Crit. Ducum 519. 520. l., mit hihetőnek tart Fessler is, Gesch. der Ungarn. I. kötet. 345. l. — Úgy hiszem fölösleges volna hosszasan bizonyítgatnom, hogy pogány őseinknek a X. században, mikor az egész Európában a latin nyelv s ezzel együtt minden tudomány csaknem kirekesztőleg a papság birtokában volt, hazánkban nem volt hol és kihez járni latin iskolába. De bizonyosan abban sem csalódunk, ha azt hiszszük, hogy hazánkban a térítők és térítendőek egymás nyelvét nem értették, s ha egyik másik netalán értette is, ez csak a legritkább kivételek közé tartozhatott, és így ennek tulajdonítjuk azt a kétségtelen tényt, hogy hazánkban a térítők működésének mindaddig alig volt valami látszatja, míg nemzetünk saját véréből

Ha látjuk, hogy Piligrin mindjárt e sorok után milyen sürgetve kéri a pápát, hogy, mint valaha a rómaiak és gepidák idejében volt, állíttasson püspökségeket a hitnek általa megnyert pannoniai területen, s azokat az ő igényelt lorch-i érseki hatósága alá vesse, neki a metropolitai méltóság jeléül palliumot küldjön, egyszersmind pedig egyházának követői által előterjesztetett kiváltságleveléit, — melyek mellesleg megemlítve mind az ő saját koholmányai voltak *), — elődei példajaként megerősíteni méltóz-

való apostola, István, személyesen nem állt a térítés élére s élő szóval nem hatott nemzete lelkére.

*) Az állítólagos lorch-i érsekség metropolitai jogaira vonatkozó pápai bullák a következők: 1) Symmachus pápa levele (498—514) egy Theodor nevű állítólagos lorch-i érsek részére, melyben a lorch-i egyház Pannonia metropolisává emeltetik. 2) II. Eugenius levele (823—826), melyben Urolf lorch-i érseket, (ki valósággal 804-től 806-ig volt passau-i püspök) az általa megtérített Hunnia, Avaria, Moravia, Pannonia és Moesia apostoli helyettesévé nevezi ki, az ezen tartományokban a rómaiak és gepidák korában állítólag létezett hét püspökség fölötti érsekségben megerősíti és neki palliumot ad. 3) VII. Leo pápa levele (936—939) Gerhard lorch-i érsek részére, (ki magát a 932-ki zsinaton passau-i püspöknek írja,) melyben neki palliumot küld, s egyháza érseki jogait, mint soha kétségbe nem vontakat emlegeti. 4) Ugyanazon pápa levele ezen ügyben Németország egyházi és világi nagyjaihoz. 5) II. Agapetus pápa levele (946—955) ugyancsak Gerhard részére, melyben a közte és a salzburgi érsek közt kitört viszályt úgy igazítja el, hogy Gerhard lorch-i érsek, mint régi jogánál fogva a bajor föld metropolitája, hatósága alá veti keleti Pannoniát, az avarok, morvák és szlávok földével együtt, a salzburgi érsekségnek nyugoti Pannoniát hagyván. 6) VII. Benedek pápa bullája Piligrin részére, melyben, a lorch-i érsekség régi kiváltságai szerint, őt a salzburgi érsektől való függéstől fölmenti, metropolitává teszi, s Alsó-Pannoniát, Moesiát, Avariát és Moraviát egyházi hatósága alá veti. — Ezen utolsó oklevél tartalmával homlokegyenest ellenkezik ugyancsak Benedek pápa levele, melyben Fridrik salzburgi érseket nevezi ki az egész bajor föld és Pannonia érsekévé és apostoli helyettesévé, az e rendeletével ellenkezőket átokkal sújtván, és ha valaki magának netalán barátjai által vagy csalással Fridrik jogait sértő kiváltságlevelét szerzett volna, — mely 'szavakban a célzás csak Piligrinre vonatkozhatik, — azt e méltóságtól megfosztván. Hogy ezen kelettelen levelek közül, melyek mind csak XII. századi egyszerű másolatokban Passauban maradtak ránk, az öt első világos koholmány, még pedig csak Piligrin püspök által, önző céljai végett lehetett koholva, döntő érvekkel bebizonyította Dümmler, Piligrin von Passau und das Erzbisthum Lorch. Leipzig 1854. című munkájában. — Ha régiebb történetíróink, mint Katona s mások, több külföldi tudósokkal

tassék: lehetetlen azon meggyőződéstől menekülnünk, hogy Piligrin saját érdemeit és a magyar térítés sikerét igen nagyítva adja elő, hogy kitűzött célját, mely nem egyéb volt, mint a passai püspökséget a salzburgi érsek törvényes hatósága alól kivonva metropolitasággá emelni s a megtérítendő Magyarországot saját egyházi hatósága alá vetni és így közvetve a német birodalomtól függésbe hozni, annál könnyebben elérhesse. Annnyival kevésbé hihetjük az ötezer előkelő magyar megkeresztelkedését, mivel tudjuk, hogy maga Gyejcs, kinek példája hathatott volna alattvalóira legsikeresebben, ősi vallásáról még ekkor nem mondott le. Bizonyos ez abból, hogy Gyejcs megtéréséről még az oly főnagyon diecekvő Piligrin sem emlékezik egy szóval sem; holott e lelki hódítást, ha valóban megtörtént, lehetetlen lett volna örvendő nem említenie.

Nem lehet szándékunk mindemellett is Piligrin térítési munkásságától minden érdemet elvitatni, de óvakodnunk kell ez érdemet túlbecsülni s Magyarország megtérését, mint több kül- és belöldi írók teszik, e kedvező kilátással biztató, de csakhamar meghiúsult kísérlet idejétől számítani*). Piligrin föllépése után, bármily kedvezőnek ítéljük is az ő törekvései pillanatnyi sikerét, még

---

együtt e koholt oklevelek hamisságát föl nem ismerve azokat hiteles adatokul vették és használták, nem lehet rajta megütköznünk: de hogy legújabbkori két legnagyobb történetírónk, Szalay, Magyarország tört. 2. kiad. Pest. 1861. I. köt. 45. l. Piligrint nem passai püspöknek, hanem lorchi érseknek említi, Horváth Mihály pedig, ki a nagy-ravágyó Piligrin püspök cselszövényeit maga is érinti, Magyarország tört. 2. kiad. Pest. 1860. I. köt. 103. 104. és 114. l. a hajdani lorchi érsekségről és jogairól, mint valóban létezettekről beszél, e tévedést csak azon mulasztásnak tulajdoníthatjuk, hogy Dümmler alaposan kidolgozott munkáját s meggyőző érveit nem ismerték, vagy kellő figyelemre nem méltatták.

*) Brunner, Die Einfälle der Ungern in Deutschland. Augsburg, 1855. 51. l. Piligrin passai püspököt, és Wolfgangot a későbbi regensburgi püspököt elfogúltan mondja „a magyarok tulajdonképeni apostolainak,” és még elfogultabban állítja, hogy „Bajorország püspökei és apátjai számos papokat küldtek Magyarországra annak békés meghódítására, és így igaz keresztyén módra fizették vissza azt, a mit e nép Bajorország ellen vétkezett.” Mintha Piligrint, a magyarok e lelki meghódításában a keresztyéni szereteten kívül semmi más önző érdek nem vezette volna!

egy századnegyednél több időnek kellett lefolyni, míg a keresztén Magyarország, nemzetünk valódi megtérítője, István király intézkedései folytán megalakúlhatott.

A művet, melyet a passai püspök német hírhirdetői 973-ban és 974-ben hazánkban építgetni kezdtek, a Németországban ezután csakhamar kitört forrongás és belháború, melynek súlya épen a bajor földre s különösen Piligrin egyházmegyéjére esett, félbe szakasztatta. S ha tekintetbe vesszük, hogy Piligrinnek, mint a császár egyik legbuzgóbb hívének, a pártütő bajor herceg és hívei által tüzzel vassal pusztított egyházmegyéje rendbe hozatala és lerombolt székesegyháza helyreállítása magában is sok gondot adhatott; ha látjuk, hogy a magyarok az Ens-en inneni vidéken a bajor telepítvényesekkel, épen Piligrin egyházi alattvalóival, e háború után évek múlva is erős küzdelmeket folytattak, nem lehetünk hajlandók minden legkisebb bizonyító adat nélkül elhinni, hogy Piligrinnek alkalmá és módja lett volna a magyar térítés félbehagyott munkáját ismét fölvenni és sikerrel folytatni. És így vissza kell vetnünk Katona tisztán csak gondolomra épített okoskodását, mely szerint Piligrin mindjárt a német belháború lecsendesítése után 977-ben, a térítést hazánkban újra kezdte és sikeresen folytatta, sőt ez évben magát Gyejeset is megkeresztelte volna*).

Hogy Gyejes és a magyar nemzet magatartását, a német beviszály folyama alatt, tisztábban fölfoghassuk és indokolva érthessük, szükségesnek tartottam a német birodalom ekkori belviszonyait lehetőleg rövid és hű vázlatban előterjeszteni.

Az ifjú császár, II. Otto trónra léptekor 973-ban, a bajor hercegséget, a veronai örgrófsággal együtt, a 955-ben elhalt I. Henrik bajor hercegnek, I. Otto császár öcsésének, ugyancsak Henrik nevű fia birta, ki ekkor mintegy huszonnégy éves lehetett. A herceg kiskorúsága alatt anyja Judith, a 937-ben elhalt Arnulf bajor herceg leánya vezette a kormányügyeket, kinek fitestvéreit I. Otto fosztotta volt meg örökségüktől, a bajor hercegségtől. E szellemű, szép és nagyravágyó nő, fia felnőttével, ki csak kedvetlenül engedelmeskedett ifjabb unokaöcsésének, a császárnak, nagyszerű terveket forralt II. Otto megbuktatására és családja letűnt fényének visszaszerzésére. Fiát, Henrik, Henrik herceget, Konrád bur-

---

*) Katona, Hist. Crit. Ducum Hung. 563. 594. l.

gundi király leányával, Gizelával házасította össze; leányát Hedwiget, az idős II. Burghard sváb herceghez adta nőül, kit I. Otto tulajdon fia, Ludolf letétele után helyezett e hercegségbe; s mint-hogy a kormányhatalmat az agg herceg helyett ifjú, szép és eszes neje, Hedwig kerítette kezére, a sváb földön is Henrik és anyja czélzatainak kedvező befolyás volt az uralkodó. E czélzatoknak buzgó előmozdítója volt Ábrahám, freisingeni püspök, Judith hű tanácsosa, valamint Henrik augsburgi püspök, Burghárd grófnak, a néhai bajor herceg, Arnulf egyik leányától született fia, és így Henrik herceg közel rokona, kit I. Otto császár halála után 973-ban rokonsága ravasz esellel, a törvényes választást s a császári udvart kijátszva, emelt a Sz. Ulrik halálával megüresedett augsburgi püspöki székre.

A császár ezen ellene szorosan összetartva működő hatalmas párt irányát észre vevén, jókor igyekezett ellene működni, erejét s befolyását csökkenteni. Midőn az öreg Burghard, sváb herceg, 973-ban, november 12-én, magtalanul elhalt, a császár e hercegséget nem hagyta örökségül özvegye, Hedwig kezében, mire a birodalom történelmében megelőző példák léteztek s a bajor ház hívei számítottak, hanem mostoha testvére, Ludolf fiának, a vele együtt növekedett s hozzá szeretettel ragaszkodó Otto hercegnek adományozta. A bajor hercegi ház érdekei és eselszövényei ellenében alkalmasabb személyt találni sem lehetett volna, mint épen ezen ifjút, kinek atyját, Ludolfot, a bajor herceg atyja, I. Henrik, amyi méltatlansággal illette s oly mély megaláztatásba és szerencsétlenségbe döntötte.

E körülményeket tudva nagyon természetesnek fogjuk találni, hogy a két ifjú szomszéd herceg közt rögtön félreértések és viszálykodások támadtak, mit az is előmozdithatott, hogy a bajor hercegi rokon Henrik, augsburgi püspök, inkább akart Henrik, bajor hercegtől, mint saját fejedelmétől, Otto sváb hercegtől függeni. A két herceg, mint Szent Ulrik életirója, az egykorú Gerhard presbyter írja, „jöllehet a közel atyafiságnál fogva egymáshoz szeretettel tartozott volna ragaszkodni, a gonosz sugallatú sátán ösz tönzésére egymás közt irigységet és viszálykodást igyekezett gyakorolni“ *).

*) Gerhardi Vita S. Oudalrici. 28. fej. — Pertznél, *Scriptores rerum German.* IV. köt.

De más oldalról is igyekezett a császár Henrik herceg türekvéseit ellensúlyozni. A Babenberg családbeli Berehtoldot, a bajor hercegséghez tartozó terjedelmes Nordgan grófját, 974-ben a volkföldi grófsággal is megajándékozta s a fejedelme elleni nyílt ellenségeskedésben támogatta; öcsesét pedig, a vitéz Babenberg Luitpoldot, kit pár év múlva a visszaállított keleti határgrófság (Ostmark, Austria) kormányán találunk, a bajor föld keleti tartozandóságaiiban mind tekintélyesebb állásra emelte.

Henrik herceg ily fenyegetett állásában összeesküvéssel és nyílt lázadással akarta ügye diadalát megkísérteni, Németország pártja erejébe többé nem bízhatván, idegen segély után nézett s szövetkezett a hatalmas Boleszláv cseh fejedelemmel és sógorával, Miczisláv lengyel fejedelemmel, ki újabb írónk véleménye szerint sógorát, Gyejcsot is II. Henrik herceg pártjára s a császár elleni szövetkezésbe vonta volna *). A császár, hogy a fenyegető veszélyt megelőzze, hívei tanácsára Henriket, Boppo würzburgi püspök és Gebhard gróf által, országos tanácskozás ürügye alatt, magához hívatta, s midőn a nem eléggé óvatos herceg a császári írás hitelébe bízva megjelent, elfogatta s Ingelheimba, Boppo püspök fölügyelete alá, fogságba vettette. Ez, az egykorú s közel korú források szerint II. Otto uralkodásának második évében és így ezen évi május 7-ike után történt.

A tervezett fölkelés így el lőn fojtva, de a kedélyek nem voltak megnyugtatta; csak az alkalom hiányzott, hogy a polgárháború annál dühösebben törjön ki. Az alkalom nemsokára ajánlkozott. A 976. évnek tavaszán, midőn a császárnak a Lothringenben uralkodása rövid ideje alatt már másodszor kitört zavarok, — melyekben az ellene ellenséges érzelmű francia udvar befolyása is szerepelt, — különben is elég gondot adtak, a fogságából megszökött Henrik a bajor földön termelt s kítüzte a lázadás zászlóját. A bajor föld véres küzdelmek színhelyévé vált; a Duna és Isar partjain a herceg és a császár hívei, mely utóbbiak közt

*) E véleményt óvatosan nyilvánítja Szalay, Magyarország tört. 2. kiad. I. köt. 46. l. és Horváth Mihály, Magyarország tört. 2. kiad. I. köt. 106. l. — E vélemény pusztán arra a föltevésre lehet és van alapítva, hogy Gyejcs neje már ekkor, 974-ben, Miczisláv huga, Adelhaid volt, mely ismét csak hozzávetésre alapított állításra semmi meggyőző adat nem található.

Piligrin püspök és a Babenberg testvérek tették ki magokat leginkább a veszélynek, elkeseredett csatákat vívtak, azonban döntő eredmény nélkül. Julius havában a császár maga is megérkezett a bajor földre, erős hadsereggel; e hó 21-én a főváros, Regensburg, már az ő kezében volt. A háború e csapás után csakhamar be lett fejezve; Henrik Csehországba Boleszlávhoz menekült.

A császár híveivel tanácsot tartva, Henriket, kit egy zsinat, mint bazaárulót, 28 hívével együtt, ünnepélyesen kiátkozott, méltóságától megfosztotta; a karinthiai és veronai határgrófságot azonban a bajor földtől elválasztván, a régi bajor hercegi ház egyik tagjának, az I. Otto császárhoz hű néhai Berchtold bajor herceg fiának, a lázadásban részt nem vett Henriknek adományozta. A lázadók jószágait elkoboztatta s híveit kiténtetésekkel és adományokkal halmozta el. Hogy Piligrin püspököt, ki földült s leégetett birtokaiban és hadi népében legtöbb kárt vallott, megjutalmazva, az egyházához tartozó szent-flóriáni, szent pölteni és krems-münsteri monostorok jószágait minden világi bíróság hatósága alól fölmentette; ezenkívül a niedernburgi monostort s a passai császári vám egy részét, földült székes egyháza helyreállítására, neki ajándékozta. Berchtold gróf részére a Nordgaut, a csehek ellen határgrófságra emelte, s öcsesét, Luitpoldot, keleti határgróffá nevezte ki*), a Traungaut s mindazt, a mit az Ens-en innen a német fegyver a magyaroktól visszafoglalhatott, kormányára bízván.

Otto a bajor földi győzelem után Csehországba rontott, hogy Henrik herceget kézre kerítse, s hűtlen vazallját, Boleszlávot megfenyítse: de a szerencse e hadjáratában ellene fordult, seregét a csehek Pilsen-nél összetörték, s maga is csak nehezen menekülhetett ki a veszedelemből.

A következő 977. év nyarán II. Otto császár nagy sereggel újra beittott Csehországba s azt tüzzel vassal kíméletlenül pusztította: azonban miután az Otto herceg vezérlete alatt hozzá csatlakozandó bajor és sváb segédsergekre haszontalan várakozott, s táborát a bekerítettetés végveszélye fenyegette, kénytelennek érezte

---

*) Luitpold, mint határgróf, ez évben tűnik föl legelőször, II. Ottónak a metteni monostor részére Regensburgban, 976. július 22-én kelt levelében, melyben e szavak olvashatók: per petitionem Luitpoldi marchionis. Monumenta Boica XI. köt. I. 439. l.

magát visszahúzódni, mi csak nagy veszteséggel sikerülhetett. Időközben ugyanis, mielőtt Otto herceg hadaival Csehországba távozott, a száműzött bajor herceg hívei s rokonai megragadták az alkalmat, a védtelen-hagyott bajor föld elfoglalására. Henrik, augsburgi püspök, megrohanta és bevette a Duna mellett fekvő erős Neuburg várát, Henrik karinthiai herceg pedig egy szláv sereggel Passau alá nyomult s azt hatalmába kerítette. Otto e hírre sietve visszafordult tartománya védelmére, később maga a császár is megérkezett a bajor földre s hadaival Passaut megszállotta. A két Henrik vitézül tartotta magát a falak közt, de végre is a nagyobb erőnek engedni kénytelenítettvén, a várost előbb földülta s azután oda hagyta; mire a császár a várost, hogy ellenségei többé magokat benne meg ne fészkelhessék, földig romboltatta. A pártitók ezután nemsokára megadták magokat, s méltóságaik és jószágaik vesztése mellett, számkivetésre ítéltettek. Henrik herceg az utrechti püspök, Folkmár, fölügyelete alá helyezettett fogságba.

Hogy ez utóbbi évek zavarai közt a Piligrintől hazánkba küldött bajor hittérítők hazájokba visszasiettek, s hogy a passani püspöknek a dúló háború végződtevel sokkal több gondja és tenni valója lehetett, mint sem ideje s módja lett volna a magyar nemzet megtérítésének nehéz munkáját újra kezdeni, miről csakugyan legkisebb emlékezetet sem találunk, könnyen elgondolhatjuk. Azt azonban, hogy a térítő papok, mint történetíróink csak nem egy értelemmel állítják, a Henrik herceggel szövetkezett magyarok üldözésétől félve, vagy éppen Gyejcs által erőszakosan kiűzve, vonultak volna ki hazánkból*), történelmi bizonyossággal elfogadható ténynek el nem ismerhetjük. Ezt íróink csak arra a fölvételre

---

*) A külföldi Hansiz, *Germania Sacra*-I. köt. 216. l. azt mondja, hogy „jöllehet erről semmi emlékezet nincs“ a magyarok e zavarok alkalmával fegyverrel törtek az osztrák földre, a császár hívei, Piligrin és Luitpold ellen. — Hansiz ez állítására építve s a magyarok szövetségét Henrikkel bizonyosnak véve, Stilling, *Vita S. Stephani regis* 40. l. így füzi tovább okoskodását: „Minthogy a magyarok Henrik pártján állottak, Piligrin pedig Ottóén, mindazok, a kiket Piligrin Magyarországba küldött, kétségen kívül kénytelenek lettek az országból távozni, mint-hogy a magyarok őket ellenségeiknek tartották.“ — Ily értelemben nyilatkoznak újabb történetíróink is, mint Fessler, *Gesch. der Ungern* I. köt. 304. l.; Szalay e. h. I. köt. 46. l. és Horváth Mihály e. h. I. köt. 106. l.

alapíthatják, hogy Gyejcs, a császár elleni szövetségbe avatva, részt vett a császár és hívei, s ezek közt Piligrin ellen intézett háborúban; mit azonban adatokkal nem lehetnek képesek támogatni. A külföldi egykorú s későbbi krónikákban ugyanis, valamint Otto császár több okleveleiben, melyek e háború keletkezéséről és lefolyásáról elég részletes tudósítást adnak, egyetlen egy szót sem találunk, mely Gyejcsnek Henrikkel és társaival, a cseh és lengyel fejedelmekkel való szövetségét s a magyaroknak ezen háborúban való részvételét bizonyítná. Ezen források Henrik szövetségeseitül és segédfeleitül egyedül a szlávokat emlegetik, s csak ezek berohanásáról tudnak: holott ha e háborúban Henrik ügye mellett a magyarok is fölléptek, lehetetlen, hogy e nagy fontosságú tényt egy szóval sem említették volna. De ez esetben a háború akár 966-ban, akár 967-ben, egy két hónap alatt, Henrik teljes bukásával bizonyosan nem végződhetett volna.

Nem kételkedhetem azért határozottan nyilvánítani véleményemet, hogy Gyejcs a német udvarral kötött régi szövetségét, melyre alapította saját bel-politikáját, Henrik kétes ügyéért föl nem bontotta, és így Passau és vidéke dúlásában és égetésében, Piligrin papjainak és katonáinak üldöklésében, — mikről II. Ottónak egy 976-ki oklevele, mint az ő ellenfeleinek istentelen üldözése által történekekről emlékezik *), — Gyejcsnek és magyarjainak részök nem lehetett.

Nem lehetetlen azonban, bár erre nézve sincsenek adataink, hogy a bajorföldi zavarok alkalmával, a mai Alsó-Osztárokban tanyázó magyarok, és az augsburgi csata után az Ens-en innen lassanként terjeszkedő német telepítvényesek közt, némi esekélyebb jellegű összefüggések történhettek. Ezen részekben ugyanis, melyeket, a XI. századi Aloldus szerint, még a békeszerető Gyejcs sem akart kezeiből kiereszteni, az ő tekintélye és tilalma sem volt képes

*) Vir spectabilis Piligrinus sanctae Pataviensis ecclesiae praesul venerandus, partibus nostris favens pro viribus fide inconcussa, in perturbatione atque vacillatione regni Bajuvariorum ad adversariorum perniciosissima persecutione tam in incendiis, quam interfectione familiae ac devastatione non parvam episcopii sui perpressus est jacturam. II. Ottónak Piligrin részére 976. július 21. kelt levele. Monumenta Boica XXVIII. köt. I. 219. l. és XXXI. köt. I. 227. l. — Hogy a passauai egyházmegye 977-ben is a szlávok berohanása és a püspök más ellenségei dúlása miatt szenvedett pusztulást, kitetszik II. Otto alább említendő leveléből, melyben a magyarokról hasonlóan nincs emlékezet.

a szomszédaikkal folytonos súrlódásban élő magyarokat visszatarítani, hogy tanyáikról, mintegy leshelyekből, Osztrákhon többi részeibe ki ne nyargalásszának és ne raboljanak *). E kicsapások elleni védelemül építtette Wolfgang, regensburgi püspök, II. Ottónak 979. évi october 14-én kelt engedélye értelmében, a Nagy- és Kis-Erlaff folyók összeszakadásánál Zwieselburg, a mai Wieselsburg, várát, hogy a bajor földről a püspök által a hajdani avarok földére, az Erlaff mellett fekvő és sokáig pusztán állt Steinkirchen-be szállított telep, az oklevél szavai szerint, „ott a magyarok háborgatásától bátorságosabban maradjasson“ **).

Mennyire terjedtek e korban a bajor foglalások az Ens vizén innen, s az augsburgi csata után, mikor és mint szorultak hátrább őseink az előnyomuló német fegyveres telepek előtt, adatok hiányában meg nem határozhatjuk: de II. Ottónak 973—976-ban kelt néhány leveléből annyit biztosan kivehetünk, hogy már ez években a németek a Duna éjszaki partján, Krems vidékén, délre pedig nem csak a Traun völgyében, hanem a Wiener-Wald közelében, a Trasen folyó mellékén is, biztos állomásokat foglaltak. Piligrin 973-ban, augusztus havában, II. Ottótól a Wachau-ban, Krems közelében, kap adományt **); 975-ben, június 11-én, kapja tőle a Traun völgyében fekvő krems-münsteri tekintélyes apátságot **); 976-ban, július 22-én, pedig az általa már birt krems-münsteri, szent-floriáni és szent-pölteni monostorokra nézve nyeri a fönnebb már említett kiváltságlevelet ***).

Bár ez adatok szerint kétségtelen, hogy már 976-ban a német foglalás St.-Pölten környékéig hatott és így az Ens-en innen

---

*) *Osterrichiam tamen a majoribus suis ex maxima parte occupatam non dimisit, sed constanter retinuit. Neque suos inibi commorantes prohibere valuit ab excursionibus et praedis, ad quas in reliquam adhuc terram Austrialem saepe quasi ex insidiis excurrerunt.* Aloldus, idézve Katonánál e. h. 565. l.

**) *Ut tutiores ibi ab infestatione Ungarorum manere possint.* II. Otto levele, kiadva *Monumenta Boica* XXVIII. köt. I. 227. l. és utána Fejéjárnél, *Codex Diplom. Hung.* VII. darab I. köt. 98. l. — Ezen oklevél hitelességét kétségbe vonja maga a kiadó és utána Dümmeler, *Piligrin von Passau* 65. l.

**) *Monumenta Boica* XXVIII. köt. I. 194. l.

**) *Urkundenbuch von Kremsmünster* 26. l.

**) *Monumenta Boica* XXVIII. köt. I. 216. l.

fekvő osztrák föld nagyobb része Luitpold határgróf kormánya, alatt állt: más részről az is bizonyos, hogy a magyarok még ekkor St-Pöltenig, és így a Trasen folyón túl, minden állomásaikból nem voltak egészen kiszorítva; mert, mint mindjárt látni fogjuk, legerősebb végvárukat Mölk-öt, s ezzel együtt a Wiener-Waldon túl fekvő területet, ezután néhány év múlva veszítették el.

Érdekes látnunk, hogy míg a vitéz Babenberg Luitpold fegyverrel törekedett visszavívni a magyaroktól a keleti határgrófság régi területét, azalatt a magyar földdel szomszéd két német főpap, a salzburgi érsek és passai püspök, a császárhoz való kitartó hűségök jutalmául, a megtérítendő Magyarországhoz igényelt jogait egymással versengve mint igyekeztek a császárral elismertetni és biztosítani. II. Ottónak a belháború lecsendesedte után Passauban, 977. október 1-jén, Fridrik, salzburgi érsek részére kiadott oklevelében, melyben az érsekség minden birtoka megerősítették, számos oly helységek is vannak elősorolva, melyek a hajdani Pannoniában feküdtek, de Árpád honfoglalása óta a magyarok birtokában voltak *); mely előre tekintő óvatosságnak azonban az érsek és utódai soha hasznát nem vehették. Ennek ellenében Piligrin püspök is igyekezett egy, részére Regensburg mellett Ed-erzhausenben, II. Otto által 977-ben oct. 5-én kiadott oklevelébe becsempésztetni az ő állítólagos lorch-i érseksége anyaegyházi jogainak elismertetését. A császár azonban Piligrinnek, a kívánt adomány iránt, azon nap Regensburgban kelt s eléje terjesztett fogalmazványát nem fogadta el, s mai napig eredetiben fönmaradt adománylevelét, a lorch-i érsekségről és jogairól szóló helyek kihagyásával, erősítette meg **). E szerint a püspök ravasz számi-

---

*) Kleinmayr, Juva via 200. l. hibásan határozza ezen oklevél keltét 978-ra. Lásd: Giesebrecht, Jahrbücher des deutschen Reichs unter der Herrschaft Kaiser Otto's II. Ranke-nál, Jahrbücher des deutschen Reichs II. Bd. I. Abth. 43 és 119. lap.

**) II. Otto ezen levele, melyben Piligrin passai püspöknek, a birtokaiban a szlávok berohanása és más ellenségei dúlása miatt vallott kárai némi pótlására Ensburot, melyet még I. Henrik bajor herczeg cserélt volt be Adalbert, passai püspöktől, Lorch mellett, tíz királyi telekkel adományozza, közölve van Monumenta Boica XXVIII. köt. I. 223. l. és Fejérnél, Codex Dipl. Hung. VII. dar. I. köt. 96. l.—Piligrin fogalmaz-

tása, hogy az ezen oklevélbe mellesleg becsúsztatandó szavakkal igényeire idővel erősségül használható alapot szerezzen, hihetőleg Fridrik salzburgi érsek ellenzésén hajótörést szenvedett.

Míg II. Otto ült a császári trónon, a magyarok, a német birodalommal békét kötött Gyejcs által féken tartva, nyugodtan viseltek magokat a keleti határszéleken. Miután azonban II. Otto 28 éves korában, 983-ban december 7-én elhalván, a birodalmat három éves fiára III. Ottóra hagyta, s II. Henrik bajor herczeg és pártja Németországot ismét veszélyes zavarok színhelyévé tette, a magyarok a kedvező alkalmat használva, hihetőleg Henrik ösztönzésére, fegyvert ragadtak a határaikat mind inkább fenyegető Luitpold határgrof és ennek hű szövetségese, Piligrin püspök, a császári trón állhatatos hívei ellen. Míg Henrik herczeg, kit a vele egyetértő Boppo püspök utrechti fogságából szabadon eresztett, a II. Otto által erélyesen elnyomott elégedetlenek pártjára állva, a már előbb megkoronázott császári gyermeket, mint törvényes gyám kezére kerítette, magát Quedlinburgban 984-ben a husvéti ünnepen királylyá kiáltatta, sereget gyűjtött, régi szövetségeseivel, a cseh és lengyel fejedelmekkel újra szövetkezett s Boleszláv cseh hadait a szász földre zúdította, s így Németországot válságos napoknak vitte elébe, azalatt a magyar határszéli csapatok, — mert Gyejesnek s az egész nemzetnek Henrik ügye mellett fegyverre keléséről, és így a magyar és német birodalom közt országos háborúról, szó sem lehet, — az osztrák földet átszáguldozva, tüzzel vassal pusztították és rabolták. Különösen Piligrin jószágaiban oly rablást, égetést és öldöklést követtek el, hogy a püspökség pusztákká vált birtokaiban a miveletlen hagyott földet bozót verte föl *). E kicsapongások megtorlására Luitpold határ-

ványa, mely csak másolatban maradt fön, olvasható U. o. XXXI. köt. I. 232. l. és Fejé rn é l, C o d e x D i p l. H u n g. VII. dar. V. köt. 37—40 l.

*) Kiteszik ez III. Ottónak 985. october 30-án kelt leveléből, melyben a keleti határgrofságba és a passai püspök birtokaiba települendők részére tetemes kiváltságokat ad. Piligrinus sanctae Pataviensis ecclesiae praesul — mond ez oklevél, — episcopatus sui pertinenciam in orientali plaga barbarorum limiti adjacentis creberrima eorum devastatione infestari nostrae conquestus est pietati, a quibus etiam barbaris modernonostri quoque regni tempore miserabili lamentatione adjecit tam irrecuperabili se damno laesum in interfectione et direptione ecclesiae suae familiae praeter innumerabilia depraedationum et incendiorum dispen-

gróf nagy erővel lépett föl; hadaival a magyar hadi mozgalmak fő támaszpontját, a Duna partján meredek sziklán emelkedett Mülk várát megszállotta, hosszas és nehéz ostrom után bevette, s a magyarokat a Szárhegyen (Kahlenberg-en) és a bécsi erdön (Wiener-Wald-on) túl birtokukban volt állomásaikból végképen kiszorította.

Ezen eseményt, melyről egykorú források nem emlékeznek, a XI. századi Aloldus 979-re helyezve így adja elő: „Ezen évben Luitpold határgrof azon hatalmas rablók ellen, kiknek mindig hatalmasan szegült volt ellenök, minden erejét és hatalmát összeszedte. Mülk-öt, a barbárok fő fészket, sok és erős vitézekkel megtámadta, e helyet erősen vívta és végre szerencsésen bevette, a magyarokat kiűzte és a tartománytól messze visszaverte“ *). A XII. század végén élt mülki apát, Winzenbergi Konrád pedig, a nélkül azonban, hogy idejét meghatározná, így írja le a dolgot: „Luitpold nagy sereggel e tartományba jöven, a mi hegyünkön (Mülkön) feküdt igen erős várát, melyet egy Gizo nevezetű hatalmas férfiú bír vala, nagy erővel megvette, s oda tizenkét kanonokra állított monostort, nehogy tudniillik ott ismét valami erősséget lehessen építeni“ **).

Mülk elestével, mit, a legvalószínűbb számítással, a közelebb leírt németországi zavarok idejére, a magyarok Osztrákhonba történt berohanása után, a 984. évre határozhatunk ^{3*)}, hazánk keleti

---

dia, ut absque habitatore terra episcopi solitudine silvescat. Monumenta Boica XXVIII. köt. I. 244. l. és Fejérmé, Cod. Dipl. Hung. I. köt. 273. l.

*) Aloldus a 979. évre, idézve Katonánál, Hist. Crit. Ducum 587. l.

**) Conradi de Winzenberg, Breve Chronicon veterum Austriae marchionum; Pertznél, Scriptores rerum Austriacarum I. köt. 291. l. — Ő utána írja le ez eseményt a későbbkori Arenpeck, Chronicon Austr.; Pertznél e. h. I. köt., ki hibásan állítja, hogy Mülköt régen Vasvár-nak (castrum ferreum) nevezték. — A hatalmas úr nevét amaz Gizo-nak, ez Gyzo-nak írja. Hogy itt ez írók Gyejeset értették, bizonyosnak tarthatjuk, de előadásukat betű szerinti értelemben nem vehetjük: mert hogy e végvárat Gyejes személyesen védte s Luitpold onnan őt magát verte volna ki, az a hihetőséggel ellenkezik.

^{3*)} Az újabb történetírók közül többen határozottan 984-re teszik Mülk bevételeét, mint Wilmans, Jahrbücher des deutschen Reichs unter der Herrschaft Kaiser Otto's III. Rankenál,

határai tetemes csunkulást szenvedtek ugyan; de hogy még ekkor sem lettek őseink a mai osztrák földről egészen kiszorítva, kétségtelen; minthogy teljes hitelű egykorú tudósítások szerint a Szárhegytől és a Bécsi erdőtől a Sár vagy Lajtha vizéig terjedő vidéket csak Aba király idejében, ezután majdnem hatvan év múlva, vesztették el.

Miután II. Henrik bajor herceg, kit a németek méltán veszekedő (der Zänker) melléknévvel emlegetnek, a bitorlása s dőlyfe által elkésérített császári párt erejét megtörni, s így nagyjavagyó tervei végrehajtását, nem reménylhetette, jobbnak látta ügyét alkudozásra bocsátni, mint fegyverrel döntetni el. A hozzá ragaszkodó s az ő lehető bukásával saját sorsát is veszélyben látó párt közbenjárására csakugyan sikerült is a két fél kiegyezése Frankfurtban a 985. július havában. Henrik jogtalan igényeiről végképen lemondván, hercezségét, melyet ezután 995-ben történt haláláig nyugodtan birt, visszakapta; Karinthia azonban és a veronai határgrofság attól elválasztva, rokona, ugyancsak Henrik birtokában maradt.

E kibékülés után nem látjuk többé a magyarokat Gyejcs idejében nyugoti szomszédaikkal harezolni; de birodalmuk természetes határvonalán, a Wiener-Wald-on, melyen túl hihetőleg mindjárt ekkor kezdtek a ma romokban heverő alsó-osztrákhoni számos lovagvárak alapíttatni*), többé nem csapongtak át. Van ugyan egy pár későkori kolostori krónikában néhány szárazon oda vetett szóval emlékezet, Henrik herezegnek a magyarokon, 991-ben nyert

---

Jahrbücher des deutschen Reichs. II. Band. II. Abth. 17. és 36 l.; Barta, Commentarii ad historiam status jurisque publici Hung. I. köt. 168. l.; Szalay e. h. I. köt. 46. l. és Horváth Mihály e. h. I. köt. 107. l. — Azonban meg kell vallanunk, hogy e meghatározás csak hozzávető számításra alapszik, miben, bármily nagy is a valószínűség, történelmi bizonyosság nem lehet.

*) A XVI. századi Aventinus, Annales Boiorum V. könyv. Basileae 1580. 398. l., miután azt mondja, hogy Henrik bajor herceg „abdicato regio nomine receptoque Boioariae regno (mi a 985. év nyarán történt) Vgros irruentes devicit“, beszél arról is, hogy az osztrák földre települőknek III. Otto által 985-ben adott s általunk már említett kiváltság-levelel egykorúlag, szabadságot nyertek tőle a bajor egyházi és világi nagyok, a magyarok ellen kastélyokat, várakat és városokat építeni. Azonban az ő, itt különösen zavaros előadásárak ez utolsó tételéről, III. Ottónak általa emle-

győzedelméről *): de ezen tudósítás oly annyira magára áll, s annyira nem támogatható egykorú vagy közelkorú írók vagy oklevelek bizonyoságaival, hogy csupán e krónikák hitelére, melyek másolói különösen az évszámban igen könnyen tévedhettek, Henrik e diadalát történelmi tényül elfogadni méltán vonakodhatunk.

Gyejcs kormányja alatt ily kicsinyszerű határszéli csatákat küzdve s ezeken is vereséget vallva, területet veszteni látjuk a magyar nemzetet, mely csak egy nemzedékkel azelőtt Európát rettetgette. E feltűnő jelenséget csak úgy véljük helyesen megfejtetőnek, ha fölteszszük, hogy Gyejcs a nemzetet, mely határai csonkúlását bizonyosan kedvetlenül nézte, erősen féken tartotta, s hogy a magához ragadt hatalmat föntarthassa, később volt az ország területi veszteségét elnézni, s a németekkel, kiknek szövetségét zúgolódó alattvalói ellen szükségesnek érezte, még ez áron is inkább békében maradni, mintsem népének harczy ereje kifejtésére tért engedjen, s a külfölddel szakítva a fegyverre kelt nemzettől saját állását féltetni kénytelenítették. Azt hinnai ugyanis, hogy ő, kit bel- és külföldi írók keménynek, kegyetlennek, sőt dühében vérengzőnek jellemeznek, ki, mint látni fogjuk, csak élte vége felé keresztelkedett meg, 'de valódi őszinte kereszttyén ekkor sem lett, a vallás nemes eszméi által meggyőzve, emberiségi indokokból tartotta vissza nemzetét minden külföldi hadjáratról, igen nagy elfogultság lenne.

-----
getett levelében legkisebb emlékezet sem található. Miért is Aventinus ez adatának pontosságát méltán kétségbe vonja Wilman s, *Jahrbücher des deutschen Reichs unter der Herrschaft Otto's III.*; Ranke-nál e. h. II. köt. II. rész 37. l.

*) 991. *Heinricus dux de Ungaris triumphavit. Annales S. Rudberti Salisburgenses*; *Pertz-nél, Scriptores rerum Germ.* IX. köt. 771 l. és *Auctuarium Garstense* U. o. 567. l.

SZABÓ KÁROLY.

A CZIGÁNY ÉS VISZONYA ZENÉNKHEZ.

ELSŐ KÖZLEMÉNY. — A CZIGÁNYOK EREDETE.

A cigányok Európába vándorlásuk után csaknem két évszáz múlva kezdtek fontossá lenni a nyelvészet és történelem előtt, s ezóta az illető szaktudósok koronként újabb meg újabb kutatások eredményével lépnek fel*). Nincs Európának művelt állama, melyben kísérleteket ne tettek volna, s ma is ne tennének a mind eddig összeolvadatlan faj eredete s ősi fészke fölfedezésére; mert nincs állam, melyben a cigány — kijátszva a múlt évszázadnak üldözésére hozott halálos végzeteit — ma is othonos ne lenne, s felöltő külsejével, sajátságos életmódjával kérdőjelként ne állana.

S midőn a cigány-kérdés ennyire érdekli a külföld szaktudósait, nekünk egygyel több okunk van figyelemmel kísérni az újabb kutatásokat, s hasonló buvárlatokat tenni. Mert másutt csak ős eredete szempontjából lehet érdekes; jelen élete az államok életében semmi fontossággal nem bír: nálunk ellenben évszázak óta nemzeti zenénk kezelője, s kivált újabb időben a csak felületes, vagy távol szemlélők előtt annyira egyedüli birtokában látszik lenni a magyar zenének, mintha magával hozta volna ősi fészkéből.

---

*) Pott említi Vulcaniust, ki 1597-ben ír a cigány-nyelvről (a mennyire t. i. hiteles); 1691-ben Leutholf-ot; 1726-ban Waldheim Beschr. s így tovább 1842-ig ötven különböző ajkú írók ismertet, kik a cigányokkal foglalkoztak.

Ez oldalról legfontosabb ugyan e népfaj nemzeti életünkben, de mielőtt zenénkhez való viszonya körvonalzásához kezdenék, mellőzhetlennek tartom röviden előre bocsátani mindazt, a mit eredetéről, zarándoklásairól s Európába telepedéséről koronként irtak, mint szintén azt is, a mit jellemére, életmódjára s szokásaira vonatkozólag tudhatunk, részint azért, mert zenénk szerezetéből önként foly, hogy annak kezelőit kellő méltánylásban részesítsük; részint, mert a cigánynak zenénkhez való viszonya keletkeztéről a történelemből kevés adatot merithetvén: a homályos pontokat csak e nép jellemének, szokásainak s történelmének ismerete által lehet némileg megvilágítani.

Egy nép eredetéről sem irtak annyi s oly különböző nézetekeket, mint a cigányéről. A múlt évszázadokban, mikor nem a nyelvek szerkezetéből s összehasonlításából, hanem egyes szavak rokon hangzásából indultak ki, elég volt három-négy rokon hangzású szó a kérdéses nemzetiség elhatározására, mint szintén egy pár többnyire cigányoktól került, szájról szájra menő kőszá hírvagy, hogy Egyiptom fiaiként szerepeljenek. Grellmann, e nézetek első lerontója, s a cigányok hindostáni származása megpendítője, egész sorozatát közli ama véleményeknek, melyek felett nekünk sem lett érdektelen szemlét tartani, ha más okból nem, a tudományos tévelygések történelme szempontjából *).

Marquard **), Peyssonnel ^{3*)} s mások a Cingani szó hangzása után a cigányokat az athingán néven ismert görög cretnekektől származtatják. Marius Niger ^{4*)}, s Ferrarius ^{5*)} szintén e szó szerint Afrikának Zeugitána nevű tartományát — a mai Tuniszt — tartják ős hazájuknak. Spondanus ^{6*)} azt állítja, hogy Julián császárnak (a hitetlennek) Mesopotamia Singara városából szétszórt üldözöttei. Aeneas Silvius ^{7*)} okul adván, hogy a cigányok lopnak és rabolnak, a Kaukáz vidékén lakó zokhorokra

*) Lásd : Grellmann, „Die Zigeuner“ 176—216. l.

**) Not. ad Cronic. Andreae Ratisbonensis. 224. l.

3*) Observations historiques et géogr. sur les peuples barbares, qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin. 109. 110. l.

4*) Ortelius, Thes. geograph. sub artic. Afrika.

5*) Lexic. geograph. sub artic. Zeugitana.

6*) in Auctuario chronolog. ad Epitomen Annal. Baronii. ad. ann. 1418.

7*) Gessner, Mithridat. 81. p.

gondol, mert ezek is szintén ily életet élnek. Otrókoci*) a Moeotis tava környékét teszi ős fészkköül. Nem említve, miként hozzák le mások Saracén származásukat a cigarán szóból, nem a mórok Singitana tartományát, mint szintén azt sem: miként lehetnek Delrio**) véleménye szerint Chusz maradéki? részletesebben ismertetem Enessey György hazánkfia részint bibliára, részint cigány nyelvre építet nézetét***). Érdekes már annál fogva, mivel mutatja, mily alapossággal üzték hazai tudósaink közül többen az ős történelmet, miként építettek egész rendszert merő szójátékokra.

A cigány, az Emimek és Zanzumim, vagyis a felette régi Ruhéma és Zunczán nemzet valaha igen nagy volt; különösen e nép Zsoár lapályán levő Belách nevű országát, a vele szomszéd s szintén Khámtól eredő Kánaán földén lakókkal együtt óriások földének nevezték. (Csudálhatjuk mégis mai napon — mond Enessey — mik legyenek azoknak apró maradékai). Noé megátkozta Khámot, mint istentelent. Ennek maradéki, Zsodoma, Gomorha, Adama, s Zseboim lakói elpusztultak; de szomszédságukban a zsoáriak megmaradtak; mert isten megkegyelmezett nekik a közójük szaladt Loth miatt. Később azonban isten Loth maradékainak adta földjüket, magukat szétszórván a világon. Kiknek is valóságos fajzatja mond Enessey — a mai Drigán nemzet. Család származtatása következő: Noé. Ennek középső fia, Kham. Ennek egyik fia Chusz. Ennek fiai: Havila és Ruhéma. Ruhémától származik Dédán, kinek fiai fogadják maguk közé Lothot. Lássuk most a nyelvészetet. A cigányok ruhémáknak vagy rumák-nak nevezik magukat, s hogy a Zsoár városában s vidékén életben maradt és Khámtól származott Havila s Ruhéma valóságos fajzatai: ezt bizonyítja nyelvük. Az ég náluk: Khám-or-enk, azaz Khám lakása vagy országa. Nap, vagy napfénye cigányul: Khám, azaz: Khám fénye. Király, vagy fejedem: Khám-or-in, azaz Khám személynöke. — Dad-e=atya,

*) Orig. Hung. Pars I. 171. l.

**) Disquisitionum magicarum Tom. II. 587. l.

*) A cigány nemzetnek igazi eredete. Komárom, Weinmüller Bálint betüivel. 1798.

mert Ruhémától — mint öreg apától — származott Dédán (Dsédán) apjok. Dhevla = isten, melyből kiolvasható Havila, kit mint öregebbet s hatalmasabbat idővel a Dédán fiai s Havila maradéki bálványkép imádtak. A cigányra fordított miatyánkban néhányszor fordul elő változtatva e szó: loh, lăh, lădhe, azaz: Loth-nak említése, s szintén Belăch (vagy Belial) neve is, mely különösen Zsoár földjét jelentette*). Továbbá Lăthcho = értelmes, tudós, azaz: Loth fia. Pénz, kincs = Lové és lohé mintha mondanák: Loéh, Loăch, vagyis: Loth a mi szabadítónk. Lvon = só; arra emlékeztet, hogy Loth neje só bálványnyá változott. Fuss vagy szaladj, szerintük: lokhész, ismét Loth a mint szaladt. — Mező = dsăr, azaz: Zsoár földje. Macska: dsărdala, azaz: Zsoárdi állat**). Rák = kărođi, azaz: Zared folyói állat. Halál = miera more vagy Gumore város pusztulásának emléke. Így szokták egymást szólítani: te dsărmoj! azaz: te zsărmoi! te gmorej! azaz: te Gomorha vidéki! Az anya így engeszteli siró rivó kisededét: no, dsăre no! no! dsăre choj no! mintha mondaná: ne sirj hallgass! meg van még Zsoár falu. Nincs egy értelemben azokkal, kik szerint a cigány Pharao népe; s következőleg indokolja magát: a veres tengerbe veszett Pharao megmaradt népére könnyebben lehet emlékezni, mint az ősi Zsodoma s a többi gyászos esetére.

Lássunk még néhány idegen ajku tudóst, habár nem igen bölcsőbbek a mi Eneseyknél!

Bellonius ^{3*)}. Bolgár s Oláhországban keresi a cigány faj fészket, hol állítólag Zingir név alatt éltek. Cordova ⁴⁾ Thracziának Czigere nevű városára gondol. Némelyek a moré szóból (mely nem egyéb, mint a cigányok közönséges megszólítása: hej! haj! te!) kiolvasták amorita eredetüket s úgy vélekedtek, hogy a moré a cigány nemzeti neve. Salmon ⁵⁾ s mások életmódjukból

*) A cigány nyelvre fordított miatyánkot lásd: Pray, Ann. P. IV. 315. 351. l.

**) Macska cigányul is macska s a sanscritban is ugyanaz. Azonban ez állatnak többféle cigány neve van: Giszterna, Sztirna (Kandur) murka, margocsa.

^{3*)} Observationum Lib. II. Cap. 41.

^{4*)} Didascal. multipl. 412. l.

^{5*)} Gegenwärtiger Staat von Persien. Kap. 247. l.

indulva, egyeknek tartották a torlak-okkal, fakir-ekkel, s kaland-osokkal *). Így lettek Attila hátramaradt hunn népe **), majd Nagy-Károly szétszórt avarai, s viszont pecsenyégek^{3*)}). Némely német-ajkunak pedig mind ez nem levén kielégítő, kimutatta, hogy a czigainer szó a ziehe-einher-ből lett, mely országos csavargókat jelent^{4*)}). Nálunk is uralkodó vélemény volt, sőt a nép hitében mai is Kain maradékai. Erre vonatkozólag mondja Besold: bizonyos régi olasz könyvben (Itinerar. ad Jerusalem Lib.V.) a czigányokat Kain maradékainak nevezik, kik ősük vétke miatt örökké bujdosnak; de ez téves állítás; mert Kain maradékai mind a vízözönbe veszttek^{5*)}). Az a körülmény sem kerülte ki némelyek figyelmét, hogyik mesterségük a kuruzslás és jóslás, melyből folyólag lőnek kháldeusokká s syrusokká^{6*)}). Brodäus^{7*)}) pedig öltözküket hasonlónak találta a római togához, s úgy vélekedett, hogy ős fészük oláhország, s a Traján által Dáciaiba küldött gyarmat maradványai, mely szempontból indítványozta is, hogy Németország ne nevezze őket czigányoknak, hanem valachoknak vagy olaszoknak. Wagenseil^{8*)}) szerint német zsidók, kik a XIV. század közepén tá-

---

*) A torlakok mahomemdán barátok, kiknek életmódjuk, vallásosság színébe öltöztetve, igen aljas volt. II. Bajazet üzte el e rendet Törökországból 1494. Fakir szintén mahommedán szerzet. A kalandosok ke-resztény társulat, melynek tagjai többnyire világiak voltak, s céljuk a val-lásosságát és evés-ivás örömeit egyesíteni. Keletkezésük ideje a XIII. század, elterjedtek Németország minden nagyobb városában. A társaság tagjai kaland testvéreknek nevezték magukat, a köztök levő papok pedig kalandurak voltak. Imádkoztak a meghaltak lelkeiért; adakoztak, s mértéktelen vendégeskedés közben megemlékeztek, hogy mindnyájan emberek és testvérek. Képzeltetni: hová nőtték ki magukat, ha az akkori írók a czigányokkal azonosíthatták. Nevüket valószínűleg a hónap 1-ső napját jelentő calendā latin szótól vették. A kaland társulat a reformatio kezdete. Kor egészen megszűnt, de ha bárcsak névlegesen — ma is áll Braunschweig-ban egy kaland alapítvány.

**) Anzeigen aus den kaiserl. königl. Erbländern. 5-ter Jahrg. 207. l.

3*) Szászky, Comment. de diversis populis Hung.

4*) Albert Kranz, Sächsische chron. XI. Buch. 2. kap. 239. l. — Cu-reus, Schlesische chronik. 2. Th. 37. l.

5*) Thesaur. practic. 1026. l.

6*) Polydorus Vergilius. De rerum inventionibus. Lib. VII. c. VII, 509.

7*) Miscell. VIII. 17.

8*) Pera libror. juvenil. Loculament. II. Lib. II. cap. 2. 163. l.

madt, s európaszerte, de különösen Németországon leginkább dühöngő zsidó üldözés előtt rengetegekre s barlangokba rejtöztek, s tovább tartózkodván e helyeken fél századnál, hussiták idejében jöttek ismét napvilágra. Nem akartak azonban most mint zsidók szerepelni, s vallásukhoz való ragaszkodásuk miatt keresztények sem lehetvén, egyiptomi búcsújáróknak adták ki magukat, s mivel örökké barangoltak, a feljebb látott Ziehe-einher nyomán lett belőlük czigány. E vélemény támogatására mintegy 50 zsidó-német szót hoz fel a czigány nyelvből, melyekről később kiderült, hogy nem czigány, hanem ugynevezett rottwälsch vagy zshiványok s más családok nyelve. — A czigányok vándorlása s Timur hadjáratai egy időre esvén, e körülmény is fel lön használva annak bebizonyítására, hogy e tatár vagy mongol (az illetők szerint e két név mindegy) csapat szakadt el 1401-ben Timur táborából, midőn nyugoti Ázsiát előzőnlötte, s e csapat nem más, mint a czigányok. Innen megfejtethő, hogy Európába léptük idejében gazdag ezüst zsákmánnyal voltak megrakodva *). Pray szerint **) viszont kizsiai tatárok; mert anyanyelvükön magukat romā-nak nevezik, s ily nevű tartomány létezett Konstantinápolytól 50 mérföldre Galatia, Paphlagonia, Amasia s a pontusi királyság közt, az Allaram folyó mellett. E föld lakóit ciankaroknak, s czigianoknak nevezték.

Visszapillantva most e különböző vélemények tarka csoportjára, s még rövidebbre foglalva a mondottakat, láthatjuk, hogy a Czigányok Athingánok, Zeugitániak, Zigarénok, Zokhorok, Moeot vidékiek, Saracének, tingitánok, Chuszaradéki, Havila s Ruhéma fajzati, bolgár zinginek, trák czigerének, amoriták, torlakok, fakirek, kalandosok, hurnok, avarok, pecsenyégek, ziehe-einher-ből nevezett csavargók, Kain maradékai, kháldok, syrusok, valachok, olaszok, német zsidók, mongolok, tatárok, cziankarok vagy czigianok. Következnék ezek után ide mellékelni cserkesz s több más rokonságukat; de nem csak eléggé kimerítettnek vélve e tárgyat, hanem napjainkban egyszersmind fölmentetve az elősoroltak megczáfolásától: áttérek egyiptomi származásukra, mely hit legátalánosabb volt; a mondottak felett leginkább, legtartósabban uralkodott; sőt a népek közvéleményében ma is él.

*) Anzeigen aus den kaiserl. königl. Erbländern. 5-ter Jahrg. Seite 204—206.

**) Annal. P. IV. Lib. IV. 273. 1.

Mint Grellmann mondja, egy idős e hit a cigányok Európába való megjelenésükkel; mert maguk terjesztették, s mindenütt egyhangúlag egyiptomi bucsújáróknak adták ki magukat. E bolygó-zsidó sorsához hasonló szünetlen vándorlásnak, nélkülözéssel sújtolt nyomorúságos életnek oka egy mondával van kapcsolatban, t. i. erre lőnek kárhoztatva; mert az Egyiptomba menekült s őseiket meglátogatni szándékozó Máriának és gyermek Jézusnak vonakodtak szállást adni. Más változat szerint őseiknek e nagy bűne miatt a pápa ítéli őket bucsújárásra.

Mikor Európa tudósai szőnyegre hozták a cigány-egyiptomi rokonságot, akkor e monda már állandóan meghonosult a népek hitében, s meg kellett maradnia napjainkig; mert az irodalom férfiai nagyobb része szintén e hitben élven, nem annyira alapossága felderítésén fáradtak, mint épen a tudomány szavaival is igazolni akarták a történelem előtt. Felhozott érveik azonban részint erőszakolt nyelvészetre, részint olyan cigány s egyiptomi életmódra s szokásokra levén építve, melyek az egész emberiségre is illenek: egyértékűek a fennebb látott hypothesisekkel. Például azt, hogy a *c z i g e u n e r* szó az *a e g y p t i a n e r*-ből származott, következőleg betűzték ki: a spanyoloknál is egiptanos-ból lett gitanos, az első szótag elhagyásával; a németek ép ez úton nem egy, hanem két szótagot dobtak el, s e szerint az *a e g y p t i a n e r*-ből lett először *c z i a n e r*, azután az *i* és *á* betű közti hézagot *g* betűvel töltve ki: *c z i g a n e r*, s innen végre: *c z i g e u n e r* *). A többi érvek közül legyen elég Grisellini párvonalzása a cigány és egyiptomi fajok közt. „A cigányok igen hajlanak szomorkodásra, haragjuk első hevében pedig túlságosak; így írja le Ammianus Marcellinus a korabeli egyiptomiakat. A bánati cigány ahhoz a valláshoz szít, a mely helységében uralkodó; de bármelyikhez sorakozzék, tudatlanságra nézve hasonlít az oláh-hoz. A görögök büjtjét azonban legszigorúbban megtartja; épen mint az ó-kori s különösen Apulejus által festett egyiptomiak. A cigány nem eszik békát, s még inkább irtózik bizonyos folyói halaktól, melyektől az egyiptomiak is irtóztak. A gólyát tiszteletben tartja, mint szintén Egyiptomban tartották az ibis madarat. A négylábúak közül leginkább szereti a disznóhúst, kivált a besózottat; az egyiptomiak

*) Thomasius, Dissert. de Cingaris. §. 9.

is — noha a disznópásztort tisztátalannak állították — fogyasztották ez állatokat. Lakaikban nagy vörös-hagyma fejeket szoktak felakgatni; de a hagymást nem eszik; így Egyiptomban is a hagyma tisztelet tárgya, s Diodorus Siculus nyomán tudjuk, hogy ám bár némely helyeken szabad, más helyeken tilos volt a hagyma evés. A bab illatát a cigány nem tűri; így az egyiptomiak sem állhatták. Egy cigány sátorban megragadta figyelmemet, hogy bizonyos bőrbetegségben szenvedő cigány legény főtt kígyó húst evett; így gyógyították az egyiptomiak is az elephantiasist. Bámultam egy Karansebes mellett lakó vén cigány asszonyt, ki 1775. július havában mintegy 40 darab lúd s kacsatojást költetett ki lóganéjban; épen így cselekedtek az egyiptomiak.⁴ Hasonlítnak ezekhez hátralevő érvei is, melyek közt főhelyen áll, hogy a cigány, Isis, Anubis s más istenségek papjainak maradéka, kik Italiában s ennek tartományaiban is terjesztették vallásukat; minek csálhatlan bizonyítékai a Bánátban római pénzekkel vegyesen talált egyiptomi bronz bálványok; s a miből végre önként következik, hogy a cigány, vagy Isis s Anubis papjai, vidékeinken sokkal korábbiak, mint a magyar évkönyvekben följegyezték *).

Az egyiptomi származásra vonatkozólag a fennebb említett mondán kívül, melyet állítólag magok a cigányok terjesztettek, valószínűleg idegen ajkúaknak kütfőül szolgáltak a magyar évkönyvek, s különösen a magyar kormányok szabadságlevelei, melyek erejénél fogva Magyar- s Erdélyországban szabadon sáfárkodhattak, a külföldet elárasztották, s a melyekben vagy Egyiptom, vagy Pharao népének vannak nevezve **). Mindazáltal, a közvélemény daczára, voltak nézetek, melyek szerint a cigány egyiptomi rokonsága pusztá költemény, s legfelebb annyit engednek meg, hogy Egyiptomban is csak olyan városok s faluk végén lakó, helyről helyre vándorló eltűrt idegen nép, mint nálunk Európában³).

*) Grisellini, Versuch einer Geschichte des Temesvarer Banats 199—212. lap.

**) Isabellának egy 1557-ben kelt cigány vajdaságot illető okmányában következő kifejezés áll: *ipsi de medis Pharaonum sive cinganorum*. Grellmann, Die Zigeuner. 103. l. Viszont Thurzó levelében: *misera vero gens Aegyptiaca* (quos cingaros vocamus) Liebieh, Die Zigeuner. 15. l.

3*) Bellonius, Observationum Lib. II. Cap. 41

Grellmann a mondának is igazat akarván adni, lehetségesnek tartja, hogy ős lakhelyükről először Afrikába bujdoztak, s innen aztán Európába *). Pott szerint ellenben maga a monda sem cigányoktól származik, hanem kétségtelenül az ó szövetségnek olyan helyeire van építve, mint Ezekhiel 29. s 30. része, melyekből azonban csak vastag babona, vagy ravasz jezsuita számítás tud valamit kiokoskodni **). Napjainkban Liebig felhozta azt a körülményt is, hogy Egyiptom levén mindenféle bűvészetek s varázslatok hazája, a szintén kuruzslásokból s jövendő-mondásból élő cigány számításból nevezte magát e föld fiának, hogy a könnyen hívő babonások előtt művészetének annál nagyobb tekintélye legyen. Egyébiránt azt sem tartja valószínűtlennek, hogy ős fészükéből elüzetvén, hozzánk jöttük előtt Egyiptomban is megfordultak ³*)).

Végre, a mi ily kutatásoknak s elmefuttatásoknak nem sikerült, felfedezte a hasonlító nyelvészet. Mint fennebb említettem, a XVIII. század utolsó felében Grellmann tett kísérleteket a sanscrit és cigány nyelvvel, melyek folytán bebizonyított emennek hindostani eredete, s tehát, hogy a cigány valamelyik hindostani törzs ivadéka ⁴); Pott pedig, 1844-ben megjelent derék nyelvészeti munkájával ⁵*), a kételynek cigány-sanscrit rokonság feletti ár-

*) Grellmann, Die Zigeuner. Ein historischer Versuch. 273. l.

**) Pott, Die Zigeuner in Europa und Asien. I. köt. 58. lap.

3*) Die Zigeuner in ihrem Wesen und in ihrer Sprache, von Dr. jur. Richard Liebig. Leipzig. 1863. 12. l.

4*) Ösztönül szolgálhatott Grellmannra nézve egy Székely nevű főhadnagyának közleménye, (Anzeigen aus den kais. königl. Erbländern. 6. évi folyam 87—88. l.) mely szerint véletlenül a cigányok eredete nyomába jöttek. E közlemény tartalma, hogy egy Váli nevű, almási ref. pap (Komárommegyében), akadémián léte alatt Leidában megismerkedett három malabári ifjúval, kiknek anyanyelvéből — miután nagyon hasonlónak vélte lenni a cigány kiejtéshez — mintegy ezer szót jegyzett fel, melyeket aztán a győri cigányok minden nehézség nélkül megértettek. A malabári ifjak azt is erősítették, hogy szigetükön egy darab helyet cigániának neveznek; de e hely a térképen nem található. Az, hogy a malabári s hindostani nyelv egymástól különböző, s dacára ennek az említett ifjak hindostani nyelven beszéltek: Grellmann szerint nem áll útjába a cigány hindostani rokonságának; mert valószínűleg brahmánok fiai voltak, kik a sanscrit nyelvet beszélik.

5*) Die Zigeuner in Europa und Asien. Halle. Druck und Verlag von Eduard Heynemann. 1844. Kapcsolatban áll e munkával: Zigeunerisches von G. J. Ascoli. prof. der Sprachwissenschaft der k. Academia

nyát is eloszlatván: napjainkban csak két kérdés lehet vitatkozás tárgya: melyik törzs hát Hindostanban az, melytől a cigányok elszakadtak? s mikor szakadtak el?

S ezek közül egyikre sem felelhetvén világos adatokkal, viszont az őskor beláthatlan terére vagyunk utalva, hol a különböző vélemények, különböző valószínűségeket állítottak fel. Grellmann a szudráktól vagy — a mi ugyanaz — páriák kasztjából származtatja őket, egy párvonalban egyezőnek találván a cigányok s páriák életmódját. Pott megjegyzi erre, hogy a páriák semmi kaszthoz nem tartoznak, s a cigány és pária közti hasonlatokat sem véli megállhatóknak. Szerinte a *c i g á n y*, *z i g e u n e r*, *z i n g a r i*, stb. nevekre vonatkozólag felvilágosítást adnak Előindiaiban az Izingarik vagy Izingarik, mely nép kevéssel áll feljebb a páriáknál; vallás és törvénytőlküli; tánczolja, zenélve, lopva és esalva szokott mindenfelé barangolni, s a mi cigányainkhoz nagyon hasonlít*). Továbbá Jevenot zingan-jai egy nép az Indus torkolatánál, mely tengeren és szárazon egyiránt rabol; Plinius singái, kik szintén az Indus mellett laktak; Busching singán, vagy sangan nevű népe Guzuratban szintén figyelemre méltók, ámbár a név rokonsághangzása csak úgy érvényes, ha a nyelvészeti kutatások is hasonló eredményre jönnek. A mondottakon kívül különösen Dekhánban elég ind törzs van, melyeknek életmódja a cigányéval összehasonlítható. Richardson azt hiszi, hogy leginkább megközelítik a *n u t* nevű törzset, főképen ennek egy osztályát, a *b a z e e g u*-okat, s még annál is valószínűbben a *p a n c h p e e r e k*-et. S nem mond ellent e véleménynek Havrist, ki még több figyelemre méltó törzset is említ; különösen pedig magáévá teszi Hammer**).

Ezekből s a még fölemlíthető részint név, részint nyelvrokonságokból a hasonlító nyelvészet feladata kikeresni épen azt a törzset, mely a cigányhoz legközelebb áll. — Lehet, hogy ez idővel sikerülni fog, de az is valószínű, hogy több törzset kell elismernünk, melyeknek mindenike bizonyos tekintetben a cigányhoz közelít. S

---

scientifico literaria zu Mailand. Besonders als auch Nachtrag zu den Pottischen. Halle. Druck und Verlag von Ed. Heynemann. 1865.

*) Pottnál, I. 46. l. Heber, Voy. a Calcutta, a Bombay, cet. trad. de l'Anglais par M. Prieur de la Combe. Paris 1830 I. köt. 173. 296. 337. l.

**) Wiener Jahrbücher. Jul. Aug. Sept. 1838.

ez esetben viszont egy törzs keresésére vagyunk utalva, melyben valaha a rokon ágak egyesültek.

Csaknem közvélemény a cigány indiai múltjáról, mint szintén a vele rokonságba hozható törzsekéről, hogy az épen oly szomorú, megvetett, mindennapi nyomornak kitett állapot volt, mint ma. Liebich szerint ilyennek kellett lenni a cigánynak a maga hazájában is; mert ősi szavai közt az örömmek s ezzel kapcsolatban levő fogalmaknak egy kifejezése sincs; s másfelől félelem, ijedség, fájdalom, gond, gyász bőven vannak képviselve. Ellenkezik ezzel a cigány jellemében egyik főszerepet játszó büszkeség, melyet rabszolganak született népnél észlelni nem lehet. Másfelől maga Liebich is bámulja a megtörhetlen cigány daczot, mely miatt a kormányok eddigi polgárosításukra vonatkozó törekvése hajótörést szenvedett. Hogy lehet rendíthetlen kedvelője a szabadságnak, vagy bármi másnak oly nép, mely örökké rabszolga volt, melynek nemhogy történelmi múltja lenne, de a múlttól sejtelmei sincsenek? Liebich észrevételéből tehát nem következik egyéb, mint, hogy a cigánynak — annyi századon át üldöztetvén — el kellett felednie az öröm műszavait, (ha t. i. minden cigány elfeledte; mert Liebich csak a Németországiakra vonatkozik) ellenben folyvást élnek emlékében a szenvedések. Azt sem kell feledni azoknak, kik a cigány múltját emilyennek vélik, hogy a politikai rázkódásokat, hadak pusztításait a föld népe szokta érezni legkevésbé, s legnagyobb veszélynek vannak kitéve ilyenkor a fő és közép-rendek. Nem kerülte ki e körülmény Grellmann figyelmét, s a magasabb kasztok felett egyedül a cigány, vagy szerinte páriák szétszórását azzal véli indokolhatónak, hogy a vész a brahminokat is egyaránt sújtotta, de hazájukat szentnek tartván, inkább szembe mentek a bizonyos halállal, hogy sem az útált néppel együtt megszaladjanak e szent földről. Azonban ily nézetekkel szemben jogosultak vagyunk felállítani épen az ellenkezőt: a cigány vagy uralkodott törzsek felett, melyek — a mai kutatások szerint — vele rokonságban látszanak lenni, vagy ezekkel egyenjogúlag egy egészet képezett, mely hatalmas, gazdag volt, s kénytelen lőn egy nagyobb hatalomnak tért engedni. Valószínűvé teszi ezt a fennebbi, történelemből igazolható, állításon kívül az a körülmény is, hogy a cigányok Európába léptükkor, ámbár elaljasodásuknak épen mai fokán állot-

tak, magukon hordozták nemzeti múltjuk bizonyos színezetét, s a rendetlen csoportok, míg egyfelől az európai törvényeket kijátsz-
ták, másfelől nemzeti főnököknek engedelmeskedtek. Ilyen főnö-
kökről beszélnek a régi német krónikások, elnevezve őket európai fo-
galmak szerint lovagoknak, grófoknak, hercegeknek, sőt királyok-
nak is: pl. emlékeznek bizonyos Mihály s András hercegről, Zin-
delo királyról; a sír-iratokon pedig: Paniel hercegről, János
grófról, Péter lovagról, a XV. században. A kurlandi vajda még
a XVIII. században is különbözött a más országokban levő vajdák-
tól, s nem csak alattvalói tisztelték, hanem a kur nemesség szintén
magas rangúnak tartotta, s szívesen látott vendég volt a legfel-
sőbb körökben is. Ilyen vajda 1783 körül György, (kur kiejtés-
sel: Gurge) ki nagy fényűzéssel élt; nyáron rendszerint selyem,
s télen bársony öltözékben járt*).

S ha — nem értve egyet azokkal, kik a cigányt ős hazájá-
ban is szolga-népnek képzelik, épen az ellenkezőhöz ragaszkodunk,
úgy szétszórásuk katastróphája idejére nézve sem érthetünk egyet
— Legtöbben megegyeznek eddigelé abban, hogy e katastróphát
Timur indiai hadjárata okozta (1408—1409), s felhozzák indokul,
hogy Európába vándorlásuk ideje is (1411—1417) csak kevés-
sel későbbre, s tehát az események egymást kézenfogva vezették.
De e föltétel épen ezért valószínűtlen. Mert Timur ind hadjárata s
a cigányok Európába özönlése közt csak néhány év esvén, ezalatt
a legnagyobb nyomor közepett sem aljasodhattak olyanokká, mi-
lyenek az akkori évkönyvek szerint voltak. Mert e néhány év nem
elég arra, hogy egy nép egész történeti múltját elfeledje, elannyi-
ra, hogy csak századok lefolyta után a nyelvészetnek sikerüljön
származásuk nyomát s hazájukat fölfedezni. Az, hogy a cigány
szándékosan titkolta el az igazat, s e titok könnyebb megőriztetése
végett inkább Egyiptom fiának adta ki magát, képtelenség; mert
ily titkok megőrzésére, melyek századokon fonódnak át, a legha-
talmasabb, legszervezettebb államkabinetek sem alkalmasak, s
mennyivel kevésbbé egy minden tekintetben demoralizált nép! De
vajjon mi oka is lehetett volna a cigánynak e titoktartásra, holott
már függetlenségét, szabadságát elvesztette, vallását elfeledte, s
pénzéből végkép kifogyva, házaló koldus sorsára jutott. Inkább

*) Grellmann, Die Zigeuner. Előszó s hátrább a 98—99. lapon.

megközelítjük tehát a valót, ha visszamutatunk Hindostan ős korára, s azt mondjuk, hogy a cigány nép szétszórátása s Európában való megjelenése közt több századnak, vagyis, annyi időnek kellett lefolyni, annyi nemzedéknek élni, a mennyi alatt egész múltja egy homályba burkolt mondává változhatott, melyet napjainkban a cigányok nagyobb része is már elfeledett *). S ezzel kapcsolatba hozhatjuk azt is, hogy a szétszórátásuk s Európába jövetelük közti idő alatt volt módjuk ismerni nem csak nyugoti Ázsiát, hanem Afrikát is, s különösen, hogy a közénk szakadt ág huzamos ideig élt Egyiptomban.

Mellőzve most az elébb mondottak támogatására felhozható nézeteket és adatokat, melyek Pottnál találhatók (I. köt. 60—62. l.), tartsunk szemlét a cigányok Európában való fölléptük felett.

BARTALUS ISTVÁN.

---

*) E monda szerint a cigányok kiszámíthatlan évek előtt nyomattak egy Perzsia háta megett messze földön lakó nép által, s Perzsia felé üzettek; itt nem akarták őket tűrni, majd elnyomattak, legyőzettek, s kénytelenek lőnek idebb szaladni nyugot felé. (Liebich, Die Zigeuner. 13.) Világosabb e monda az alábbiban. Egy nagy keleti országban éltek a cigányok; királyuk volt Sin. Sinnek volt egy leánya; a leánynak a kezét kérte Taláni; de nem nyervén meg, haddal ment Sin és népe ellen. Sin elvesztette az életét; a megvert sereg pedig kisebb nagyobb csoportokban nyugotra vonúlt, s a szerencsétlen király nevére magát Sindennek nevezte. Pottnál, I. 32. Mittheilungen aus dem Leben eines Richters. II. 324. 325.) Kapcsolatba hozható e név a Sindhy öböllel, melybe az Indus vize ömlik; továbbá világot vet a német cigányok nevére, kik magukat ma is Sindennek nevezik. A magyar ponyvairodalomban is van nyoma, azzal a különbséggel, hogy Hindostan helyett Afrikába van áttéve. Szintén Zindi névre van nevezve egy regény, melynek a felebbi mondával semmi köze.

IRODALMI SZEMLE.

AZ ÉLETTANI TUDOMÁNYOK ELŐHALADÁSÁRÓL.

Claude Bernard, a francia akadémia tagja, közelebb egy érdekes tanulmányban röviden megemlítvén, hogy az élettelen testek jelenségeinek tanulmányozása körül nagy sikerrel alkalmazott kísérleti módszer, több tudós véleménye szerint, nem eredményezhet hasonló sikert az élő lények körüli vizsgálatoknál, hol az élet önerejűsége (spontanéité) örökös áthághatatlan akadály leendő a kísérletek útjában, — bebizonyítani igéri, hogy az élő testek jelenségei, hasonlóan az élettelenekéihez, változhatlan és állandó szabályok alatt állanak, hogy a physiologia csak azt a módszert és alapot alkalmazhatja, melyet az élettelen testek tudománya, és hogy semmi különbséget sem állíthatni fel az élettani és a természet-vegytani tudományok elvei között. Annyi talpraesett nézetet, hasznos igazságot foglal magában ez értekezés, a tudományok előbbvitele módjáról, azok határaitól stb, hogy hasznos dolgot vélünk tenni, midőn azt velős kivonathban megismertetjük olvasóinkkal.

Az önkénytelenség vagy önerejűség, — mond többek közt Bernard, — mely az élő lények tulajdona, nem akadályozza a physiologokat, hogy a kísérleti módszert e lényekre ne alkalmazzák. És valóban, ez önkénytelenség (spontanéité) dacára az élő lények nem függetlenek a külvilágtól, s működéseik állandólag oly körülményektől függenek, melyek határozott módon szabályozzák megjelenésüket.

Ha az életjelenségekhez tartozó gépezetet tanulmányozzuk, hamar észreveszszük, hogy az élő lények látszólagos önkénytelensége nem egyéb, bizonyos határozott körülmények egészen természetes következményénél, s könnyű bebizonyítani, hogy az élő testek tünetei, épen mint az élettelenekké, tisztán természet-vegytani feltételekhez vannak kötve. Hozzá teszszük ehhez, hogy a physiologok és kísérő orvosok földadata nem az, hogy az élet vég-okáig hatoljanak, hanem hogy megismerjék azokat a természet-vegytani feltételeket, a melyek az élet cselekvényét meghatározzák.

Mindenekelőtt jegyezzük meg, hogy az élőlények függetlensége a közegben, melyben élnek, csak is a felsőbb rangú és tökéletesb szervezetek tulajdona, az alsóbb rangú lények, minők az ázalagok, az ő elemi szervezetökkel teljességgel nem függetlenek. E lények, melyek gyakran igen élénk életjeleket tanúsítanak, nedvesség, világosság és külső melegség nélkül, melyek természetvegytani jelenségek, nem élhetnek. Ez állatok nagy része ilyenkor éle t s z ü n e t e t tart, mely nem egyéb, mint vegytani közönbössége egy szerves testnek a külvilággal szemben. Az élet látszólagos cselekvényeinek e teljes szünetelése határozatlan ideig tarthat. Spallanzani az életet egy csepp víztől újra megjeleníteni látta a harmincz év óta száradó növényi anyagban. Ez esetben a testnek visszaadott víz egyszerűen helyreállítja a vegyi jelenségeket s megengedi a szöveteknek, hogy életjelt adjanak.

A növényeknél az életjelenségek hasonlóan a melegtől, nedvességtől és világosságtól függenek; tulajdonképen ebből áll az évszakok mindenki által ismert befolyása. Ugyanez az eset a hidegvérű állatokkal; az élet jelenségei elszunyadnak vagy felébrednek bennök a meleg és hideg, a nedvesség és szárazság hasonló viszonyai szerint. Hasonlóan a víz, a melegség, a villanyosság előidézői a természetvegytani jelenségeknek is, olyformán, hogy ugyanazon befolyások, a melyek előidézik, gyorsítják vagy lassítják az élőlényeknél az élet működéseit, tökéletesen azok, melyek előidézik, gyorsítják vagy lassítják az élettelen testekben az ásványi működéseket. Ezért a helyett, hogy ellentétet látnánk az életműködések és ásványi cselekvények föltételeiben, e kétféle jelenségek közt a legteljesebb párhuzamot, közvetlen és szükségképi viszonyosságot kell fölismernünk. E viszonyosság sokkal élesebb az alsóbb lényeknél, a növényeknél és a hidegvérű állatoknál; de az embernél és a többi üvegházakban befolyáskorál általában feltűnő a függetlenség, a szervezet működése és a környező közeg föltételei között. Az életjelenségek nem függenek itt az évszakok változékonyságától. Az állat önmagában, a neki sajátos benső közegben bír a nedvesség és meleg azon föltételeivel, melyek az életjelenségek nyilatkozataira szükségesek. A melegvérű állat szervezete csak nagyon nehezen lép egyensúlyba a külső közeggel, ez mintegy üvegházban tartja szerveit és így megőrzi életképességeiket. Épen így látunk mi a kerti üvegházakban a külső melegtől és hidegtől független növényi életműködést, de a mely belső és szükséges egybeköttetésben van az üvegház belsejében levő légkör természeti és vegytani föltételeivel.

Az embernél vagy a felsőbb rangú állatoknál az életjelenségek sokkal összetettebbek, mint a hogy nekünk látszanak; de bármilyen nagy legyen az összetettség, az mindig egy sereg szerves elem benső tulajdonainak eredménye, melyeknek tevékenysége azon belső közegek természet-vegytani föltételeitől függ, melyekben léteznek. Fejlesztéseinkben mellőzzük a belső közeget, melyet nem látunk, hogy

csak a szemünk előtt levő külső közeget vegyük tekintetbe, ezáltal kerülhetjük ki azon téves nézetet, hogy az élőlényekben életerő létezik, mely képes ellentállani a természet-vegytani törvényeknek.

E szerint az élőgép úgy van teremtve és alkotva, hogy a tökéletesedés által mind függetlenebb-függetlenebb lesz a külvilágtól; de azért épen úgy létezik az életszabályosság az ő benső közegében, mely ugyanazon tökéletesedés következtében mind jobban-jobban elszigetelődik az általános közegektől. A gépek, melyeket az emberi ész teremt, ámbár végtelenül durvábbak, szintén bírnak e függetlenséggel, mely nem egyéb, mint belső gépezetők játékának kinyomata. Egy gőzgép a külső közeg természet-vegytani föltételeitől független cselekvőséggel bír, mert hidegben, melegben, száraz és nedves időben nem szűnik meg mozogni; de a természettudós előtt, a ki a gép belsejébe tekint, a függetlenség csak látszólagos, jól tudja ő, hogy minden mozdulat előtte ismeretes természettani törvények eredménye. Épen ez az eset a physiologgal, ha az élő gépezet belsejébe leszállhat, abban oly szabályosságot találand, mely rá nézve az élő testek kísérleti tudományának valódi alapja leend.

Hogy az élőlények, és különösen a felsőbb szervezett élő lények körüli kísérleést megértsük, múlhatlanul számításba kell venni két közeget: a mindenségi vagy szerven kívüli vagy külszervi (extra-organique) közeget, mely közös az élő és élettelen lényekkel, és a szerven belüli vagy belszervi (intra-organique) közeget, mely az élő lények külön sajátja. Ez utóbbi közeg, mely viszonyban áll a mi cselekvőszervi elemeinkkel (izmok, idegek, mirigyek stb.) a keringő folyadékok (vér és más nedvek) által képeztetik. E folyó közegben megta-
láljuk mi a mérséklet föltételeit, a levegőt, a vízben feloldott tápszer-
reket, minthogy valamennyi cselekvő szervi elemünk szükségkép fo-
lyó közegbe utasítvák, és a mi testünk csakis mesterséges alkatásá-
nál fogva képes létezni és mozogni a száraz levegőben.

A kísérő orvosi tudomány mindenekfelett a belszervi közeg tulajdonainak ismeretére leend alapítva. Midőn egy gyógyszer hatást gyakorol ránk, nem gyomrunkban működik, hanem csupán belszervi közegünkben, miután behatott vérünkbe s érintkezett a miszerves részeinkkel. A belső közegnek ez eszméje, segített pontosabban meghatározni a mérges anyagok hatását testünk különböző részeire; de más felől újabb figyelemre méltó tények származnak belőle, melyek arra valók, hogy vezéreljék a physiologokat az ő kísérleteikben és alapul szolgáljanak mind az élettannak, mind az általános kórtannak. És valóban orvosi tekintetből se az embernél, se a felsőbb rangú állatoknál nem vagyunk képesek a mérgek és gyógyszerekkel szemben élet-függetlenséget fölfedezni. Mindennap módosítjuk és ki is olthatjuk az élet jelenségeit, hathatós anyagokat vive a vérbe vagy szervi közegünkbe, de önámítás volna a szervezetnek ennyire változatos és többszörös módosulásában nem látni egyebet, mint valamely életerőnek szabálytalan kinyomtatát. Mert épen ellenkezőleg ezek természet-vegy-

tani föltételektől függenek, a melyek a mi belső közegünkben fel-
tűnnek.

Buffon azt hitte, hogy az élő lények testében valami különös
szervi elemnek kell léteznie, mely hiányzik az ásványi testekben. A
vegytan előhaladása lerombolta e föltevést, megmutatván, hogy az élő
testek kizárólag az ásványi világból köleszöszött egyszerű vagy elemi
anyagokból alkotvák. Az élet-jelenségek nyilatkozatára hasonlóan
egy külön erőt vettek fel; de az élettani tudományok előhaladása e
második föltevést is lerontotta, látni engedvén, hogy az élet-tulajdo-
nokban magukban nincs több önerejűség, mint önkényesség az ásványi
tulajdonokban, és hogy ugyanazon természet vegytani föltételek idé-
zik elő mind az egyik, mind a másik nyilatkozatait. Ebből senki sem
fogja azt következtetni, hogy mi az élő és élettelen testeket összeve-
gyítjük; a józan ész azonnal tiltakoznék az ily zavar ellen. Világos,
hogy az élő testek különböznek az élettelenektől. Csupán az a feladat,
hogy jól jellemezzük és jó határozzuk meg különbségeiket, mert ez a
leglényegesebb pont, hogy jól felfogjuk a kísérleti élettant.

Az életnek legigazabb meghatározása a következő: „az élet el-
lentéte a halálnak.” E meghatározás gyermekesen egyszerűségű, mindaz-
által soha jobbat nem mondhatunk, mert soha sem fogjuk tudni, hogy
mi tulajdonképen az élet. Előttünk egy test csak azért élő, mert meg-
hal, és mert úgy van szervezve, hogy működése természetes játéka
által egyideig fentartja saját szervezetét és magához hasonló egyé-
nek alakítása által örökíti magát. Az élet lényege tehát abban az
erőben van, a mely képes a szervet kifejteni. Ha az életet egy szóval
kellene meghatároznom, azt mondanám: az élet a t e r e m t é s. És va-
lóban a physiolog előtt az élet nem egyéb, mint a szervezet első te-
remtő oka, mely előttünk örökre elburkolva marad, mint minden első
vagy alap ok. Ez ok a szervezet által nyilatkozik, az élő lény egész
tartása idején teremtmény erő befolyása alatt marad, és a természetes ha-
lál akkor következik be, midőn a szervi teremtés nem képes többé ma-
gát érvényesíteni.

Az emberi lélek eredményt ok nélkül nem képzelhet, és minden
emberi tudomány abból áll, hogy az észlelt hatásokat okaikra viszik
vissza; de a tudósok minden időben kétféle okot különböztettek meg: —
az első vagy alap-okot, a második vagy közelebb fekvő okot. Az első
okok, melyek a dolgok eredetével vannak összeköttetésben, előttünk
örökké el lesznek takarva; a közelebbi okok, melyek a jelenségek nyi-
latkozatainak föltételeivel vannak viszonyban, felkutatathatók általunk,
kísérletek segítségével. Newton azt mondta, hogy a ki az első okok
kutatására adja magát, azzal bebizonyítja, hogy nem tudós. Valóban
e kutatás meddő is marad, mert oly feladatokat tűz elénk, melyeket ki-
sérleti módszerrel megoldani nem lehet.

Az élet-jelenségben, mint minden természeti jelenségben, két-
rendbeli ok létezik: egy első teremtmény, szabályozó és életkormányzó
ok, mely ismereteink előtt zárva marad, — és egy közelebbi ok, mely

mindig természet-vegytani természetű és a kísérlet által felismerhető. Az élet első oka teremti a szerves gépet, de miután a gép meg van teremtvé, eleme, természete és a reá ható természet-vegytani föltételek befolyása alatt működik. A physiolog és kísérő orvos előtt az élő szervezet nem egyéb, egy bámulatos gépnél, mely a legcsodálatosabb tulajdonokkal megajándékozva s a legösszetettebb és legfinomabb gépezet segítségével működik. Gép, melynek ők fel akarják bonczolni és meghatározni gépezetét, hogy módosíthassák, mert a véletlen halál nem egyéb, mint a szervezet szétrombolása vagy hely-cserélése, midőn az élet-gépezet egy vagy több része széttörik vagy tevékenysége megszűnik.

Megjegyzők fennebb, hogy az alap vagy végső ok kutatása nem tartozik a physiologia körébe. A kísérő a jelenségek meghatározásán túl nem mehet, és e tekintetben az ő ismeretének az élő és élettelen testek tudományában határa ugyanaz.

Szellemünk természete minket először is az alap okok, más szóval: a dolgok miértje után való kutatásra vezet. Ebben elérhetetlen távolba tüzzük magunk elé a célt, míg a kísérlet megtanít, hogy nem mehetünk túl a közel fekvő okokon, vagyis a jelenség létezésének föltételein.

Midőn kísérlet által megtaláltuk a közelebbi okot, vagyis egy jelenség elemi föltételét, elértük a tudománynak azon határát, melyen túl soha sem mehetünk. Midőn tudjuk, hogy a víz az oxygen és hydrogen bizonyos arányban való egyesüléséből támad, s ismerjük ez egyesülés föltételeit, mindent tudunk, a mit e tárgyról tudományosan tudni lehet, de tudásunk csak a h o g y a n r a és nem a m i é r t r e terjed ki. Tudjuk, hogyan lehet a vizet előállítani; de miért kelljen egy térfogat oxygenhez két térfogat hydrogen, hogy víz legyen, azt nem tudjuk, nem tudhatjuk, nem is kell kutatnunk. Az orvosi tudományban, mint a vegytanban nem tudományos dolog a m i é r t e t kérdeni; mert ez csak megoldhatatlan és alkalmazás nélküli kérdések közé bonyolít. Ha azt a kérdést tesszük fel: miért altat el a mákony, a felelet csak is oly képtelen vagy gyermeteg lehet, mint midőn arra keresünk feleletet: miért lesz az oxygen és hydrogenből víz! Jobb elismerni, hogy nem tudjuk és hogy itt van ismeretünk határa.

Az élő anyag tulajdonai csak az élettelenekkel viszonyban tűnnek fel és észlelhetők, miből következik, hogy a kísérő élettani tudományoknak a természet-vegytani tudományok szolgálnak alapul, ezektől kölcsönzik a kutatás módszerét. Az élő testnek kétségen kívül vannak saját és természetéhez illő külön tulajdonai és tehetségei, melyeknek a szerves alakíthatóság (plasticité), összehvonhatóság, érzés, értelem; mindamellet e tulajdonok és tehetségek mindenike, bárminemű legyen, nyilatkozása és cselekvése eszközeit, a szervezet kül és bel közegeinek természet-vegytani föltételeiben találja meg. Azonban az élet jelenségeken valamely jelenség létezésének föltétele ép oly kevéssé nyújt nekünk fölvilágosítást, mint az ásványi jelenségekben. Midőn tudjuk, hogy némely ideg külső ingerlése és a vérnek az agy ide-

ges elemeivel természeti és vegyi érintkezése szükséges arra, hogy a gondolat nyilatkozzék, ez megtanít minket e jelenségek létezésének föltételeire, de nem képes semmi felvilágosítást nyújtani az értelem alaptermészetéről. Épen így, midőn tudjuk, hogy a súrlás és a vegyi hatás villanyt fejt ki, ebből felismerjük a jelenség föltételeit, de semmit sem okúlunk a villanyosság alap természetét illetőleg.

A kísérő az ő körébe tartozó minden természeti tüneményt módosíthat. A végzetnél fogva, melyet bölcsnek találunk, ő az égi testekre nem terjesztheti ki hatását; ezért a csillagászat örök időnkig szemléleti tudomány marad. „A földön, mond Laplace, kísérletek által változatosokká tehetjük a jelenségeket; az égen gondosan észleljük mindazt, a mit az égi testek mozgásai nyújtanak.“ A földi jelenségek tudományai közül az ásványtani ismeretek voltak a legelsők, a jelenségek legnagyobb egyszerűsége miatt, miért a kísérő könnyen hozzája férhet; de helytelen volna a kísérést kizárni az élő lények tudományából, azt mondván, hogy a szervezet, mint egy kis világ, elszigeteli magát a nagy világban, és hogy az ő élete egy megoszthatatlan rendszert képvisel, melynek csak épen hatását szemlélhetjük a nélkül, hogy módosíthatnók. Ha például az orvostan szemléleti tudomány akar maradni, az orvosnak arra kell szorítkoznia, hogy észelve betegeit, előre megmondja a betegség lefolyását, a nélkül, hogy érintené, mint a hogy nem érinti a csillagász az égi testeket. Azonban az orvos kísérletet tesz, mihelyt egy hathatós gyógyszer ad; mert az valódi kísérlet, midőn módosítást akar eszközölni a betegség körjeleiben. A tudományos kísérlet alapuljon a jelenségek ismeretén; a nélkül minden kísérlet nem egyéb vak tapogatózásnál.

A kísérlet minden természeti jelenségekre lehet alkalmazni, és ez önként értetik, minthogy a kísérő nem hozza elő a jelenségeket s csak is kizárólag előbbi állapotukra hat, más szókkel: a természet vegytani föltételekre, melyek megelőzik és közvetlen meghatározzák nyilatkozatát. Midőn a kísérő meghűt egy folyadékot azért, hogy jegesítse, nincs befolyása a jegecedésre, mely az ásvány belső tulajdonához tartozik, s nem tesz egyebet, mint előállítja a föltételeket, a melyekben az megtörténik. Midőn az ember száz fokra melegíti az azót-chlor ürt és egy durranás támad, mely a melegnek és mozgásnak hatalmas forrása, nem gyakorol befolyást magára a durranásra, s nem tesz egyebet, mint 100 fokra emeli a mérsékletet, mely a durranás föltétele. Szervi jelenségekkel tökéletesen ez az eset. Ha például a serélesztőt czukoroldatba teszszük, melynek mérsékletét — 10 fokon alúl tartjuk, semmi sem történik e folyadékban, az élesztő nem gyakorol hatást a czukorra és így nem képződhetik se szesz, se szénsavany; de ha a mérsékletet $+30$ fokra emeljük, a forrást nagy erélylyel működni látjuk. Ez esetben is nem gyakorolhatunk befolyást a forrás tulajdonságára, melyre az élesztő van befolyással, mi nem tettünk egyebet, mint előállítottuk a természet-vegytani föltételeket, melyek befolyása alatt a forrás megszűnik vagy mutatkozik. Ha mostan e példákat élő lények magasabb

és rejtélyesebb jelenségeiből vesszük, látni fogjuk, hogy a kísérlet alkalmazását ugyanazon módon kell érteni. A mi szemeink előtt mindennap történik a tyúktojás kiköltésével, igen alkalmas arra, hogy feltárja előttünk tudatlanságunk egész mélységét; de a megszokottságnál fogva megszűnünk bámulni a közönséges jeleneteken, mert megszűnünk vélekedni fölöttük. A tojásban történő szervi alakulást többféle okból származtatták, míg az újabbkori tudomány fölfedezte a tojásban a göresői sejtszövetet, és így a tojás többi része, mind sárgája, mind fehére, nem levén egyéb, mint tápanyag, csak arra szolgál, hogy segítse a fejlődést, mely az anyai testen kívül történik. E szerint kötelesek vagyunk a tojás göresői sejtszövetében oly teljes teremtő képességet helyezni, a mely nem csak a lény minden jellemét magában foglalja, hanem az egyéniségnek is minden részletét visszatükrözi. Így történik aztán, hogy az embernél egy betegség, melyet örökségbe kapott és 20—30 év múlva mutatkozik, csirájában már ott van e rejtélyes sejtszövetben. De a tojásban levő különös tehetség nem mutatkozik és nem fejlődik ki magától, csak a tisztán természet-vegytani körülmények között. Mint a sörélesztő sejtszövege, éppen úgy merev marad a tojás sejtszövege is bizonyos mérsékleten alul, és csak a + 30 foknál mutatja tevékenységét a szervi képesség. Úgy hiszem, hogy e példák elegendők arra, hogy gondolatot megértessék. E szerint a kísérlőnek a természeti jelenségeket csak azért kell tanulmányoznia, hogy megtalálja a másodrendű okokat, a nélkül, hogy az alap-okokból kimagyarázás végett rendszerekhez folyamodnék, melyek hizeleghetnek büszkeségének, de valódiilag csak arra valók, hogy eltakarják tudatlanságát.

Látnivaló ebből, hogy az élő és élettelen testek jelenségei között nem kell többé oly különbséget tenni, melynélfogva az elsőnek természetét ismerni lehet a másodiknak mellőzésével. Előttünk minden jelenség lényege tökéletesen ismeretlen marad. A természetűdős és a vegyész előtt a legegyszerűbb ásvány jelensége, lényege éppen úgy ismeretlen, mint a physiolog előtt az értelmi jelenségek lényege, vagy bármely más életjelenség alap-oka. Az embernek, hogy a legegyszerűbb jelenséget megértse, az egész mindenséget ismerni kellene, mert világos, hogy a mindenségnek egy jelensége, egy sugárzása a mindenségnek. E mindenség ismeretére ösztönzi az embert érzelme, de okossága azt mondja, hogy e czélt elérni sohasem fogja. De az okosság bár szabályozza az értelmet, azt meg nem semmisíti. Az ember, midőn magát megjavítja, azáltal természetét nem változtatja meg; érzelme, melyet egy ponton elnyomott, más helyütt ismét előtűnik. Így történik, hogy a kísérlet, mely minden nyomon megmutatja a bölcsnek, hogy ismerete korlátolt, nem fojtja el természetes érzelmét, mely őt azon hitre vezérli, hogy az általános (abszolút) igazság az ő látköréhez tartozik. Az ember ösztönszerűleg úgy viseli magát, mintha el kellene ide jutnia. A folytonos miéért, melyet a természethez intéz, bizonyítja ezt. Utóvégre is kár volna a tudományra nézve, ha az okosság vagy tapasztalat teljesen elfojtanák az

általános felé törekvés érzését. A tudós ekkor túllépné a kísérleti módszer célját, és úgy tenne, mint a ki egy ágat jobb irányba akarván hozni, azt eltörné és így benne minden tenyészetet megszüntetne. S valóban az igazságnak e reménye, mely annyszor eltűnik és újra születik, tartja fenn örökre az egymást követő nemzedékekben azt a szenvedélyt, hogy a természet jelenségeit tanulmányozza.

A kísérleti tudományoknak külön feladata, hogy megtanítson minket arra, a mit nem ismerünk, s hogy megmutassa nekünk ismereteink határát; de csodaszerű kárpótláskép a tudomány azon arányban, melyben megfagyalja érzelmünket és lealázza büszkeségünket, növeli hatalmunkat. A kísérő tudós, ki a jelenség megismeréseig elhatolt, tisztán látja, hogy előtte ismeretlen a jelenség alap-oka, de ő ura lett annak; a működő eszköz lényegében ismeretlen előtte, de ismeri a módot hogyan kell hasznát vennie. Mi nem ismerjük a tűz, a villany, a fény lényegét, mindamellett a jelenségeket javunkra szabályozzuk. Nem ismerjük az élet lényegét, de azért épen úgy szabályozzuk az élet-jelenségeket, melyeknek létezése föltételeit ismerjük. Az egyetlen különbség abból áll, hogy az élet-jelenségekben a másodrendű okokat is sokkal bajosabb fölfedezni, mert a föltételek bonyolultabbak és finomabbak s egyik a másikkal kapcsolatban áll.

A természettudós és vegyész, nem helyezvén magát kívül a mindenségen, a testeket és jelenségeket elszigetelten tanulmányozhatja, a nélkül, hogy kényszerülve volna a végett, hogy megértse, a természet összevételét viszonyítani; de az élettanár, ezzel ellenkezőleg kívül találván magát az állati szervezeten, melynek összegét láthatja, kénytelen ez összesség összhangját számításba venni, a midőn egyszerűsége igyekszik behatolni a belsőbe, hogy kitanúlja minden rész szerkezetét. Ebből következik, hogy a természettanár és vegyész a tényekben, melyeket észlel, az alap-ok minden eszméjét visszautasíthatja, míg a physiolog épen ellenkezőleg, hajlandó lesz egy összhangzatos vég okot venni fel a szerves testekben, melyeknek minden műveletei egymással kölcsönös viszonyban állanak. Ha a kísérlet által az élő szerv részeit elválasztjuk egymástól, nem azért tesszük, hogy elkülönítve vessük vizsgálat alá. Midőn valamely szerv vagy szövet élettani tulajdonságának egész értékét vagy valódi jelentőségét meg akarjuk tudni, az egész szervezethez viszonyítjuk és csak is az összes szervezetbeni működése szerint mondunk véleményt fölöle. A feülsőbb állatoknál annyira bonyolult élettani jelenségek, egy csoport egyszerűbb jelenségből vannak összetéve. A physiolognak pedig épen az a feladata, hogy kísérlet által meghatározza a bonyolult élettani jelenségek elemeit, és kísérje különböző összetételüket azon változatos cselekvényekben, melyeket az élő lények nyújtanak. Az életnek valódi hű képe a kígyó, mely az őskori kép szerint egy kört képez az által, hogy farkába harap. Valóban is az életszervezet egy zárt kört képez, de a körnek feje és farka van, azon értelemben, hogy nem minden jelenség egyenlő fontosságú, habár egymással összeköttetés-

ben is áll s egymásnak kiegészítője. Így az izom és idegszervek cselekvőségben tartják a szerveket, melyek a vért készítik; azonban a vér is viszont táplálja az őt készítő szerveket. Szervi kölcsönösség, mely az állati testben folytonosan elenyésző és ismét újra születő mozgalmat tart fen, egész azon óráig, midőn egy szervi elem megromlása, vagy működésének megszűnése zavart vagy teljes fenakadást idéz elő az élő gépezet játékában. A kísérő orvosi tudomány feladata tehát abban áll, hogy fölfedezze a kórtani jelenségek föltételét, melylyel egyes szerv zavara az összes szervezet zavarodását előidézte.

Az egyes jelenség eként felismertetvén Ariadne fonalául szolgál, mely vezeti a kísérőt és tévedéstől megóvja az élet és kórtani jelenségek látszólagosan oly sötét tévelyében. Átlátandja, hogy az alárendelt jelenségek hogyan képeznek egy összeget. E jelenségek, működések, ha élettanról, — b e t e g s é g e k, ha kórtanról van szó.

A physiolog a természet-vegytani másodrangú okok ismerete által képes okszerűen hatni az életjelenségekre és hatalmát oly módon kiterjeszteni rájuk, a hogy kiterjesztik a természettudósok és vegyészek az élettelen testekre. Azonban nem kell hatalmunkat túlbecsülni, mert mi csak engedelmeskedünk a természetnek; a helyett, hogy parancsolnánk neki. A természet jeleneteit valódiilag csak a másodrangú okokkal viszonyban ismerhetjük. A törvény pedig nem egyéb, mint e viszony számokbani olyatén kifejezése, hogy az ok következményei minden adott esetben előreláthaók. Ezen, az észlelés által megállapított viszony engedi meg a csillagásznak megjósolni az égi jeleneteket; hasonlóan e viszony engedi meg a természettudósoknak, vegyészeknek és élettanárnak nem csak azt, hogy előre megmondják a természeti jelenségeket, hanem azt is hogy tetszésök szerint módosítsák, föltéve, hogy nem távoznak a viszonytól, melyre a tapasztalás tanított. Más szókkal ez azt teszi, hogy mi nem kormányozhatjuk a természet jeleneteit, csak ha alávétjük magunkat a törvényeknek, melyek azokat igazgatják.

A kísérő nem változtathatja meg a természet törvényeit. Ő hat a jelenségekre, ha ismeri a természet-vegytani okokat; se a teremtés, se a megsemmisítés nincs hatalmában; egyedül csak módosítani képes. A jelenségek természet-vegytani föltételei annál könnyebben meghatározhatók, minél egyszerűbb a jelenség, de a vég-ok minden esetben teljesen kitanulhatatlan marad. A kísérőnek feladata minden esetben ugyanaz: meghatározni az anyagi föltételeket, melyekben egy jelenség feltűnik; azután e föltételek ismereteseke levén, azokat valósítani, vagy nem, hogy előállítsa vagy megsemmisítse a jelenetet. Egy új jelenség előállítása végett, a kísérő csak új föltételek előállítására képes; de ő nem terem semmit, se anyagot, se erőt. A múlt század vége felé a tudomány egy nagy igazságot mondott ki, t. i. azt, hogy az anyag se nem szaporodik, se nem kevesedik a természetben. A későbbi időben a tudomány egy második igazságot mondott ki, mely némileg kiegészítője az elsőnek, t. i. azt,

hogy az erőből semmi el nem vesz, se új nem támad a természetben; miből következik, hogy a jelenségek minden formái végtelen változatosságban nem egyebek, mint egy erőnek egy más egyenértékű erőre átváltozásai.

Az itt mondottak következése, hogy minden jelenség, bármily rendű legyen is, létezik a természet törvényeiben, és csak akkor nyilatkozik, midőn létezésük föltétele valósítvák. Mikor egy vegyész egy új testet állít elő a természetben, nem hízlelgeth magának azzal, hogy teremtette a törvényeket, melyek azt szülték; ő nem tett egyebet, mint valósította a körülményeket, melyeket kíván a teremtő erő, hogy kinyilatkoztassa magát. Ugyanez az eset fordul elő a szerves testeknél: vegyészek vagy physiologok nem képesek egy új élő lényt jelentetni meg kísérleteikben, csak ha a természet örök törvényeinek engedelmeskednek.

A kísérleti módszernek célja, a természet tünetmennyeneinek legközelebbi okait megtalálni. Az elv, melyen e módszer alapszik, az a bizonyosság, hogy ily legközelebbi ok létezik; kutatásában vezére a bölcsészeti kétely; próbaköve a tapasztalat. Más szókkal: a tudós hiszi a közellevő okok létezését, de mindig kétkedik, hogy megtalálta volna. Ezért van ő kötelezve, hogy újrolag a tapasztalathoz folyamodjék. A kísérleti módszer nem egyéb, mint az emberi szellem természetes menetének kinyomata, midőn az a rajtunk kívül eső tudományos igazságok kutatására indul. Minden ember hajlandó magyarázni a természeti jelenségeket mielőtt tapasztalatból ismerné. Ez csaknem ösztönszerű; egy előítéletes eszme mindig megragadja a kutató szellemét. A kísérleti módszernek feladata átalakítani ezt az előzetes (a priori) fogalmat, mely a dolgok határozatlan felfogásából eredt, egy utólagos (a posteriori) magyarázattá, mely a jelenségek kísérleti tanulmányozásán alapult.

Az emberi szellem három időszakon haladt át az ő terjeszkedésében. Először az érzelem uralkodván az okosság felett, teremtette a hit igazságait. Az okosság vagy a bölcsészet utóbb uralkodóvá lévén, a rendszert vagy a scholasticismust szülte. Végre a tapasztalás, más szókkal a természeti jelenségek tanulmányozása, megtanította az embert, hogy a külvilág igazságai se az érzelemben, se az okosságban előzetesen fel nem találhatók. Ezek csak mellőzhetetlen vezetőink; de hogy az igazsághoz jussunk, szükségkép le kell szállanunk a tények tárgyilagossá válóságához.

Az igazság keresésénél mindig az érzelem a kezdeményező, ez idézi elő az előzetes eszmét. Az okoskodás kifejti azután az eszmét és a logikai következményeket leszármaztatja; de az érzelemnek meg kell világíttatnia az okosság fénye által, az okosságot viszont a tapasztalásnak kell vezérelnie, mely egyedül engedi meg neki a következtetést. A kísérő ezáltal az emberi tekintélyt alárendeli a tapasztalásnak és a természet törvényeinek.

A tudósnak, a ki a természeti jelenségek kísérleti tanulmányozásába kezd, első feladata, hogy semmiféle rendszer iránt ne legyen elfogult s őrizze meg szelleme teljes szabadságát. Azt bizonyosan tudjuk, hogy a jelenségeknek van egy közel fekvő oka; de semmi bizonyos tudomásunk nincs arról, hogy mi e közel fekvő ok. Egyedül a tapasztalásnak kell minket kormányozni; ez a mi egyetlen próbakövünk, s ez lesz Goethe mondata szerint az egyetlen közvetítő, mely létezik a tudós és az őt környező jelenségek között.

Mihelyt a kísérleti módszernek egyetlen céljául a közel fekvő okok vannak elfogadva, nincs többé sem materialismus, sem spiritualismus, sem élettelen, sem élő anyag; nincs egyéb csak természeti tünnemény, melynek meg kell határozni feltételeit, más szókkal megismerni a körülményeket, melyek, e jelenségekkel viszonyban, a közel fekvő okok szerepét játszik. Minden tudománynak, mely a kísérleti módszert használja, rendszerellenesnek kell lennie. A kísérő orvoslás nem lesz az orvosi tudománynak egy új rendszere, hanem ellenkezőleg tagadása minden rendszernek. Így nem lesz egy szóhoz ragadva, és egyszerűen egy tudomány leend, mely igyekezni fog az egészséges és beteg állapot jelenségeinek közellevő okait fölkeresni.

A mit mondánk az orvosi tudomány rendszerét illetőleg, ugyanazt alkalmazhatjuk a bölcsészeti rendszerre. A kísérleti élettannak nincs szüksége semmiféle bölcsészeti rendszerre. A physiolognak, mint minden tudósnak, szerepe az igazságot önmagában keresni, a nélkül, hogy egyik vagy másik bölcsészeti rendszernek ellenőrzését felhasználná. Midőn a tudós tudományos kutatást tesz valamelyik bölcsészeti rendszer alapján, szükségeskép az alap-okok birodalmába téved. A rendszeres eszme bizonyos nemű csalékony biztosságot ad a szellemnek és oly merevséget, mely nem fér össze a kétély szabadságával, melyet a kísérőnek mindig meg kell őrizni kutatásaiban. A rendszerek szükségkép hiányosak, nem képviselhetnek mindent, a mi a természetben van, csupán azt, a mi az emberi lélekben van.

Mint kísérő kerülöm tehát a bölcsészeti rendszereket, de azért nem utasítom vissza azt a bölcsészeti szellemet, mely mindenütt ott van, mely a nélkül, hogy valamely rendszerhez tartoznék, kormányoz nem csak minden tudományt, hanem minden emberi ismeretet is. A bölcsészet az emberi észnek örökkévaló törekvése, hogy az ismeretlent megismerje. A tudásnak ez égő vágya; és így a bölcsészeti szellem az egyetlen mozgató erő, mely ösztönzi a kutatót az ő törekvéseiben, e tudás, melyet ő megragad, de a mely mindig szalad előtte, az ő egyetlen gyötrelme és egyetlen boldogsága. Ki nem ismeri az ismeretlen miatti gyötrelmet, nem ismerheti a fölfedezés örömet, mely bizonyosan a legélénkebb azok közül, a miket az emberi lélek érezhet. De természetünk egy szeszélyénél fogva a fölfedezésnek e keresett öröme, mihelyt megtaláltatott, azonnal eltűnik. Nem egyéb az, mint a villám, melynek világa egy más láthatárt nyitott fel előttünk, mely felé ki nem elégitett tudvágyunk még nagyobb buz-

galommal rohan. Ezért van, hogy a tudományban az ismeretes elvesztette vonzerejét, míg az ismeretlen annyi varázsszal bír. Ezért van, hogy a fölemelkedett és valóban nagy szellemek azok, melyek sohasem elégesznek meg végrehajtott munkáikkal, s mind jobban-jobban belemerülnek újabb teendőikbe.

Azonban a tudós nem a kutatás örömeért kutat, hanem azért, hogy találjon. Azért a buzgó vágyért kutatja ő az igazságot, hogy bírja azt és bírja is azon határookban, melyet kifejeznek a tudományok az ő jelen állapotaikban. De a tudósnak nem szabad megállania útjában: neki mindig magasabbra a tökély felé kell törekednie s mindaddig kell kutatnia, míg valami találni valót lát. E mindig megújuló tudvány nélkül a tudomány nem haladna tovább és megállapodnék az értelmi közöny miatt, épen mint a telített ásványi anyagok, vegyileg közönbűsek lesznek és jegeczülnek. Meg kell tehát akadályozni, hogy a szellem ne foglaltassék le azáltal, a mi ismert valamely tudományban; ne adja magát nyugalomra, elvesztvén szemé elől a kérdéseket, a melyek megoldásra várnak. A bölcsezszt mozgásban tartván a meg nem oldott kérdések kimeríthetlen tömegét, a tudományokban fentartja e jótékony mozgalmat; mert azon szoros értelemben, melyben én itt a bölcsezszt tekintem, egyedül a meg nem határozott az, a mi hozzá tartozik, a határozott szükségkép a tudomány birodalmába megy által. Nem engedhető meg az oly bölcsezszt, mely ki akarja szabni a tudomány határait, valamint oly tudomány sem, mely el akarná nyomni azon bölcsezszteti igazságokat, a melyek kívül esnek jelenlegi birodalma határain. A valódi tudomány nem nyom el semmit, hanem kutat mindig és szemközt tekint, a nélkül, hogy zavarba jőne, a dolgokat, a melyeket nem ért. A dolgok tagadása által nem lesznek azok elnyomva; annyi volna ez, mint szemünket behúyni s azt hinni, hogy a világosság nem létezik. Ez a strucz önámítása, mely a veszélyt elhárítani hiszi azzal, hogy fejét a homokba dugja. A valódi bölcsezszteti szellem mindig újabb meg újabb kutatásokra ösztönöz. Lesz e ennek valahol határa? Nem tudjuk; de a tudós feladata, hogy kövesse e szellemet és haladjon előbbre szüntelenül.

E haladásnak legnagyobb akadálya szellemünk azon iránya, melynél fogva ez rendszeresítésre törekszik. A tudomány pedig, mely rendszerben állapodik meg, önmagát szigeteli el és mozdulatlan marad. A rendszerek leigázzák az emberi szellemet, ezért, mint a szellemi rabszolgaság lánczeit, szét kell azokat törni. Az igazságban megtalálható minden rendszerbe beillik, és a kísérőnek, hogy megtalálja, minden irányban való szabad mozgásra van szüksége, a nélkül, hogy valamely rendszer korlátai feltartóztatnák. A bölcsezsztnek és tudománynak nem szabad tehát rendszerhez tartoznia, egyesüljenek ők és segítsék egymást, a nélkül, hogy uralkodni akarnának egymás fölött.

De ha a bölcsezszt, a helyett, hogy megelégednék e testvéries összeköttetéssel, a tudományra módszereket és kísérleti eljárást akar-

na kényszeríteni, az egyetértés nem maradhatna fenn. Tudományos fölfedezéseket és kísérleteket tenni a bölcsészeti módszer képtelen, ezért ő csak kísérje az emberi szellem haladását és járúljon a haladáshoz azzal, hogy a szellemeket a tökély útjára tereli, azontúl hagyja a tudósnak szabadon tenni kísérleteit. A módszer, melylyel a küzellevő okokat fölfedezik, a természet- és vegytani műhelyek föladata, hol a tudós szemben áll a természeti jelenségekkel. A bölcsész szerepe elvégződött, mihelyt a tudós a kísérlethez kezd, ekkor útastítást már csak saját lángeszétől vesz; az irányok, utak kijelölése, mire a bölcsész oly hajlandó, a jelenetek változatossága miatt, értéktelen, sőt kártékony, mert korlátolja a szellemet, mely csak szabad mozgással vezetheti a kísérleteket úgy, hogy kielégítő feleletet nyerjen. Az ember lángesze a tudományban és egyebütt soha nem veszti el jogát, de a kísérleti tudományokban a tudós alkalmas eszközökkel a műhelyekben kérdje meg a természetet. A természettudóst, a vegyész nem lehet műhely nélkül képzelni. A physiologgal szintén ez az eset; neki az élő anyag jelenségeit kísérlettel kell tanulmányoznia, mint a hogy tanulmányozza a természettudós és vegyész az élettelen anyagok jeleneteit. Egy szóval a műhely maradhatatlan föltétele valamennyi tapasztalati tudomány kifejlésének, a műhelyekben csirázik és növekszik a tiszta tudomány valamennyi fölfedezése, hogy aztán elterjedjen, s eláraszsza a földet hasznos alkalmazásával.

J. F.

GR. ILLÉSHÁZY ISTVÁN FÖLJEGYZÉSEI 1592 — 1603.

Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a magyar tudományos akadémia történelmi bizottmánya. Második osztály: Irók. VII. kötet. — E külön czím alatt is: Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592 — 1603. és Hidvégi Mikó Ferencz históriája 1594 — 1613. Biró Sámuel folytatásával. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. n. 8-r. IX. és 331. l.

Második közlemény*).

1602-ben Rudolf Pozsonyban országgyűlést tartott, sokfélet kíványa az országtól s jelentve, hogy katonáink Fejérvárnál nem épen hősileg viselték magokat, a kicsapongó katonaság kártételeit pedig azzal mentegette, hogy a szilaj katonát nem lehet féken tartania. Ezekre így felelt az ország:

*) Az első közleményt lásd az új folyam II. kötete 137. lapján.

„Ő cs. k. szentséges fölsége, legkegyelmesebb urunk, előterjesztvényeit, melyeket ezen Magyarország mostani országgyűlésének elején ő fönsége, szintén legkegyelmesebb urunk, Mátyás főhg úr adott ő fölsége nevében elő, a hű Karok és Rendek engedelmes szíveik kellő tanúsításával fogadták, olvasták és megértették. Ezekből mindazt, a mi ezen országának védelmére és az ellenség súlyos igáából kiszabadítására irányzott buzgalmát ő fölségének majdnem az egész keresztyén világ előtt tanúsítja, magánál a napfénynél is világosabban ismerték föl, mitsem óhajtván annyira, mint hogy ő fölségének ezen kiváló gondosságára magokat érdemesekké tegyék s Istentől neki tartós és virágzó uralkodást kívánjanak. Mert a dolgok helyes kormányzásában jártasak közt egy sem kételkedhetik arról, hogy a gondos hajó-kapitány nem csak a hajózáshoz szükségeseket szerzi be, hanem a tengernek szélsendjét is szorgalmasan számításba veszi, s hogy a magánosok és kalózok által bízatalanná tett tengert nyugodttá és bátorságossá tegye, valamint arról is, hogy a megdohosodott hajófenék ne ölje meg dögletes hűzével a hajózókat, gondoskodik még a vitorlák kifeszítése előtt. Mit ha elmulaszt, nem kevésbé veszélyeztetni az egész hajót, mint ha ez szirtekhez zúzatva törést szenvedne. Ezek szerint noha ő fölsége mitsem mulasztott el ezen tíz éves háború tartama alatt, a mi ezen országa számára összekeresendő és kiüldendő szükséges segélyhez, és így a háború folytatásának eszközeihez tartozik: mégis az ország hű és sajtó fájdalom miatt elkeseredett Karainak és Rendeinek lehetetlen nem panaszkodniok s Istén és ő fölsége előtt böven ömlött könyüket és jajaikat ez országgyűlésen elfojtaniok, hogy annyi panaszkodás, kérelmek és könyörgések után is nyomoruk és elnyomatásuk megkönnyítésére misem történt, hanem azokat évről évre és napról napra inkább nagyobbodni, sokasodni és terjedni látják. Ha talán szójárassá vált némelyeknél, hogy ez idő szerint jobbra fordúlván az ügy: „szokásuk a magyaroknak könnyűkön, zajgáson és panaszkodáson kezdeni az országgyűlést; utóbb megúnva a kültekezést s belefáradva a beszédbe tárgyalni a dolgot,“ ezt a Karok és Rendek kétségbe nem vonhatják, vonni nem is akarják; de ki tilthatja meg, hogy a megszabadultak, a megsebesültek, a búsongók és a kik csontvelőig ki vannak éve, ne siránkozzanak? ki gátolhatja meg a gyermeket, hogy szülőiknek ne fedezzék föl betegségeiket? Ő fensége elnöklése alatt e szerencsétlen hadévekben gyakran tartott országgyűlések irományaiban megvannak úgy a kül-, mint belföldi katonák féktelensége fölött emelt panaszkodások és könyörgések. Megvannak a fölterjesztett kérelmek; de nyilvánvaló, hogy a Karok és Rendek nemhogy végét láthatnák nyomoraiknak, de megkevesbedését sem érték el, elannyira, hogy nemcsak a törökök és tatárok, a keresztyének esküdt ellenségei, dúlják az országot, hanem ezek is, hüntetlenségben bízva, a gonoszság minden iszonyú és borzasztó nemében gyakorlottak lévén, mindenféle főrvénytelenséget, pusztítást, kegyetlenkedést, zsarnokoskodást és

hóhérkodást követnek el; kiknek számtalan, hallatlan és átkos gonosztetteit bővebben itt elősorolni nem engedi az idő rövidsége és a tisztos fülek kimélése. Ezen évtizedben, a melyben ide lön áthozva a háború fészke, hány ezer ember árasztja el évenként az ország e maradványát, mindenki tudja. Itt költöznek át a világ valamennyi zugából segélyül hitt katonák; táboraikba itt vonódnak át; útközban itt élelmeztetnek ingyen; itt gyakoroltatnak és válogattatnak; a táborok innen élelmeztetnek; a hadjárat végén itt pihennek meg s felüldülve térnek hazájokba vissza. És mégis ennyi sokaság, ily elviselhetlen teher figyelembe sem vétetve, az egész évi hadsereg nagy része itt osztatik el téli szállásokra. Ennek hogy nem kellene történnie, az arról biztosítólag kelt s ő fölsége által megerősített törvény-cikkek eléggé bizonyítják. A fejérvári tábor eloszlása óta ötödik hónapja már, mióta Pozsony és Nyitra, két megye, közel tízezer valon és német lovas és gyalogot étellel és itallal ingyen táplálni kénytelen ő fölsége legszigorúbb parancsa folytán. Azok élelmezésével minő költsékezést és sérelmeket szenvedtek eddig és szenvednek most is: azon megyék külön folyamodványaiból megérti ő fölsége kegyelmesen. Felső-Magyarország, Tótország s az ország egyéb részei is ilyen elnyomásoknak vannak kitéve; a külföldi katonák a városokat, mezővárosokat, falvakat, a lakosok házait és kastélyait, mintha atyáiktól örökölték volna, kényők kedvők szerint elfoglalván és törökök szokásaként timároknak*) szállásokul kiadván, elannyira, hogy a benszülöttek hazai földön és saját lakaikban immár nem tulajdonosok, hanem amazok zsellérei és rabszolgái gyanánt tekintetnek. Hasonlóan a rába-folyammenti és dunaparti azon lakosokat is, a kik közé nem hatoltak még el a törökök, vagyonostól tönkre tette az afféle fajta katonák kegyetlensége. Nem kisebb kegyetlenséggel dűlnak az ország különböző vidékein a szabad-hajdúk (ádáz, fenevad és rablásra született emberfaj), gyűjtogatást, öldöklést, rablást, szentsegtörést, s bármely gonosztettet szabadon hajtván végre. Mind a kétnemű katonák, kül- és belföldiek, nem csak a jobbágyok és pórendű lakosok, hanem itt-ott már az urak, nemesek és egyházi személyek jószágaiba is benyomódnak; mindent elrabolnak; a templomokat feltörik; a koporsókat kiássák, a felásott csontok- és hullákról a velök eltemetett ékszereket (eddig tán hallatlan gonoszság!) leszedik; a tulajdonosokat ütik, verik, megsebzik, sokakat megölnék, nőket férjeiktől, magzatokat szülőiktől, kilencz és nyolcz éves leányokat anyjaiktól, gyöngé nővéreket fivéreiktől, ártatlan és szemérmes szüzekéket apai házuikból elragadnak; ezekkel (Isten, tekints a magyar nemzet ennyi nyomorára!), bordélyházakba ragadottakkal, visszaélnék, a nőket, leányokat, gyermekeket férjeik- és szülőiknek nagy sarcz árán küldik vissza, ezeket így megundokítva s meg-

*) Páriz Pápai szerint olyan törököknek, kik jószágot bírtak s attól a császárnak katonát állítani tartoztak.

ocsmányítva Istent, fejedelmeket, minden hatalmat galádul káromolnak; látván, hogy mi el vagyunk hagyatva, dúló féktelenségek pedig semmi büntetéssel sem korlátoztatik. Az e zsarnok kóborok által házaikból kivetett nemesek, dühökből kiszabadított családokkal, várak- és erdőkben inségesen tengődnek. A jobbágyok, elhamvasztatván vagy elfoglaltatván lakaik, hegyeken, havasokon, erdőkben, sziklák közt, barlangokban, berkekben barmokként legkeservesb életet élnek, s ha saját kényétől függne valakinek élete vége, késszebbek volnának meghalni, mint ezen, a legiszonyúbb halálnál keservesb életet folytatni. Mert hegyek, erdők, járatlan helyek sem védik meg a szegényeket. E helyeken is mindent kiszimatol e rablók érzéke: és a megtaláltakat rejtekeikből is kivonszolják s ruháiktól megfosztva és kegyetlenül megverve meztelenül hajtják el; kort, nemet és rendet nem kímélnek; mindenkin egyenlő vadsággal dühöngnek; alispánokat, szolgabirákat s más köztisztviselőket, midőn adóbehajtással foglalkoznak is, kifosztanak s a kifosztottakat irgalmatlanul elűzik. Innen van, hogy sokan az emígy pórul jártak közül, a kik annak előtte nemes sarjból származva, ételben és ruhában sorsuk szerint bővelkedtek, most pokróczba és szörmezbe öltözve, élen és rongyosan, alamizsnát házanként kéregetve, tengődnek. Mindezeket, ne hogy bővebb ismétlésök unalmat szüljön, a megyék és rendek külön folyamodványaiból bővebben megérti ő szentséges fölsége. — Ez ezen Magyarország maradványának szomorú, mindenkit, a kinek nincs kö-szive, szálamomra indító képe. Ezen, egykoron fegyverben, gazdagságban és nemzetben dicső ország, most nem annyira a törökök és tatárok zsarnoksága, mint a katonáknak, kiknek inkább oltalmul, hogysé bántalmul kellene szolgálniok, féktelen és büntetlen szabadossága által végszegénységre juttatva, gyászruhát öltött magára. Tudják a Karok és Rendek, hogy e bajok nagy része a táborból visszatérő népek fizetlensége és zsoldjuk kiadásának halogatása miatt követtek el. De a fizetés ilyen hiánya vagy halogatása miatt minő bűn számítható be az országlakóknak? És ez alkalommal miért tétessék ki rablásnak, fosztogatásnak és iszonyú romlásnak az ország, azt ő fölsége bölcs ítéletére s az egész világ bírálatára bizzuk. Ezekből tehát könnyen következtetheti s kegyelmesen megítélheti ő szentséges fölsége, az előterjesztvényekben kifejezett kívánataira, mit ígérhetnek, vagy adhatnak az országnak maradványai vagy inkább füstölő nyomoruk elviselhetése végett csekély reményre támaszkodó romjai. Csekély tehetségek- és megfoggyott vagyonukhoz képest adtak eddig, a mit adhattak; s mégis az állítatik, hogy inkább reményben és várakozásban, mint sikerben volt hasznos az országlakók segélye s Fejérvárnál oly hanyagul vitték dolgukat, hogy az egész győzelem, dicséret s hősi tettek dicsősége az isteni gondviselésen kívül csupán a külföldi katonák ritézségének tulajdonítandó. A Karok és Rendek a külföldi katonáknak (de a kik közt nagyobb zsolddal édesgetett nem kevés magyar, tót és horvát katonáskodik) nem irigylik a sükert, sőt buz-

góan és szüntelen imádkoznak az Istenhez a végett, hogy Budának, a királyi székhelynek és az egész országnak egykori fényét az ő vitézségök térítse vissza s győzedelmes fegyverök diadalmaskodják a török zsarnokon. Illő azonban, ismerjék el a szomszédok, mit az egész világ tud s a történelmi emlékek bizonyítanak, hogy a magyarok több mint kétszáz év óta háborúskodnak e kegyetlen nemzettel, uralmát saját nyakaikkal tartóztatták fel; a szomszéd tartományokat és országokat önromlásukkal oltalmazták, s a dühös ellenség a szent birodalom szívébe hogy be ne hatoljon, ők valának a bástya és védfal. Mely érdemeiket midőn úgy hálálja meg a sors, hogy a megtörtéket, elszegényülteket s csaknem elaléltakat tiporja, azt, ha kedvezne, nem a magyarok gyávaságának, hanem az emberi dolgok változékonyságának róná fel s kevésbé gúnyolná a magyar nevet. Az annyira hatalmas és sok nemzetnek félelmetes ellenséget hogyan tartóztassa fel a sorsnak oly sok csapása alá vetett magyar nemzet, melynek a törökök és tatárok kegyetlenségétől megmaradt részét, mint előrebocsáttottuk, bel-ellenség fogyasztja, szopja és tönkre teszi? Hányszor és ismételve lőn ő fölségeiknek följelentve és könyörögve, hogy gyakorlott katonákat, mint a katonaság s végházak növeldejét, teljes számban s bizonyos fizetéssel tartson ő fölsége, a kik vezérek és zászlóvivők gyanánt az előhadat vezetnék s az ütközet súlyát feltartóztatnák, kik nélkül a háborúban keveset vagy mitsem ér a házigazdaságtól válogatás nélkül fegyverfogásra kényszerített pór nép, vagy nemesség; ezt, mondjuk, több ízben ezelőtt hogy megmondtuk, emlékezni fog ő fölsége. De mitsem nyertünk, hanem azt láttuk, hogy elbocsáttattak és megkevesbítették végházakban az öreg katonák. Annakokáért, ha e katonai kicsapongásokat ő fölsége még ezen országgyűlés alatt meg nem fékezi, ezen, mindent fölemészítő népet végházakba szét nem osztja, ezen sérelmeinket, kivált a katonák elszállásolását és telelését illetőleg, bizonyosan, láthatólag és valósággal, kormányzói tekintélyével, a melylyel legtöbbet tehet, nem orvosolja: bizony lehetetlen lesz, hogy az e háború folytatására kívánt segélyrész megadassák az országlakók; hanem kétségbeesve az emberi segély fölött, szenvedéseik elenyésztetése végett csak Istenhez imádkozni lesznek kénytelenek. Mit eltávolíthatlan szükségétől kényszerítette s úgy hozván azt végromlásunk magával, azért kell akaratlanul is följelentünk, nehogy ígéretekkkel ő fölségét terheljük s ha ajánlatainkat meg nem adhatjuk, vádra részünkről alkalmat szolgáltatunk. Mert, ha nem lesz nyomorunkon segítve, megtörténik ő fölségének s a szomszéd tartományoknak felszámíthatlan kárával nemsokára, hogy valamennyi végházastól tönkre jut az egész ország s a Karok és Rendek a táborokat és várórségeket élelmezni, szekereket szolgáltatni, élelmet fuvarozni s más, az előterjesztvényekben kívántakat teljesíteni nem lesznek képesek. A házak és az ország jövedelmeinek megkevesbedéséről készített számadások ide mellékelt kivonatából kegyelmesen látandja ő fölsége, hogy a segélyadásra nézve

nem akaratban, hanem tehetségben fogyatkoztunk meg. E pusztulásokat legközelebbi hadjáratokkor maga ő fonsége is saját kegyelmes szemével látta és nézegette. Bajaink megszüntetéséhez vagy legalább megkönnyítéséhez ha ő fonsége annyiszor kért és felajánlott segédkezet tetteleg nyújt: mindenekelőtt Istennek, azután ő cs. k. felsége által reá bízott hivatalának, végre nekünk elnyomorodottaknak teend eleget, közveszélyt előzend meg, közjót mozdítand elő s bennünket a sors bármily kemény nyilainak felfogására és az előterjesztvényekben kívántak részének csekély tehetségünk szerint teljesítésére hajlandókká, képesebbekké és serényebbekké teend. Egyébiránt ezen föltételek teljesítését remélve, időnyerés okáért ő felsége előterjesztvényeinek tárgyalásához fogunk.“

Az országgyűlés, daczára e feliratban ecsetelt szomorú viszonyoknak, azt végezte, „hogy minden füsttől 2 frtot adjanak, annak felette hús füsttől egy lovast bocsássanak egy hónapra a táborba, a szűkség idején szekereket végházak építésére, népet élést és egyéb sok terheket.“ Szűkség is vala ilyen erőfeszítésre. Előre volt ugyanis látható, hogy a török nem fogja Fejérvár elestét könnyen feledni s mindent elkövetend annak visszanyerése végett. Parancsnoka, Sylvio olasz gróf, „építőmester és fő vitéz ember,“ a várat lehetőleg megerősíté ugyan, de a munkát nem végezheté egészen be. A török aug. 11 én csakugyan megérkezett s 29-én a várat bevette; azután két hétnél tovább ott időzött, mondhatjuk, szerencséjére a hazának. Mert a tíz-ezernyi német tábor, mely Fejérvárt tán megsejtheté, Györnél a szigetközben vesztegelt; Fejérvár eleste pedig annyira megrémíté az egész országot, hogy a török Palotát, Veszprémet, Pápát s több végházat egy-két hét alatt egytől egyig bevehette volna. E helyett fülke-rekedve, Budánál átkelt a Dunán s a pesti mezőre szállt. Itt is 15 napot töltött, de nem rabolt, sehova nem ment, csak Vácztot égette el. Ki tudja, mi fogott volna még történni, ha közbejött események más térre nem szőlítják a nagyvezért. Az Ázsiában mintegy három év előtt kitört s némileg elfojtott forradalom ekkor új s erős lánggá lobogott fel, mihez járult a Rudolffhoz hajlani vonakodott Székely Mózsos biztatása, hogy útjában mind Erdélyt, mind Oláhországot meghódíthatja a nagyvezér. Ez tehát visszaparancsoltatott s gyalogjait hajókon alászállítva, maga a lovasokkal és lovas jancsárokkal Erdély felé indult s Lippáig haladott.

A török had elvonúlta felbátorítá a mieinket. Mintegy 20,000 német és magyar oct. 2-án Buda alá szállt. Az ostrom megrongálta a falakat, a vár bevéhetése bizonyosnak mutatkozott; de meghallván a nagyvezér Buda ostromát, Lippától sietve visszatért, Pest alá szállt, utóbb a budai oldalra költözött, mindez pedig a keresztyénekre oly csüggesztőleg hatott, hogy nov. 19-én esti 8 órakor a tábor elindult és Esztergom alá szállt, de nem levén zsoldja kifizetve, „ezek szabadon dülák, foszták, ronták, rabolák az országot, sem nemes ember háza, sem uré, az kinek vára nem volt, meg nem ma-

radott, hanem mindent elraboltak, lovakat, barmokat, mindeneket elvittek, se asszony-állatok, se semmi rend előttük meg nem maradhatott, hanem ha elfutott, vagy várban szaladott.“

1603-ban Pozsonyban ismét országgyűlésre tartatott, melyet most már nem Mátyás, ki a regensburgi gyűlésre küldetett, hanem a 18 éves Miksa nyitott meg. A képviselők megújíták a nemzet méltó panaszait, „de nem lön, ki meghallgassa őket.“ A múlt évihez hasonló hadi segílyt megajánlva, Náprágyi erdélyi püspököt, Révay Pétert, Joo Jánost s két felföldi nemeset követekül Prágába küldék. Illésházy közli a püspöknek Rudolphoz intézett beszédét, melynek kíséretében a követek következő folyamodványt adtak át:

„Császári királyi szentséges Fölség, legkegyelmesebb urunk!

Magyarország Karai és Rendei, szentséges fölséged hű és aláztatos alattvalói, szentséges fölségednek mindenekelőtt hű és állandó szolgálataikat aláztatosan ajánlják és szívből kívánják, hogy fölséged valamennyi országát és tartományát, minél több évig szerencsésen kormányozza, határait megnövekedett javokra és szerencsés foganattal nagyobbítsa, terjeszsze és szélesbítse s valamennyi ellenségén mindenkoron dicsérettel hatalmaskodjék.

Mivel pedig öntapasztalásukból tudják, hogy azon időtől fogva, midőn fölséged Isten segílyével, magoknak a Karoknak és Rendeknek csudálatos egyetértése- és helyeslésével elnyerte Magyarország kormánypálcáját és koronáját, s kivált azon háború alatt, melyel a török zsarnok múlt években álnokul és elbizottan támadta meg az országot, mitsem mulasztott el fölséged azokból, melyek az annyira fontos országnak és egész keresztyénségnek okos, pontos és szükséges védelmére tartozni látszának; a mennyiben t. i. nem csak az örökös tartományok és országok, hanem az egész szent római birodalom erejét és segílyét is évenként ide fordította s azonfölül annak határait Isten kegyéből úgy kiterjesztette, hogy az nemsokára immár csekély munkával és fáradsággal volna a zsarnok kezeiből kiszabadítható.

A Karok és Rendei tehát fölséged e dicséretes jótetteért s igazán atyai indulataért fölségednek nagy és örök hálát adnak, teljes szívből óhajtván, hogy fölségednek ezen jóságát és kegyelmét s irántok tanúsított jótékonyágát a fölséges Isten bőven jutalmazza meg s azt ők magok minden alkalommal aláztatosan megérdemelhessék.

Egyébiránt bármilyen óhajtanák, hogy fölségednek, a ki ez idő szerint néha nagy és súlyos gondokkal van megterhelve és elfoglalta, sérelmeikkel ne alkalmatlankodjanak.

De széles e világon, fölségeden kívül, nem levén senkiök, a kihez folyamodhatnának és a ki nyomorukat és inségöket megorvosolhatná, s mivel az alattvalók soha nem voltak eltiltva attól, hogy szükségükben uraik- és királyaikhoz, kivált akkor forduljanak, midőn az magoknak a királyok- és uraknak kiváló nyájasságával, az alattvalóknak pedig kegyeletes aláztosságával [történhetett meg.

Azért bizva fölségednek irántok való atyai kegyelmében, de azért is, nehogy valaha hallgatásról, t. i. hogy fölséged, urok és királyuk előtt magokról megfeledkeztek, vádoltathassanak: némely sérelmeiket Fölségednek általunk, követeik által, röviden előterjesztendőnek vélték, bizton remélve, hogy fölséged azokat nem csak nyájasan meghallgatja, hanem kellően meg is orvosolja.

Mindenekelőtt pedig nem haboznak arra emlékeztetni fölségedet, eddigelé úgy felirataikban, mint követeik által s főleg országgyűléseken mily sokszor könyörögtek, hogy a katonák és hadseregek szilajsága és féktelen szabadossága zaboláztassék meg. Ezek azonban nem csak hogy nincsenek megszüntetve vagy megkevesbitve, hanem a bajok napról napra nagyobbakkal és a nyomor több nyomorral tetézvék; mit hogy fölséged csak egyetlenegy legvilágosabb tényből lásson és ismerjen meg, Magyarország ügyei oly fokára hágtak a szükség és inségnek, hogy bármennyire akarnák a Karok, mégis egész vagyonukból a folyó évben legkisebb katonacsapatot sem képesek (mit valóban nagyon sajnálnak) kiállítani a síkra.

Azt elhallgatják, hányat ölt meg a dühös ellenség vagy rabságbavitt el évenként a zsarnok, és számuk mily hihetetlenül kevésre olvadt le.

De fölséged katonái, a kik által védetniek kellene, s kiket fölséged nem hivi, hanem az ellenség ellen, a haza oltalmazása, védelmezése és megszabadítása végett szok az országba elégtelen zsolddal küldözni, eddig mily kegyetlenül és szánalomra méltóan bántak s most is napról napra, óráról órára bánnak az ország lakosaival, szóval kifejezni lehetetlen. Mert akár Felső-Magyarországra, akár a dunai vidékre bárki tekintsen, látni és tapasztalni fogja, hogy e keresztyén katona annyira elpusztított és kirabolt minden zugot, hogy azon országot, mely hajdanta dicső, termékeny és virágzó vala, műveletlennek, terméketlennek, egészen kopárnak és avarnak ítéltetendi mindenki.

Egész éven át itt uralgnak a várkatonák s nem csak a parasztok házaiban, hanem, mi hajdan fölötté tilos volt, a nemesek lakaiba is belépnek, azokat magok közt elosztják, kényők szerint elfoglalják és birtokolják.

A távolból érkező segédesapatok nem csak itt vonúlnak tova, hanem le is telepednek, s mindent, a mi eléjük akad, elragadoznak. A hadseregek itt telelnek s fellakmároznak mindent, a mit a lakosok a rablás és az élelmi szereknek táborokba szállítása elől magok, gyermekeik és családjuk fentartására nyaranta megtakarítottak.

A badtestek és csapatok itt szerveztetnek, s midőn összegyűlnek, mindent megsemmisítenek. Itt bocsáttatik el a hadsereg nem csekély része s mindenkit hajszálig kifoszt és koldúsbotra juttat.

A vendég itt veti ki házából s megfosztja minden bútortól a gazdát, vagy ha meg is tűni a házban, annyira szolgáljává teszi, hogy inkább rabszolganak, mint szabadnak vagy szolganak vélnéd. Ezek-

hez azt adjuk még, hogy Felső-Magyarországnak alig volt néhány év óta bizonyos rendes német vagy magyar védő tábornoka, hanem majd eme, majd ama helyettesre bízott s e szerint vagy egészen elhagyott, vagy csak a sorsra és szerencsére bízott s emígy veszélyeknek annál inkább tétethetett ki.

Ezekhez járúl, hogy az egész nép s ezen ország minden maradványa mai nap is fölséged hadserege és katonái önkényének van alávetve, s midőn itt oltalmazás reményében laknak, oly és annyi csapásokkal sújtják azokat, hogy nagyobbakkal, köz-öldöklésen és örökös rabságon kívül, török vagy tatár sem sújthatná; s mint eme kegyetlen ellenségtől, úgy fél és fut mind a két nem amazoktól. Jelenthetők e helyütt fölségednek, hogy noha azon nemes földmivelők, a kik akár hazaszeretetből, akár esetleg, mert nem futhattak el, házaikban maradtak még, a katonákat, magoknak is kevés élelmők levén, tehetségek szerint élelmezik: ezek mindazáltal, mintha mitsem kapnának, rajtok kegyetlenül zsarnokoskodnak, mindent elragadoznak égetnek, mezei lakokat, házakat, templomokat feltörnek, oltárokat szentségtelenítenek, becsületes nőkön és szűzeken erőszakoskodnak, barmokat elhajtának és ellenségként prédálnak. De nem kételkedvén a Karok, hogy azokat fölséged régóta tudja; bővebb előadásukat hallgatással főleg azért mellőzik, mert azok nagyobbak, hogysem kifejezhetők volnának.

Azt azonban nem akarják elhallgatni, hogy az ország maradványaiban alig van már egyéb a hajdan terjedelmes városok és falvak romjainál s csupán néhány vár és fal (?) áll még fenn; a többi vagy egészen elpusztított már, vagy elpusztíttatik nemsokára. És valóban nem saját hanyagságuk miatt, vagy azért, mintha önmagokkal vagy fölségeddel bármikor keveset gondoltak volna, hanem csupán és egyedül a katonáknak szabadossága s meggazdagodási és rablási kielégíthetlen vágya miatt, kiknek legtöbbjei annyira vérszopók és zsákmánynyal telvék, hogy noha szegényül jöttek az országba, megvakodva térhetnek azután hazájokba vissza, vagy köztérekre és kereskedőknek adják el a rablott dolgokat.

Mit szóljunk arról, hogy dolgait családjával együtt sok helyütt pénzen kiváltani kénytelen a gazda? Nem ellenségeskedés ez? Kivált a vallon faj mily kegyetlenül bánik a néppel; nincs ékesszóló nyelv, mely azt előadhatná. Elég legyen róla mondanunk: ő ellenségünk, nem oltalmazónk. Helyette nagyobb fizetésre szorultakat vagy közelebb nemzetbelieket fogadni és táborba szállítani sokkal hasznosabb volna.

Tudják ugyan a Karok és Rendek, mikép lehetetlen, hogy a katonaság károk- és alkalmatlanságokkal ne járjon, mert a hol háború van, ott hajók is szoknak lenni. De hogy a katonának minden szabadjon büntetlenül s ellenségként zsarnokoskodjék mindnyájunkon, az valóban sok s a barbárok közt is ritkaság vagy sohasem történik, már csak azért is, mivel bizonyos, hogy fölséged, ámbár későcskén,

mégis valamennyi közkatonának és kapitánynak eleget szok tenni. Hogy pedig fölségedet emitt ne untassuk hosszasan, e folyamodványhoz mellékelvék némely, Felső-Magyarországból pedig valamennyi megyének külön folyamodványai s emlékiratai a katonaságnak helyenként gyakorolt nagy kegyetlenkedéséről.

A végházak rossz ellátásáról sem szólnak e helyütt, mert nem kételkednek, hogy azoknak minő karban létéről bőven értesíték fölségedet a kapitányok jelentései.

Fölséged híveinek előrebocsátott bajaihoz járúl még azon régebbi panaszuk, melyet a magyar ügyek tanácskozás alá vételének és tárgyalásának módja miatt emeltek s fölségednek már annakelőtte fölterjesztettek és tudva van.

Fölséged ugyanis minden fejedelemsége- és országában ugyanazon fejedelemségek és országok saját korlátnokságait és tárgyalásait használja. Csupán ezen ország az, mely feldaraboltatott és melynek zavart s elhanyagolt korlátnoksága, tanácsa és tárgyalásai vannak: mert mindeneket, az ország jogai és törvényeire vonatkozókat is, vagy a kamara és hadi s más hasonló hatóságok tárgyalnak s intéznek el, vagy csak némely apróbb és csekélyebb dolgok tárgyalása van Magyarországnak megengedve.

Az ország rendes bírának egykoron nem csekély tekintélye is hasonlóan csökkenni kezd.

Mert vagy nem is tartatnak már törvényszékek, vagy hivatalaikban annyira korlátoztatnak a bírák, hogy magokra a városokra nagyobb figyelem fordittatik immár, mint az ország Rendeire; mi a városoknak fölséged által minap adott kiváltság szavaiból tűnik ki, hol azoknak parancsok kiadhatása világosan kínáltaik s a tárnokmesternek engedélyezve van. Egyébiránt a benszülöttek előléptetése is elmulasztatik, a miből világosan és bizonyosan következik, hogy lassanként nem csak a magyar katonaság, hanem a magyar nép ősi dicséretes kormányzata is alászáll és elenyészik.

Figyelmeztethetnők fölségedet, sokaknak ügyei és jogai mily gyakran veszélyeztetnek azáltal, hogy azokat külföldi tanácsok tárgyalják, s mily keserves sokaknak, hogy néha csekély fontosságú ügyekben is kamarától kamarához, hatóságtól hatósághoz futkosni s magokat roppant költség- és fáradsággal terhelni kénytelenek.

Elbeszélhetnők még, mikép sokan, kihallgatlanul, mások egyszerű panaszára parancsokat szoknak kapni s meggátoltnak látszik fölséged azon dicséretes szokása, melyet megszakadaskor követett (hogy t. i. a folyamodványok, elintéztetésök előtt, nem csak Prágán kívül, hanem Prágában is magyar tanácsosokhoz utasítottak, s midőn a kamara egy főember megszakadtát állítaná, az ország bírái hivatnak össze s megvizsgálván a felek okmányait és jogait, igazság és méltány szerint ítélték).

Felhozhatnánk még sok hasonló sérelmet, hanem ezek az országlakosok külön folyamodványaiból bővebben láthatók.

Mindezeknek megigazítását és megjavítását hogy fölséged vele született kegyelmességénél fogva kegyesen megparancsolni és az ügyek tárgyalásának módját a régire visszavezetni méltóztassék, a Karok és Rendek alázatosan könyörögnek s az Isten szerelmeért kivált azért esedeznek, méltóztassék a hadfolytatásban más, az eddiginél jobb módot találni.

Mert mit használ az, ha elpusztúl az ország és csak a föld s erdők maradnak meg, valamennyi lakos pedig vagy haszonvehetlenné válik, vagy más országba költözik és az ország maradványa és a szomszédok ellen (mi már el is lőn kezdve) az ellenség oldalán hadakozik? Mit tesz hadjárataiban az ellenség, tudva van. Az ugyan is saját földén sem nem rabol, sem egy helyen sokáig nem táboroz; de mihelyt Byzancezból s más ázsiai tartományokból kijő, azonnal országunkba üt be, innen élélmezi magát, kimélve saját birtokát mindaddig, míg végszükség nem kényszeríti rá. Ugyanazt tegyék a mieink, s mihelyt megjöttek, azonnal menjenek az ellenség ellen, pusztítsák az ő országát, neki hányjának lest, őt öldököljék, őt károsítsák, nem bennünket, kiket oltalmazni jövének.

Az is szokása az ellenségnek, hogy eloszlatva táborát a vég-házakat katonákkal tölti meg s őrségül annyit hagy azokban, hogy a mi törekvéseinknek minden időben, minden sürgős szükségben, könnyen ellene állhasson, a többi hadsereget pedig nyomban elbocsátja és nem enged az úton tovább hasztalanul csatangolnia.

Mit vél fölséged, mennyit használhatott volna a kamarának és királyi kincstárnak, ha ezen ingatag emberfajt és katonákat a tábor eloszlatása után legott elbocsátotta volna? Mennyire használt volna az ország maradványainak az, ha azon katonák, a kiket fölséged a tábor eloszlatása után el akart bocsátani, végházakba szállítottak s ott szolgáltak volna? Ők most, az ország belsejében elhelyezve s a szegény népet véginségre juttatva, nemhogy fölségednek vagy a hazának, de önmagoknak sem lehetnek hasznára. Mi az adó megcsökkenéséből látható.

Végre mi a hü magyarokat s az ország maradványait illeti, győződjék meg fölséged, hogy ők, valamint eddig soha mitsem mulasztottak el, hanem minden évben vérök bő ontásával s minden vagyonuk kész feláldozásával tanúsították hűségüket a haza s fölséged iránt: úgy ezentúl is, míg csak egyikök élend s nem üzetik ki atyai lakából, az ősök nyomdokain járva, mitsem mulasztandnak el azokból, a mik kötelességeiknek látszani fognak.

Ne vélje fölséged, hogy csekélység az, mit e nemzet a mostani háború folyama alatt szolgáltatott. Mert ha kivált a rendes országos adót, azután a fölkeléseket, munkákat, szekereket, a katonákra tett számtalan költséget (a károkról nem is szólva) valaki összeszámítja: valóban azt találja, hogy a magyarok sok ezer forintot adtak ki évenként;

Mit tehetségük szerint kész és buzgó szívvel volnának ez évben

is kétségtelenül megteendők, ha azt a katonák miatt tehetnék, s a katonai járom, szabadosság- és szilajságtól megszabadíttatnának, mit hogy fölséged megteend, remélik, legkegyelmeseb választ várva.“

Ezekre ez volt a felség válasza :

Ő szentséges cs. k. felsége legkegyelmesebb urunk, kegyesen fogadva és fontolóra véve azokat, miket Magyarország Karai és Rendeinek követ urai úgy szólva mint írva előterjesztének, jó indulatú akaratának hajlamából így válaszol :

Először : Kedves ő felségének a nevezett Rendei szíves üdvözléte és szerenese kívánata, viszont ő maga is dicső Magyarországnak, melyért annyi év óta harczol már, minden dolgaiban virágzó állapotot kíván, hogy a kegyetlen és istentelen ellenség ellen erős mint egy érczfala legyen a keresztyénségnek.

Kedves ő felségének, hogy elismerik a Karok és Rendei, mily szorgalommal és gondnal van ő szentséges fölsége évek óta azon, hogy nem csak az ellenséget az ország határaitól távol tartsa, hanem azoktól messze vissza is vesse és kergesse, s mit az sokáig bírt, viszsza szerezze, mely végre akár a német birodalomból, akár más országok- és tartományokból a mely erőt a külfejedelmeknél összegyűjtethet, azt eddig örömet arra fordította s hogy kedves Magyarországnak nagyobb biztosságot szerezzen, arra rendületlen lélekkel fordítani ezentúl is kész és szívesen időzne az országban, ha a német birodalomnak és országainak szívében nem volna nagyobb alkalma összegyűjteni a szükséges segélyeket, melyeket nehezebb volna szorgalmazni, ha ő fölsége távol tartózkodnék Magyarországon. Mi a katonai kicsapongások miatt emelt súlyos és gyakori panaszokat illeti, szíve mélyéből fájlalja, hogy azon nemes ország, mely termékenysége- és boldogságával virágzóbb volt más országoknál, az előterjesztett nyomorokba süllyedett s bajokba van bonyolodva, melyektől hogy megszabaduljon, megteend minden intézkedést, hogy az ezredek és hadcsapatok előljárói szigorúbb és pontosabb fegyelmet tartsanak, s különös biztosokat rendelt, a kik nem csak kötelességeikre emlékeztessék a katonatisztek, hanem általok a lakosoknak már is tett károkat vizsgálják meg.

De ne feledjék a Karok és Rendei, hogy bárhol folyjon háború a világon, ugyanazon panaszok fordulnak elő ; a különféle nemzetbeli katonák nehéz kötelességében megtartani a nélkül, hogy kicsapongjon, elbizakodjék ; s ne csudálják azt a külföldiekben, midőn magok a magyarok néha (mi tapasztalt dolog) másokat is saját honfaik és szomszédaik, kiknek roszakarói, gyűlölése- és megboszulására szoktatnak.

A szabad-hajdúk, a mit lehet, az ország törvényei ellenére, rabolnak, néha pedig nagyobb számú alattvalók a külföldi katonákra, miként a tisztek panaszkodnak, csekély vagy semmi ok miatt támadnak s rajtok ádázul kegyetlenkednek.

E bajok megorvoslása végett valamint ő szentséges fölsége, a német birodalomtól is nagyobb segélyt várva, mitsem fog elmulasztani: úgy viszont kell, hogy a Karok és Rendek is korlátok közt tartsák a magokéit és a gabonát, a miből alkalmat szoknak venni a katonák, türhető és igazságos áron serényebben szolgáltatassák ki; ha súlyosabb bántalmak részletesen lesznek bebizonyítva, ő szentséges fölsége tiszte hivatala szerint biztosok által komolyan fog intézkedni.

Mivel pedig Felső-Magyarországból is különféle panaszok a katonák kicsapongásáról és kapitányok hiányáról terjesztettek föl, épen most gondolkodik arról, hogy oda tevékeny hadvezéreket és várnagyokat, kik jobban védjék a megsanyarított jobbágyokat, rendeljen, s a katonák szabadosságát zsoldjuk pontosabb fizetésével fékezni megparancsolja.

Ő cs. fölségének többi tartományai is Magyarország miatt nagy károkat szenvednek, melyektől felsége saját uradalmi sem mentesek; minden Magyarország megvédésére van irányozva, mely ő fölsége legjobb s atyai indulata- és gondosságáról mitsem kételkedhetik.

Továbbá a követ urak azon panaszára, hogy a magyar ügyek új s nem régi szokás szerint tárgyaltnak s különböző hatóságok a által renden kívül intéztettek el,

azt válaszolja ő fölsége: ha a régi irányon vagy tanácskozásmódon valami változtatás történt s az különösen terjesztetik föl, nem fogja elmulasztani, hogy a Karok és Rendek kívánatának elég tétessék.

Mitsem óhajt annyira, minthogy az ország korlátnoka s nehány tanácsos, kik mindennemű magyar ügyet eligazítanának s elintéznének, az udvarban mindenkor jelen legyenek. Kiknek távollétében nem hanyagolhatja el királyi kötelességeit úgy, hogy az elébe terjesztetteket ne intéztesse el, de e körül s kivált igazságszolgáltatási ügyekben azon szokás tartatik meg többnyire, hogy mielőtt valami bizonyosat határozná, magyar tanácsosok ítéletét s véleményét tudakoztatja meg.

E panaszra tehát szintén az közlendő velők, hogy ha valami visszaélés csúszott be, tétessék jóvá és a régi szokás hozassék vissza.

Midőn a városoknak nemrég adott némely kiváltságok roszaltanak, mintha nagyobb figyelem volna rájuk fordítva mint a rendes bírákra, kiktől a parancs kiadhatása a tárnokmesterre ruházott át,

azt feleli ő fölsége, miszerint ezen ügy szorgos tanácskozás után lön úgy elintézve, hogy meggondolatlanul mitsem határozott vagy engedményezett, a mit balra magyarázni lehessen.

Végre valamint kedves volt ő cs. k. fölségének Magyarország Karai és Rendei állandó hűségének és buzgalmanak ünnepélyes tanusítása, melyet ezen követtség által akartak kiténtetni: úgy ő fölsége is a Karok és Rendek iránt, mindennemű ügyben örök és különös kegyet, hajlamot, jóindulatot mutatand, miket a követ uraknak minél

jobban és kegyelmesebben kíván. Kelt Prágában majus 9-én az Úrnak 1603. évében.

A követek viszontválasza :

„Szenséges római cs. k. Fölség, legkegyelmesebb urunk !

Óhajtottuk volna ugyan, hogy a Karok és Rendek folyamodványára kissé bővebb és világosabb választ vihetnünk volna. De hogy szentséges Fölségednek, különben is nagyon el levén foglalva, tovább ne alkalmatlankodjunk, csupán azt tetszett még felhoznunk s alázatosan előterjeszteniünk, hogy mi minden sérelmet szentséges Fölséged előtt elég részletesen adtunk elő s tudható volt úgy a tanácsok kiadványok összehozarása, valamint az, hol, ki, miért és hogyan pusztítja Fölséged országát. A tanácsok- és kiadványokról hallotta már Fölséged, hogy magyarok által alig tárgyalatik valami. Az ország pusztulása napnál világosabb s hogy Felső-Magyarország és a Duna s Rába vidéke ki van fosztva nem kevésbé a katonák, mint az ellenség által, kivált akkor, hogy amazok kár- és nyomorteljes költözködéséről hallgassunk midőn a telelés és gyakorlatok megengedtetnek nekik az országban és senki sem fékezi őket, hanem mindent elrabolnak és fölemésztenek büntetlenül. Ez okból megint és újra figyelemzetendőnek tartottuk szentséges Fölségedet, hogy ha nem szabályoztatik meg az egyesek s kivált a katona szabadossága, a végszükség-től és nagy szegénységtől kényszerített jobbágyok vagy egytől egyig a külföldiekhez s magához az ellenséghez pártolnak át, vagy pedig fegyvert ragadva nem csak a rabló katona, hanem saját földesuraik ellen is láznak fel, miből fogna következni, mondanunk sem kell. Felső-Magyarország követei bővebben terjeszték sérelmeiket ő Fölsége elé. Többen a szentséges Fölség kegyébe magunkat alázatosan ajánljuk Fölségednek alázatos és hű káplánjai és szolgái: Magyarország Karainak és Rendeinek követei.“

Itt félbeszakadnak Illésházy Följegyzései, mert ő, köztudomás szerint Lengyelországba volt kénytelen menekülni. De az irodalmunk nagy veszteségére korán elhunyt közlő Kazinczy Gábor, a kötethez csatolt „Függelék“-ben úgy a naplóra, mint magára a grófra s közügyeinkre vonatkozó hat irományt közöl. Azoknak elseje: Esztergom 1594-ki hanyag ostromát tárgyaló pasquillszerű beszélgetés Ungnad, Hardeck, Graun és Gall. — Másodika: a császárhoz intézett panasz Tacítus Corneliustól versekben. — Harmadika: egy ima, melyet a származott Illésházy némely lipői nemeseknek 1604-ben küldött. Ezeket mellőzve, különösen figyelmet érdemel azon beszéd, mely Krakóban 1605. július 15-én a lengyel király előtt s Magyarország sérelmeit azon időkből oly erélyesen tanácsolja. Nem különben érdekes az a beszéd, melyen Illésházy Felső-Magyarország Kassán összegyűlt főrendeihez és karaihoz intézett.

Íme közöljük e beszédet:

„Minő veszélyekben forgott s úgy küllellenség mint más bel-földi nemzet által minő csapások- és nyomorokkal lön zaklatva és

sújtva édes hazánk, mely eddig, annyi század óta, a keresztyén világ paizsa, erőde és érczfala volt: szükségtelennek tartom elöttetek, Magyarország ezen részeinek nemes Főrendei s minden Karai és Rendei, sok szóval emlegetnem. Mert meg vagyok győződve, egyiktek sem annyira tapasztalatlan, hogy e végtelen bajokról nem emlékeznek, vagy azon nyomorok súlyát sirva és jajgatva nem éreznék. E veszélyek elhárítása s a mindenfelől kitört zavarok lecsendesítése végett minő eszközöket és gyógyszereket talált Isten segélyével főséges Mátyás főhg legkegyelmesebb kormányzónknak irántunk való atyai indulata és gondossága, hogy kedves hazánk magához jöhessen s megújnodott erővel továbbá is az egész keresztyén világ paizsa és erőde lehessen, fényes tanúi mindezeknek a bécsi békekötés czikkei, a honnan azután kibékülés a keresztyén néppel, a szomszéd országok- és tartományoknak szövetkezése Magyarországgal, sőt a török békének végleges megkötése is következtek. De mintán némely rossz akaratúak gonosz és nyugtalan tanácsai arra birták ő szentséges cs. Főlségét, hogy mindezen végzeményt eltörölné s megsemmítené, a magyarok és törökök között szentül kötött békét meg nem tartaná s nem tisztelné, mi a törökök izgatása és összeesküvése folytán a hajdúk új zavargására szolgáltatott alkalmat: föllötte szükségessé lön, hogy főséges főhg kormányzónk, irántunk való atyai gondossága- és szereteténél és felvállalt kormányzói kötelességénél fogva, e bajon minélelőbb segítsen, nehogy magok a magyarok önmagok ellen, miként kezdék, tüzzel vassal dühöngjenek, s nehogy a törökök a polgári zenebona alatt boszújokkal tovább terjeszkedjenek. E végett Pozsonyba gyűlést hirdetett, hogy az ország-lakosok közakarattal útát és módot találjanak, miszerint a magyarok és törökök között szerzett békét megszilárdítani s kívánt eredményhez juttatni lehessen; miket az azon gyűlésben jelen volt követetek, nagyságos Czobor Mihály ur, jelentéséből kellően megértettetek, sőt peeséteitekkel s végzésteitekkel már meg is erősítettetek. Hogy pedig e gyűlés végzéseinek fogadata legyen, főséges Mátyás főhg több levélben ő szentséges cs. Főlségét a bécsi békekötés megtartására szorgalmazva és alázatosan kérte, a szomszéd országokat, tartományokat és keresztyén fejedelmeket pedig a béke-ügy mibenlétéről tudósította s hogy istenes és hasznos igyekezetében őt ő cs. Főlségénél kegyők- és pártolásunkkal támogassák, felszólította. De mivel ő cs. Főlsége semmikép sem volt a bécsi kötések és végzések megtartására rábirható, a halogatásban pedig nagy veszély rejlett, főséges főhg legkegyelmesebb kormányzónk ezen új módhoz nyúlani volt kénytelen. Először: vége felé járván a fegyverszünet, a törökök új kezdeményeit megelőzendő, a török béke megkötésére engemet más követekkel több helyre, Újvárba s végre Komáromba küldött. Azután magyarok, osztrákok- és morvákól állott fényes sereggel Prága felé személyesen ment, hol is a győzhetetlen uralkodó, midőn átlátta főséges főhg kormányzónknak a magyar nemzet iránti különös hajlamát s hazánk

megtartására irányzott törekvését és szorgalmát, a közjó szeretete által indítva s az egész keresztyénség megmaradását ohajtva, a háború szándokáról lemondott, a békét megerősítette, azonfölül, hogy a testvéri szeretetnek kedveskedjék s Magyarország java és ép-sége iránti kötelességének és gondjának eleget tegyen, ugyanazon Magyarország szent koronáját s más ékszereit ő föntségének s a magyaroknak visszaadta. Mindezek a jövő országgyűlésen, Pozsonyban, fönsteges főhg kormányzónktól s ő cs. Fönstége leveléből bővebben lesznek megérthetők.

Elérve e szerint azt, miért a fönsteges istennek forró imában oly sokáig könyörgénk, helyes valóban és méltányos: hogy mindennek előtt a fönsteges istennek, a kinek a magyar nemzet iránt reményünkön s várakozásunkon fölül különös irlalma és jósága ragyoga most fel, szívünk mélyéből örök hálákat adjunk s kérjük, hogy jól, dicséretesen s üdvösen tanácskozzunk és az örök istent jámborsággal dicsőítő s emberek által dicsérettel helyeselt tetteket hajtsunk végre. Méltó továbbá s nagyon illő, hogy fönsteges főhg kormányzónknak Magyarország iránti jeles érdemeit s a haza iránti fönsteges tetteit il-domosan és gondosan, szeretet és gyűlölet nélküli lélekkel fontolóra vegyük és szorgalmasan vizsgáljuk meg. Mert fönsteges főhg kormányzónk édes hazánkért csaknem ifjúságában véd-fegyvert fogott s legvirítóbb korában vérét és életét veszélytől nem óva folytonos csatákban katonai hírnevet, mint hős nagy dicséretet és szép győzelmeivel kitűnő dicsőséget szerze magának. Tudva van továbbá, mennyire becsülte a békét, hogy midőn sokan végromlásra szánták Magyarországot s iszonyú hadviharral fenyegetőztek, őt pedig nyilvános ellenségei nyíltan megtámadni, az alattomosak rágalmazni kezdék: az ország oly szánalomra méltó és sanyarú idejében. csupán s egyedül ő vette mindannak elejét; nemes és nagylelkűen ő szegült ellen; csúfos romlásunkat s fenyegető megbuktatásunkat az ő hűsége, fáradhatlansága, jósága akadályozta meg s a fejeink fölött függött veszélyeket ő háritotta el.

Mindnyájunk iránti ezen nagy szeretete s jóindulata akkor tünt ki még fényesebben s lön ragyogóbbá, midőn Magyarországnak annyi módon úgy nyílt haddal, mint a leselkedők titkos ármányaival megtámadott, megéktelenített, meggyöngített szabadságát visszaszerezte, helyreállította, annak mindenkor őszinte bajnoka s védője volt. Kelle még több? azon levén a fönsteges főherczeg, hogy a háború s győzelem minden eredménye a hasznos béke reményét mindenki tudomására éleszthesse s erejét a siratott haza színeteléssel, megpihenve és nyugalommal megújithassa, a török uralkodóval olyan békét kötött, a minőnk az előtt soha nem volt. Mindezeket, úgy hiszem, tudjátok s a bécsi békekötés czikkei világosan tanusítják. Ily nagy érdemeit mindenekelőtt azzal jutalmazta meg a fönsteges isten, hogy a szent angyali koronának Magyarországba visszahozatalára őt szemelte ki s a szent fej-ék visszaszerzésében mindnyájunk közt övé a legnagyobb dicsőség.

Ezen főséges főherczeg s kormányzónk iránt tehát minő szívvel legyetek, minő indulatot tanúsítsatok, nemes Főrendek? Olyan szivességet, olyan hálát nyilvánítani törekedjete, hogy jeles tetteitek és győzelmeitek dicsősége a keresztyén világ valamennyi nemzete s más népek előtt annál jobban fénylő s a nagy érdemű főherczeg iránti hűségtek és tiszteletetek a méltó magasztalás legszebb bizonyítványát nyerje el. Mert valamint hajdan Mátyás legjobb s legdicsőbb királyunk Németországból kapta vissza Magyarország koronáját: azonképen Mátyás főséges főherczeg kormányzónk is Csehországból hozta azt vérontás nélkül vissza. Legyetek hát rajta, Magyarország hős Főrendei, hogy ezen főséges főherczeg legkegyelmeseb kormányzónk kapja meg töletek dicséretes tettei- és érdemeinek jutalmát. Sziveitek hálájával lelkesítsétek őt hazánk üdve, megmaradása és megszilárdítása végett nagyobbaknak, dicsőbbeknek végrehajtására; hogy más jó fejedelmek ezen főséges főherczeg példájával a közjóért hasonló jeles tettekre, oly szép dicsőség megszerzésére buzdíttathassanak.

E napokban a főséges főherczeg új királyválasztás végett országgyűlést összehívó leveleket küldend szét, melyekből mindeneket bővebben fogtok megérteni. Engem pedig ide azért küldött, hogy addig is a hazánk közjava- s hasznára tartozókról veletek gondoskodjam s végezzek."

GARÁDY.

GYEJCS VEZÉR ÉS KORA.

(972—997.)

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Gyejcs és fia Vajk (István) megkeresztelkedése 994-ben. — Adalbert prágai püspök térítői munkássága hazánkban s ennek csekély eredménye. — Gyejcs a nemzettel fiát utódául elismerteti s a kormányzásban társává emeli 993-ban. — István egybekelése Gizelával, II. Henrik bajor herczeg leányával 995-ben. — Idegen lovagok költözése hazánkba. — Ezek segélyével Gyejcs erőszakosan térít s az ellene szegülőket legyőzi. — Gyejcs halála 997-ben. — Családja. — Jellemének és korának rajza s bírálata.

Minél szűkebb körre volt szorítva Gyejcs által nemzetünknek a külfölddel való harczias érintkezése, s minél inkább hallgatnak rólunk e korban a külföldi krónikák, melyek a magyar nevet leginkább csak őseink dülő hadjáratai elősorolásakor emlegetik: annyival sajnósbban kell éreznünk belföldi forrásaink elégtelenségét arra, hogy belőlök a nemzet beléletének mozzanatairól, melyek az átalakulás és forrongás korának ismeretéhez a történetbuvárnak a legérdekesh és legtanulságosabb adatokat szolgáltatathatnák, kielégítő tudomást szerezhessünk. A mi ezekre vonatkozó töredékes adatok a szentéletíróknál és krónikáinkban elvétele fönmaradt, az mindössze is oly kevés, hogy belőlök e kor küzdelmeiről hű képet alkotnunk nem lehet. Kénytelenek vagyunk csak azon néhány fontos esemény megemlézésére szorítkozni, melyekről a bel és külföldi forrásokban emlékezetet találunk. Ezek Gyejcs és fia István megkeresztelkedése, Istvánnak atyja utódjául, még atyja életében a nemzet fejedelméül elismertetése, a bajor herczeg leányával Gi-

zelával való egybekelése ; Gyejcs erőszakos térítése s az őshit védőinek e lelki kényszerítés, a nemzeti pártnak az idegen befolyás által vezetett belpolitika nyomása ellen megkísérlett sikertelen fölkelése.

Gyejcs, mint említettük, Piligrin térítésekor még nem volt megkeresztelkedve ; de hogy később magát a keresztség által az általa eddig is pártolt keresztyén egyház tagjává avattatta, több bel- és külföldi írók tanuságából igazolható. Így Hartvik püspök szent István király életiratóban, valamint a sz. István nagyobb legendájának szerzője, Gyejcsét háznépestől együtt megkeresztelkedettnek, még pedig fia születése előtt megkeresztelkedettnek írja*). A XI. századi Aloldus jegyzeteiben a 980. évre olvassuk : „Gyejcs magyar vezér a béke gyümölcsét édesdeden izlelte, midőn a következő években megvilágosodván a hit fényénél az igaz urat és az Istent a Jézus Krisztust megismerte ; ennek fia István által alakult azután át Magyarország virágzó keresztyén országgá***). Az egykorú Thietmar merseburgi püspök határozottan beszéli, hogy Gyejcs keresztyénné lett s az igaz Isten tiszteletét gyakorolta **).

Miután ezen adatokból Gyejcs megtérésének idejét meg nem határozhatjuk, kénytelenek vagyunk történetíróinkkal együtt e kérdést hozzávetés és következtetés útján dönteni el. Hogy Katona, kinek véleményét követi Bartal György is*), Gyejcsét Piligrin térítői által 977-ben megkereszteltnek csak gondolomra állítja,

---

*) Credidit ipse cum familiaribus suis et baptisatus est, omnes dicioni sue subditos se pollicens christiano nomini mancipaturum. Hartvici Vita S. Stephani regis, és Legenda S. Stephani regis major. Endlichernél, Monumenta Arpadiana 166. és 141. l. Azt, hogy Gyejcs még fia István születése és így a 969. év előtt keresztelkedett volna meg, mint e forrásaink mondják, lehetetlen elfogadnunk, miután Piligrin leveléből bizonyos, hogy Gyejcs az ő térítésekor még nem volt keresztyén. — A kik legendáink hitelét ezen pontra nézve meg akarják menteni, kénytelenek István születését, krónikáink hitelt érdemlő adatai ellenére, hozzávetőleg tíz s több évvel is hátrább tenni, s önkényesen 979-re, 983-ra s későbbre határozni.

**) Aloldus idézve Katonánál, Historia Crit. Ducum Hung. 562. 563. l.

**) Qui (Dewix=Gyevics, Gyeics) cum Christianus efficeretur.... Hic Deo omnipotenti immolans.... Thietmari Chronicon VIII. könyv 3. feje. Pertznél e. h. III. köt. 862. l.

*) Bartal, Commentarii I. köt. 166. l.

már fönnebb kimutattuk. Még előbbre hajlandó tenni e tényt Szalay, ki úgy vélekedik, hogy Gyejcs keresztelkedése talán kevéssel Piligrin ismeretes levelének kelte után történt*). Horváth Mihály csak annyit mond hitelesebb íróinkból kétségtelen bizonyosnak, hogy Gyejcs maga elébb, — talán Bruno — által kereszteltetett meg, mint fia István, kit sz. Adalbert prágai püspök öntött le a keresztvizzel 993 vagy 994-ben**). Én e véleményeknél sokkal hihe-

*) Szalay, Magyarország története, 2. kiad. I. köt. 47. lap.

**) Horváth Mihály, Magyarország tört., 2. kiad. I. köt. 107. l. — Horváth az egykorú Chavanne-i Ademar déli francziaországi angoulêmei szerzetes hitelére építi e bár kétkedve kimondott véleményét; mi annál feltünőbb, mert Ademar zűrt zavart előadását ő maga ellenkezőnek állítja a hitelesebb írókkal. Ademarnak Bruno püspök állítólagos magyarországi térítésére vonatkozó helyét, melyet a bírálát, az ő munkájába csak jóval később becsempészett toldaléknak bizonyítva, méltán félre vetett, csak azért tartottam jónak közölni, hogy az olvasó annak hitelre méltatlanságáról maga meggyőződhesse. „Erant ei (Ottoni III.) duo reverentissimi episcopi, sanctus videlicet Adalbertus, archiepiscopus de civitate Pragra, quae est in provincia Bevehem, sanctus etiam Brunus, episcopus de civitate Osburg (Augsburg), quae est in provincia Baioariae, consanguineus ejusdem imperatoris. S. Adalbertus . . . abiit in Pollianam provinciam, et praedicare coepit evangelium. Quod exemplum ejus secutus Brunus episcopus petiit imperatorem, ut pro eo iuberet consecrari in sede sua episcopum, quem elegerat, nomine Odolricum, quo facto et ipse humiliter abiit in provinciam Ungriam, quae dicitur Alba Ungria ad differentiam alteri Ungriae Nigrae, pro eo, quod populus est colore fuscus velut Etiopes. Regem Ungriae baptisavit, qui vocabatur Gouuz, et mutato nomine in baptismo Stephanum vocavit, quem Oto imperator in natali protomartiris Stephani a baptismo excepit, et regnum ei liberrime habere permisit, dans ei licentiam ferre lanceam sanctam ubique, sicut ipsi imperatori mos est, et reliquias ex clavis domini et lancea S. Mauricii ei concessit in propria lancea. Rex quoque supradictus filium suum baptizare jussit S. Bruno, imponens ei nomen, sicut sibi, Stephanum. Et ipsi filio ejus Stephano Oto imperator sororem Emerici imperatoris in conjugio dedit. Ademarii Historiarum Libri III. Pertznél, Scriptores rerum Germ. IV. köt. 129. 130. l. — Mennyi zűrzavar, mennyi képtelenség van e sorokban egyremásra halmozva! E becsempészett hely tudatlan írója, Bruno augsburgi püspököt, II. Henrik bajor herceg fiát ki csak 1012-ben nyerte el e püspökséget, összezavarja Bruno térítő érsekkel, ki 1009-ben mint vértanú halt el az orosz földön, s a mi még kézzel foghatóbb tudatlanságot árul el, ezen Bruno éltében az augsburgi püspöki székbe utódává iktatja a 973-ban elhalt Szent Ulrik püspököt. S mennyire kéri alábbi soraiból a ravasz szándék, hogy Gyejcsot III. Otto császár vazalljá-

többnek tartom azt, hogy Gyejcs a keresztséget csak élte vége felé, fiával Istvánnal, egyszerre vette föl: miután azt, hogy ő, ha 974 vagy 977 táján keresztyénné lett, fiát csak 994 táján kereszteltette volna meg, éppen olyan kevésbé valószínűnek tartom, mint azt, hogy még azután is, midőn már 24 — 25 éves fia s kormánytársa István megkeresztelkedett, ő maga az ős hittel nyíltan ne szakitott volna.

Azt a kérdést, melyre az eddig idézett források szintén nem adnak fölvilágosítást, hogy tudniillik ki avatta őt a keresztség által az anyaszentegyházba, teljes biztossággal eldönthetőnek tartom legrégibb krónikásunk Kézai Simon hitele által, ki Gyejcs megkeresztelkedését egész háza népével együtt határozottan Adalbert prágai püspöknek tulajdonítja *). E hiteles író tanúbizonyosága támogatja azon vélekedésemet, hogy Gyejcs csak akkor lépett be a keresztyén egyházba, midőn fia, ki előbb Vajk nevet viselt **) s a keresztségben Adalbert püspöktől Stephanus, István nevet nyert.

---

nak és így Magyarországot a német birodalom hűbérének tüntesse föl, miről a történelem egy betűvel sem emlékezik. Valóban, ha Waitz, Ademar munkájának szövegét bírálattal kiadva, Pertznél, *Scriptores rerum Germ.* IV. köt. 111. l. ki nem mutatta volna is, hogy e hely Ademar számos példánya közül egyedül a párisi császári könyvtár 5926. számú kódexében olvasható, és így világos csempészet, akkor sem lehetne e sületlenségre legkisebb okoskodást is építeni.

*) *Licet ipse (Geisa) domusque ejus per sanctum Adalbertum baptismi gratiam recepisset... Simonis de Keza, Chron. Hung. Appendix. De nobilibus advenis. Endlichernél, Monumenta Arpadiana 125. l.*

**) Az egykorú Thietmar püspök Istvánt, már király korában is csak Vajk néven ismeri és említi. *Imperatoris gratia hortatu gener Heinrici ducis Bawariorum Waic in regno suo episcopales cathedras faciens coronam et benedictionem accepit. Thietmari Chron. IV. könyv. 38. fej. Pertznél e. h. III. köt. 784. l.;* mit csaknem szóról szóra utána ír a XII. századi *Annalista Saxo. U. o. VI. köt. 644. l.* — E Vajk névről Pray, Horváth István s utánok Szalay úgy vélekedik, hogy az egy, István keresztelőjének Adalbertnek eredeti cseh *Woytech* nevével, melyet Gyejcs fia a Stephanus név mellett Adalberttől a keresztségben nyert. — Én e véleménynél hihetőbbnek tartom, hogy a kérdéses név, melynek a Pozsonymegyei eredeti magyar Vajka helynév megfelel, Istvánnak a keresztség előtt viselt magyar neve; különben alig tudnám kimagyarázni, mért nevezi az egykorú Thietmar őt e néven, melynek azonsága a cseh *Woy-*

Hogy Adalbert magyarországi térítésének és így Gyejcs udvara megkeresztelkedésének ideje iránt magunkat tájékozthassuk, czélirányosnak láttam e kitűnő egyházi férfiú életpályáját röviden megismertetni.

Adalbert, Libicz vár hatalmas urának Szlavniknak fia, az első született cseh, ki nemzete egyházi kormányára jutott, eredetileg Woytech nevet viselt, mely helyett az Adalbert nevet Magdeburghan, hol tanulmányait az akkor nagyhirű tudós Othrik iskolájában végezte, akkor kapta, midőn Adalbert magdeburgi püspök által a papi pályára fölszenteltetett *). 981-ben hazájába visszatérvén, Dietmar prágai püspök alatt szolgált, s midőn ennek 982. január 2-án történt halálával a püspöki szék megürült, arra a közhizodalom és szeretet őt választotta. Ünnepélyes fölszentelése azonban csak 983. június 29-én, a Veronában tartott bíródalmi gyűlés alkalmával, II. Otto császár jelenlétében történt. A nemzet saját véréből választott jeles főpapját fényes szertartásokkal s kitörő lelkesedéssel fogadta. E hangulat azonban csakhamar változni kezdett; a keresztyén hit tanait és parancsait szigorúan követő és hirdető főpap iránt, ki nemzetének megrögzött régi szokásai, nyers erkölcei ellen nyíltan kikelt s erélyesen küzdött, különösen a féktelenséghez szokott előkelők, kiket egyéb vétkeik közt a többnejűségért haszontalan dorgált, mindinkább elhidegettek s általános ingerültséget költöttek ellene. Ezen elszomorodva, miután meggyőződött, hogy fáradozása kívánt sikert nem arathat,

---

t e c h-kel különben is még bizonyítást kívánna. — Azok, kik a Vajk nevet István mellékes keresztnévének vélik, az ő eredeti nevét az angol írók után Salamon-nak hajlandók binni, mely ő testamentomi név hazánkban a keresztyénség előtt használatban bizonyosan nem lehetett. — István e kérdéses nevérol legelsőbbben Horváth István tett irodalmunkban említést, Tud. Gyűjtemény 1833. VII. kötet. 123. l. — Erre három év múlva Fejér György és Horváth István közt e kérdés fölött elkeseredett tollharcz következett, Tud. Gyűjt. 1836. VI. kötet. 91—116. l., melyből kétségtelenül kitűnik ugyan, hogy több középkori angol és normán író István magyar királyt Salamon néven emlegeti: de mind ebből nem bizonyítható, hogy István e nevet a keresztség előtt viselte volna. — Talán nem tévedek, ha azt gyanítom, hogy távol-földi írók nagy és bölcs királyunkat a bibliai Salamon királylyal hasonlítva jöttek e név cserére.

*) Innen van, hogy a német Adalbert keresztnévnek a csehek-nél ma is Woytech felel meg.

989-ben püspöki székét odahagyta s néhány hü követőjével, ezek közt Radlával, Rómába ment s ott 990-ben sz. Elek kolostorában szerzetesi magányba vonúlt. Innen azonban a cseh fejedelem Boleszláv és a mainzi érsek sürgetésére, a pápa elnöklete alatt tartott zsinat határozata szerint, visszatért Csehországba 992-ben, magával vivén a római kolostorokból tizenkét szerzetest. Ezek számára alapította 993-ban Boleszláv a brewnowi benedekrendi monostort, melynek első apátjává Adalbert kedvelt hívét Radlát tette, ki ekkor vette föl az Anastasius, szlávul Asztrik nevet, melyen később hazánkban szerepelt. Adalbert nehéz pályáján ismét csak kevés örömmel s annál több keserőséggel találkozott. Egy véletlen eset 985-ben összeütközésbe hozta őt családjá halálos ellenségeivel, a hatalmas Wrsowecz-ekkel. Ezek egyikének neje, kinek, mint hitszegőnek, az ő cseh szokás szerint, férje kezétől halált kellett volna szenvedni, hozzá menekült. A püspök a nőt üldözői dühe elől a prágai sz. György apáca-kolostorba rejtette: azonban a vérszomjazó tömeg a püspöki lakra, azután a kolostorra rohant, a menekültet onnan fenyegetéssel kicsikarta, s a püspök tilalma és átka daczára fejét vetette. Adalbert erre rögtön odahagyta Csehországot, visszatért a római kolostorba, hol szerzetes társai perjellé választották. De itt sem lehetett megnyugodnia; a mainzi érsek és a császár sürgetésére 996-ban ismét visszaindult egyházmegyéjébe: de a pápától kieszközölte az engedélyt, hogy, ha a csehek szívesen nem hallgatják, a pogányok térítésére szentelhesse erejét, s ez esetre magát a pápával a megtérítendő nép érsekévé előre is kinevezette. Útja közben értesült arról, hogy a Wrsoweczek őt testvérét minden jószágaiktól megfosztották, utoljára ősi várukat Libiczet is megvívták, s a nejeikkel, gyermekeikkel együtt, az egyházba menekülteket onnan ígéretekkel kicsalván, hitszegően mind leöldökölték. Megtudta azt is, hogy az ezen viszályba bebonyolodott brewnowi kolostorból Anastasius apát is kénytelen volt néhány társával Magyarországra menekülni. Ezért, Csehországot kerülve, Lengyelországba tért, s innen, mint térítő, a pogány poroszok földére ment, hol sok szenvedés és üldözés után, a mint a pogányok előtt Szent-mezőn pihenni lefeküdt, a dühös nép által agyon veretve, vértanúi halált szenvedett 997-ben.

Forrásainknak Adalbert hazánkban való működéséről szóló

adatait ezen életrajzzal egybevetve, nem kételkedhetiünk a magyar fejedelmi udvar megkeresztelkedését Adalbertnek a római kolostorból való visszatérése és másodszeri Rómába vonulása, azaz a 992. és 995. év közé helyezni. Ugyanis sz. Adalbert életirója az orosz földön 1009-ben vértanúul elhalt Bruno, ki őt személyesen ismerte, vele Rómában 996-ban találkozott, s Magyarországon is megfordulva, Adalbert legkedveltebb hívétől, a cseh Anastasius apáttól, hiteles adatokat szerzett a püspök életére, őt akkor említi Magyarországon legelőször megfordúlnak, midőn Rómából visszatérve útját Dalmatián és Magyarországon keresztül vette Csehországba, és csak ezután szól térítői működéséről a magyarok közt e szavakkal: „nem hallgathatom el, hogy a szomszédos magyarokhoz olykor követeit küldötte, másszor maga is elment hozzájuk, kikre, miután tévelygéseket velők kissé elhagyatta, a keresztyénség árnyékát nyomta“^{*)}. Ugyanő Adalbert utolsó térítői útja előtt elbeszéli, hogy „e napokban követeket küldött a magyarok nagy urához, vagyis inkább nejéhez, a ki az országon uralkodott s férjét és férje dolgait kormányozta, s a kinek vezetése alatt kezdődött a keresztyénség^{**)}. Ez alkalommal 996-ban Gyejcs nejétől, a lengyel Adelhaidtól magához kérette régi hívét Radlát vagy Anastasiust, kit titkon hozzá intézett külön levelében, ha el nem eresztenék, még szökésre is csábított. Ez azonban a magyar udvarban elfoglalt biztos állását a bizonytalan és veszélyes térítői úttal nem volt hajlandó fölcserélni^{3*)}. Az

---

*) Non tacendum, quod iuxta positis Ungariis nunc nuncios suos misit, nunc se ipsum obtulit, quibus et ab errore parum mutatis umbram christianitatis impressit. Brunonis Vita Sancti Adalberti 16. fejj., Pertznél e. h. IV. köt. 603. l.

**) Miserat his diebus ad Ungrorum seniore[m] magnum, imo ad uxorem ejus, quae totum regnum manu tenuit, virum et quae erant viri ipsa regebat, qua duce erat christianitas coepta. Ugyanő u. o. 607. l.

3*) Ad quam tunc per venientes illuc nuncios in haec verba epistolam misit: Papatem meum, si necessitas postulat, tene; si non, propter Deum ad me mitte meum. Ipsi vero clam cartam alia mente, alia sententia misit: Si potes, inquit, cum bona licentia, bene; si non, vel fuga fugiens tenta venire ad eum, qui te desiderio concupiscit, Adalbertum tuum. Ipse autem venire non potuit, vel ut homo noluit. Brunonis Vita S. Adalberti e. h. 607. l.

egykorú Bruno előadására épített fönnebbi véleményünket támogathatjuk a cseh történetírás atyja, a XI. század végén s a XII. elején élt Kozma prágai dékán tanúságával is, ki Adalbert magyarországi térítését poroszországi vértanúságával együtt említi, és így élete utolsó éveire látszik helyezni *).

E szerint nem lehet elfogadnunk az újabbkori cseh történetírók, s különösen Palacky állítását, mely szerint Adalbert mindjárt püspöki széke elfoglalása után rándult át egyházmegyéjéből, mely szerinte Felső-Magyarország nagy részét magában foglalva, a Mátraig és Dunáig terjedt volna, a közel Esztergomba a magyar fejedelmi udvarba, s ott 984-ben keresztelte volna meg Istvánt; mely alaptalan okoskodás semmi hiteles történelmi bizonyossággal nem támogatható**).

*) Postquam . . . praesul Adalbertus retibus fidei cepit Pannoniam, simul et Poloniam . . . Cosmas Pragensis. Pertz né, Script. rer. Germ. IX. köt. 54. l.

**) A cseh írók, a 973-ban alapított prágai püspökség alapító oklevelét emlegetve, akarják kiokoskodni, hogy ezen egyházmegye Felső-Magyarország nyugot-éjszaki részét, az általok ugynevezett Slovákeit, is magában foglalta. Azonban a prágai püspökség eredeti alapító oklevele nem létezik; és így e kérdésre nézve csak III. Henrik császár 1086-ban, több mint 110 év múlva, kelt okleveléből kénytelenek okoskodni, melybe, állításuk szerint, az I. Otto császár és VI. Benedek pápa alapító oklevelének határkijelölése szóról szóra átment volna. Úgyde még III. Henrik ezen oklevelét sem bírjuk hiteles alakban, hanem csak úgy, a mint abból Kozma prágai dékán az illető helyeket állítólag szó szerint beiktatta krónikájába. Ám tegyük magunkat a cseh írók álláspontjára, mellőzzünk minden kifogást és ellenvetést ezen láthatjuk, igen is kétségbe vonható hitelű átirás szószerinti hitelessége ellen s olvassuk meg figyelemmel annak illető szavait, s mit fogunk tapasztalni? Azt, hogy magok a prágai egyházmegye határait kijelölő szavak határozottan ellenkezőjét bizonyítják annak, a mit a cseh tudósok elfogultságukban belőlök ki akarnak erőszakolni. Ha még előbb e kérdésben netalán kételkedtünk volna, e szavakat olvasva, lehetetlen meg nem győződnünk, hogy Magyarország említett része, valamint sz. István idejétől nem tartozhatott, úgy előbb Gyejcs alatt sem, és így soha nem tartozott a prágai püspök hatósága alá. — Az említett átirás a prágai egyházmegye keleti határait kijelölve, miután Krakkó városáról és tartozandóságairól szólt, így folytatja előadását: Inde Ungarorum limitibus additis (e határszéleken Magyarország területe józanul nem érthető) usque ad montes, quibus nomen est, Tatry, dilatata procedit. E szavak szerint a napfénynél világosabb, hogy a prágai egyházmegye ezen oldalon épen a Tátra hegységig és így csak hazánk határáig terjedt. A következő szavakból pedig: Inde in ea parte, quae meridiem respicit, addita regione Moraviae, usque ad fluvium,

A mi Adalbert működésének eredményét nemzetünk megtérítésére nézve illeti, teljesen hitelesnek kell vennünk az egykorú Bruno tudósítását, ki Magyarországon, Adalbert és így Gyejcs idejében a keresztyénségnek csak árnyékát látta, és azt írja, hogy „a vallásba pogánysággal fertőzött hit vegyülván, rosszabb kezdett lenni a barbárságnál a lágymeleg és ingadozó keresztyénség“*). Óvakodnunk kell azért a magyar szent-életírók előadására nagy súlyt helyezni s okoskodásokat építeni, kik szerint

cui nomen est Wag, et ad mediam silvam, cui nomen est Mure (Dobnérnél, Mudre Palackynál) et ejusdem montis eadem parochia tendit, qua Bavaria limitatur, azt látjuk hogy a prágai püspökség délre a morva földet is magában foglalta s a bajor földdel határos hegységnél — melyet józanon a Mátrával össze nem zavarhatunk, — végződött. Szerintem e szavakból legfelebb annyit lehetne még kiokoskodni, hogy a prágai egyházmegye határa 1086-ban Morvaország felől a szomszéd Trencsin és talán Pozsony vármegye egy részére is a Vág vizéig kiterjedhetett, mit azonban csak döntő hiteli bizonyosságok után lennénk kénytelenek igaznak elismerni. Lásd az idézett szavakat s azok fejtegetését Wenceslai Hagek, Annales Bohemorum edita P. Gelasio a S. Catharina (Dobner) IV. köt. 224—228. l. és Palacky, Geschichte von Böhmen I. köt. 227. l. — Azt hiszem ezek után bátran és határozottan kimondhatom ítéletemet, hogy mind az, mit az idézett szavakból Palacky igen vakmerően következtet és hirdet, hogy tudniillik a prágai egyházmegye hazánkban a Dunáig és a Mátra hegyéig terjedt (így magyarázza Palacky a földdel határos Mudre vagy Mure hegy nevét), hogy II. Boleszláv e szerint, mint hogy a cseh püspökség idegen állam határait ki nem terjedhetett, a Kárpátok és Szudetek mindkét oldalán lakó szlávokon uralkodott (!), hogy Magyarországnak a Duna, a Kárpátok és a Mátra közt terülő részét a vitéz I. Boleszláv az augsburgi csata után a magyar birodalomtól egy diadalmas hadjárata által elszakasztotta (!), nem egyéb valóságos hiú ábrándnál. — Egy ily nagyszerű hódítást, mely hogyan s mikor enyészhetett el, maga a nagy tudományú Palacky sem tudja, nem elég egyetlen félremagyarázott helynév hangzásába, s igen gyenge hitelű átírásában fönmaradt oklevél néhány szavának helytelen értelmezésébe igazán a szavak egérfarkába kapaszkodva, kétségen fölül álló ténynek hirdetni, mint Palacky, Geschichte von Böhmen I. köt. 221—227. és 235. l. teszi, s Giesebrecht II. Otto korát bírálatosan tárgyalva, Ranke-nál Jahrbücher des deutschen Reichs II. Bd. I. Abth. 16. l. jóhiszemmel utána mondja. Ennek bebizonyítására nem ily gyenge név-hasonlati játék, hanem pozitív történelmi adatok kellenének, miket Palacky és társai a világ összes történelmi emlékeiben hasztalan keresnének; minthogy azok I. Boleszlávnak, I. Ottó vazalljának, e diadaláról és hódításáról álmukban sem emlékeznek.

*) Set immiscebatur cum paganismo polluta religio et coepit dete-

Gyejcs parancsára a szilaj nép mindenütt összegyülekezett, a püspök hozzájuk folyvást beszédeket tartott s intésére a haza fiai megtértek és megkeresztelkedtek és sok helyütt egyházak állítottak *).

Az erőszakos, kegyetlen, vérengző Gyejcs valóban nem volt hivatva a keresztyénség lélekszelidítő tanait és elveit alattvalóival megismertetni s megkedveltetni, és így a térítést a lelkek meggyőzése által, mi nélkül igazi térítés nem képzelhető, sikerrel vezetni**). Annnyival kevesebbé lehetett ő e roppant földatra képes, mert maga sem volt lelkében meggyőződve a keresztyénség tanainak üdvös volta felől. Kitészik ez az egykorú Thietmar püspök előadásából, mely szerint Gyejcs, miután keresztyénné lett, nem csak a mindenható Istennek, hanem az ősi pogány hit szerint is áldozott, s midőn azért papja feddette, büszkén azt felelte: elég gazdag és hatalmas vagyok, hogy ezt tehessem^{3*)}. A térítés nehéz munkájára csak fia István birhatott elég képességgel és szellemi fensőséggel, ki az Apuliából jött San-Severinói gróf Theodatus vagy Tata keze alatt keresztyén tudományban és szellemben növekedett^{1*)}, s ki midőn

---

rrior esse barbarismo languidus et trepidus christianismus. Brunonis Vita S. Adalberti 16. fejj., Pertznél e. h. IV. kötet 607. lap.

*) Igitur iubente principe fit ubique congregacio gentis indomite, per sanctum episcopum fiunt exhortaciones continue, conuertuntur et baptisantur alumni patrie, statuuntur multis in locis ecclesie. Legenda S. Stephani regis maior 4. fejj. Endlichernél, Monumenta Arpadiana 142. l. és Hartvici Vita S. Stephani 4. fejezet. Ugyanott 167. lap.

**) Quia manus gestabat sanguine humano madatas, nec erat idoneus ad fidem convertere tantam gentem. Simonis de Keza, Chron. Hung. Appendix. Hujus (Waic=Stephani) pater erat Devix admodum crudelis, et multos ob subitum furorem suum occidens. Qui cum Christianus efficeretur, ad corroborandam hanc fidem contra reluctantes subditos sevit, et antiquum facinus zelo Dei exestuans abluit. Thietmari Chron. VIII. könyv. 3. fejj., Pertznél e. h. III. köt. 862. l. — Hasonlóan jellemzik Gyejcsét a magyar legendairók is: Dux Geisa severus quidem et crudelis veluti potencialiter agens in suos. Legenda S. Stephani maior. Endlichernél e. h. 140. l. és Hartvici Vita S. Stephani regis. U. o. 165. l.

3*) Hic Deo omnipotenti variisque deorum inlusionibus immolans, cum ab antistite suo ob hoc accusaretur, divitem se et ad haec facienda satis potentem affirmavit. Thietmari Chronicon e. h.

1*) Az olasz Theodatus-ról, kinek nevéből a magyarok Tatát csináltak, mint szent István oktatójáról és keresztyénjáról s a tatai bene-

Adalbert püspöktől a keresztséget Esztergomban fölvette *), igaz hitéről vallomást tudott tenni **).

Az esztergomi ünnepélyes keresztelkedéssel, — melynek évét legvalószínűbb számítással 994-re tehetjük, ha nem épen egy időben, de attól mindenesetre nem nagy időközre, történt Istvánnak, a fiatalság legszebb éveiben álló ifjúnak, atyja mellé a nemzet kormányára emeltetése. Ez, mint a szent-életírók bizonyíttják, Gyejcs indítványára, az ország nagyjainak és vitézeinek köz megegyezésével lön végrehajtva. „Midőn István, — mondják e források, — a gyermekkorból kilépve, a fiatalság első lépcsőjén áthaladt^{3*)}, atyja Magyarország nagyjait, a következő renddel együtt, összehíván, köz tanácskozás végzéséből fiát Istvánt emelé maga után a nép leendő uralkodójává, s ennek erősségére mindnyájoktól esküt vőn“^{4*)}).

dekrendi monostor alapítójáról emlékeznek krónikáink, a *Chronicon Posoniense*, Buda e. 1852. 25. l., *Chronicon Budense*, Buda e. 1838. 47. l. és *Thuróczi, Chron. Hung.* II. rész 10. fej. — Ugyanígy emlékezik róla IV. Béla király 1263-ban kelt oklevele. *Fejérmél, Codex Dipl. Hung.* IV. dar. III. köt. 103—105. l.

*) A magyar egyház hitelt érdemlő hagyománya állítja, hogy sz. István Esztergom várában, Gyejcs székhelyén született. Az 1397. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv így említi az esztergomi várban a székes-egyház mellett állott s annál régibb eredetű kápolnát, melynek romjait a múlt században Pray még látta, *Capella in qua natus fuit Sanctus rex Stephanus. Fejér, Cod. Dipl. X. dar. II. köt. 520. l.* — Ugyane hagyomány szerint István keresztségét is Esztergomban, még pedig a székes-egyházban történtnek írja IV. László király 1272. és 1274. évbeli két levele. *Fejérmél V. dar. II. köt. 46. és 151. l.* — Ezen utóbbi adatot, miután az idézett egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint *Fejérmél X. d. II. köt. 519. l.* de különben is bizonyos, hogy az esztergomi székes-egyházat a szűz Mária és sz. Adalbert vértanú tiszteletére István király építtette, csak úgy értelmezhetjük helyesen, hogy a székes-egyház épen azon helyt emelkedett, hol István keresztelkedése történt volt.

**) Így értendők sz. István legendája írójának és Hartvik püspöknek e szavai: *Hunc Deo dilectus Adalbertus episcopus crismali baptis mate secundum credulitatis sue veritatem intinxit et susceptor ejus fuit. Endlichernél e. h. 143. és 168. l.*

3*) Ezen forrásaink írói István születési évét, melyet krónikáink határozottan 969-re tesznek, nem ismerték, s azért éltek e határozatlan kifejezéssel, melyből szerintem semmi következtetést sem lehet vonni István születési idejére.

4*) *Qui transacta puericia, postquam adolescencie primum gradum transcendit, conuocatis pater suus Hungarie primatibus cum ordine se-*

Hogy ezen ünnepélyes ténynyel a nemzet nagyjai nem csak István leendő öröködését ismerték el és szentesítették, hanem az ifjú fejedelem atyja oldala mellett a kormányzás gondjainak és terheinek is osztályosává lett, bizonyíttják hazai krónikáink, melyek 1038-ban aug. 15-én elhalt István király halálát kormányzásának negyvenhatodik évére helyezik *). Ezen számítás nyomán István kormányra léptét a legnagyobb valószínűséggel huszonnégyszáz éves korára, a 993. év első felére határozhatjuk **).

Gyejcs ezen intézkedésénél, melylyel eddigi politikai munkásságának sikerét a jövőre is biztosítani s fiának a királyság fölállítására utat egyengetni törekedett, nem kisebb fontosságú lépés volt Istvánnak a német császári családba való házasodása. E korig Árpád véreből való vezéreink, híven a nemzet ősi szokásaihoz és erkölcsiéhez, melyek az idegen vérrel való házasságot elleneztek, nőül csak rokon fajból származott leányokat vettek. Zsolt neje Marót bihari kozár fejedelem leánya volt; Taks a rokon besenyők földéről nősült; Gyejcs is még atyja életében Gyula erdélyi vezér leányát Saroltát vette nőül, kinek szépségét krónikáink magasztalva emlegetik ^{3*)}). De már maga Gyejcs Sarolta halála után egy

quenti, per communis consilium colloquij, filium suum Stephanum post se regnaturum populo prefecit et ad hoc corroborandum a singulis sacramentum exegit. *Legenda S. Steph. regis maior* 5. fejj. és *Hartvici Vita S. Steph.* 5. fejj., Endlichernél e. h. 142. és 168 l.

*) *Beatus rex Stephanus XLVI. anno sui regiminis in die assumptionis beate Marie virginis migravit ad dominum.* Kézai, *Chron.* II. könyv II. fejj. 1. §.; *Chron. Budense*, Budae 1838. 74. l.; *Chron. Posoniense*, Budae. 1852. 29. l. — *Thuróczi*, *Chron. Hung.* II. rész 34. fejj. ezen adatot is fölhozza ugyan, de hitelesebbnek tartja az egyház által sz. István dicsőítésére kiadott históriát, mely szerint István uralkodásának 37-ik évében halt meg. — *Hartvicus*, *Vita S. Steph.* 22. fejj., Endlichernél e. h. 186. l. krónikáinkkal egyezőleg írja: *Quievit itaque corpus beatum... XLV. annis, ... ut quot annos sanctus... terreret coronam imperii gestare merebatur, tot corpus humi graedine pressum... haberet.* — Egyedül a pozsonyi rövid krónika teszi István uralkodása idejét 44 évre, e szavakkal: *Stephanus rex regnavit. XL.III. annos.* *Chronicon Posoniense*, Endlichernél e. h. 58. l.

**) Ez évre helyezi azt Katona is *Hist. Crit. Ducum* 624, 625. l. valamint Bartal, *Commentarii* I. köt. 161. l., ki megjegyzi, hogy Hartvik előadásának értelme szerint Istvánnak a királyi hatalomhoz a néven kívül semmi sem hiányzott.

^{3*)} *Geula genuit duas filias, quarum una vocabatur Caroldu, altera*

keresztyén fejedelem a lengyel Miczisláv hugával Adelhaiddal kelt egybe*); miben a keresztyén Európával való szövetkezésre irányzott törekedésének egyik jelét ismerhetjük föl.

Sarolta, et Sarolt fuit mater sancti regis Stephani. A n o n y m u s B e l a e regis notarius 27. fej. — Gyula dux magnus et potens... in Erdeel... habebat filiam pulcerrimam nomine Zarolth, de cuius pulchritudine, duces provinciales diutius loquebantur, quam Geisa dux... transduxit in uxorem legitimam; és alább: Geicha... genuit S. Stephanum regem ex Sarolth filia Gyule. Chron. Budense, Budae 1838. 41. és 61. l. — Has. Chron. Posoniense, Budae 1852. 23. l. és Thuróczi Chron. II. rész 5. fej.

*) Hogy Gyejcs második neje a lengyel Adelhaid volt, már Pray is érintette Annales Veteres Hunnorum, Av. et Hung. 385. l.; de a külföldi írók erre vonatkozó adatainak egybeállítása után legelsőben Szalay hozta tisztába Magyarország tört., 2. kiad. I. köt. 43. l., ki egyszersmind azt is helyes bírálattal mutatta ki, hogy a külföldi írók több adatai, melyeket íróink régebben Saroltára vonatkozóknak hirdettek, helyesen csak erre értelmezendők. — Jesse accepit uxorem de regione Poloniae, de ciuitate Cracouia, sororem Meschonis ducis nomine Ethlegidam, mond a XIII. században szerkesztett varsói Chronica Hungarorum, Endlichernél e. h. 65. l. — Anno domini 971. dux Mesco baptisatus est. Iste Mesco habuit sororem nomine Adelhaidem, quam Jesse rex Ungariae accepit in uxorem, quae cum esset christiana, virum suum Jesse convertit ad fidem Christi, írja a XIV. századi Breve Chron. Silesiae; Stenzelnél, Scriptores rerum Silesiacarum. — A XVI. századi Cromer ezen s hihetőleg több régi lengyel krónikákban főmradt adatok nyomán írta Miczisláv fiáról Boleszlávról, ki 992-től 1025-ig uralkodott: Adulto pater... uxorem accepit Juditham Jessae Ungarorum principis affinis sui filiam ex priore uxore susceptam. Nam ea mortua sororem ei suam Adleidam Micislaus in matrimonium collocarat. Hist. Polon. III. könyv 3. fej. — Ezen adatot Szalay mellőzte s csak így eshetett meg, hogy Judithot Gyejcs második nejétől Adelhaidtól születettnek írja e. h. I. köt. 315. l.; mi ha állana, Miczisláv saját huga leányát jegyezte volna el fiának Boleszlávnak, mely vérrokoni házasság az egyházi törvények tilalmával ellenkezett volna. — E lengyel Adelhaidra, ki a fönnebbi adat szerint már Miczisláv halála és így 992 előtt Gyejcs neje volt, és nem Saroltára értendők, e szerint az egykorú Brunonak szent Adalbert életiratában a 996. évre tartozó s általunk már fönnebb is idézett szavai: qua duce erat christianitas coepta. — Csak e szláv nőről írhatta Thietmar püspök, ki Gyejcsnek csak egy nejéről emlékezik: „Uxor autem eius Belekneгинi id est pulchra domina slavonice dicta supra modum bibebat, et in equo more militis iter agens quendam virum iracundie nimio feruore occidit. Manus hec polluta fustum melius tangeret, et mentem vesanam patientia refrenaret. Thietmari Chron. VIII. könyv 3. fej., Pertznél e. h. III. köt. 862 l. — E

Ezen irány még világosabban tűnik ki fia házasságában, ki nek számára császári házból, II. Henrik bajor herceg leányát Gizelát kérte és nyerte meg nőül. E házasság mintegy kezesség volt a német birodalom és a magyar állam közötti barátságos viszony fűntartására s a magyar nemzetnek a keresztyén népek sorába leendő beavatására nézve, mi, mint láttuk, Németország világi és egyházi fejedelmeinek oly amnyira érdekében állott és szívökön feküdt*). E házasság által döntő befolyást reménylhetett a német nemzet a keresztyénségnek megnyerendő Magyarország szellemének irányzására és ügyei vezetésére. De más oldalról a már akkor megkeresztelkedett s a kormány gondjaiban osztozott István is messzebató reformtervei kivitelére nézve, az atyja szigorú kormánya ellen ingerült s idegen politikájától idegenkedő nemzet nctaláni fölkelése ellen, a legbiztosabb támaszra számíthatott a császár és a német fejedelmek segélyében és pártfogásában. Ha volt valaha házasság, melyet mind két részről a legéletbe-vágóbb érdekek tekintetbe-vétele s mély politikai számítás hozott létre, István e házasságát igazán ilyennek tekinthetjük.

A német krónikairók, kik Gizelának a magyar nemzet megtérítésében való érdemeit tulzó magasztalással emlegetik, részint úgy tüntetik föl e házasságot, mint a mely csak azután jöhetett létre, miután István a maga megkeresztelkedését és népe megtéri-

helyre nézve nem mulaszthatom el melleleg megjegyzni, hogy a szláv *Beleknegini* név helyesebben fordítható *magna domina*-nak, *nagyaszonynak*, mely czim a régi magyar korban a királynékat illette, s a magyar egyházban maga szűz Mária nevét is helyettesítette, mint *pulchra domina*-nak, miután *veli* (bele) szlávul nagy-ot jelent.— *Katona, Hist. Crit. Ducum* 685—690 l. a lengyel irók *Cromer* és *Dlugoss* adatait hiteltre nem méltóknak vitatva, az egykorú *Bruno* és *Thietmar* szavait is *Saroltára* Gyejcsnek szerinte egyetlen s öt túlélő nejére értelmezi; miben, *Szalay* állításai ellen is harczolva, híven követi őt *Frankl Vilmos*, *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlat*a 309—320. l.

*) Ily fölfogás tükröződik vissza *Reichenau-i Hermann* előadásában, ki 1013-ban született, 1054-ben halt el, és így István királynak ifjabb kortársa volt. Ez 995-re II. Henrik bajor herceg haláláról s fiának *Henriknek* (később császárnak) a bajor fejedelemségben következtéről beszélván, így folytatja: *Huius soror Gisela Stephano regi Ungariorum, cum se ad fidem Christi converteret, quasi vere iuxta nomen obsef* (Gisela = Geissel = kezes, tús) *in coniugium data. Herimanni, Augiensis Chron. Pertznél* e. h. III. köt. 117. l.

tését megigérte*), részint egyenesen azt állítják, hogy Istvánt neje Gizela bírta rá, hogy magát és népét megkereszteltesse**). Ha megengedjük is, hogy a tervbe vett házasság siettetete a magyar fejedelmi udvar megkeresztelkedését, ha nem akarjuk is elvitatni, hogy Gizella és kísérete a keresztyénség terjesztésére hazánkban közreműködött: mégis valódi tévedésnek tartanók nemzetünk megtérítésének érdemét Gizelának, annyival inkább III. Otto vagy éppen II. vagy szent Henrik császárnak tulajdonítani, mint több német krónikairók föltűnő elfogultsággal el akarnák hitetni^{3*)}.

*) Így adja elő a dolgot a XI. század végén s a XII. elején élt Ura-chi Ekkehard, mondván: *Horum sororem (Henrik bajor herczeg fiáról volt szó), bonae memoriae Gisela rex Ungariorum, qui Stephanus dicebatur, in conjugium expetiuit, sed eam ducere non promeruit, donec se christianae religionis rudimenta et sacri baptismatis sacramente cum omni gente sua suscepturum promisit. Ekkehardi Chron. Universale* (mely régebben Conradus Urspergensis neve alatt forgott), *Pertz-nél e. h. VI. köt. 192. lap.*

**) A XII. század elején irt glemboursi szerzetes Sigibert világos időszámálási tévedéssel írja a 1010. évre: *Gens Ungarorum hactenus idolatriae dedita hoc tempore ad fidem Christi convertitur per Gisela sororem imperatoris, quae rupta Hungarorum regi ad hoc sua instantia regem adduxit, ut se et totam Ungarorum gentem baptizare expeteret. Qui in baptismo Stephanus est vocatus. Sigiberti Glembacensis Chron., Pertz-nél e. h. VI. köt. 354. l. —* szóról szóra utána írja ezt a XIII. századi Albericus trois-fontaines-i szerzetes, ki azonban, a magyar hagyományt ismerve, nem mulasztja el utána vetni: *Tamen dicunt Hungari, quod S. Adalbertus Pragensis Episcopus regem Stephanum ad fidem convertit et baptisavit, et ipse rex sua praedicatione Hungaros convertit. Leibnitz-nél, Accessionum Historicarum Tom. II. 45. l.*

*) III. Ottoról mondja Ademar: *Dei voluntate populos Hungariae una cum rege eorum ad fidem Christi convertere meruit. Pertz-nél IV. köt. 129. l. —* Thietmar szerint Vajk, mint ő Istvánt nevezi, III. Otto kegyéből és buzdítására állított országában püspökségeket s nyerte el a koronát. *Thietmari, Chron. IV. könyv 38. fejj., Pertz-nél e. h. III. köt. 784. l.,* mit szóról szóra utána ír az *Annalista Saxo*, *Pertz-nél VI. köt. 644. l. —* Ide sorolhatjuk a verduni évkönyvek még túlzottabb állítását, melyet az 1010. évre jegyezve találunk: *Hungari christiani fiunt ab Ottone coacti. Annales Verdunenses, Pertz-nél IV. köt. 8. l. —* II. Henriknek tulajdonítja István és a magyarok megtérítését Otto freisingeni püspök, ki erről írja: *Sorore sua Gisla Stephano Vngarorum regi in uxorem data tam eum quam totum eius regnum ad fidem vocavit. Ottonis Episc. Frisingensis Chron. VI. könyv 27. fejj.,* mit hibásan 1009-re helyezve szóról szóra utána ír az

Mely évben és hol történt meg az eljegyzés és egybekelés, a régibb évkönyvek nem említik; csak a XVI. századi Aventinus mondja, hogy Gizelát a magyar követek Regensburgban jegyezték el vezérök Gyejcs fiának. Ugyan ő azt az igen hihető tudósítást is adja, hogy Gizela menyasszonyi ajándékaul a magyar határszéli bajor telepek, Pozsony, Sopron, Szombathely s a Fischa vize mellékén több más városok lettek kijelölve *). Az egybelés idejét, melyet István megkeresztelkedése megelőzött, s mely igen hihetőleg még Gizela atyja II. Henrik bajor herczeg életében történt, a legnagyobb valószínűséggel határozhatjuk a 995. évre.

Gizelával, mint a császár közel rokonával számos és fényes kíséret érkezett a magyar fejedelmi udvarba; sőt annak is van nyoma, hogy az ő híveiből egész gyarmat telepedett hazánkba **); a német vándorlovagok pedig, kik kétségen kívül mindjárt Gyejcs kormányra lépte s a császárral való szövetkezése után kezdtek a magyar földön szerencsét próbálni, ezentúl a fejedelmi udvar kegyére még biztosabban számíthatva, kisebb-nagyobb fegyveres kísérettel mind sűrűbben jöttek honunkban új hazát keresni. Krónikáink ezek közül többek emlékezetét tartották fön, kik a dunántúli részekben terjedelmes jószágokkal megajándékozva, utódaikban több maig is virágzó előkelő magyar családot alapítottak. Ekkor telepedtek hazánkba Németországból: Tibold, a tannenbergi grófok családjából, kitől a Babócsaiak eredtek: Hont és Pázmán testvérek a sváb földről, kik vitézeikkel hazánkban át a szent földre szándékoztak, de, Gyejcs által tartóztatva, nála maradtak s István

---

Auctuarium Garstense és az Annales Admontenses, Pertznél IX. köt. 567. és 574. l. — II. Henrik császár életirója a XII. századi Adalbert bambergi pap erről még kézzelfoghatóbb túlzással írja: Pannoniam fidei catholicae et Romano imperio adunavit (mi teljességgel nem áll), sororem suam Gisela Stephano regi eorum matrimonio copulavit. Universa Pannonia ecclesiae incorporata est. Adalberti Vita Heinrici II. Imperatoris, Pertznél IV. köt. 810 l.

*) Aventinus, Annales Boiorum V. könyv 5. fej. 8. és 10. §.

**) II. András kiváltságlevelében, mely az 1230-ban Szathmár-Németiben a Szamos mellett lakó német vendégek részére kelt, olvassuk e gyarmatról: qui se dicebant in fide domine regine Keysle ad Hungariam convenisse. Endlichernél, Monum. Arpadiana 426. l. és Fejérmél Cod. Dipl. Hung. III. dar. II. köt. 211. l.

seregében és udvarában fényes állásra emelkedtek, kiktől származnak a Batthyányi, Forgách, Kubinyi és Ujhelyi családok; Wasserburgi Wenzelin, ki mint István vezér hadainak parancsnoka a lázadó Kopányt elejtette, a régi Jáki nemzetség őse, melyből erednek a Niczkyek és Sztárayak; Wolfer és Hedrik testvérek, kik háromszáz pánczélos lovagot vezettek Gyejcshez, Német-Ujvár és Hédervára építői, a Hédervár és Pálffy család ős apjai; végre a Gizelával beköltözött niürnbergi Herman, kinek nevével hozza kapcsolatba a hagyomány az erdélyi Szeben (Hermanstadt) alapítását *).

Ezen külföldi előkelő lovagok behívását krónikáink Gyejcsnek tulajdonítják s a keresztyénség fegyveres terjesztésének szándékával indokolják. Kézai szerint Gyejcs, miután háznapéval együtt megkeresztelkedett **) „a mit kellett és lehet, nem mulasztotta el megtenni nemzete megtérítésére, Szent Adalbert prágai püspök rendelkezése szerint. Követeket küldött azért a keresztyén országokba, óhajtását mindenkinek tudtára adni. Mit hallva sok ispánok, vitézek és nemesek jöttek hozzá a keresztyének országaiból, némelyek isten szerelméből, hogy a vezért a pogányok ellen, kik a hitet föl nem vennék, segítsék, mások hogy ezen pogányoktól, üldözőiktől, megszabaduljanak; mert a pogányságban élt nemzet kegyet-

*) Kézai, Chron. Hung. Appendix. De nobilibus advenis; Chron. Budense, Budae 1838. 46—49. 51. 52. l.; Chron. Posoniense Budae 1852. 25—27. l.; Thuróczi, Chron. Hung. II. rész 11—18. fej. — Az e lovagoktól származott magyar családokra nézve lásd: Horváth István, Magyarország gyökeres nemzetségeiről 72. 78. s. t. l.—A sz. Istvánnal egykorú Rudolphus Glaber francia szerzetes írja, hogy miután István megkeresztelkedett és Henrik nőül adta hozzá hugát, Gizelát, ekkor kezdtek mindazok, kik Olasz- és Franciaországból a Krisztus sírjához igyekeztek, útjokon nem a tengeren, hanem Magyarországon átmenni a szent földre, s hogy István szabad utat adott nekik, szívesen látta s gazdag ajándékokkal bocsátotta el őket. Rudolphi Hist., Pertznél e. h. VI. köt. 62. l. — Hogy ezen zarándokok közül is többen maradhattak hazánkban, Hont és Pázmán említett példája után igen hihető.

**) Hogy Árpád családjának ekkor élt tagjai mind keresztyénekké lettek, kitétszik abból, hogy Gyejcs öcsését Mihály, ennek fiait pedig Vazul és László neveken ismerik krónikáink, mely neveiket csak keresztségen nyerhették.

len üldözője volt a keresztyéneknek^{*)}. Még világosabban szólnak a keresztyénség idegen segélylyel eszközölt terjesztéséről többi krónikáink. Ezek szerint „Gyejes a magyar nemzetet a keresztyén hitre kezdé téríteni, s minthogy intéssel a pogány szertartásokhoz ragaszkodókat meg nem téríthette, némelyeket fegyverrel kellett megaláznia. Hogy ezt megtehesse, minthogy többen voltak, a kik a hittől vonakodtak, mint a kik hozzá ragaszkodtak, szükségesnek tartotta óhajtását a keresztyén királyoknak és fejedelmeknek tudtúl adni. Kik e kívánságát hallván, nem csak segítséget küldének, hanem személyesen is eljövének hozzá, mint a kiknek a magyarok kegyetlensége igen ártalmas és gyűlöletes vala“^{**)}. A beköltözött idegen lovagok előszámlálása után mondják némely krónikáink: „Ezen ispánok s még inkább isten segélyében bízva Gyejes vezér és fia szent István király, némely lázadókat a fegyver rémitésével, némelyeket pedig önszántokból térítettek a keresztségre; mely ispánokat Gyejes vezér, valamint fia, széles és terjedelmes örökségekkel ajándékozott meg szolgálataikért“^{3*)}.

Krónikáink e hiteles adatait, melyek szerint kétségtelen, hogy Gyejes erőszakos térítői eljárása a nemzetben ellenzékre talált s ingerültséget, sőt fölkelést támasztott ellene, támogatják szent életírók is, kik Gyejesről írják, hogy „igen szorgalmatoskodott a lázadók leverésében és a pogány szertartások kiirtásában“^{4*)}. Hogy ő a fölkelők leverésében, — kik nem csak ősi hitők védelmére, hanem alkotmányos jogaikért is ragadtak fegyvert, nagyon keményen, sőt irgalom nélkül járt el, bizonyítja az egykorú Thietmar püspök, ki miután őt igen kegyetlennek jellemezte, ki hirtelen dühében sokakat megölt, azt írja róla, hogy „midőn keresztyénné lett,

*) Kézai, Chron. Hung. Appendix. De nobilibus advenis.

**) Chron. Budense 46. 47. l.; Chron. Posoniense 25 l.; Thuróczi II. rész 9. fejt.

3*) Chronicon Budense 48. 49. l. és Thuróczi, Chron. Hung. II. rész 13. fejt.

4*) Cum nimium esset sollicitus de rebellibus domandis et ritibus sacrilegis destruendis... Legenda S. Stephani regis maior 3. fejt. és Hartvici Vita S. Steph. 3. fejt., Endlichernél, Monumenta Arpadiana 141. és 166. l.

e hit megerősítése végett, ellenszegülő alattvalói ellen dühöngött, s régi bűnét, isten iránti buzgóságától elragadtatva, lemosta^{*)}.

Ennyi s ily különböző hiteles írók tanubizonysága, melyek mind keresztyén papok tollából folytak, ha a XV. századi olasz Bontini és Ranzan ezekre alapított, de tulzásoktól nem ment és saját okoskodási érveikkel fölékesített előadásokat mellőzzük is, Gyejcs kormányának utolsó éveit, — mert csak az ő megkeresztelkedése, fia házassága és így a külföldi segély biztosítása után tehetjük erőszakos térítői föllépését, — viharosoknak kell tartanunk. Méltán fájlatthatjuk azonban, hogy e küzdelmes évek eseményeit idézett forrásaink részletesen nem ismertetik, és így szellemi és anyagi harc képe lelkünk előtt az általános kifejezések ködébe vész. Csak annyira találunk még némi újmutatást, hogy e viharok fölidézésére a magyar és német faj kölesönös gyűlölete is közreműködött^{**)}, melyet az ősi szokásaihoz és jogaihoz ragaszkodó magyarok szívében, a fejedelmi udvar által különösen kegyelt s a nemzet ügyei intézésében hatalmas befolyáshoz jutott jövevény németeknek a nemzet közérzetét méltán sértő uralma folytonosan szított.

*) Qui cum christianus efficeretur, ad corroborandam hanc fidem contra reluctantes subditos sevit, et antiquum facinus zelo Dei exestuans abluit. Thietmari Chron. VIII. könyv 3. feje, Pertznél e. h. III. köt. 862. l. — A XI. századi keresztyén püspök e fölfogásától, mely szerint Gyejcs ártatlan vérrrel moeskolt kezeit a keresztyénség terjesztéseért öldökölt alattvalói vérével tisztára mosta, a keresztyénség valódi szelleme irtózva fordúlhat el. De még nagy történettudósunk Katona ítéletében is megütközhetünk, ki Gyejcs általa is megrótt bűneit a keresztyén hit terjesztésében élte vége felé kitüntetett dühöngő buzgalmával kiengesztelteknak tartva, üdvözültéről kétségtelen reményét fejezi ki. Hist. Crit. Ducum 683. lap.

**) István királynak a pannonhalmi apátság részére 1001-ben kelt oklevelében olvassuk: Ingruente bellorum tempestate qua inter Theotonicos et Vngaros seditio maxima excreverat. Fejéjérnél, Codex Dipl. Hung. I. dar. 280. l. — Minthogy ezen oklevél a lázadást világosan megkülönbözteti a Kopány által István ellen támasztott belső háborútól, melyről csak ezután szól, nem ok nélkül sejthetjük, hogy a németek és magyarok ezen összeütközése még Gyejcs idejében történt. — Az 1001. oklevél alaki hitelességét Szalayval s több történetnyomozóinkkal együtt én sem ismerhetem ugyan el: de hiteles följegyzések és hagyományok alapján később összeállított tartalmából a bíráló előtt megállítható adatokat használhatóknak tartom.

Gyejcs több buzgósággal, mint eszélylyel, több akarattal, mint tehetséggel, több erőszakkal, mint meggyőződéssel indította meg térítői munkásságát, s így nem csudálhatjuk, ha az általa kivívott eredmény nem a nemzet meggyőződéséből származott valódi megtérés, hanem csak kényszerűség szülte színmutatás, az egykorú Bruno jellemző szavai szerint csak „a keresztyénség árnyéka” volt. Mind azt, mit ő parancssal és fegyverrel ki bírhatott vinni, a fölingerelt nemzeti szellem lázongásokban nyilatkozó erőszakos visszahatása könnyen eltörülhetne volna, ha Gyejcsnek csakhamar 997-ben bekövetkezett halála*), fiának az apostoli térítésre s a magyar királyi trónra hivatott és méltó Istvánnak, jókor nem nyit tért éretten meggondolt, lelke mély meggyőződésével ápol s élete föladatává tűzött reformtervei végrehajtására.

Gyejcsnek egyetlen fián és utódján kívül három leány gyermeke maradt: Judith, ki Istvánnal egy anyától, Saroltától született s a 992-ben trónra lépett Boleszláv lengyel fejedelem neje

---

*) Gyejcs halálának évét szent István király nagyobb legendája és a vele szóról szóra egyező Hartvicus 997-re, szent Adalbert vértanúi halálával egy évre határozza. Endlichernél, Monum. Arpadiana 143. és 168. l. — Még biztosabbá teszi ezen évszámítást Hartvik azon helye, melyben írja, hogy István atyja halála után a negyedik évben „quarto post patris obitum anno” kapta a szent koronát, mi valósággal 1000-ben történt. Hartvici Vita S. Stephani 9. fejj., Endlichernél e. h. 172. l.; mely adat szerint Gyejcs halála a 997-ik év elejére számítható. — A Legenda S. Steph. maior Endlicher-féle kiadásában e. h. 145. l. e különben Hartvikkal szóról szóra egyezőleg adott helyen „quinto anno” áll ugyan: de a fönnebbi időszámításból kétségtelen, hogy itt másolási vagy olvasási hiba forog fön, mely az összevonva írt quinto és quarto szó között igen könnyen megeshetett. — Ezen hibás quinto anno szavakat Dümmler, Piligrin von Passau 168. l. helytelenül veszi döntő erejűeknek arra nézve, hogy Gyejcs halálát 995-re tegye: még hibásabban idézi e véleménye mellett Reichenauai Hermann tanúbizonyságát: mert abból hogy ő, mint láttuk, 995-re jegyezte Gizelának István magyar királlyal való egybekelését, nem bizonyítható, hogy Gyejcs már ekkor meghalt. Tudjuk ugyanis, hogy István még atyja életében 995 előtt is el volt ismerve a nemzet fejedelmének. — Krónikáink Gyejcs halálának idejéről nem szólnak; egyedül a pozsonyi rövid krónikában találjuk azt 998-ra jegyezve. Chronicon Posoniense, Endlichernél, Monum. Arpadiana 55. l. — E két eltérő adat közül valamennyi tekintélyesebb irónkkal együtt Hartvik biztosabb meghatározását tartottam elfogadandónak.

lett, és két más névtelen, hihetőleg a lengyel Adelhaidtól, kik közül az egyiket Urseolo Otto velencei doge, a másikat a kún eredetű Aba, keresztyén nevén Sámuel, vette nőül. Amannak fiát Pétert, ennek férjét látjuk később a fiú-örökös nélkül elhalt István király trónján versengeni. Ezek erőszakos halálával Gyejcs nemzetsége elenyészett s Magyarország trónjára öcsese Mihály unokái Endre és Béla emelkedtek.

Azon jellemvonásokból, melyeket Gyejcsről a hazai és külföldi évkönyvekben, ezen egymástól teljesen független forrásokban, oly meglepően egyezőknek találtunk és ismertettünk, nem lehet nehéz magunknak róla elég élesen jelzett képet alkotni. Szigorú, kemény kormányzónak látjuk őt, ki erős kézzel tartja féken nemzetét, parancsainak ellenmondást nem tűr, az ellenszegülőket kegyetlenül veri le, s mint minden önkényes uralkodó dühében ártatlan vérrel sem irtózik kezeit mocskolni. Hogy huszonöt évi kormánya alatt következetes kitartással tűzött fő célját elérhesse, mely nem egyéb volt, mint az azelőtt a nemzettel megosztott kormányhatalmat saját kezében összpontosítani, minthogy a nemzet alkotmányos jogaival összeütköző politikájában a nemzet támogatására nem számíthatott, kormánya legelső évétől kezdve haláláig folyvást külföldi szövetkezésben keresett támaszt, saját alattvalói ellenében az országba hívott s általa különösen kegyelt idegen lovagok tanácsát és segélyét használta.

Hogy Gyejcsnek a nemzet szellemétől ennyire idegen kormánya, melyet nevének, a férfias, iszákos, döllyfős, dühében gyilkosságtól sem irtózó lengyel Adelhaidnak az országos ügyekbe való illetéktelen avatkozása még gyűlöltebbé tehetett, népszerűtlen volt, mutatja azon forrongás és lázongás, melyről krónikáinkban bár homályos emlékezeteket találunk. Ezen általa fölidézett kitörések azonban az ő kitartó erélyén megtörttek; ő erőszakos kormányát haláláig fön birta tartani s fiára csaknem korlátlan királyi hatalmat tudott örökül hagyni; mi nézetem szerint azt látszik igazolni, hogy az ő korában a nemzet erkölcsi érzete nem volt oly erős, hogy a hatalom nem igen válogatott eszközeivel működő udvartól egy szívvvel lélekkel elfordult volna. Nem tehetjük ugyanis föl, hogy ő, a bevándorolt lovagok bármily tekintélyes, de a nemzeti haderővel szemben minden esetre számba sem vehető segélyével, képes lett volna az elégedetleneket féken tartani, a lá-

zongókat leverni; és így azt kell hinnünk, hogy Gyejcs, mint minden bátor, elhatározott és szerencsés zsarnok, birta azt az ügyességet is, hogy magának a hatalom és fény eszközeivel és varázsával a meghasonlott nemzetben pártot alkosson, mely a megsértett jogaikért fegyverre kelők erejét ellensúlyozza. E párt közremunkálásával sikerülhetett neki a nemzeti közgyűlés kezéből a béke és háború elhatározásának nagy horderejű, de izgatott tömegeknél könnyen veszélyes jogát kiragadni, attól a nemzeti haderő vezéreinek választását, az általa gyakorolt legfőbb birói hatalmat elvenni s a nemzetség-főnököknek a vér-szerződés szerint alkotmányos állam-tanácsát fejedelmivé alakított udvara önmaga által alkotott tanácsával helyettesíteni*). Csak a régi törvényes kormányrendszer ez átalakítását tudva, lesz előttünk érthetővé, hogy a nemzet hadi zászlaját, a koronás karvalyt ábrázoló ősi címerrel, még a haza nyugoti határszéleinek folytonos csonkítása miatt sem látjuk többé a harez terén lengeni.

A fönnebbiek után nem lehet kételkednünk az iránt, hogy Gyejcs politikai intézkedéseit nem a nemzeti akarat és közvélemény hozzájárulásával, hanem annak ellenére fenyegetéssel, a fegyver erejével, az ellenvélemény erőszakos elnyomásával hajtotta végre. Azért is az ő eljárását, mint önkényes törvényszegést és jogtapodást, — melyet sem a szükségessékké vált reformokkal mentegetni, sem a nemzet jövőjére nézve jótékony és üdvös következéseivel igazolni alkotmányos érzelmű embernek nem lehet, nem szabad, — határozottan kárhoztatnunk kell; ha csak azon veszedelmes tan tévelygésébe nem akarunk esni, hogy a cél szentesíti az eszközöket, ha csak a politikai törekvéseket és jellemeket nem a törvény és jog szempontjából, hanem a siker szerint mérlegelve nem akarjuk megítélni; mely elv amannál nem kevesebb erkösetelen, nem kevesebb veszedelmes.

Egyébiránt a Gyejcs által csaknem korlátlanul gyakorolt királyi hatalmat, mint csak az erő jogán nyugovót, általa szilárdan megalapítottnak, biztosítottanak nem tekinthetjük. Azt látjuk, hogy az ősi államjogi viszonyokat fölbontotta, de nem látjuk az

*) Hogy a nemzeti közgyűlés, melyet krónikáink község, communitas, néven emlegetnek, csak Gyejcs idejéig gyakorolta az említett jogokat, már „Taks korá“-ban kifejtettem s krónikáink bizonyágaival igazolam. Lásd: Budapesti Szemle. Új folyam I. köt. 400. l.

alkotmány új szervezetét, melynek előnyeiert a nemzet szabadsága korlátozását, jogai csönkulását fekedni s így intézkedéseivel kiengesztelödni képes lehetett volna. Látjuk benne az erős akaratot, szilárd kitartást, a következetességet, mely a régi törvényes alkotmány átváltoztatására volt irányozva, de nem látjuk azt az alkotó szellemet, mely a lerombolt régi, talán sokáig tart-hatatlan, de azért a lakók előtt kedves és megszokott hajlék helyett a jövő szükségeinek és igényeinek megfelelő, czélszerűbb és szilárdabb épületet akar is, tud is emelni. Ő csak a tért tisztította meg, melyen ez az épület emelkedhessék; ő csak az akadályokat hárította el, melyek a terv szerinti építést gátolhatták: maga az épület, a független magyar királyság, megalapítása fia, István örök érdeme.

Ila e szerint öt politikai irányáért s e téren való működésének eredményeért épen nem lehetünk hajlandók némely újabbkori írónkkal mentegetni, sőt magasztalni: magán és nyilvános jellemének sötét foltjaira, kegyetlenségére, vérengzésére, erőszakoskodására, az idegeneknek a honfiak rovására való kegyelésére, még kevesbbé lehetünk képesek csak azért szemet hűnyini, mert kormánya idejében a keresztyén vallás terjesztését előbb csak előmozdította s mintegy chézte, később élte vége felé pedig hatalma parancsszavával s fegyvere erejével erőszakolta.

Gyejcsnél a keresztyénség behozatala nem meggyöződésnek kifolyása, hanem fő czéljának, a királyi hatalom kivívásának, elérhetésére szolgáló eszköz volt. E czélt a nyugottal való szövetkezés nélkül nem érhette el; nyugot a szövetkezés föltételül a magyar nemzet megtérítését tűzte ki; s Gyejes, noha maga nem tért meg, a föltételt elfogadta s Piligrinnek szabad tért engedett nagyravágyó tervét megkísérteni, mely ha sikerül a megtérítendő magyar állam egyházi s világi függetlenségét alá fogta ásni. Később, a rá s kormánya ügyeire nagy befolyást gyakorló neje, Adelhaid ösztönzésére, s hogy fiának a császári családba való házasítását s ezzel politikájának megkoronázását kivihesse, maga is egész háznépestől megkeresztelkedett ugyan: de a hit dolgából, mert nem volt őszinte meggyöződése, lelkiismeretet nem csinált, s a keresztyén vallás szertartásait az ősi pogány hit áldozataival vegyesen gyakorolta. Legutóbb pedig bizonyos, nem vallásos túlbuzgóságból, hanem politikai érdekekért, alattvalói

vérét, kik rögtönzött erőszakos térítési parancsainak ellene szegültek, irgalom nélkül ontatta. Ilyen embert, bűnei daczára, a legenda-írók fölfogása után *), némi szentség fénykörében tüntetni föl, vétkes elfogultságnak tartanám.

*) A *Legenda S. Stephani maior*, Endlichernél c. h. 141. l., hosszasan beszéli, hogy midőn Gyejcs a lázadó pogányok megtörésén s püspökségek föllállításán törte fejét, álmában égi jelenetet küldött hozzá az Isten egy szép ifjú képében, ki tudtára adta, hogy neki, mint a kinek kezei embervérrel vannak mocskolva, nincs megengedve végrehajtani a mit tervez, de megvigasztalta azzal a biztatással, hogy fia fog születni, kit az isteni gondviselés mind ennek végrehajtására kiválasztott. — Hartvik püspök ezt szóról szóra utána írva nagyobb bizonyítás okáért, hogy tudniillik „minden kétkedés el legyen távolítva, nehogy maga a férj látomásában kevés hihetőség látszassék,“ nejével Saroltával is külön látványt láttat álmában szent István vértanú képében, ki biztosítja őt, hogy születendő fia nemzetének első koronás királya lesz, s megparancsolja neki, hogy fiát az ő nevére Istvánnak nevezze. Hartvici Vita S. Stephani 3. 4. fejj., Endlichernél c. h. 166. 167. l. — A legendák ezen elbeszéléseit, melyeket Schwarz Godofréd, *Initia religionis Christianae inter Hungaros* 14. l. éles gúnnyal futilis cujusdam fraterculi in cellula sua superstitiose negociosi abortus-nak bélyegez, Szalay pedig c. h. I. köt. 49. l. szelidebben, de találólag „álomhüvelyezések“ nek mond, Szalayval s Horváth Mihálylyal együtt említni is fölöslegesnek tartanám s szót sem tennék rólok, ha legújabbban nem akadt volna történetírónk, ki ez égi jelenetek valódi megtörténtét leginkább Katona érveivel három hosszú levelen át bizonyígtatva „minden kételyen fölül álló emlékek által“ a napnál fényesebben kiviláglónak nem hirdetné, s azon egy két újabb íróinkat, kik ez égi jeleneteket történelmi tényekül el nem ismerték, azzal nem vádolná, hogy ők azokat „nem kritikai szempontból ítéltek elvetendőkné, hanem azon praejudiciumból indulva ki, hogy minden természet fölötti esemény, minden égi jelenet és látvány, egyáltalában minden csoda már magában véve lehetetlen, absurdum és így hol ilyenről van szó, az hitelt nem érdemel.“ Frankl Vilmos, *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlatja az első fejedelmek korában*. Pest. 1861. 350—356. l. — Minthogy magam is határozottan azon a félen állok, mely ellen intézi Frankl az előítéletesség vádját, kihíva érzem magamat a vád ellen a józan okosság nevében tiltakozni. A tant, mely istennek a világi események folyására közvetlen beavatkozását hirdeti, mely természetfölötti események hitét követeli, ám legyen kinek-kinek az ő hite szerint: de a történetírás teréről, hol nem a hit, hanem az ész fegyvereivel kell harczolnunk, ideje volna már valahára ezen az isteni fönséget a föld porába rántó s az emberi észnek szárnyát szegő tant örökre számkivetni. Igaz, hogy a kérdéses csodajeleneteket nem csak a legendák, hanem hihető-

A milyen volt a térítő, a milyenek voltak az eszközök, melyekkel hatott, olyan volt az általa előidézett árnyék keresztyén-ség is, melyet a szentanü Bruno térítő érsek a pogány barbárságnál rosszabbnak tüntet föl. E téren sem látjuk Gyejcs alkotó tehetségének jeleit. Megtámadta, üldözte a régi vallást, a nélkül hogy az új egyház szervezésére s biztosítására gondolt volna. Az ő korából egyetlen monostor alapításáról van tudomásunk; ez a benedek-rendiek pannonhalmi apátsága, melynek alapját a Cseh-országból 996-ban menekült Anastasius vagy Astrik vetette meg, de a melyet István király buzgósága fejezett be s ajándékozott meg terjedelmes jószágokkal s kiváltságokkal *).

Mindezen adatok után, melyeket legtöbbsnyire egykorú s czáfolhatatlan hitelű forrásokból állítottam össze, lehetetlen botrányozás nélkül olvasnunk Fessler ferde ítéletét, ki Gyejcs erőszakoskodását, kegyetlenségét a szükségességgel indokolva, helyesli, sőt mint nagyobb vérontásnak elejét vevő rendszabályt üdvösnek is hirdeti **). De Frankl ítéletét sem találhatjuk mentnek a túlzástól és egyoldalúságtól, ki Gyejcsot a régi Róma Numa Pompiliusával érdemetlenül hasonlítja, s Árpádot csak honfogla-

leg ezek nyomán középkori krónikáink, királyaink oklevelei s a pápa bulája is megtörténteknek írják, de hogy mindezen emlékeknek Katona és Frankl által szóról szóra idézett, sőt még Baille és Fleury tekintélyével is támogatott tanúbizonyságát a kérdés lényegére nézve „minden kételyen fölül álló“-nak kénytelenek volnánk elismerni, épen nem áll. Ha ugyanis a kérdéses természetfölötti jeleneteket, csak azért, mert leírva pecsétés oklevelekbe iktatva olvashatjuk, kész és képes valaki történelmi tényekül elismerni és hirdetni: ugyan mily joggal fogná tagadhatni a boszorkányperekben leírt visiók valóságát, melyekről egykorú tanúk hitelesített vallomásai, sőt a törvényszékek pecsétés és így alakilag hiteles ítéletlevelei koruk szűgyenére századokon át száz meg száz példányban Európaszerte tanúskodnak, de a melyeket fölvilágosodott korunk szánó mosoly nélkül nem tekinthet? A történetíró a történelmi emlékek bírálatában csálhatatlan tekintélyt el nem ismerhet s az alaki vagy kül hitelesség mellett köteles ítélni a lényegi vagy belhitelességről is, melynek egyetlen próbaköve az elfogulatlan józan ész.

*) István király 1001-diki oklevele. Fejéjénél, Cod. Dipl. I. kö. t. 280. l. — Ennek adata ellenében a legenda és Hartvik állítása, hogy Gyejcs komolyan gondolkozott püspökségek állításáról, tekintetbe sem jöhet.

**) Fessler, Geschichte der Ungern I. kö. t. 300. l.

lónak, Gyejeset pedig és fiát, — ki szerintem atyjával egy sorba nem állítható, — honalapítóknak nevezi *). Sőt Toldy magasztaló ítéletét sem tarthatjuk igazolhatónak, ki őt szokatlan szellemi és akaratereővel bíró férfiúnak, Magyarország legnagyobb államférfiai egyikének, reformatori szellemnek s oly erőteljes kormányzónak festi, ki nem csak világosan fölfogta az európai viszonyokat, hanem szilárdul el is volt tökéelve önnőnei zabolátlan erejét vas kézzel fékezni s azt új üdvösebb irányokba terelni **). Akaraterejét, elhatározottságát, kitartását nem vonhatjuk ugyan kétségbe; azt is el kell ismernünk, hogy a váskező férfiú erőteljesen vitte a kormányt, s e pontra nézve nem érthetünk egyet Thierryvel, ki Gyejeset gyenge és ingatag jelleműnek, az ellene kitört vallásos lázadásban kislelkűnek és csaknem hittagadónak festi^{3*)}: de ha szellemi látkörét az európai politikai viszonyok fölfogásában szélesebbnek és tisztultabbnak hihetjük is, mint elődeiét, az erkölcsi erő azon nemes fensőségét, melyet egy reformatorban, egy nemzet térítőjében mulhatatlan föltételnek kell tartanunk, benne hasztalan keressük; őt, az emberi méltóságot és az alkotmányos jogokat tisztelni tartozó történelmi bölcsészet ítélő széke előtt az erőszak és zsarnokság vádjától, — melyet írónk közt legelsőbbben s leghatározottabban Kerékgyártó Árpád mondott ki ellene **), — föl nem menthetjük.

Tévedésnek tartanám azért Frankllal az ő korában nemzeztünk aranykorának fölvirradó hajnalát üdvözölni^{5*)}. Az ő huszonöt éves kormánya idejét csak átmeneti korszaknak lehet tekintennünk, melyben az általa bezárt pogány hőskor emlékei és emberei a megalkotandó újabb kor politikai és vallásos eszméivel és képviselőivel keserű küzdelmeket vívtak. E kort, melyben a szabad-

*) Frankl, A magyar nemzet műveltségi állásának vázlatja 389. 390. l.

**) Toldy, A pogány magyarok műveltségi állása a keresztyénység előtt. Új Magyar Múzeum.

*) Thierry, Histoire d'Attila et de ses successeurs, 2. kiad. II. köt. 398. l. ki szerint Gyejcs, ha vágyott is a koronára, azt nem merészelte megérdemelni.

*) Kerékgyártó Árpád, Magyarország művelődésének története I. köt. 228—233. l.

*) Frankl e. h. 390. l.

s ághoz szokott s ősi jogaiból kiforgatott nemzetet a hatalom parancsszavával, a fegyver kényszerével látjuk féken tartva, nézetem szerint helyesebben és találóbban nevezhetnők nemzetünk vas-korának; melynek minden átmeneti korszakkal közös ingoványai-ból, zavaraiból és keserveiből nemzetünket igazi apostola, a valóban nagy államférfü, István alkotó lángesze ragadta ki.

SZABÓ KAROLY.

ERDÉLY,
M A G Y A R O R S Z Á G
KIEGÉSZÍTŐ RÉSZÉ.

JOGTÖRTÉNETI TANÚLMÁNY.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

V. A SZEZENI GYÜLÉS ELŐZMÉNYEI.

A fennálló, szentesített és végrehajtott törvény ellenére hogyan választattak el 1848/9 után az erdélyi részek az anyaországtól, hogyan darabolta fel Bach kormánya magát az anyaországot is, miként kormányozta az így széttagolt részeket: mindenki tudja. A rendszerről, mely e földarabolást végrehajtá, elég annyit említenünk, hogy a birodalom nagy hatalmi állását megrendítette, a bel-erőt megzsibbasztotta, az országot elviselhetlen pénzügyi zavarokba ejtette s roppant állam-adóssággal terhelte, sőt a rövid olaszországi hadjárat alatt és után a birodalom kül-tekintélyén is tetemes csorbákat okozott. Ez állapot tarthatatlansága folytán jelent meg az 1860. oct. 20-ki diploma, melyben ki lön mondva: hogy az absolut hatalommal kormányzás-véget ért; ezután a törvényhozás, a törvények magyarázása, változtatása és megszüntetése a fejedelemmel és néppel közös s „az a magyar sz. koronához tartozó országokban az előbbi alkotmányok értelmében fog történni.”

Azonban a kormány legelső intézkedéseiből látható volt, hogy a rendszer lényeges átalakítása nincs célba véve, csak a név változott, csak hogy a kivített ezentúl nem az absolut hata-

lommal, hanem „alkotmányos formák“ segélyével fogják megkísérteni. E kísérletnek leginkább útjában állt a magyar nemzet rokon érzelmű testvéreinek örökölt alkotmányos jogérzete, szabadságszeretete, ősi intézményeihez való törhetlen ragaszkodása s változni nem tudó, nem akaró elvhűsége. Ez akadályok elhárítása végett feltalálták a „jogeljátszás“ elméletét. De Magyarország még mind nagyobb, erősebb és hatalmasabb volt, 12 évi rendszabályozás után is, hogy sem vele mint egészszel együtt s egy csapással tetszés szerint elbánni lehetett volna. Mindenekelőtt tehát az egygyé lett két országot kellett ismét szétbontani, az erdélyi részeket kellett ismét elszakítani a többi Magyarországtól. Erre legcélszerűbbnek látszott az 1848. évi törvényeket s ezek közt az „unio“-t megtagadni, s ezen kerület visszaszervezését míg csak lehet késleltetni, hogy így a két országrész távol maradjon egymástól. Ez így is történt.

Míg a Királyhágón innen, az octoberi diploma kelete után, b. Vay Miklós magyar udv. kancellár még az nap belépett hivatalába s az alkotmányos közegek visszaállítását azonnal megkezdte: addig az 1848. uniótörvény ellenére ismét fölélesztett külön erdélyi koraltnokság ideiglenes elnöke b. Kemény Ferencz csak dec. 9-én neveztetett ki s a kinevezési rendeletet 15-én kapván, működését csak 1861. január elején kezdhette meg. Míg a Királyhágón innen az alkotmányos hatóságok, bárha csak is az 1848. törvények által eltörölt dicasterialis alakban — új életre ébresztve a királyi helytartótanács ügyködése s a megyei közigazgatás gyorsan megindult: addig gr. Mikó Imre csak dec. 10-én neveztetett ki ideiglenes erdélyi kormányzóvá s a következő január, február és martiusban, —tehát három egész hónapnál hosszabb idő alatt—mind csak üres tisztelegések folytak nála. Míg Pesten a magyar országgyűlés, hová az erdélyi részek nem hívtak meg, 1861. april 6-án már megnyílt, Erdélyben csak e hó 8-án volt az újonnan kinevezett főispánok és székely főtisztek első értekezlete Kolosvárt: gr. Mikó 11-én nyitotta meg az ideiglenesen visszaállított erdélyi királyi főkormányshék első ülését, de ez működését csak 24-én kezdte meg, minthogy a cs. kir. katonai és polgári „Statthaltereien“-N.-Szebenben e hó 23-án szűnt meg.

E húzás-halasztással párhuzamban haladt a nem magyar alkú nemzetiségek, t. i. a szászok és románok különködéseinek már

jó előre megkezdett újabb felszítogatása. Mind ennek daczára eleinte itt-ott örömet gerjesztő módon nyilvánult a testvéri rokonszenv a különböző nemzetiségek között. Ugyanis 1860. aug. 12-én, tehát még az octoberi napok előtt, a „Verein für siebenbürgische Landeskunde“ nevű szász tudományos egyesület évi nagygyűlése levén Beszterczén, a nagyszámmal összesereglett erdélyi szászok, az erdélyi magyar muzeum küldötteit, s több más magyar főurat, tudóst és hazafit nagyszerű ovatiókkal fogadták, Erdélynek Magyarországgal „unio“-ját éltették. Így szintén a segesváriak is, jelesen 48 ottani előkelő értelmes városi polgár, ugyanez év dec. 25-én hazafias és hasonlóan az „unio“ mellett buzgolkodó emlékiratot intézett b. Eötvös Józsefhez, mely adresse-ben elismerték: „hogy a szász nép nemzetisége s vallásos autonómiaja legkevésbbé lehet veszélyezve azon nemzet által, mely az alkotmányt, e mindkettőnek fentartóját, évszázadon át megvédte.“ Így nyilatkoztak a brassóiak is, és a „Kronstädter Zeitung“ lelkesedéssel kezdte védni az alkotmányt s ennek folytán az „unio“-t. A románok részéről sem hiányoztak a hazafias s alkotmányos nyilatkozatok.

Amde máskép akarta Schmerling úr, s a dec. 24-én b. Kemény Ferenczhez intézett kézirat következtében Gyula-Féjervárra 1861. febr. 11-re kitézött—az alkotmányosok által természetesen csak secundum legem és non de lege tanácskozható magántermészetű gyülekezetnek tekintett—conferentia eredményét be sem várva, a g. e. érsek Siulutin és g. n. e. püspök Siaguna vezetése alatt még 1860-ban Bécsben megjelent, helyesebben oda felhívott, nyíltan egész testületileg ugyan el nem fogadott, de azért a két egyházfő személyében dec. 10-én mégis legfelsőbb kihallgatásra bocsátott román küldöttség kezeiből egy kérvény fogadtatott el, mely több román pap és a román értelmiség egy töredéke által a román nemzet nevében volt aláírva s a melyben magoknak külön diplomát kértek, s követelték, hogy a kinevezendő erdélyi udv. kancellár román legyen. E petitio következtében gr. Reichenberg, illetőleg Schmerling lovagtól, a kinevezett erdélyi kancellár b. Kemény tudtán kívül, román gyűlés tarthatására szóbeli engedélyt nyertek*), mely gyűlés a nevezett püspökök meghívása foly-

*) Siaguna az ennek folytán egybehívott gyűlésben erre vonatkozó irott engedély előmutatására felszólítván, azt előmutatni nem tudta.

tán Nagy-Szebenben jan. 13-án az állítólag 20—30 egyénre kiszabott számon messze terjedő, senki által nem választott, s meg nem bízott hivatalnokokból és papokból álló 300 főnyi tömegben gyűlt össze, s a két egyházfő elnöksége alatt, a még alig kilátásba helyezett gyulafejevári conferentia végzése ellen előre már, az ellenvéleményüket elhallgattató modorban, zajos határozatokat hozott, tiltakozott a nem román kanczellár kinevezése, a gyulafejevári conferentia összeállítása, az 1848. törvények és az „unio” ellen; a Bécsben nov. 7-én és dec. 10-én a püspökök által önhatármilag benyújtott két kérvényt magáévá tette, magát a román nemzet jogos képviselőjének, a nemzetet pedig a többi erdélyi nemzetekkel szemben független politikai nemzettel kiáltotta ki. Továbbá a román nemzetnek egyedül nemzettel leendő beczikkelvezetését, az approbatalis törvények eltörlését kérték s a már megnyert hivatali állomásokon kívül többet, sokat kértek. Tett e gyűlés egy, a legközelebb tartandó erdélyi országgyűlés összehívásánál zsinórmértékül szolgálendő halasztási javaslatot is, mely szerint minden nagykorú, census nélkül, választónak volt ajánlva. Egyszersmind nemzeti átok mondatott ki ünnepélyesen, fenyegetőzések kíséretében, minden oly romáura, a ki e gyűlés határozatait föltétlenül nem követné. Végül ismét egy állandó „comité” választatott meg és lön felállítva épen mint 1848-ban.

Elérkezvén febr. 11-ke, a minden tekintetben mérsékelt tagokból összeállított gyula-fejevári conferentia b. Kemény vezetésével megkötve tartva, mely alkalommal a Bécsben már több ízben megjárta cs. kir. finans-procurator, Schmidt Konrád egy, szintén Bécsből hozott octroyált választási törvényjavaslatot hozott szönyegre, de a többség föltétlenül az 1848-ki törvények, s ekként egy külön erdélyi országgyűlés megtartása ellen nyilatkozott, sem ezt, sem a szebeni romángyűlés fennebb említett Leményi Brán cs. kir. tanácsos által felmutatott hason tartalmú választási javaslatot nem vévén tekintetbe. Ez értekezleten a magyar tagok kivétel nélkül az 1848. törvények mellett szólottak, — itt kezdte Dr. Haynald Lajos erdélyi r. k. püspök nagymérvű alkotmányos működését; — a szászok közül Stäbriger besztzercei polgármester, Binder von Biederfels medgyesszéki és b. Konradshaim határozottan mellettök, Schreiber és Trausch felig a törvény, felig az octroy, — Schmidt Konrád és a többi

szász az octroy mellett szónokoltak. A románok közül többen lettek volna hajlandók az 1848-ki törvényekhez csatlakozni, de szembetűnően látszott rajtuk a Szebenben kimondott „nemzeti átok“ hatása; a gyula-fejérvári független gondolkozású g. e. esperes Pap Ágostont pedig Siulutiú érsek éppen az ajtótól útasította el, be sem bocsátva őt a gyűlésbe.

Ez értekezlet után nemsokára közzététetett a Vay és Kemény bárók ellenjegyzése nélkül megjelent február huszonhatodikai patens s ugyanazon napról azonos rendeletek mentek a nevezett két kanczellárhoz, valamint a horvát udv. dicasterium vezetőjéhez Mazarinics-hoz is az iránt, hogy javaslataikat a vezetősök alatt álló országrészeknek, a birodalmi tanácsba leendő képviseltetéséről, sietve tegyék meg, hogy a „reichsrathok“ april 29-én ama gyűlésben megjelenhessenek. Hogy Erdély már ekkor első kísérlet helyéül volt kiválasztva, kitetszik ez a fennebbieken kívül abból is, hogy még csak ama februári rendelet megjelenése után, martius 24-én adatott ki a legfelsőbb rendelet Erdély közigazgatásának újra szervezése iránt; e napon hívaták be az 1849-ben feloszlott kir. főkormányshéek alkotmányosan választott s még élő tagjait, s pótolták ki a hiányzóké helyeit; e napon nevezték ki a magyar megyék főispánjait s a széékely-széék főtisztjeit stb.

A szászok, Bécsben levő közegeikkal folytonos érintkezésben még később szervezkedtek, bevárándók a birodalmi tanácsban felolvasott emlékezetes trónbeszédre adandó válaszfelirat eredményét. Az 1848 előtti hivatalába visszahelyezett szász Comes, Salmen Ferencz, csak april végén érkezett le és csak május folytán tette meg körútját, mely alkalommal mindenütt maga szervezte a királyföldi hatóságokat, még pedig az elavult „regulativum punctumok“ értelmében, csak egy-két román fogadván be a képviselő testületekbe, s alig nevezvén ki közülök négyet a hivatalokba, mi ellen a szebenszéki románok 1861. július 1-jén kérvényt adtak be; de következménye nem lett. A magyar vármegyék, széékely-széék, királyi- és szabadalmazott mezővárosok ellenben az 1848-ban kimondott jogegyenlőség alapján szervezték magokat, s a megyei bizottságokba minden írástudó román fölvettek. Hasonló szellemben és méltányossággal történtek a kinevezések is az udvari korlátnoksághoz, kir. kormányshéekhez,

kir. táblához, a főispáni méltóságokra stb., szóval: mindenütt, hol a magyar befolyás volt irányadó. Hogy a magyarok méltányos eljárása sehol sem talált elismerésre, sőt tény, hogy kivált a bécsi centralistáktól biztatott román burocratiánál még vérmesebb igényeket, sőt kielégíthetlen vágyakat ébresztett, min azonban nem fogunk esodálkozni, ha tudjuk, hogy akkor már meg volt kötve a titkos szerződvény a Bécsben együtt volt román és szász vezetők közt, és el volt már határozva, hogy a szász és román burocratiának egy kézre kell dolgozni; magok a román hivatalnokok már meg levén nyerve, igen keveset törődtek azzal, mennyire elégítik ki a szászok a királyföldi alsóbbrendű románok vagy éppen magának a népek igényeit. Szerveztetvén az alkotmányos mozgalom ellenében a reactio, Szepes és város — ki mondaná meg most hányadikszor — ismét az alkotmányellenes mozgalom élére állt, s még januárban közös tanácskozás végett „bizalmi férfiak“ beküldésére hívta fel a többi szász székeket. Az addig „Siebenbürger Bote“ s a „Hermannstädter Zeitung“ független közlönyöknek nyilvánították magokat, de azért mégis állami subventióval láttatván el, a „Telegraful Român“ nal karöltve kezdtek küzdeni a letűnt rendszer „vívmányai“ mellett.

Alig egypár hó lefolyása alatt, mindjárt az újjászervezkedés küszöbén, mielőtt a magyarság még jóformán nyilatkozhatott, az alkotmányos közegeknek már két kész országgyűlési javaslattal s a Bach-rendszer maradványaival, a megbízott szepesi román és bécsi szász comitékkal, — mindenekfölött pedig a legbuzgóbb erélyt is megzsibbasztó pénztelenséggel kellett küzdenie. Tudni kell ugyanis: hogy a magyar és székely törvényhatóságoknak egy fillér sem adatott rendelkezésükre; a közigazgatás és igazságszolgáltatás, a saját költségökön, nagyrészt ingyen szolgáló tisztviselők önmegtartóztatása által lön folyamatban tartva, elannyira, hogy kilenez havi működés után, a felosztás pillanatában, volt elég megyei és székely-székbeli tisztviselő, ki még egy fillér fizetést sem kapott; — és e törvényhatóságok kebelében, a törvényes rend mégis egy pillanatig sem lön megzavarva, mindamelllett is hogy más részről izgatók jártak keltek, a hegyalján titkos gyűléseket tartottak, repülő körleveleket hordoztak, melyek tetemes kihágásokra, más tulajdonainak felosztására, erdők, veté-

sek pusztítására hívták fel a népet, s némely papok és román magánzók önhatalmilag szolgáltatták az igazságot, peres ügyeket döntöttek el, bíraskodtak, ezáltal a törvényes közegek iránti engedelmesség kötelekeit folyvást lazábbakká tették, a magyar tisztviselőket gyanúsíták: hogy a népet adója nem fizetésére izgatja. Egyedül a nép józan eszének tulajdoníthatni, hogy nagyobb mérvű rendetlenségek nem történtek. Az izgatásnak azonban nem maradtak el keserű gyümölcsei.

Leggyakoribbak voltak a folytonos pénzgyűjtések, Bécsbe járó küldöttségek úti-költségeinek fedezésére, mikkel a különben is eléggé zaklatott földnépét háborgatták. Martius 21-én ismét gyűlésre nyert engedélyt b. Siaguna a román nép irodalmi, iparos és gazdasági művelődésének előmozdítása czéljából; de a melyet ismét inkább politikai tervek előkészítésére használtak. Junius 27-én a szebeni román comité küldöttei ismét Bécsben voltak s egy 300 tagból álló „nemzeti congressus“ engedélyezéseért folyamodtak; majd ismét 1861. augusztus elején három comité-küldött járt fent Bécsben.

Daczára mindezeknek a magyar és székely megyei és városi hatóságok állhatatosan megmaradtak a mérséklet és törvényesség útján, az 1848-ki vívmányok mellett az összes nép érdekében nemzetiségi és vallási különbség nélkül, az „unio“ mellett pedig az egyetemes magyar alkotmányosság érdekében, ismételt felhívásokat intéztek a trón és magyar képviselőházhoz s az erdélyi részek követeinek a pesti országgyűlésre meghívását szorgalmazták, mindennekfölött pedig sz. István országa területének épsége, s a magyar alkotmány fentartása mellett nyilatkoztak. Ez volt bűnök, mit megbocsátni nem akartak a centralisták. Magát a magyar országgyűlést, hova két székelyszék: Udvarhely és Háromszék követeit megválasztotta és el is küldötte, de a kiket ott el nem fogadhattak, — eloszlatták, mert az erdélyi követek nélkül csakának, törvényhozásra, egyezkedésre képtelennek sőt illetéktelennek nyilvánította magát s a nemzet jogainak tetteleges elismerését erőlyesen sürgette. Mihelyt beállott Királyhágón innen a „provisorium“, megkezdődött tehát a februári patens részletenkénti kivitele s ezzel az erdélyi részeknek a birodalmi tanácsba beerötetése.

Az augusztus 1-jén tartott miniszteri tanácsban sürgettetvén az erdélyi országgyűlés ügye: b. K e m é n y rendeletet kapott, hogy erre vonatkozó javaslatait augusztus 10-ig terjeszsze elő. Szeptember 9-ig meg is érték a dolgok annyira, hogy az ekkor ismételt miniszteri tanácskozásban b. K e m é n y nek az 1791: 11. t. cz. alapján beadott javaslata már Schmerling lovag merőben az octroyra fektetett választási programjával találkozott és volt vita tárgya. S c h m e r l i n g győzött, b. K e m é n y pedig 19-én beadta lemondását s e n a p o n a kanczellária vezetése az első udvari tanácsosra bízván, kiadatott ama leirat, mely az erdélyi külön „d i a e t a“-t nov. 4-re Gyula-Fejérvárra hívta össze. E leiratra az erdélyi kir. kormányzék october 3-ról kelt nevezetes föliratában hivatkozva a gyula-fejérvári conferentia véleményére, az octroyálás lehetőségét merőben kirekesztő hazai törvényekre, különösen ezek közt a legutolsó t. i. az 1848. s az Erdélyben egybehivandó külön országgyűlés megtartása iránt czélba vett intézkedések megszüntetését kérte, előadván: „hogy az 1791: 6. t. cz. tanúbizonysága szerint Erdély I. Lipótot és utódait úgy fogadta el államszerződésileg fejedelméül, mint Magyarország törvényes királyait, a törvényes következés rendje a fiágon itt is a magyarországi 1687: 2. és 3. t. cz. nyomán volt megállapítva és az a nőágra is a hasonlóan magyarországi 1723-ki törvény értelmében terjesztetett ki, s ezekhez képest határozottan megállapíttatott, hogy az osztrák házból való uralkodók Erdélyt nem másképp, hanem mint Magyarország törvényes királyai, s mint Magyarország sz. koronájához tartozót az uralkodásnak s öröklésnek Magyarországgal ugyanazonos jogán bírhatják; és mint semmi más országnak alája nem vetett, törvényesen megerősített saját törvényei és alkotmánya, nem pedig a többi örökös tartományok módjára kormányozhatják az 1744: 3. t. cz. által elfogadott *pragmatica sanctio* szerint, a többi országokkal és tartományokkal való kapocs csupán az uralkodó személyének ugyanazonosságában, az együttes birtoklásban és közös védelemben határozódván. E szerint Erdély a magyar sz. korona birodalmának kiegészítő része lévén, ezen államszerződésileg, törvények s fejedelmi eskük által szentesített szoros kapcsolat még akkor sem bontathatnék fel, ha föltéve, de meg nem engedve, az 1848: 1. t. cz. elenyészettnek tekintethetnék, Erdélynek, mint a magyar koronához tartozó résznek, a többi örökös tartományoknak alá nem

rendelt alkotmányos függetlensége annál inkább fenn kellene hogy álljon, mivel ő felsége a fölötte való uralkodásra csak úgy van feljogosítva, mint Magyarország királya, s még akkor sem létezhetne törvényesen s alkotmányosan oly állapot, mely szerint csak uralkodói teljhatalom váljék magává a törvények forrásává, mert: az 1791: 7. t. cz. szerint a törvényhozási hatalom a fejedelem és országgal közös, az ugyanez évi 8. t. cz. értelmében pedig Erdély patensekkel nem kormányoztathatik.“ Felhossa továbbá a felirat: „hogy az erdélyi fejedelemnek előbb Magyarország törvényes királyává kell lenni, minek elmaradhatlan kelléke az ünnepélyes koronázás, csak mint ilyen lépett fel II. Lipót, I. Ferencz és V. Ferdinánd s tartott országgyűlést Erdélyben, újjították meg az I. Lipóttal kötött, Diploma néven ismert, kétoldalú kölcsönös államszerződést, esküdtek meg a törvények szentül megtartására, s csak ily előzmények után tette le az ország is a hódolati esküt. Azonban az 1848: 1. t. cz. folytán létesült „unio“ következtében külön erdélyi országgyűlést tartani törvényesen többé nem lehet, miután a jogilag még mind fennálló „unio-törvény“, a törvényesen összehívott és megtartott magyar és erdélyi országgyűlések közbejöttével s a törvényesen koronázott magyar király s ennél fogva egyzersmind erdélyi nagy fejedelem két rendbeli szentesítésével a magyar sz. korona jogán, melyhez Erdély különben is tartozik, létesült oly államszerződést képez, mely csakis a szerződő felek és Magyarország koronás királya együttes közbejöttével bontathatnék fel, vagy módosíthatatnék. Egy, a szándékolts és se az 1848. se az azelőtti törvényekkel meg nem egyező módon összehívandó országgyűlés, annak se létesülése, se összealkotása törvényen nem alapulván, valamint nem volna képes a felmerülő kérdéseket megnyugtatólag megoldani, úgy már létezése is törvénytelen levén, ha szintén megalakúlhatna s magát — föltéve, de el nem ismerve — illetékesnek nyilvánítaná is; a csakis törvényes országgyűlést illető törvényhozást, érvényesen, törvényesen és jogosan nem gyakorolhatná, s végzése, ha ilyeneket mégis hozna, kétségtelenül érvénytelenek, törvénytelenek, kötelező erővel nem bírhatók fognának lenni, és így egy oly országgyűlés a megnyugtató, a törvényes rend és állapot megszilárdítása helyett, a legkárosabb következtetésű és a legkedvetlenebb vitatárgyak halmazát szükség és ok nélkül szaporítaná.“

A fölírat végezetül még egy pillantást vet a czélba vett censusra, melybe a más helyütt nem létező magas főadó is belefoglaltatik, s ebből azon rendkívüli aránytalanság ered: „hogy midőn egy 8 osztr. forint egyenes adón alapuló oly census szerint, melybe a nevezett főadó belefoglalva nincs, a választók száma, a volt kiváltságosokat és jogosultakat is beleértve, mintegy 15,000 fogna lenni, az alkalmazni szándékolt census szerint ellenben e szám 160,000-en is felül emelkednék, s ez által a volt jogosultak és egyéb érdekek, a helyes monarchiai országlási elvek szerint, nem mellőzhető s meg nem semmisíthető jogos befolyása, a bujtogatók és izgatók által a legkönnyebben félrevezethető, értetlen, nyers tömegnek lenne prédául kitéve; „valóban—mond a felirat—megdőbbenve kell rá gondolnunk azon indokokra, melyek felséged kormányát arra bírhatták, hogy e haza nyugalma ily rendszabály életbe léptetésével kockákára tegye, s midőn felséged más tartományaiban a nép, különösen a nagy tömeg érdekei, ily kedvezésben éppen nem részesülnek, s az országgyűlések inkább a vagyon, értelmiség, ipar és kereskedelem túlnyomó befolyásának biztosításával szerveztettek, megfoghatatlannak tűnik föl felséged kormányának azon eljárása, mely szerint e jobbra érdemes hazában éppen ellenkező elvek intéztetnek keresztül vitetni“ *).

Ez alkalommal még hallottunk némi alkotmányos fölszólalást és tiltakozást az octroy ellen, román és szász polgártársaink soraiból. Ugyanis Dunka Pál, Aldulian János és Lázár Sándor kormányzéki tanácsosok, a nevezett felirat mellé beadott külön véleményökben megismerték „hogy az országgyűlés összehívását elrendelő kir. leirat csaknem egész tartalma octroyálva van, s mind az 1848-ki, mind az azelőtt fennállott alkotmányos, annyi biztosító okiratok és esküvel megerősített, államjogi törvényekkel ellenmondásban áll; hogy ily eltérés alkotmányos törvényeink föl a haza népességének alkotmányosan érző és gondolkozó minden osztályánál, nyelv- és nemzetiség különbség nélkül, s általában az egész országban a legnagyobb ellenszenvet költi fel, annyira, hogy valószínű, mikép ő felségének atyai legmagasb szándoka, a különböző nem-

*) Lásd e jeles fölírat teljes szövegét a „Magyarország“ című politikai lap 1861: 250. számában.

zetiségeket boldog jövőnek viinni elébe, s a dynastia legmagasabb trónját a fenyegető veszélyek ellen megerősíteni, nem csak meghíúsítottatik, sőt új bonyodalmakba keveredhetünk, a melyek az ingerült kedélyeket nem egységre, hanem a haza és összes birodalom kárára, csak nagyobb ingerültségre vezethetik.“ A nevezett kormányszéki tanácsosok elismerték továbbá azt is: „hogy a román nemzetnek nincs, nem lehet érdekében octroyált törvényeket óhajtani, melyek hazánk államjogi törvényeinek alap-oszlopait feldőntve s megsemmisítve, egyszersmind az alkotmányos szabadságot és függetlenséget tönkre teszik“; — végül elismerték: „hogy a román nemzet épenséggel nem akarja a fennállott alkotmányt magától eldobni s annak csak romjait alkalmazni magára, sőt azon tagadhatlan igazságnak hódol, hogy alkotmányos úton hozott kétoldalú szerződéseken alapuló törvények semmi más úton, csak országgyűlésen változtathatók meg“ stb. A három kormányszéki román tanácsos helyeselte a fölíratot, csak azt kívánták, hogy a míg arra az előbbi rendeletet kétségtelenül visszavonó ellenparancs nem jő, a fennebbi felszólamlás által az országgyűlés összehívására szükséges lépések ne halasztassanak el. Schmidt Konrád ellenben, ki már ekkor a centralisták zászlóihoz szegődött, egy más külön véleményben merőben ellene volt a felírásnak, miután az „résztint az 1848-ki túlszárnyalt képviseleti rendszerre, résztint az országnak régibb alkotmányos törvényeire támaszkodik“; kimondá azt is: „hogy, miután az 1848-ki év rendszere a forradalom által tönkre ment, és az erre következett 12 évi önkényszerű kormányzás alkotmányos jogfolytonosságunkat szétszakgatta, nem marad egyéb választás, mint az october 20-ki diplomához csatlakozni, vagy az absolutismushoz visszatérni.“ De figyelemre méltó, mit mondott még akkor a „Kronstädter Ztg.“ E lap egyik külön erdélyi országgyűlésről értekező cikkében úgy vélekedett: „hogy, ha a magyar s ezzel már régóta szorosan egyesült székely nemzet megmarad azon több ízben nyilvánított szándéka mellett, hogy ez országgyűlésre, mint az általuk tényleg létezőnek ismert unióval s a törvényességgel ellentétben állóra követeket nem küld; ha hozzájuk csatlakozik azon, habár kicsiny (?), de tagadhatlanul létező párt a szász és román nemzetből, mely párt 1848-ban az unio elhatározásához

önkényt járult: úgy Erdélynek nincs többé országgyűlése, csak egy csonka, nyomorék testülete, melynél hiányzik az erő és élet, a részére jutott nehéz feladat megoldásához. Egy ily országgyűléstől, ugymond, nem csak legfontosabb életkérdéseink megoldását, nem csak a nemzetiségek egyetértését nem várhatjuk, sőt inkább annál nagyobb s lassanként kiegyenlíthetlenebbé váló bonyodalmakra s a benső meghasonlás naponként tátongóbbá leendő örvényére számíthatunk. Ily eredményre levén tehát kilátásunk, nem tartózkodunk kimondani, hogy: „inkább semmi országgyűlés, mint oly gyűlekezet, mely mögött a nemzetiségek a kiengesztelődés palomágya helyett, kezökben vérrel és karddal lépnek fel egymás ellen!”

Azonban a centralista kormány, a nem magyar ajkú nemzetiségek közt, a fennebbiekből is láthatólag, csakugyan létező ellenvélemény szabad nyilvánulását, már akkor minden áron akadályozni akarván, Bécsben és ez országrészben rendelkezésére álló eszközeit a fennálló alkotmányos kormányhatóságok tekintélyének megdöntésére irányozta. E végre a királyi kormányszéknek az országgyűlés tárgyában october 3-án tett felterjesztése s főleg a három román tanácsos különvéleménye ellen, sorompóba léptette a nagy-szebeni állandó román comité legfelsőbb helyre intézett felterjesztését, pótléklul az újonc ostromált Naszódvidék község-egyetemének lehető ildomtalan modorban szerkesztett feliratával, melyben az érdekelt három tanácsos rögtöni elbocsátása követeltetett, mint-hogy ők nagyszebeni „esküjőkről” s a „nemzeti átokról” megfélemedtek. Mintegy ezek nyomában járt az ideiglenes korlátnokság 1861. oct. 22-ki, a kormányszékhez intézett rendelete, melyben az országgyűlés egybehívásához megkívántató előkészületek megtétele, jelesen a magyar vármegyékben és vidékekben, valamint a székely székekben, és csak is ezekben a cs. királyi adóhivatalokkal egyetértve, minden oly egyén összeíratni rendeltetett, kire az adóajztromok szerint minden névvel nevezendő egyenes adókban 8 o. é. forint van kivetve. Az 1848 előtt nem jogosultakat külön jegyzékbe kelle foglalni, hogy fenn a választók száma felől tájékoztatást nyerhessenek. Alapul az 1857-ki népszámlálás szolgálandott, s minden vármegye 60,000 lélek után két követet, minden további 30,000 után ismét egy követet küldene. Véleményt kértek a kormányszéktől arra nézve: vajjon törvényhatóságoként közgyűléseken, mint régen, vagy pedig

választó kerületenként választassanak-e a követek, s utóbbi esetben a kormányzókra bízott, a választó kerületeket 30,000 lélek szám szerint, úgy azok főhelyeit is, kijelölni. Végül meghagyatott, rendelkezék Gyula-Fejérvárt az országgyűlési terem és követi szállások berendezéséről. A kormányzók az összeírást, mint az illetékes törvényhozás tájékoztására is hasznost, elrendelte; de egyúttal az october 3-ki felirat értelmében ismét felterjesztést tett, ragaszkodván abban kifejtett nézeteihez. Ugyanekkor remonstrált a fennérített rendelet azon része ellen is, mely az alacsony census által az éretlen tömeggel akarja az értelmiséget paralizálni. Ez főként a magyar intelligencia ellen intézett lépés volt. A kormányzói felirat mellékletét képezte két román tanácsos ellenvéleménye is, melyben ezek a census aránytalanságát s a szászoknak kedvező eljárás egyoldalúságát fejtették fel. A választókerületek alakítására nézve megjegyezte végre a kormányzók, hogy az 1848: 2. t. cz. 8. §. az illető törvényhatóságokra bízta ezek kijelölését és rendezését.

E közben egy, october 22-én kelt korlátnoki rendelvény által meghagyatván a kormányzóknek, hogy az „unio“-ról szóló 1848: 1. t. czikkre vonatkozó minden irományokat, nemkülönben ezen törvénycikknek az országgyűlésen, úgy az egész országban történt kihirdetését illető minden adatokat a kormányzók levéltárából mentől előbb küldje fel: a kormányzók nov. 25-én kelt feliratában lelkiismeretes részletességgel elősorolta az „unio törvény“ keletkezésének s megtörtént fogamatba vételének történetét, elmondván: „hogy V. Ferdinánd koronás magyar király a pozsonyi 1847/8: 7. t. cz. által Magyarország és Erdély egyesítését már előre szentesítette; ennek fogamatosítására az erdélyi országgyűlést april 29-én 2519. udv. sz. alatt kelt kir. leiratával május 5. napjára Kolosvárra maga hívta össze; az „unio“-t a királyi előterjesztések 3. pontjában maga kezdeményezte, miután az erdélyi országgyűlés az 1847. nov. 23-ki feliratban ebbeli óhaját már kifejezte volt“; — elősorolja: „hogy nevezett királyunk Insbruckból ugyancsak april 29-én kelt kézírata által István főherczeg magyarországi nádor és kir. helytartó hatóságát Erdélyre is kiterjesztvén, rendelte, hogy nevezett nádor és kir. helytartó rendeletei ép azon engedelmisséggel és pontossággal teljesítessenek, mintha ő felsége saját neve alatt keltek volna; hogy a fen-

nebbiek szerint megnyílt kolosvári országgyűlés az Erdély és Magyarország egyesüléséről szóló fennebb idézett magyarországi törvényezikket közértelemmel, a nemes szász nemzet képviselőinek is nyilvános s a jegyzőkönyvbe saját kívánatukra beiktatott beleegyezésükkel elfogadta, s azt egész terjedelmében magáévá tette, s Magyarország és Erdély egygyé alakulásáról szóló törvényezikket alkotott, s azt, valamint Erdélynek a legközelebbi közös hongyülésre küldendő követek népképviselőt alapjáni választásáról hozott 2. t. cikket királyi megerősítés végett fölterjesztette. A kir. kormánysszék, a megerősítés reményében, a népképviselők választására nézve a szükséges előintézkedéseket megtette, ő felsége a nevezett 1. t. cikket megerősítette, sőt azt másodszori felküldés után ünnepélyes alakban is szentesítette, s teljesezésbe vételét elrendelte, minek folytán valóban foganatba is vétetett; a 2. t. cz. szentesítésére pedig István, Magyarország nádora ő fenségét meghatalmazta. A megerősített és szentesített törvényezikkek a 13. országos ülésben ki lönek hirdetve, s a kormánysszék meghagyta a törvényhatóságoknak, hogy ama t. cikkek alapján a közös hongyülésre a követválasztásokat haladéktalanul tegyék meg, mely törvényhatóságok a jul. 2-ára Pestre hívott országgyűlésre, István nádor és kir. helytartó által is, maga rendén meghívtak. Ezek szerint a Magyarország és Erdély egyesítése iránti törvény érvénybe lépttnek s maga az egyesülés megtörténtnek és bevégzett ténynek tekintetett mind ő felsége, mind a kormány, mind pedig a törvényhatóságok által. Ő felsége ugyanis némely szászok s a balázsfalvi romángyűlés küldöttei előterjesztésére adott kir. válaszában Erdélynek Magyarországgal való egybekapcsoltatását, az országgyűlésnek v a l a m e n y n y i szász követ hozzájárulásával hozott egyhangú határozata s a kir. megerősítés által, már megtörténtnek méltóztatott kijelenteni, és a Pestre jul. 2-ára összehívott országgyűléshez küldött kir. leiratait, mint a Magyar- és vele egyesült Erdélyország gyűléséhez intézte. A nádor s a m. miniszterium hatósága Erdélyre is kiterjesztetvén, ez az országgyűlést szintén a megtörtént egyesülés alapján üdvözli, a magyar belügyminiszter pedig, az erdélyi törvényhatóságokhoz kibocsátott köriratában, Erdély kormányának ő felsége nevébeni átvételét tudatta. A nádor kir. helytartó az erdélyi megyékben főispánokat nevezett ki, az erdélyi udv. kan-

czellária működését megszüntette, azon okból, mert a „két ország, a két törvényhozás, a két végrehajtó hatalom egygyé olvadt.” Erdélyben a követválasztások megtörténtek, sőt a szász követek egy emlékiratban a Magyarországgal egyesülésnek a szászok beleegyezésével történt létrejöttét kiemelve, már azt kérték, hogy a szász nemzet kívánatai az illető bizottmány által a magyar hongyülés elébe terjesztessenek, s midőn az országgyűlés ezen emlékiratot oly meghagyással útasította az unio-bizottmányhoz, hogy ezen nyilatkozat alapján a miniszterium által egy törvényjavaslat terjesztessék a közelebbi közös törvényhozás elé, a szász törvényhatósági követek hálás köszönetüket iktattatták a jegyzőkönyvbe.

Végül előadja a felirat: „hogy ő felsége a jul. 11-én kelt kir. leiratával, minthogy ő felsége egyfelől az egyesülésről alkotott s kegyelmesen helybenhagyott törvényczikket szokott modorban legfelsőbb aláírásával már szentesítette, másfelől pedig Magyarországnak közgyűlését, hol ezután Erdély képviselői is részt fogtak venni, megrendelte, annakokáért az erdélyi országgyűlést, mihelyt a fennebb érdekelt kegyelmes szentesítés törvénynyé vált, Erdély és Magyarország egybecsatolását megalapító törvényczikk körében kihirdettetett, azonnal és rögtön megszüntetni, eloszlatni határozni méltóztatott. Minekfolytán ő felsége teljhatalmú kir. biztosa a nevezett erdélyi országgyűlést berekesztette, ezt az utolsó erdélyi hongyülés bezárásának jelentvén ki *).“

Egyelőre Rosenfeld Lajos cs. kir. miniszteri osztályfőnököt, később Mocsonyi Andrást emlegették b. Kemény utódául, míg végre Nádasdy Ferencz gróf a néhai Bach-miniszterium tagja bízott meg az erdélyi udv. kancellária ideiglenes vezetésével. Ez volt a felelet a kir. kormányzék october 3-ki alkotmányhü tanácsára. Az újonnan kinevezett korlátnok, a ki megígérte volt, hogy Erdélyt minden áron, bárminő eszközökkel beviszi a reichsrathba, azonnal munkához fogott, táviratilag fölhívta gr. Mikót, b. Salment, a szász comest, Schmid Konrádot, oda siettek Siulutin érsek és Siaguna püspök is. November 14-én már nagy tanácskozás tartatott az erdélyi udv. kancelláriánál.

*) Lásd e jeles föliratot a „Magyarország“ czimű lap 1862: 29. számában.

A kormányzatban bekövetkezett változások s még inkább a célba vett irány következtében gr. Mikó Imre nov. 21-én kormányzói állásáról lemondván, ugyan e hó 28-án az erdélyi királyi kormányzék ideiglenes vezetésével cs. kir. altábornagy gróf Folliot de Crenneville Lajos bízott meg, a ki dec. 7-én az ügyek vezetését át is vette; gr. Mikó pedig e napon a kormányzékától búcsút vett. Ezt követték más kinevezések is nov. 18-án. Salmen Ferenczet az udvari kancelláriához osztották be, helyébe állítva az erélyesebb Schmidt Konrádot, bár a szász ispánság csak törvényes választás útján tölthető be. December 12-én a királyi kormányzékhoz két alelnök nevezetik; ez állomások Erdély alkotmányában teljesen ismeretlenek valának. A kormányzék alkotmányos alakjából ki lön véve, midőn közigazgatási és törvénykezési két külön tanácsesá lön átalakítva, hogy annál több ambítiót lehessen kielégíteni; a pillanatra fölélesztett alkotmány és a jogilag fennálló unio mellett buzgolkodó r. kat. püspök Dr. Haynald Lajos a kormányzék tanácskozásaiban való részvételtől eltiltatott, a nem magyar lapoknak ellenben tág tér lön engedve a magyar nemzet és alkotmányellenes discussiókra és több ehhez hasonló intézkedések foganatosítottak, szóval: minden mozgásba hozott, hogy miután a „reichsrath“-ba-menetel Pesten nem sikerült, Kolosvár vagy Nagy-Szebenen át lehessen oda eljutni. És lön Erdélyben is provisorium, s a hazai törvények által rövid időre kiszorított osztrák törvénykönyv és perlekedési rendszer ismét behozatott.

Az új erdélyi kancellár erélyesen folytatja működését. 1861. nov. 28-ki kategorikus rendeletével megparancsolja a kormányzéknek: hogy az 1848-ki alapon szervezett magyar megyei és székes székek bizottmányait azonnal oszlattassa fel, a nélkül, hogy azoknak egy bezáró gyűlés megtartása megengedtetnék; azon főispánok, főkapitányok és főbírák, kik föltétlen készségüket nem nyilvánítkák az iránt, hogy a rájuk bízott törvényhatóságokat a legf. határozatok érzelmében fogják alakítani és kormányozni s a kiszabott esküt azonnal le nem teszik, elmozdítandók, és más, alkalmasabbakkal pótlándók; a feloszlott bizottmányok által választott tisztviselők csak addig hagyandók meg ideiglenesen hivatalaikban, míg a felsőbb rendeletek alapján alkotandó új id. bizottmányok által mások választathatnak; ha azok magok visszalépnek,

vagy a kormány rendeleteinek engedelmeskedni vonakodnának, vagy ha a megyei előljáró azokat más okból is eltávolítandóknak tartja: tegyen helyökbé másokat. Ugyan e korlátnoki rendeletben meg lőn érintve, hogy a megyei bizottmányok újonnan fognak szerveztetni, a nagy földbirtok, vidéki községek s az ipart és kereskedést képviselő városok és mezővárosok küldötteiből. Végül intézkedések tétettek a törvényhatóságokban arra is, hogy az osztrák törvények és szerkezet szellemében bureaueratikus törvény-székek rendeztessenek be, s meg lőn hagyva, hogy hivatalokra csak olyan egyének neveztessenek ki, a kik compromittálva ninesenek stb. A kormánysszék t ö b b s é g e ezek következtében ismét felirt a felséghez, azon alkotmányos elvből indulva ki, „hogy a kormánysszék, a hazai törvények értelmében, nem csak végrehajtó bureaueratikus közeg, hanem tanácskozó és tanácsadó testület is; a fejedelem tanácsa, melynek egyik fő hivatása a haza alkotmánya és sarkalatos közjogi törvényeinek fentartása felett örködni és nem csak jogosítva, de kötelezve is van, ez irányban is aggodalmait a trón elébe juttatni: minélfogva fontosabb rendszabályok kibocsátásakor véleményének meghallgatása alkotmányosan nem mellőzhető.“ 1861. dec. 17-ki feliratában tehát előadta a kormánysszék: „hogy ezen rendeletek az ő mellőzésével, meghallgatása nélkül adattak ki; hogy Erdélyben a létező higgadt hangulatnál fogva az által minden eddigi alkotmányos szervezet semmivé tétetik, minden felforgattatik s oly ellenkező irány tüzetik ki, minélfogva az alkotmányos jogfogalmak szerinti kiegyenlítés lehetlenné válik; a kilátásba helyezett bizottmányok nem alapúlnak a törvényen; a főispánoktól és főtisztoktól olyak követeltetnek, s rájuk oly teljhatalmú teendők ruháztatnak, melyek eddigi törvényes állásukkal s a törvényhatóságok alkotmányos autonómiájával összefüggésben levő eddigi hatáskörüikkel meg nem egyeztethetők; Erdélyben az állam és lakosság bátorsága nines veszélyeztetve, nines tehát szükség a Maros-Vásárhelyt felállított törvényellenes, bünyfenyítő külön törvénysszékre s erre a magyar törvényhatóságok különböző nemzetiségű lakosai méltó okot bizonyára nem szolgáltatattak; a czélba vett intézkedések foganatosítása bizalmatlanságot és keserű érzést fog szülni, s miután egyébiránt ellenszegüléstől egyáltalában tartani nem lehet, a lakosság békés hangulatánál fogva, egy oly állapot előidézethetik ugyan, melyre tényleges félrevonulás és leg-

teljesebb csend legyen, de megnyugvást eszközölni képesek nem leendenek.“ Záradékul, miután a provisorium minden egyes rendelkezésének törvénytelenységét s tarthatlanságát kimutatta, a kormányzék kéri a felséget: „hogy ama rendelvények foganatosságát mellőzve, a dolgok folyamának azon rendjét, mely az alkotmányossággal és törvényekkel megegyezik, s egyszersmind a kiegyenlítést is remélhetőleg eszközölheti, fentartani méltóztassék.“ E tekintetben megjegyzendő még: hogy a kormányzék illető ülésében e fölrirat, a még meglevő alkotmányos tanácsosok többlete által elfogadtatott s fel is küldetett; de eredménye nem lön. A provisoriumot illető rendelvények a szász és román tanácsosok s a két új alelnök támogatása folytán kiadattak, azonban az erre vonatkozó körrendeletet az indítványozó szász tanácsos írta meg, miután a feliratot előadó magyar tanácsos annak elkészítését magától elutasította.

E fölterjesztés után két nappal — dec. 19-én — az ideiglenes kormányzék elnökség foganatba vette a nov. 28-ki kanczelláriai rendeletet az alkotmányos megyei- és székely-széki bizottmányok, a magyar és székely elem, — alkotmányos helyhatósági életének még fennálló védbástyái — zárulás nélkül fel lőnek osztatva, hogy ekképen a magyar elem minden befolyástól megfosztathassék. Az így felosztott bizottmányok helyére, autonom hatáskör nélküli testületet állítottak: 1) a kormány által kinevezendő nagy-birtok tulajdonosaiból, 2) a nagy-birtok választott képviselőiből, 3) a választó rendszabályban megnevezett városok és mezővárosok s iparüző helységek képviselőiből, 4) a többi községek választott képviselőiből, végre 5) az ipar- és kereskedelem képviselőiből, kiket az ipar-kamarák neveztek ki. A három első és az utolsó osztályban a magyar elem többé-kevesbé túlnyomó volt, míg a negyedik osztálybeli tagok többnyire a románok közül vétettek. A két nemzetiség közti „egyensúly“ helyreállítása végett a különböző osztálybeli képviselők úgy arányosítottak, hogy az elhatározó befolyás a burocracia kezében maradjon, a megyei tisztviselők a nevezett bizottmányokban üléssel és szavazattal ruháztattak fel, s minden hatalom a gyűlés elnökévé nevezett helyhatósági előjárók (administratorok) kezébe tétetett le, ezek a tagoktól a szólás jogát elvonhatták, bármely indítvány megpendítését megakadályozhatták, sőt a gyűlést is feloszlathatták, ha

oly dolgok vitatásába bocsátkoznék, a melyek szellőztetését a kormány megengedni nem akarta. A székelyföldön nem sok eredménye lett a kormány e politikájának, miután ott a román elem merőben hiányzott s a független állású bizottmányi képviselők el-
lensúlyozására szükséges hivatalnokok sem léteztek elegendő számmal. A magyar municipalis élet másik gyű-pontja, a szabad kir. városok nép-képviseleti alapon választott alkotmányos bizottmányai, szintén fel lettek oszlatva, s helyökbe az 1848 előtti centumviratusok még élő tagjaiból s némely másokból alakított testület állíttatott, azonban az idegen elem igen csekély levén, az alkotmányellenes cselekmények lábra-kapásától nem volt mit tartani. Még mielőtt e rendszabályok teljesen életbe léptek, az alkotmányos érzelmű kormányzékeni tanácsosok, valamint a főispánok és főtisztok, is visszaléptek, helyökbe octroyált tanácsosok és administratorok foglalták el; leléptek a tisztségek is, mignem a független hazafiaktól egészen pusztá lett a közügyek tere. A kormányzékenél s a megyékben, a közigazgatásnál úgy, mint a buroaucratikus alapon szervezett törvényszékeknél, mind több román nyert hivatalt, és ez időponttól fogva nem csak a közjogi nagy kérdések döntettek el alkotmányellenes irányban, hanem ott, a hol a román tisztok befolyása túlsúlyra vergődött, minden a magyar elemet és birtokos osztályt érdeklő magán birtok-viszonyokat illető ügyek is, többnyire ennek hátrányára lőnek elintézve; sőt itt-ott az alsó román néposztály birtokháborító communistikus garázdálkodása is elnézésre talált.

A nevezett 1861. nov. 28-ki rendelet megjelenése s az octroyált megyék berendezése után azonban még tíz egész hónapig várt a kormány, míg az új szervezet életrevalóságát — miről önmaga is kételkedett — megkísérlette. Az első bizottmányi ülések 1862. sept. 26-ra és ekkor is csak kísérletképen, nem minden megyében és székely székben, lőnek megtartva. A megyékben azon kevés bizottmányok, melyekben a román elem volt túlsúlyban, örömmel fogadták a dolgok új rendét s köszönő feliratokat intéztek a felséghez. A bizottmányok többsége azonban, melyekbe a magyar elem csak eszélyességéből, nehogy a kormány a kilépő tagok helyébe meghivandó tagokkal az adó-kulcs fokozatán mind alább szálljon s végre azokat is román birtoktalanokkal töltsse el, mindig jogfentartás és óvástétel mellett léptek be s határozottan

a törvény és alkotmány mellett nyilatkoztak és a provisorium megszüntetése s a törvényes állapot visszaállítása érdekében irtak fel, de tisztújításra vagy bárminő közjogi határozatok hozatalára rábirhatók nem valának. Legtöbb alapossággal s egyszersmind határozottsággal volt szerkesztve a belső-szolnokmegyei bizottmány felirata. E bizottmányi ülések után ismét nagyobb szünetidő állt be. A legközelebbi illetén ülések 1863. mártius utolsó napjain, és pedig, hogy a magyar alkotmányos párt ereje annál inkább elforgácsolódjék, minden megyében és székely-székekben egyazon napon lettek megtartva. A kormány felhasználta a b.-szolnoki feliratot, hogy az arra adott válaszbán centralistikus eljárása melletti változatlan megmaradását kinyilatkoztassa. A románok, hol többségben voltak, ismét hála nyilatkozatokat szerkesztettek, a bizottmányok nagy többsége azonban ismét határozottan a kor mány czélzatai ellen szólalt fel.

A mi ekkép másfél év lefolyása alatt történt, az mind csak előkészület volt az erdélyi országgyűlés összehívására. Mintán azonban a megyei és székely-székbeli bizottmányok változhatlan elvül tüzték volt ki, nem venni részt semmiben, mi a haza alkotmányának önkéntes megsértését foglalná magában, más közegeket kelle működtetni s ezekkel kérelmeztetni azt a törvénytelen országgyűlést. E két tényező a szász nemzeti egyetem s a román congressus vala.

Az úgynevezett szász nemzeti egyetem *) nov. 20-ra gyors postán összehivatván, a „Hermanstädter Zeitung“ e hó 28-án már indítványozta, hogy az állam-miniszterium szólítsa fel a nevezett egyetemet: küldjön követeket a birodalmi tanácsba, az újonnan octroyált ideiglenes comes pedig december 14-ki beköszöntő beszédében szintén tartózkodás nélkül kimondta, hogy ő eddig választás útján betöltetni szokott hivatalát csak azért fogadta el: hogy a jog-egyenlőség Erdélyben még ki nem vitt (?) elvét, különösen a románokra nézve, erélyesen foganatosítani segítse, s Erdély csatlakozását az osztrák össz-

---

*) A királyföldi törvényhatóságok gyűlése „Universitas Saxonum“ mely a nevezett törvényhatóságok két-két, rendszeren hivatalnokokból választott — követéből szokott alakulni, évenként összeül N.-Szebenben, de de csak mint másod-bírósaú forum szokott az elébe vitt perekben itélni.

államhoz esz közölje. Ezek folytán a szász universitás, mely tulajdonkép Erdély 954 □ mérföldnyi területéből alig 145 □ mérföldet, két milliót megközelítő népességéből alig 180,000 szász lelket képvisel, a „Királyföld“-et „Saxenland“-dá s önmagát országgyűléssé proclamálván, hét tagból álló bizottmányt nevezett ki s azt egész Erdélyre nézve érvényesítendő, sőt az egyetemes magyar királyság területi épségének megbontására czélzó szabályzatok tervezésével bizta meg. S vajjon mire építette a szász egyetem ebbeli illetékességét? Felelet: csakis a magyar alkotmány értelmében birt, de épen ennek alapján kizárólag apró, kebli ügyekre kiterjedhető, municipális autonómiájára. Valóban sajátságos közjogi anachronismus oly közeget használni fel a magyar alkotmány felforgatására s az összállami egység ki-erőszakolására, mely csakis ugyanazon magyar alkotmány alapján létez és létezhet; — oly jogra hivatkozni, melyről 1848-ban épen a szászok mondtak le s azt 1861-ig nem bírták. De fel-ütlő, s csak a pillanat érdekeinek hódoló eljárás volt a kormánytól is, midőn e testületet „független német társ-ország-gá“ emelte a magyar király földjén, s azt, a sajátkép csak felebezési törvényszéki teendőkre felhatalmazott „Universitas“-t, az országos törvényalkotás jogaival ruházta fel.

A románok a magyar megyékben teljes jogegyenlőséget élveztek, míg a magyar értelmiség befolyt az ügyek vezetésébe feles számmal alkalmaztattak a bizottmányokba és hivatalokba. De bár a szászok ideiglenes comese a románok egyenjogosítását mondá egyik feladatának, a királyföldi communitásokban, magistratusoknál, törvényszékeknél maig alig látni egy-egy románt; a szász papok által kivett dézma-kárpótlásból, bár ez egy részben azon dézma megváltása volt, melyet a román néptől, sőt papjaitól is, jogtalanul szedtek volt, a románok mit sem kaptak; a szász universitás pénztárából, melybe a románok ép úgy befolytak, mint a szászok, a királyföldi jószágok jövedelmeiből, melyeket a magyar királyok a királyföldi közigazgatás költségeinek fedezésére adományoztak, soha sem részesültek, sőt ez utóbbit a szászok 1849., a románok jogainak teljes mellőztével, kizárólag szász egyházaknak s tanintézeteknek ajándékozták, a román épiskolák, papjaik, tanítóik számára épen semmi sem jutott ama szép összegekből. Ezen méltányos igények kiegyenlítése mindenestre illetékesebb

tárgyát képezte volna az egyetem munkálkodásának, mint a törvényalkotás körüli hasztalan fáradozás.

1862. febr. 3-án ismét megnyílt az egyetem, a hetes bizottmány javaslata kevés fontolgtatás s egy pár színleges ellenvélemény beadása mellett egyhangúlag elfogadtatott, s a mártius 29-ki hirdeti feliratban lőnek a súlyos alapelvek letéve s felsőbb jóváhagyás alá fölterjesztve. E feliratban következő határozatok lőnek befoglalva: „A szász nemzeti gyűlés az 1860. oct. 20-ki diplomát s az 1861. febr. 26-ki „állam alaptörvényt“ (!) az „erdélyi nagyfejedelemség“ közjogaira nézve is szükségessé vált új szervezés alapjául tekinti, s maga részéről oda fog hatni, hogy Erdély alkotmányának kérdése „ugyanazon alapon“, a törvényhozás útján oldassék meg. Ehhez képest kinyilatkoztatja: 1.) „hogy az erdélyi nagyfejedelemség most és mindörökké önálló, minden más országtól független s az osztrák birodalomnak elválaszthatlan és megoszthatlan alkatrésze“; 2.) „az 1860. october 20-ki diploma és febr. 26-ki patens tovább fejlesztése (!) az 1691. dec. 4-ki leopoldi diploma és az erdélyi rendek részéről 1722. márt. 30-án elfogadott pragmatica sanctiónak alapján történjék“; 3.) „minden oly ügyekre nézve, melyek nem tartatnak fenn a birodalmi képviselő részére, Erdély továbbra is gyakorolja önálló képviselői és törvényhozási jogát az 1791: 7. t. cz. értelmében“; 4.) „a közelebbi erdélyi országgyűlés az érdekképviselő alappján szervezendő“; 5.) „a bevett vallások egyházi autonómiaja és teljes egyenjogúsága, kiterjesztve a görög-egyesült és görög nem-egyesült vallásra is, az erdélyi államjogi viszonyok mintájára továbbra is fenntartassék“; 6.) „a közigazgatási és bírósági hivatalok, valamint a többi osztrák tartományokban, úgy Erdélyben is, az az országos kincstárból díjaztassanak“; 7.) „a román nemzet összessége (Gesamtheit) rendi nemzetnek ünnepélyesen elismeretessék, s mint olyan a többi nemzetekkel egyenlő jogot élvezzen.“ Ez utóbbi alapelv gyakorlati kivitele érdekében beleegyezik a szász nemzeti egyetem nemzetiség szerinti közigazgatási területek alakításába, de csak úgy, ha azon szász községek, melyek megyei területen fekszenek, a szász nemzet municipalis rendszerébe kebeleztetnek be. Továbbá terveket dolgozott az egyetem Erdélynek jövőendő törvényhozási, közigazgatási s igazságszolgáltatási szervezeté, úgyszintén hivatalos nyelve, valamint a biro-

dalmi tanácsban leendő képviseltetése tárgyában; végül pedig részletesen kifejtette nézeteit a legközelebb összehívandó erdélyi országgyűlésnek az érdekképviselőt alapján miként eszköz-lendő összealkotása iránt is. Az egészben csak azon akadály for-gott fenn: hogy az alkotmányos jogérzet soha sem ismerheti el a patenst „alaptörvénynek“, úgy azon jogelvet sem juttatja érvényre, mely szerint kétoldalú államszerződvényeket patensek-kel „tovább fejleszteni“ lehessen, valamint szent István országának épségét sem áldozhatja fel azért, hogy a megyei szász helységek kicsերélésével, képzelt területi igényeknek, mások rová-sára, eleget tehessen a szász egyetem. De akadály volt az is, hogy az unio létrejötte óta nem lehet az erdélyi részeknek külön tör-vényhozása; a mi a politikai és vallási jogegyenlőséget illeti, ez épen az 1848. törvényeken alapszik, ezek által biztosítatik, azok ér-telmében gyakoroltatik Királyhágón innen és túl. E röviden ismer-tetett szász feliratot, melyet egy hason irányú román memorandum előzőtt volt meg, a kir. kormányzék, mint az universitas hatáskö-rén messze túlhaladót, visszaütasította; miután azonban ismételve felterjesztetett, rosszaló vélemény kíséretében felsőbb helyre jut-tatta. Mint a következmények mutaták, e mű a kormánykörökben kedvezőleg fogadtatott, a minthogy tulajdonképen épen onnan jött le a gyula-fejérvéri conferentiára s a nemzeti egyetem asztalára.

Igy a tér meglehetősen egyengetve volt az experimentatióra, némi fennakadást okozott azonban ama körülmény, hogy a romá-nok még mindig ingadoztak arra nézve, vajjon belépjenek-e a reichsrathba. Ez aggodalmak megnyugtatóására útazott le az erdélyi udv. körláttnokság tevékeny alkanczellára s több román tekin-télylyel tanácskozva, előkészíté a „román congressust.“ Az engedélyező leirat ennek célját abban jelöli ki, hogy a „román nemzet a kormány intentióinak megfelelő mó-don nyilatkozhassék.“ De egyúttal az is meg lön hagyva, hogy hosszasan ne tanácskozzanak, ne hogy a hivatalnokok húzamosb távolléte által a szolgálat hátramaradást szenvedjen. Az ennek alapján a két román főpap által összehívott „nemzeti congressus“ 150 tagját nem a román nép választotta, hanem a két főpásztor nevezte ki; az alkotmányos érzelmű román ha-zafiak óvatosan kihagyattak, az egész congressus csaknem merőben hivatalnokokból, papokból és nyugalmazott es. kir. katona-tisztek-

ből lön összeállítva. De mindezen körültekintés daczára volt némi ellenzék, hanem ez elnémíttatott s a felsőbb rendeleteknek megfelelő határozatok meghozattak. Tehát ismét oly gyűlés határozott közjogi kérdésekben, mely, e részbeni autonómiájának alapjául, még a februári patensből sem tudott volna egyetlen §-t idézni. Mégis e gyűlés nem csak „erdélyi országgyűlést” szorgalmazott, hanem az octoberi diplomát és „februári patenst” is „alaptörvényül” ismerte el, azon hozzáadással, hogy a februári patens „természetes következménye” az octoberi diplomának, s a ki ezt elfogadta, amaz előtt is meg kell haljania; b. Siaguna ígéretet tön, hogy a románok bemennek a reichsrathba. Egy román küldöttség vitte meg Schmerling lovagnak a nagy-szebeni román congressus eredményét, s így járult e második „alkotmányos” tényező is a centralisták intencióihoz. E közben a kormányzékbe is új erők alkalmaztattak, s ezek folytán ő is felhagyott az alkotmány védelmével. Az erdélyi korlátnokság rendeletei ellenmondás nélkül vétettek teljesedésbe; ez vala oka annak is, hogy a magyar megyék és székely-székek, úgy a saját képvisellellettel bíró városok feliratai is, melyekben az ideiglenes állapot megszüntetése s a törvényes rendszer visszaállítása ismételve sürgettetett — a kormányzéknel többé támogatásra nem találtak. Az események az állam-miniszterium járszalagán kezdének járni; az ellenmondások elnémultak; a lég megtelt „erdélyi országgyűlési” mozzanatokkal.

VI. A SZEKENI TARTOMÁNYI GYŰLÉS ÖSSZEHIWÁSA.

A Magyarország szétbontására működő centralista törekvéseknek szolgáló emlékiratok, feliratok, adressesek mellett egyéb előkészületek is folytak az erdélyi országgyűlésre. Az anyagi szükségből, az államgazdasági érdekekből politikai tőkét csináltak, melynek kamatai nem a nép, de a magát kitüntetett bureaucratia kosarába hullottak, azok részesültek még a nyereményből, a kik ezek erőfeszítéseit támogatni jónak látták.

Még 1861. febr. 19-én az erdélyi ágostai hitvallású (szász) papságnak az államkinestárból 16,000 ft. o. é. évi dotatio, később pedig a román papságnak 30,000 ft o. é. segélypénz lön utalványozva, míg a más vallásfelekezetek alsóbb rendű papságának

szükséggel kelle küzdeni. A róm. kath. papság tizedkárpótlása 250,000 frtra, a helvét hitű papságé 300,000 frtra számíttatott ki, sőt a volt földesúri osztály tizedkárpótlása is mindössze 5,500,000 frtra terveztetett, míg a szász papságnak a praeliminált 4 millió helyett már évek előtt 5,319,140 frt. tizedkárpótlás adatott ki államkötelezvényekben.

A szász clerus már a Bach-rendszerrel barátságot kötven, nem riadt vissza azon eszmétől, hogy superintendensök az államkincstárból fizetett hivatalnokká idomíttassék s az egész ágostai hitfelekezet szerződészerű autonómiájával együtt a bécsi belügy-miniszteriumban felállított legfőbb protestans tanács alá rendeltessék. Egyelőre 1851-ben csak 2000 frt évi fizetést birtak ugyan eszközölni a superintendens számára, később azonban kivitték, hogy 5000 frt fizetés, 3000 frt „Functions Zulage“ és 2000 frt szállásbér, tehát összesen 10,000 frt évi díjjal láttatott el. Ezenkívül még eszközöltek az ev.-luth.-szász-főegyház-tanács mellé egy előadót 1600 frttal, egy fogalmazót 600 frttal, egy tollnokot 500 frttal, egy mást 400 frttal, egy iroda-szolgát 250 frttal, végre 800 frtot fűtés és iroda-szerekre, — mindössze 14,950 frtot p. p. — Azon másfél milliónyi bizonyos „államkölesönt“, mely a szász helységeknek fölsegéllésére még 1850-ben adatott, már előbb merőben elengedték. De nem hagyhatom említés nélkül azon feltűnő körülményt sem, hogy a míg az alkotmányos megyei és székely-székbeli tisztviselők saját zsebükből, vagy önfeláldozó hazafias adakozás útján juthattak egy részben fizetésökhöz, s némelyik kölcsön-pénzből élt a megye közigazgatási központján, hogy a nép által ráruházott kötelességeknek eleget tehessen: addig a szász, helyesebben, királyföldi hatóságoknak még 1861. május közepén 20,000 frt. előleg utalványoztatott, sőt az ideiglenes állapot berendezésekor újonnan megállapított díjak kimérésénél is a szász hatóságok tisztjeinek kétszer akkora díjak adattak, mint a székely-székek és magyar vármegyék provisorius tisztviselőinek, holott ez utóbbi helyeket legtöbbször románok foglalták el. A magyar elemre vas szigor nehezedett s ennek határa nem volt csupán az adó-executió. 15 évi halogatás után a mindenéből kifogyott volt földesurak végleges kárpótlása érdekében, a szükséges vizsgálatok megtételére egy, Bach idejében szolgált pénzügy-miniszteri hivatalnokot bíztak meg a kormányshoz kebelében fel-

állított földtehermentesítési alap igazgatósága ellenőrzésével, azon útastítást adva, hogy a vizsgálat eredménye az legyen, mikép az illetők ama ezimen minél kevesebbet kapjanak, sőt ha lehet visszafizetések decretáltassanak a már régen bécsi bankárok kezére került előbb kiadott állam-kötvények összegéből, ha hogy a birtokos osztály nem hajlandó föltétlenül az erdélyi országgyűlésbe s onnan a birodalmi tanácsba belépni.

A centralisták legelső eszméje volt oly országgyűlést hozni egybe, hol százsz többség legyen, mert így az eredmény biztosnak látszott, tehát 180,000 lélek lett volna 1,400,000-rel szemben többségben.

A tervet megkísérlették, de lehetlenségét hamar belátták, s így más támaszokról is gondoskodtak s a veszett álláspontot elfoglalni késznek nyilatkozott százsz bureaucrátiát — bár a törvényhozás szerintők küszöbön volt — külön föltörvényszékkal ajándékozták meg, s így ismét egy rakás százsz bureaucrata jutott szép fizetésekhez; románt ismét csak egyetlen egyet engedtek ez állomásokban részesülni, a pengetett egyenjogúság daczára. Ez engedmény viszonzásául, hálája kitüntetéséül, az universitas oda működött, hogy az addig ideiglenes comes „alkotmányosan“ megválasztatott, beiktatása azonban az országgyűlés folyama alatt ment véghez. A románokról sem látszának megfejejtkezni, ígéretekben — nem volt hiány; a „Donau Zeitung“, az államminiszter közlönye, ezen felül egyetemmel és polytechnicummal kecsegtette őket, ha ez mindjárt egy millióba kerülne is.

Ily körülmények közt hívták egybe az ápril 21-ki leirat által 1863. júl. 1-re az erdélyi tartományi gyűlést Nagy-Szebenbe; régebben a gyula-fejérvári várat választották volt színhelyül, de most már a tér biztosítva volt minden támadás ellen. Az alkotmányos pártot mindez nem lepte meg, — el voltak készülve a dolgokra, a melyek jöni fognak.

Az „országgyűlési ideiglenes alapszabály“^{*)}, az octoberi diploma ellenére, sem az 1848-ki, sem az 1791-ki törvényekkel nem egyezett; bureaucratius eredete már abból is kitűnt, hogy az országgyűlésbe lépendő követektől előleges esküt kívánt, tehát az alkotmányos érület, szólás-szabadság, független

^{*)} 1863-ki tartománygyűlési irománykönyv 103—125. lap.

vélemény korlátozásával kezdé; így kívántak erőszakkal egy oly többséget teremteni, mely a közvéleménnyel ellenkező utat követessen, sőt a józan kormányzás elveit is szem elől tévesztő elemeket, kik egy ország képviselésére sem hivatva, sem képesülve nincsenek — juttasson túlsúlyra, s így a törvényhozási hatalmat, és ezáltal a társadalmi lét legfontosabb érdekeit, illetéktelen kezekre adja. E választási rendszabály alapja octroy volt, s a mellett, hogy az alkotmányosságot gyökerében támadta meg, a magyart a románnal, mindkettőt a szászszal igyekvék ellensúlyozni. Míg a 340,000 lélekkel bíró 145 □ mérföld „Királyföld”—az állítólagos „Saxenland”—22 szavazatból állott eddigi képviseletét 42-re szaporítja, addig a 200 □ mérföldet tevő s 600,000 lélektől lakott „Székelyföld”-nek 23 szavazatot adott; míg Nagy-Szeben, Brassó, Segesvár, Medgyes, Szászsebes, Szászváros, Besztercze, eddig külön képviselettel nem bírt szász városokat, sőt még a csak imént kir. városi rangra emelt Szász-Régent is azonnal két-két szavazattal ruházta fel: addig a székelység anyavárosától, Székely-Udvarhelytől, egy népes iparos várostól, egyik régi alkotmányos szavazatát elveszi, csak egy követre szorítja, másfelől a csak 40 választóval bíró román ajkú Mócsot külön követküldési joggal ruházta fel; e felett a románok részére nemcsak Naszód vidékében és Szelistye-Talmács fiú-székekben két-két követtel felruházott új törvényhatóságokat alkot, hanem a hét magyar vármegyében és egy vidékben az eddigi képviseletet megkétszerezvén, a föld két-harmadát bíró magyar volt kiváltságos osztályt s főleg a nagy-birtokost, a fennebbi szabályban felállított érdekképviselet ellenére, a képviseletből merőben kirekesztette. Hogy a szászoknak a Királyföldön minél nagyobb többséget biztosítsanak, a feles számú román lakosságot, a hol csak lehetett, a megyei választókerületekbe szakították; a töresvári uradalmat Brassóvidékéből Fogarasvidékébe kebelezték, így tették Szelistye-Talmács fiú-széket Szebenszéktől függetlenné, de csak az országos követ választásra nézve. Az egész Királyföld 11 apró hatósága együtt véve oly kicsiny, hogy alig ér fel két erdélyi nagyobb vármegyével, mégis 16 követet nyert; Szászvárosszék 7 □ mfd 17,149 lakossal, Szászsebeszék 5 □ mfd 15,986, Újgyházszék éppen 4 □ mfd 11,505 lakóval bír, s mégis két-két követtel ruháztattak fel, holott éppen e

választási rendeletben ki volt mondva, hogy 30,000 lélekre kell esni egy követnek. A választási szabály 30. §-a szerint minden választó csak egy körületben szavazhat, bárhány megyében legyen birtoka, miután röfíre fizet czerekre menő adót. A választások is ugyanazon egy napon tartattak, hogy a magyar értelmiség, ha akarna se jelenhessék meg több helyen. Nevezetes: hogy a szavazók nevei betűsoros lajstromba íratlak, meg levén rendelve, hogy azok az erd. udv. korlátnoksághoz felküldessenek; talán az volt a cél, hogy a közvélemény szabadabban nyilvánuljon, nyomás ne gyakoroltassék? a hívek kitünjenek, a gyengék meg ne rémüljenek?!

Épen ily szellemű az ideiglenes ügyrendtartás is*); a szabad szónak nem kedvez s előre nyolc osztályt állapítván meg s a netalán megjelenő magyar követeket két osztályra szorítja; a tanácskozások három nyelven folyhattak, a jegyzőkönyv is így lön szerkesztve, a mi Babelre emlékeztet; a 19. és 41. §§ azt rendelik, hogy a gyűlés határozatképes, ha a székeiket elfoglalt tagok fele jelen van. Előre volt tehát minden eshetőségről gondoskodva: az elnöknek teljhatalom adatott, a nyilvános szavazás megrendeltetett s így a vélemények szabad nyilvánulásának gát vettetett, az interpellatiókra adandó válaszok felett vitázni szabad nem volt, sőt a kezdeményezés is majdnem lehetlenné lön téve.

Harmadik okmány: az országgyűlést összehívó ápril 21-ki leirat s az abban foglalt 11 előterjesztés. Az első, a román nemzet becikkelyezését, a második a három országos nyelvnek a közhivatali közlekedésben való használatát illette, mindkettő előlegezéskép tűnik fel s a birodalmi tanácsba menetelre ösztönző; a 10-ik, mely a telekkönyv behozatalát, a 9-ik a földtehermentesítését, a 11-ik a hitelbank felállítását tárgyzta, s mintegy kényszerítés akart lenni arra, hogy a velőkig érdekelt magyar értelmiség és birtokosság az erdélyi gyűlésbe erőszakoltassék. A cél minden közügyekben jártas férfiú előtt tisztán felismerhető volt, de senki sem csodálkozott ezen, tudva, hogy a jogeljátszás lobogója alatt üléselő állam-miniszterium az erd. udv. korlátnokságban szolgálatkész expediturára talált, mióta személyezte a főbb állomásokat illetőleg megerősítettett.

---

*) Tartománygyűlési irománykönyv 126—144. lap.

VII. TARTOMÁNYGYŰLÉSI KÖVETVÁLASZTÁSOK.

Miután a hazai alkotmányhoz s annak az általános európai mivelődéssel egyetemben előhaladott újabb vívmányához hiven ragaszkodó ellenzék lehetlenné tétetett, eljöttek látták az időt a centralisták a követválasztások elrendelésére. A követek száma felséges egyensúlyba volt hozva, a szavazatok czélszerű felosztása, a választókerületek tapintatos kikerekítése által. Ámde mégis kétségesnek látszott a siker, meg kelle tehát az alkotmányos elemet teljesen bénítani. Az administratorok megkapták az utasítást, hogy a választó kerületekben a magyar szavazatok kisebbségéről minden áron gondoskodva legyen. A tisztán magyaroktól lakott járások a román elem többségével bíró járasokba osztattak be. Eleinte arról is volt szó, hogy a tisztán székelyek által lakott törvényhatóságokat a velők határos megyékbe kellene beosztani; de a terv kivihetlenségét csakhamar belátták s abba hagyták. És most megkezdettek az izgatások. A két román főpásztor körleveleket bocsátott szét, egyiket, a titkos utasításokat tartalmazót, az espereseknek küldötték, a másikat a brassói román lap melléklapja, a „Foaia“ tette közzé. Siulutiú érsek május 23-án felhívja a papokat és és világi vezetőket, hogy, az előleges megállapodás szerint, utasítsák a választókat s két vasárnap sz. liturgia mondassék ő felsége hosszas és boldog életeért, s az együttlakó nemzetekkel egyetértésért. Siaguna körlevele hasonló szellemben volt írva, azon csak ély különbséggel, hogy nem rendelt sz. liturgiát, sem azt nem tanácsolta, hogy a többi nemzetekkel a surlódást kerüljék, hanem mindezek helyett szívökre köti a választóknak, hogy oly követre adják szavazatokat, a ki tökéletesen kipróbált román. Végül azt parancsolja, hogy a szavazás úgy történjék, amint azt az esperesi szék (!) meghatározza. A megindított korteskedésben magok a kormányközegek is élénk részt vettek; a hivatalnokoknak meg lön parancsolva, végyenek részt a szavazásban, adják votumjokat a kormányjelöltre, s a hol ennek megválasztására siker nem mutatkoznék, ott a román jelöltre szavazzanak, ezeket hivatalos befolyásukkal is támogassák, minden kitelhető módon; a választók vezetésével s a választások sikerdús eredményének biztosításával a román papok lőnek megbízva. Az állami pénztáraknál utalványozott „országgyűlési előleges költségek“ összege, hite-

les értesülés szerint, 800,000 ftra rúgott. Gyula-Fejérvárt már jun. 8-án hirdették a román népnek, hogy, a ki nem a román izgatók által kijelölt egyénre adandja szavazatát, ötödiziglen átkozott leend. Küüllő megyében az administrator több román papnak szívére köti, hogy ne magyar urak, hanem felszabadult románok megválasztására hassanak, mert amazok czélja nem a román népjáva, mit az is tanúsít, hogy a fej-pénzt, mit a román nép fizet, az uraknak kellene fizetni(?!), az urak most is a nép leigázására s a robot visszaállítására törekeshnek (!!). Ugyane megyében jul. 2-án, a választási mozgalmak vezetésére időelőtt hazabocsátott balázsfalvi tanulók hirdették az ígét. Tudatták, hogy a ki a választásra meg nem jelenik, annak kapuját csóvával jelölik meg; magyarra szavazni senki se merjen; mert ezek a szolgaságot akarják visszahozni, ellenben ha románra szavaznak: az urak birtokát köztük osztják fel s a fejadót is az urak fogják értők fizetni, pereiket megnyerik, stb. A magyar parasztoknak is kápráztató ígéretek tettek, a falukat rendre bójárták, oda ígervén a népnek az urak földjeit, rétjeit, erdőit. Kolos mezővárosban, a junius 27-én történt követválasztás alkalmával, az ottani román esperes a választási bizottmány előtt felolvasta, s maga igazolására jegyzőkönyvbe iktattatni kívánta a g. e. érsek által neki küldött „bizalma s” körlevelet, mely a „Foia”-ban közzétett nyilvános felszólítással ellenkezőleg, a magyar polgárokkal jóegyetértést tiltja. M-Láposon junius 27-én a járás összes román papsága papi diszöltönyben, kezében kereszttel, levett kalappal vezette a népet az utcákon, s a helység végére érvén, beszédeket tartott a néphez, felszólítván azt, hogy csakis románt válasszon, mert ha ezt teszi, a zsellérek is felszabadúlnak, ellenben, ha magyart választanak, a volt jobbágyok újra mindazokká lesznek (!). A választáshoz templomi lobogókkal vezették a népet. Magok a jobb érzelmű papok is meg valának félemlítve, ki levén mondva, hogy hivatalukat vesztesz, ha a nagy-szebeni román comité kimutatott emberére nem szavaztatják a népet; ezért egy részök vakbuzgóságból, mások kötelességből és félelemből gépies engedelmességre inték a népet, figyelmeztetvén, hogy különben e világon jobbágyok, túl pedig elátkozottak leendenek. Belső-Szolnok megyében

jun. 27 én a papok a templomokban harmadizig terjedő átok (forisenie) alatt meghagyták a népnek, hogy magyart ne válasszon, mert úgy ismét robotra jut, a curialistákat csak a román követ szabadítja fel, a 400 éves rabszolgaságból csak ez országgyűlés által szabadulhatnak fel, s ha nem románt választanak, vérárlást követnek el.

Junius 29-én ugyanott a templomokban intették a népet, ne tartson a magyarokkal, mert nem azok adták a szabadságot; „aki nem az általok kijelöltet választja, nyomorékká lesz, megvakul, megsántul, megsiketül, gyermekei szerencsétlenek lesznek, marháiból, vagyonából kipusztul, végre pokolban tüzes üstökben szarvas ördögök főzik!” Azt a hirt is terjesztették, hogy a mely papnak hívei magyarra szavaznak, azt megberetválják, hivatalát elveszti. Alparéten, Bethlenben a választás előtt megszentelték a papok a népet, ugyanott július 2-án vallási szertartásokkal fanatizálták s egyházi átkot mondtak mindazokra, kik nem románt választanak. Kolos megyében a román és magyar köznépet ingerelték a birtokosság ellen, a mely 1848-ban oly önzéstelen önfeláldozással szabadította fel az úrbéres osztályt. Egyik helységben az isteni tisztelet után következő commentárral lön az ismert érseki körlevél kihirdetve: „a kinek élete drága, az a követválasztásban vegyen részt. Gyűljetek össze az országúti fogadónál zászlóval és zenével; 400 éven át szolgálk voltatok, a hétnek hat napján a magyarok borozdájában dolgoztatok, vasárnap rovással kezetekben töltöttétek el a napot a magyar úr udvarában. Ez így többé nem lesz, de csak úgy, ha a magyarokkal, a kik ős ellenégeink, ki nem békülünk.” Sőt azt a hirt is terjesztették, hogy a magyarok a román papok életére törnek s aligha a választások alatt valamelyik halálát nem okozzák. Czoldon, Babon, Kökényesen s több helységeken a magyar köznépet is a szolgaság visszaállításával rémitették, hozzáadván, hogy ha románra szavaznak a havasi faanyagokat is olcsóbban fogják kapni; a zsolokiakat azzal ijesztgették, hogy ha magyart választanak elvesztik erdőpénzüket s minden szabadságokat, mitől csak román követ mentheti meg őket. Almásón, Gyáluhan, Pusztakamaráson a választás színhelyén felsőbb parancsesal nógat-

ták, átokkal fenyegették a népet. Tordamegyében, Eger-hegyen a választók június 26-án a mezőn táboroztak, itt izgató beszédek tartattak, meghagyták: magyarral szóba ne álljanak, attól kenyeret vagy vizet el ne fogadjanak; ez volt a nap-pali utasítás, éjjel künn a táborban őrizték az elkábitott szegény népet.

Botházán július 10-én így szólt egy megyei hivatalnok a papsághoz és néphez: „Testvérek: 400 éve, hogy a magyar bennünket nyelvünktől és vallásunktól megfosztott (!), s a leggyalázatosabb rabszolgaságban tartott; — — — nagyon kell a románoknak arra ügyelni, hogy oly egyéneket válasszanak, kik a magyarokat lélek-ből gyűlölik, mert csak ezek képesek a románokat pártolni s megakadályozni, hogy a robot ismét vissza ne állíttassék; a román követ ki fogja eszközölni, hogy a haza minden lakosa anyagilag és szellemileg egyenlő legyen (?!), a ki másként eselekszik, az hazaáruló!“ Egy más szónok azzal biztatta a románokat, hogy ha a tegnapi jelöltet választják, a curialisták felszabadulnak, sehol sem lesz commassatio, a hol pedig a tagosítás és határszabályozás már megtörtént, ott is meg fog semmisíttetni. A papok azzal is fenyegették a népet, hogy a ki nem ama jelöltre szavaz, annak gyermekét meg nem keresztelik, s ha ő meghalna, el nem temetik stb. E beszédek hatása volt, hogy Méhesen a curialisták a szolgálatot megtagadták, Velkéren a commassatiót megakasztották, úgy hogy a csendőrségnek kelle föllépni, hogy a munkálatok félbe ne maradjanak. — De így folyt az izgatás országszerte s a féktelenkedésre biztatott nép nem várhatván a földesúri fekvőségek kiosztását, számos helyeken kezdé az allodialis erdőket, réteket, vetéseket pusztítani, csakhogy a terményeknek senki se vehesse hasznát, — sőt a zalathnai fiscusi uradalomban annyira elharapózott a rendbontás, hogy katonaságnak kelle a csendet ismét helyreállítani *). Magánál a szavazásnál pedig, csakhogy a román választók többségben lehessenek, szavaztattak olyan egyéneket is, a kik birtokukat rég eladták; azután bár a 8 frtos adójú telek már 5. — 6. kézen volt,

*) Mindezekre nézve lásd az 1863-ki hirlapokat.

minden részlet-tulajdonost egyenként szavaztatták; a bünvádi kereset alatt állókat sem tiltották el a szavazat-látától, — de sőt a már elhaltak helyett is másnevű egyéneket szerepeltettek. A választó rendelet kulcsának „h e l y e s” voltát bizonyítja a meghívott néptömeg politikai érettségének teljes hiánya, lehető legalsóbb foka, mert a kijelölt követeket névről sem ismerték a választók, sőt folytonos oktatás daczára sem voltak képesek az így kijelöltek neveit betanulni, úgy hogy a szavazásnál e részben a legérdekesebb epizodok fordultak elő, miről az akkori választási jegyzőkönyvek tanúskodnak.

VIII. A TARTOMÁNYI GYŰLÉS TAGJAI.

Az ideiglenes alapszabályok értelmében az „országgyűlés”-nek 125 képviselőből és 40 regalistából kell vala állania. Ha egy futó pillantást vetünk a választás eredményére, kiderül, hogy a 125 követből: 24 magyar, és 20 székely követ került ki a választási urnából; a magyar értelmiséget, vagyont, ipart, nagy- és kis földbirtokot összesen 44 követ képviselte. Ellenben a hallatlanul leszállított census stb. stb., 48 román követet eredményezett, a kikből 35 azon nyolez magyar megyére és vidékre esett, hol a földbirtok két-harmadát a kisebb magyar volt kiváltságos osztály, főleg pedig a magyar nagy-birtokosság bírja; ennek daczára e hatóságokban a nagy-birtokosok közül e g y követ — a számos kis-birtokosság közül pedig egy sem választott, — a 35 román követ kizárólag a volt román úrbéreseket képviselte, mert csakis ezek által választatott. — A szászok minden tekintetben legjobban gondoskodtak magokról, kitetszik onnan is, hogy jól-lehet Erdély a partium bekebelezése után 954 □ mérföldre csökkent területéből, illetőleg a 145 □ mérföldet tevő Királyföldből csak 70 □ mérföldet, következőleg annak csak $13^{44}/_{70}$ részét bírják, magoknak 33 követet eszközöltek, tehát az egész képviselet $3^{26}/_{33}$ -ad részét. A királyi hivatalosak kinevezésénél is a szász burocratiának jutott az oroszlan rész, a kinevezett 37 királyi hivatalosból volt 13 magyar, 11 szász, 11 román és két vegyes nemzetiségű. — Minő független állással bírtak ez vagy amaz nemzetiség képviselői és regalistái, kitéjük, ha felemlítjük, hogy a megválasztott 44 magyar képviselőből csak 5 viselt hivalt s ezek

is az alkotmányhü közvélemény irányához ragaszkodtak, a többi mind független birtokos volt — mindnyájan a haza ügyét szolgálni készek.

A 13 magyar és székely kir. hivatalos között is csak 4 hivatalnokot találunk, ezek közül három lépett be a tartományi gyűlésbe, a negyedik nem-független egyén nem jelent meg, mintán már tagja volt a reichsrath felső-házának. A 33 szász képviselő közt volt: 22 hivatalnok a Bach-korszakból, 4 pap és 3 tanár, 2 hirlap-szerkesztő, — egyik a félhivatalos „Hermanstädter Zeitung“-ot, másik az utóbbi időben centralista zászló alá állt „Kronstädter Zeitung“-ot vezette, — 1 ügyvéd, 1 ipar- és kereskedelmi kamarai elnök. Így a 11 szász regalista közt is volt: 6 hivatalnok, 2 pap, 1 orvos, 1 régebbi hivatalnok, 1 takarékpénztári igazgató, ki egykor szintén hivatalnok volt. A szászokat tehát 28, illetőleg 30 hivatalnok és 9 pap és tanár, következőleg a burocratia és hierarchia képviselte, alig volt köztök 3 független állású egyén. A 48 román képviselő közt volt: 36 hivatalnok, 9 pap, 3 ügyvéd. A 11 román regalistából ismét 4 hivatalnok, 4 pap, 1 gyár-, 1 iskola-igazgató, végre 1 kereskedő. A román országgyűlési tagok tehát szintén a Bach-féle burocratiából és papságból kerültek ki. — Azon gyűlésben tehát, mely a magyar és székely képviselők be nem lépése után, — a magyarok rovatába utólag kinevezett és be is lépett három regalistát beszámítva — 103, illetőleg 106 taggal megalakult — 165 tagnak kell vala jelen lennie — s magát egész Erdély képviseletének proclamálta, az octoberi diplomát és februári patenst szintén egész Erdély nevében elfogadta és beczikelyezte s 26 reichsrathot, ismét egész Erdély nevében, Bécsbe küldött: h a t v a n k i l e n e z k o r m á n y h i v a t a l n o k képezte a többséget. Űlt még e gyűlésben 19, illetőleg 21 pap, és alig 9—10 féligmeddig független állású magánzó.

Ha számba vesszük, hogy a kormány a jelenleg octroyált alapszabályokban kimondotta volt, hogy az „országgyűlést“ az érdek-képviseletre fekteti, — vajjon hogyan felelt meg az eredmény ez alapelvnek?!

A nagy-birtok, de sőt a kisebb volt kiváltságos osztály sem volt képviselve a magyar vármegyékben; hogy a magyar követek sorában megyei nagy-birtokosok neveivel találkozáink, a magyar

városi polgárság rokonszenvének és bizalmának köszönhető. A Királyföldön bár a polgári és iparos osztály van túlsúlyban, ez sem volt képviselve; mert 23 hivatalnok, 9 pap és tanár, meg két hírlapszerkesztő csak nem képviselte az ipart, ennek képviselőjéül az egyetlen M a a g e r Károly, brassói iparkamarai elnök fogadható el. A vármegyékben tehát ép úgy, mint Királyföldön általán véve csak főleg a földész osztály által megválasztott bureaucratia volt képviselve. A székely földön és magyar városokban ellenben s a magyar képviselői karban egyáltalában a társadalom minden osztálya, minden árnyalata méltánylásra talált. Nemzetiségi tekintetben a választott követeket s kinevezett kir. hivatalosokat összevéve: 57 képviseli a magyar, 59 illetőleg 61 a román és 44 a szász elemet.

Igaz, hogy csak ily szabályok alapján, ennyi és ilynemű mesterfogásokkal, izgatásokkal sikerülhetett, ha csak ugyan sikerült, Erdélynek a reichsrathba bevitele; csak így lehetett a februári patenst elfogadni nem akaró alkotmányos elemet, kiválóan pedig a magyar birtokosságot a megyékben a követek sorából kirekesztetni; csak így lehetett színleg igazolni a centralisták amaz alaptalan állítását, hogy az erdélyi részek többsége pártolja, sőt óhajtja az érintett februári alkotmányt.

IX A MAGYAR KÉPVISELŐK MAGATARTÁSA.

A magyar és székely képviselők és királyi hivatalosak, előleges megállapodás folytán, a gyűlés megnyitását megelőző július 14-ke délelőttjén érkeztek meg N.-Szebenbe, délben az addig megválasztottak csaknem mindnyájan együttvoltak. Délután apróbb csoportokban tisztelkedtek az országgyűlési teljhatalmú királyi biztosnál. A tisztelkedés után tanácskozássra gyűltek össze, mely tanácskozásban egyelőre csak annyi határoztatott, hogy a megnyitásra nem jelennek meg, előbb megkívánván ismerkedni politikai ellenvéleményeseik nézeteivel, bárha már akkor világosan állt előttük azoknak a hatalom élén álló kormányférfiakkal való viszonyuk. Megkezdődött a túlsó részen álló tekintélyesebb férfiakkal a magán értekezés. A szászok ösztönözték irányadó férfiainkat a belépésre, igérvén, hogy mindenben velük szavaznak, a birodalmi tanács kérdését kivéve, a melybe nekik be kell menniük. A roma-

nok is biztosítottak, hogy ők is velünk szavaznak, de a birodalmi tanácsba ők is elmennek. A végeredmény az volt, hogy a szászok szívesen szavaztak volna velünk a románok ellen, a románok meg a szászok ellen, kinek-kinek érdeke szerint, de a haza közös alkotmányának megvédésére senki sem ajánlkozott. Julius 15-én a gyűlés megnyílt s az ideiglenes elnök bemutatása után 88 tag, köztük két magyar nem követ, de hivatalnok és regalista, letette az esküt az octroyált rendszabályokra, melyet a magyar követek, mint alkotmányhiu meggyőződésükkel nem egyezőt, letenni semmi áron sem akartak. Az első nap határozata tehát teljesen igazolva volt: ha bemennek, a fogadás letétele előtt meg sem szólalhatnak; az alkotmány ellen elkövetett sérelmeket elő nem sorolhatják; meghiusult tehát azon föltevés, mintha egy alkotmányszerű feliratot akár csak indítványozhattak s még kevésbbé, mintha annak támogatását eszközölhettk volna. A gyűlésben az ellenzéknek még csak halvány színe sem mutatkozott, az esküt letenni senki sem vonakodott. Eljött julius 16-ka, az ünnepélyes megnyitás napja is. Az azt megelőzőtt magyar értekezletben ismét csak az volt a határozat „m a s e m m e g y ü n k b e.” Sőt a míg a „Római császár“ című vendéglő nagy termében a megnyitási ünnepély folyt, a magyarok is együttvoltak saját helyiségükben. E nap még nagyobb igazságot szolgáltatott a magyar alkotmányos programmnak. A királyi biztos megnyitván a gyűlést, felolvastatá az azon évi junius 15 én kelt leiratot*), mely az 1691: dec. 4-ki Lipót-hitlevelet, azon két oldalú állam-szerződést, melynek alapján a felséges Habsburg-Lothringeni uralkodóház, mint magyar királyi család, az erdélyi részeket bírja, egyoldalulag félreteszi; az 1848-ban törvényesen meghatározott unio t teljes törvényerővel soha létre nem jötnék nyilatkoztatja, a gyűlést az 1860. october 20-ki diploma és 1861. febr. 26-ki patens beczikkelyezésére s a 11 pontból álló királyi előterjesztések tárgyalására hívja fel. Ez okmány egy példánya, még mielőtt az illető nyomtatványok a követek közt kiosztattak volna, a magyar conferentia helyiségébe is eljutott s ott felolvastatván, ha ugyan lett volna is, minden tétovázást megszüntet vala; a kik addig az „országgyűlésbe“ belépés helytelen voltát még be nem vallották volt, kijelenték, hogy „így már teljes lehetetlen.“ A

*) Lásd az 1863. tartományi gyűlési irománykönyv 2—9. lapját.

hazai alkotmány visszaszerzése érdekében e szerint egyetlen sikert ígérő lépést sem lehetett tenni, részint a kormány makaessága, részint az irányában lekötöztetett hivatalnokokból és papokból álló gyűlési tagok obligat alárendeltsége miatt; másfelől egy hajóba ülni velők, belépni a gyűlésbe, melyben csak hét saját lábán álló tag volt és saját jelenlétiünk által alkotmányos formát adni oly határozatoknak, melyeknek ha önhatalmú rendeletek képében adatnak ki, kényszerűségből ugyan, engedelmeskedni lehet, de a melyek önkéntes elfogadásától az alkotmányos érzület visszariad, erkölcsi lehetlenség, a haza alkotmányán elkövetett sérelem lett volna az. A határozat tehát végleg meg lön állapítva. Nem maradt egyéb hátra, mint az utolsó értekezletben egy a jul. 16-án kiküldött bizottmány általszerkesztett, s érett megfontolás után elfogadott, emlékiratban megállapodni s azt a nemzet jövődöbeli jogvédelméül minden képviselőtől és királyi hivatalostól aláírva az illető magas helyre juttatni. Ez iromány a királyi biztos által a trón elébe juttatás végett el nem fogadtatván, annak a fejedelem elébe fölville végett három tagú küldöttség lön kinevezve: Haynald Lajos püspök, b. K e m é n y Ferencz és gr. M i k ó Imre személyökben; magok a követek és királyi hivatalosak, a tartománygyűlés elnökéhez beadott együttes nyilatkozatukban be nem lépésük indokait következőkben fejték fel: Elismerik az „országgyűlésre“ bizott kérdések fontosságát, melyek közt „különös figyelmet érdemelnek azok, a melyek az ország különböző nemzetiségeinek a haza és egymás iránt való viszonyainak megállapítását tárgyazzák. Öszintén öhajtják, hogy a hazánkban levő minden nemzetiség, és ezek között a románoknak is, nemzeti, vallásos és egyéni egyenjogúsága kimondassék és biztosittassék. Hogy ez a haza egységének és fensőbbségének lelkiismeretes fentartásával, törvényes úton megtörténjék“, hogy az egyetértés helyreálljon, a közboldogság előmozdittassék. De mindezt a haza alkotmányos szabadságának feláldozása nélkül akarják és hiszik lehetségesnek, sőt csakis annak alapján vélik eszközölhetőnek, csak így lehetend a nagyfontosságú nemzetiségi kérdést megoldani, biztosítani. Elismerik, hogy az alkotmány korszerű javításokat kíván; de ez csak t ö r v é n y e s ú t o n, magának a századok folytán alakult alkotmánynak megrendítése nélkül kell hogy történjék, mert ez minden szabad állam nélkülözhetlen biztositéka, csak erre lehet fektetni „az alkotmányos szabadság, a nem-

zeti, vallásos és egyéni jogegyenlőség építményét.“ Csak ily útoni megoldást tartanak jogosnak, ildomosnak és üdvösnek, más alapon egyik félnek sem áll jogában ezt tenni. Vétenének tehát a haza alkotmánya és törvényei ellen, ha oly „országgyűlés“-ben foglal-nának helyet, mely alkotmányunk tetemes sérelmével jött létre, melyről a haza képviselőivel felruházott hatóságok, testületek ily értelemben már nyilatkoztak; az alkotmányos szabadság megsértését tetéznék, ha a szőnyegen álló nagyfontosságú kérdések olyszerű megoldásába vennének részt, a mely fennebb indokolt meggyőződésükkel homlokegyenest ellenkezik. Végül kéri az országgyűlési elnököt „méltóztassék e nyilatkozatukat, mint az „országgyűlés“-ről való elmaradásuk indokait maga valóságában az országgyűlés tudomására juttatni.“ — E nyilatkozat kézbesítése után követek és királyi hivatalosak búcsút vettek a királyi biztos-tól s csaknem ugyanazon perczen csendben hagyták oda Nagy-Szebent. Otthon választóik néma helyeslése fogadta, mert az ün-nepélyes tüntetések el valának tiltva, de határozott kifejezést nyert e helyeslés a másod-izben próbált választásoknál, midőn a be nem lépők mindnyájan ismét megválasztattak. — Ha a n a l d köztisztvisletben álló püspökünk a Bécsbe meneteltől táviratilag el-tiltatván s különben is komolyan megbetegedvén, itthon maradt, a más két küldött azonban engedélyt nyert a fölmenetelre. A cen-tralista miniszterium értelmében működő udvari kanczellár kiesz-közölte, hogy ő felsége által elfogadtattak, de nem mint küldött-ség, hanem külön-külön mint magán személyek, s magára az em-lékiratra, a kiadott rendeletekre utaló tagadó válasz érkezett.

X. A TARTOMÁNYI GYŰLÉS TÁRGYALÁSAI.

Mellözöm a követek igazolása körül követett eljárást, mely-nélfogva a határtalan választási kihágások daczára 91 követ egy napon, egyetlen ülésben igazolva lön; elhallgatom a tanácskozást ólom-súlylyal akadályozó háromnyelvűség kirívó episódjait, hisz később a gyűlés maga nem egyszer tanújelét adta, hogy annak czélszerűtlen voltát átlátta; sőt még azon türelmetlen fogadtatásra sem akarok nagy súlyt fektetni, melyben a tisztelt testület a ma-gyar képviselőknék és királyi hivatalosoknak az elnökséghez be-adott s felolvastatni sem engedett nyilatkozatát részesítette, de

sőt némelyek még a megtörtént tényt, hogy egy nyilatkozat valóban beadatott, a jegyzőkönyvben megemlíteni sem voltak hajlandók; féltek a hazafiság, alkotmányosság és testvériség igaz szavának meghallgatásától, míg önmaguk naphosszant recrimináltak; nem akarták hogy nyoma legyen annak, miszerint a magyar és székely elem a valódi alkotmányosság, a testvér nemzetiségek egyenjogúsága érdekében nyomatékosan szólalt fel s egyúttal a törvénytelen kísérletek ellen hangosan tiltakozott. Ellenben azon rendeletet, mely a népszerű püspök Haynald Lajost királyi hivatalosi és kormányzói tanácsosi minőségétől megfosztá, hangos éljenzéssel fogadták. Újabban igazolták tehát az alkotmányos párt lépését, hogy t. i. ez a nagy-szebeni gyűlésbe lépni vonakodott. Az aprólékosabb formásokat mellőzve, csak azt veszem szemügyre, mit tett a gyűlés a legfontosabb államjogi elv lényegére, az alkotmányosság alap-füztételére nézve.

Több mint másfél századig képezte a II. Lipót által 1691: dec. 4-én kiadott hitlevél Erdély magna chartáját. E két oldalú szerződés, bárha azt az 1848-ki unio-törvény mintegy törvényes úton kelt utánpótlásként módosította is, a mennyiben az erdélyi részeket köteleességszerűen az anyaországba visszakebelezte, mindazáltal az nem csak önmagáért, nem csak elvileg, mint olyan, kiváló becses bir, hanem azért is, mert ez ország rész jogainak eddigi biztosításán kívül, ez az egyedüli alapkő, melyen az uralkodóháznak, mint magyar királycsaládnak, örökösödési joga a Királyhágon túl alapszik. Midőn a nevezetes királyi leirat maga elismeri a hitlevél államjogi fontosságát: mit várhatott volna mindenki egyebet, mint hogy a „magas ház“, ha már az 1848-ki törvényeket ignorálni akarja, legalább sajnálatát fejezendi ki azon szándék irányában, mely szerint ugyane leirat, amaz elismerés daczára, annak megsemmisítését s egy más diplomának kiadását igéri. A válaszfelirat e helyett örvend a pusztá ígéretnek, nem kívánja az új diplomát előre megtekinteni milyen, nem vesz tudomást tartalmáról, nem kívánja tárgyalni, megállapítani és szentesíteni, sőt még csak annyit sem kér, hogy a Lipót-féle hitlevél azon pontjai, melyek újabb törvények által változást nem szenvedtek, az új diplomába fölvétessenek s újból megerősítenek. És ezt azon gyűlés mulasztotta el, sőt mellőzte szándokosan, mely Erdély alkotmányos autonómiája előharczosának vallá magát. Pedig

akadt egyetlen, mélyebben látó eszű tag, Maager, ki ezt eszközre adta, azonban senki sem találkozott, ki az ő mérsékelt ellenzéki indítványát, mely különben a loyaltás lehető határai között mozgott, csak egyetlen szóval is támogassa, mintán azon egy tag, a ki azt tette volna, átlátván, mennyire korlátoztatik a szabadszólás joga, még a felirati vita kezdetén kilépett. A brassói fiatal követ Breunenberg Ferencz volt ez az egyetlen alkotmányhű szász képviselő. És valóban a nevezett válaszfeliratban *) a gyűlés az önállóságnak legparányibb tanújelét sem adta; lehetlen egyazon okmányban együtt s egyszerre egymással ellenkezőbb dolgokat, üresebb szavakat, törvényt és rendeletet, jogot és octroyt egybekeverni; de sőt, sürgősségi indítványt fogadván el, még az ügyrendtartásban megszabott tanácskozási határidőt is megrövidítették, csakhogy Schmerling állam-miniszter öszpontosítási célzatait annál hamarabb elfogadhassák.

Első úgynevezett törvényezikk a román nemzetnek, mint negyedik erdélyi rendi nemzetnek s a görög-egyesült és görög-keleti hitű vallásoknak ötödik és hatodik vallásnak becikkelyezése **). A magyar napi sajtó évek óta fejtegeti, hogy ma már Európaszerte az általános egyéni szabadság korszakában élünk, melyet azért üdvözölt nagyszerű vívmányként, mert általánossága, és semmi kivételt nem engedő rendelkezése által a legkisebb nemzetiség minden egyes tagjára egyaránt kiterjed — s miután az 1848-ki törvények a törvény előtti egyenlőséggel közteherviseléssel s általános hivatalképességgel egyetemben e nagy elvnek gyakorlati érvényt adtak, — ma már a rendi nemzetekhez, a régi kiváltságokhoz visszatérni nem lehet. Ha azonban a románok magokat megnyugtani kívánják, nincs és soha sem is volt ellenünk, hogy azt ildomos s alkotmányosan törvényes úton eszközöljék, mihez minden lehető készségünket mindenha fel is ajánljuk. De ha a román hivatali kar valóban nem csak saját előnyét, hanem nemzete valóságos érdekét akarta szem előtt tartani, nem kell vala megfélekeznie arról, hogy e becikkelyezés potom ár akart lenni, — valamint hogy valóban az is volt — a birodalmi tanácsba menetelökért. Ha az akkor még áttörhetlen phalanxot képező román

*) 1863. tartománygyűlési irománykönyv 49 - 66. lap.

**) Ugyanott irománykönyv 8, 45, 46, 67—71, 74 - 76. lap.

többség — mely a százszokat csaknem kétségbe ejté — az „elnyomott nemzet” hangján annyit emlegette a rajta elkövetett méltatlanságot, saját hatalomra jutásának első perczében s első — állítólagos — törvényhozási cselekményképen nem kell vala oly „törvényt” formulázni, a mely, a mai jogegyenlőség korszakában, a többi apróbb nemzetiségek szintén méltányos követelését mellőzi, kizárván azokat a hivatalokban részesedésből. De ha a tartományi gyűlés román tagjai mindezeket szem elől tévezstették, a kormány hű maradt önmagához, midőn az e törvényezikket módosító leiratában az autonomicus egyházak iskola-ügyekbeni szabad rendelkezési jogának kitörlését, többekkel együtt, csupán szerkezeti módosítványnak nevezte, s az illető tartománygyűlés bizottmánya is kevés belátást tanúsított, midőn e változtatásokat csekély fontosságúaknak nevezte.

A nyelvek használatát a közhivatali közlekedésben illető *m á s o d i k* törvényezikkről *) sem mondhatunk kedvezőbb véleményyt. Nem volt és nem is lehet e műnél zavarosabb és hiányosabb elmeszüleményt képzelni. Mennyi ismétlés, mily zürzavar és homály, minő gyakorlatilag soha sem alkalmazható, a közigazgatás gyors menetének tökéletes megakasztása, az igazságszolgáltatás teljes összebonyolítása nélkül meg sem gondolható paradoxonai a nyelvi jogegyenlőségnek. S vajjon törvényhozási nagykorúságot mutatott-e a nagy-szebeni gyűlés, midőn a hivatalos nyelv fontos kérdésének legfőbb ágaiban a kormány intézkedéseknek szabad kezet hagytak fenn s ismét szó nélkül hajoltak meg a kormány ebbeli törvényjavaslatában kifejezett akarata, a szembetünőleg egyoldalú és gyarkorlatiatlan elvek előtt.

Azonban az october 20-ki és február 26 ki patensek rögtönzött és minden előleges kikötés vagy fentartás nélküli elfogadása s becikkelyezése, mindent felülmúl. Ez megérdemli, hogy történet kissé tüzetesebben elmondjam.

A magyar képviselők és királyi hivatalosak kimaradása folytán szükségkép sajátos viszonyoknak kelle kifejlődni a tartománygyűlésbe belépett két nemzetiség között. Miután többnyire mindnyájan lekötölezett hivatalnokok valának, volt ugyan egy közös kapocs, mely őket összetartotta: a szász burocraták azonban a

*) 1863. tartománygyűlési irománykönyv 8, 46—49, 76—88. lap.

tulzó centralista párthoz tartozván, sokkal nagyobb mohósággal utták az össz-állami politikát és messzebb kívántak menni, mint a román hivatalnokok, kik, nem mondjuk, hogy messzebbható czéloból, Erdély autonómiáját fentartani kívánták, és mielőtt a nevezett patenseket becikkelyeznék s a birodalmi tanácsba fölmennének, szerettek volna minden belügyi kérdést saját nézetök szerint elintézni.

A románok, látva helyzetök előnyét, tömör többséget képezvén, még mindig nem késtek azt teljes mértékben felhasználni. Bárhova akarák is a szászok csak úgy per tangensem becikkelyezni s ekként visszavonhatlanul elfogadtatni a februári patenst, mindannyiszor viaszorították őket, sőt majorizálták a szász kisebbséget a szász burocracia nagy szomorúságára. Egyik szász képviselő azon indítványát, hogy a románok negyedik nemzetiségét tárgyazó törvényezikk egyik §-ába ékeltessék be az is, miszerint a román nemzet az „össz-állami alkotmány“ értelmében cikkelyeztetik be, egy előkelő román követ határozottan visszaütását. A román conferentia kimondá: hogy addig, míg a három első királyi előterjesztés u. m. a román nemzet becikkelyezése, a diplomatiail nyelv elhatározása s a jövőndő erdélyi országgyűlések alapszabályai megszavazva, szentesítve s kihirdetve nem lesznek, mindaddig a februári patens el vagy el nem fogadását tárgyalás alá nem veszik, a birodalmi-tanácsba pedig követeket éppen nem választanak. A tartományi gyűlés egyedüli czélja, a reichsrathba való követ-küldés e szerint közel állt a meghiusuláshoz.

Azonban közbeszólt az előljárói tekintély, és ime nem sok kellett az alig mutatkozott szilárdnak látszó ellenzék megbontására, az ellenzéki szónokok elnémitására. Nyolcz, többnyire királyföldi születésű román főbb hivatalnok átment a centralista szászok táborába. Így fordult meg hirtelen a koczka, s az eddigi többség kisebbséggé lön. Most a románok is átlátták saját érdekeikben, hogy csak az lehet valóban független, a ki nincs hivatalban; átlátták végre, mily czélszerű lenne, ha többen ülnének amaz „országgyűlési padokon“ az alkotmányos gondolkozásra, a független románok közül, kiket nem régen renegatoknak gúnyoltak, mivel azok a magyar elemmel fogván kezét, magát a valódi alkotmányos alapot velök közösen védelmezték. Azonban az „országgyűlésben“ bennülők nem bírtak függő állásuk nyügeiből kivergődni, sőt annyira erélyt vesz-

tettek, hogy az egyetlen román képviselőt, ki bátorságot vett vala magának arra, hogy a patensek rögtönzött becikkelyezésének következményei iránt aggodalmát fejezze ki, magára hagyták, nem csak, de „jó emberei“ és előljárói által később oda hatottak, hogy a tárgy további megpendítésétől elállásra birták. Már a nyelvre vonatkozó második, úgynevezett törvényjavaslat második felét a szász román coalitio szavazta meg; de még inkább nyilvánult e szövetség súlya a következő tanácskozmányokban.

Megérkezett a gyűlés válaszfeliratára az 1863. sept. 5-ki királyi leirat*), melyben az előbbi okmányban az octoberi és februári patensek becikkelyezése iránt adott ígéret azonnali beváltása kívántatott. E felsőbb rendelet élénk vitákra szolgáltatott alkalmat, különösen a románok conferentiájában.

A september 30-ki ülésben midőn, a mondott leirat felolvasása után b. Si a g u n n a a nevezett patensek becikkelyezését mindemellett indítványozta**), meglátszott a román tagokon a meglepetés, de egy hang sem mert az indítvány ellen felszólalni; elmaradtak a szokott támogatási formaságok, senki sem kívánta a tett indítványt szabályszerűen írásba headatni, avagy érett megfontolás végett bizottmányhoz útasíttatni, egy óránál rövidebb idő alatt be volt a két patens cikkelyezve***), mit sem vesződve azzal, hogyan férnek meg azok együtt, sőt mi hatással lesz a február 26-ki a románok által annyit emlegetett, de illetékes helyen soha sem védelmezett erdélyi törvényes autonomiára.

Ámde a kormány maga sem ragaszkodott az általa csak imént kiadott rendeletek egyes §-aihoz, s daczára annak, hogy a junius 15-ki leirathan****) Erdélynek a birodalmi tanácsban leendő képviseltetéséről szóló negyedik királyi előterjesztést a gyűlés elhatározása alá bocsátotta, s az által önmaga kimondta volt, mikép csak az ezen tartományi gyűlés által, a negyedik királyi, előterjesztés alapján, szervezendő jövő erdélyi tartománygyűlés lesz illetékes Erdélynek a birodalmi tanácsban leendő képviseltetésére, be-

*) 1863. tartománygyűlési irománykönyv 79—82. l.

**) 1863. gyors-írói napló 497—498. l.

*) 1863. tartománygyűlési irománykönyv 88—102. l.

**) 1863. tartománygyűlési irománykönyv 2—9. lap.

küldé a september 27-ki leiratot*); mely a birodalmi tanácsosoknak az általa ezen egy esetre készített szabályzat alapján leendő megválasztását és felküldését parancsolja. Az „országgyűlés“ kötelességszerűleg eleget tön e rendeletnek is.

Azonban mind e gyors és könnyű diadal mellett hova tovább mindinkább nyugtalanítá a centralista koronányt a magyar-székely képviselők folytonos és következetes elmaradása. Miután tehát a magyar és székely választók, az új választásokat elrendelő július 30-ki leirat következtében ismét az előbbi képviselőket választották, s így ezek maguktartását nyilvános tény által helyeselték, az így megválasztottak, önmeggyőződésükön kívül főleg választóik akaratát tartván szem előtt, a szebeni gyűlés számukra fentartott padjait kötelességszerűleg ismét üresen hagyták, így akarván magokat továbbra is polgártársaik bizalmára érdemesíteni, s a haza és alkotmány iránti honfíúi szoros kötelmeiknek eleget tenni.

Ezalatt az erdélyi udv. kancellária termeiben arról gondolkoztak, hogyan lehessen oly utakat és módokat feltalálni, melyek által a magyar-székely képviselőket a belépésre lehetne bírni, erőltetni. E célra látszott működni, a magyar birtokos osztály tulajdonát nagyon közel érdeklő, eme három indítvány előterjesztése: a) a közlegelők felosztása **, b) a székely örökség kisajátítása **), c) az erdők szabályozása **); mindhármát egy román követ terjeszté elő. Volt még két hasonforrású indítvány egy regalista által felhozva, és pedig d) a székely papi kepe megváltása ⁵⁾, e) az örmény nemzet és vallása beezikkelyezése ⁶⁾. Maga a kormány is terjesztett elő két törvényjavaslatot, egyet a kilenczedik királyi előterjesztésre vonatkozólag a még meglevő úrbéri tartozások megváltása tárgyában ⁷⁾, egy mást, mely a jun. 15-ki megnyitó királyi leiratban elősorolt tízenegy kir. előterjesztések, hihetőleg a románok autonómicus aggodalmai iránti kimélethől nem fordul elő, egy legfőbb törvényszéknek Erdély számára Bécsben leendő felállításá-

*) 1863. tartománygyűlési irománykönyv 147—148. lap.

**) 1863. tartománygyűlési irománykönyv 151—152. lap.

**) 1863. tartománygyűlési irománykönyv 153—154. lap.

**) 1863. tartománygyűlési irománykönyv 154—155. lap.

**) 1863. tartománygyűlési irománykönyv 82—83. lap.

**) 1863. tartománygyűlési irománykönyv 175—177. lap.

**) 1863. tartománygyűlési irománykönyv 167—171. lap.

ról *). Ez indítványok azonban már nem tárgyalhattak, hanem bizottmányokhoz kelle útasíttatniok, minthogy azoknak különben is a következő ülésszak érdekében kell vala hatniok. A tartománygyűlés első ülésszaka, három havi működés után 1863. october 13-án elnapoltatott.

Az 1864-ki, vagyis a második ülésszak szintén a magyar és székely választók megkisértésével kezdődött, el lön rendelve a harmadik választás. De az eredmény a két előbbi választásokéhoz hasonló lett, az alkotmányhoz való ragaszkodás törhetlen erejűnek bizonyult, a törvényes útról egyetlen alkotmányhiu magyar és székely választó avagy választott sem kívánt letérni, bár itt ott csábitó hangok hallatszottak s a fenyegetők sem hiányoztak; a czél tehát a kormány részéről nem lön elérve, csak öntekintélyén ejtett újabb csorbát; a m a g y a r birtokosság látta, hogy életbevágó érdekeit kívánják érinteni, de meg nem tántorodott; a s z é k e l y ség visszatetszéssel fogadta azt, hogy saját belügyeikbe kívántak avatkozni, m i n d k e t t ő előtt eltörpült a magán-érdek, szemben a haza közérdekével. De sőt a becsületes ő r m é n y nemzet is elfordult kéretlen boldogítótól, a kik őt a magyar nemzet kebeléről leszakítani törekedtek, — s így a tartománygyűlésben a magyar képviselőknek szánt padok harmadszor is üresen maradtak.

Az ülésszak hét havi szünet után, május 23-án, 72 tag jelenlétében, és így sokkal kevesebb részvét mellett, mint a múlt évben, megnyílt. A tanácskozás legelső tárgyai több tag szabadság kérése; különösen a két román egyházfő nem volt jelen; névszerint Siaguna püspök, kinek a múlt ülésszak eredményeinek kivívásában legnagyobb része volt, mindjárt 3 havi szabadságot kért. Általában mindkét fél — szászok és románok — előbbkelő férfiai távol maradtak s így a hangulat lehető nyomasztó volt. Ugyanez ülésben olvastaték fel a hozott nyelvtörvényt előlegesen megerősítő s az illető törvényezikk szentesítés végetti felküldését megrendelő 1863. nov. 21-én kelt királyi leirat. A szász képviselők hallgatva fogadják, a románok megéljenezik. A május 25-ki második ülésben ismét több szabadság-kérés jött szőnyegre s a ház a feloszlástól félelem miatt némelyikét meg is tagadta, különösen a románok mentől kevesebb tagtársuknak valónak hajlandók a távolléhe-

*) 1863. tartománygyűlési irománykönyv 181—184. lap.

tési engedélyt megadni, mert tudták, hogy a legközelebbi napokban egész többségükre leend szükségök.

Valamint a múlt ülészak két legfőbb tárgyát a patensek becikkelyezése és a nyelvtörvény képezték, úgy ezen újonnan megnyílt tanácskozási folyamat is különösen két nagyobb ügy tárgyalása jellemezte: egyik az Erdély részére Bécsben felállítandó legfőbb törvényszék; ugyanis miután a patensek már becikkelyezve s a reichsrathbeli padok is elfoglalva valának, a centralista kormány czéljait tovább rejtegetni nem tartotta szükségesnek; — a másik: az erdélyi vasút, melylyel, míg egyfelől az anyagi kérdésekből politikai tökecsinálás művelését folytatva, a magyarságra akartak nyomást gyakorolni, másfelől a szászok, különösen Nagy-Szeben centralisticus magatartását kívánták jutalmazni. Az elnök még a május 25-ki ülésben kitűzte volt tárgyalásra a legfőbb törvényszék ügyét. Az ülés előtt már híre járt, hogy a szászok ki fognak lépni a gyűlésből, ha a románok által leszavaztatnak, különösen ha a román bizottmányi többség által készített ebbeli bizottmányi javaslat azon ajánlata, hogy a törvényhozás útjának kikerülésével csak imént megszerzett szász főtörvényszék eltöröltesék — elfogadtatnék. Azonban ez ügy még nem jött szőnyegre, egyelőre át kelle engednie a tért a vasút-kérdésnek, melyet Maager brassói követ hozott szóba; nehezen tudta indítványa támogatására az alapszabályokban előirt tíz aláíró tagot összeszerezni, mert híre járt, hogy az arad-verestoronyi vasútvonal érdekében a szerződés a pénzügy-miniszterium és a bécsi hitel-intézet között már létre jött, s az engedély megnyerése végett már be is van nyújtva a felségnek; — másfelől a szász nemzeti ispán is megtiltotta a szász nemzetheli követeknek az aláírást, azon ürügy alatt, mert ez indítvány nem terjesztetett a szász nemzeti egyetem jóváhagyása alá. Azonban bebizonyult, hogy a szerződés megkötésének híre hirlapi kacsa volt, az még csak küszöbön állt, és így miután Maager indítványát a többség izléséhez alkalmazta, és azt csak egészen általánosságban tartva, sem a nagyváradi-losvári, sem az arad-szebeni mellett nem szólt határozottan, hanem azt kívánta csupán, hogy: kéressék meg a kormány, miszerint az oláhországi kormányval oly csatlakozási pont felett egyezkedjék, a mely egész Erdély érdekével öszhangzásban van, s csak úgy mellékesen mondja ki, hogy ha ez egyetemes

érdek számba vétetik, Brassót kikérülni lehetetlen; végre sikerült tizen négy aláírótt szereznie, a kik egyébiránt mégis mindesak a brassói vonal pártolóiából teltek ki, ú. m. 12 szász, 2 román és egy magyar. A sürgősségi indítvány e szerint beadatott, és Ober t (medgyesi követ) indítványára, a kinyomatás mellőzésével, az elnök fölkéretett, tűzze ki e tárgyat a legközelebbi ülésben napi-rendre. A vita heves volt, az indítvány mellett a brassói vonal barátai szóltak, az arad-szebeni védői elleneztek; végre azzal győzött az indítványozó, hogy a gyűlést arra emlékeztesse, hogyan mellőzte volt az ügyrendtartást a múlt évben Siaguna püspök, midőn a patensek becikkelyezését hevenyészte, mit a gyűlésnek ellenezni akkor nem jutott eszébe. A junius 1-jén tartott gyűlésben az elnök csakugyan napi rendre tűzte a vasút ügyet és Maager engedélyt nyert indítványának indokolására. Másfél óráig tartó alapos beszédében előadta az erdélyi vasút minden phazisait 1847 óta, midőn mint Brassó követe Pozsonyba küldetett volt értekezni a vasúti comitéval, mely épen akkor tanácskozott azon első magyar vasútról, melynek Magyarországot Erdélylyel és a Dunafejedelemségekkel egész a Fekete-tengerig összeköttetésbe kell vala hoznia. Sajnálja, hogy most a kezdeményezés nem a kormánytól ered, s bár Erdély ez ügy körül már sokat áldozott, maig sincs bár egy talpalatnyi vasútja. Hogy ez életszükség, mindenki tudja, látva hogyan szegényül az ország napról napra, az adót már fizetni nem bírja és segélyforrások sehol sem mutatkoznak; ámde attól tart, hogy a vasút-kérdés nem fog az ország minden lakóinak érdekében megoldatni. Azután tárgyalja mindazon vasúttervezeteket, melyek 1850 óta a kormány elébe terjesztettek. Kiemeli, hogy az arad-szebeni vonal építésére a tiszai vasúttársaság által 1861. május havában kért engedély által Brassó minden érdekei fenyegetve vannak. Ez idő óta lett a két vonal pártolói közt hevesebb a tusa. 1862-ben a kormány előtt is teljes hitelű Bischofsheim és Hirsch-ház — melyet maga a belga kormány is ajánlott — benyújtá a nagyvár- kolosvár-fejérvár-brassói vonal tervezetét; a cs. kir. had-, pénz- és kereskedelmi miniszterium s a magyar udvari kancellária mellette nyilatkoztak. Ennek alapján az építési engedélyért folyamodott a nevezett cég, s mind Re ch b e r g, mind S c h m e r l i n g miniszterek biztosíták a belga ház megbízottjait, hogy mindenesetre e vonalé

leend az elsőség. Ily biztatás alapján 1863-ban megtétettek az előmunkálatok. E közben az erdélyi követek épen az erdélyi vasútügy tárgyalására sürgettettek a birodalmi-tanácsba menetelre, és mégis az történt, hogy a leemberg-esernoviczi pályára adott a kormány engedélyt, bár arra nézve még a vonal végpontja sem volt megállapítva. A miniszterium decemberben hozta szőnyegre az erdélyi vasút ügyét, akkor midőn már a reichsrath oszlófélben volt, és így tárgyalásra idő nem maradván, egy bizottmányhoz útasíttatott. Mellékesen érintvén a reichsrathi bizottmány egyoldalú tárgyalásait, felhossa, hogy a kormány még csak nem is egyezkedett az oláh kormányval a csatlakozási pont fölött. Nyugodni hagyták az erdélyi vasút ügyet 1864. april haváig, ekkor a magyarhoni inséget is segélyül akarták használni, azzal együtt a politikai érdekek megoldásának könnyítésére; az inségeseken segitendők, akarták építtetni az arad-szebeni vasutat; de a tárgyalás a hitelintézet és a tiszai vasúttársasággal hosszasan elhúzódott. — Mig tehát itt semmi sem történt, azalatt az oláh kormány megállapítá az építendő vasúthálózat tervét, sőt két angol tőkepénzesnek engedélyt is adott az építésre. Ez utóbbi lépés ösztönzi szónokot arra, hogy az erdélyi vasút ügyét sürgősnek mutassa fel, hivatkozva arra, hogy az oláh kormány elhatározta, mikép semmi esetre sem fog vasutat hozni Vöröstoronyhoz, s így e részben hasztalanul akar a kormány nyomást gyakorolni az arad-szebeni vonal engedélyezése által; czélszerűnek tartaná tehát a csatlakozási pont fölött a bukaresti kormányval egyezkedni. Beszéde további rendén utal arra, mily nagy fontossággal bír Brassó városa az ipar és kereskedelem, sőt a hadászat szempontjából, — mig másfelől a Vöröstoronymnál eszközlendő csatlakozás, a mellett, hogy a legnagyobb technikai nehézségekkel jár, semmivé tenné nem csak Brassó, de az egész Küküllővölgy és az egész Székelyföld oly élénk kereskedelmi közlekedését Oláhországgal; utal arra, hogy ha e kérdést a kormány a 13. §. alapján döntené el, ez által az alkotmányszerű hatáskört mellőzné, sőt azt magát megsértené, s e mellett se Erdélyt meg nem nyugtatná, 'se a reichsrathba bevinni szándékoltakat oda menetelre nem kecsegtetné. Beszédét következő indítványval végzé: „1.) Választassék egy hét tagú bizottmány az egész országgyűlésből. 2.) E bizottmány tegyen ez indítványról három nap alatt jelentést. 3.) E jelentés kinyomatása és kiosztása után

azonnal bocsáttassék tárgyalás alá.“ Az arad-szebeni vasút barátai nagyon fel valának ingerülve, közölök többen, az ügyrend tartással kezökben, folyvást rájártak az elnökre, ne engedje oly szabadon szólaui Maagert; mert érvei által nagyon találva érezték magokat, egyetlen ellenérvet sem bírtak felhozni; minden mesterkedések oda látszott irányozva, hogy a dolgot késleltessék, míg ez alatt reájok nézve kedvező fajt accompli jön létre. Végre nagy szótöbbséggel elhatároztatott, hogy a június 3-ki közelebbi ülésben 14 tagú bizottmányt választand a teljes gyűlés, annak a munkákat előkészítésére 8 napi határidőt szab, és azt, mihelyt kinyomva leend, azonnal tanácskozás alá veszi. E közben mindkét részen sűrű értekezések tartattak, heves összeszólalkozások folytak a conferentiákban; a szászok főleg a vasút ügyére fordíták minden figyelmökét, míg a müipar ügyeivel keveset törődő románok inkább a legfőbb törvényszék tárgyában igyekvének nemzetheliöknek többségét összetartani.

Június 3-án került napi rendre a legfőbb törvényszék ügye, a vitatkozás éles, a románok és szászok közti feszültség növekedőben volt. A szászok többnyire a bécsi székhely mellett szavaztak, sőt olyanok sem hiányoztak, a kik az erdélyi osztályt ismét vissza kívánták volna kebelezniz az october előtti bécsi központi semmitő törvényszékbe; a románok ellenben a mellett voltak, hogy a nevezett legfőbb törvényszék igazságszolgáltatási közeg maradjon Erdélyben. Végre sok és hosszas, többnyire személyeskedő beszédek után, négy napi vita folytán s a bizottmány javaslata alapján, a június 8-ki ülésben el lön vetve a kormányi előterjesztés 1-ső pontja, mely a bécsi székhelyet illette; az ezt követett június 11., 13., 14., 15. és 17-ki ülésekben sok szóvita után, a négy lényeges elvi dolgokat tárgyzó s a román többség értelmében eldöntött pont kivételével, a kormányi előterjesztés el lön fogadva, a gyűlés abba is beléégyezvén, hogy az erdélyi legfőbb törvényszék és korlátnokság közti viszony rendelet útján állapíttassék meg.

Június 17-től 22-ig a görög pünkösdi ünnepek miatt nem volt ülés; 25-én egyéb apróságokkal foglalkozott a tartománygyűlés, s ekként a vasútbizottmány munkálatának kinyomott példányait csak június 28-án osztották szét, és így a 8 naphól lett 25 nap. A míg a bizottmány ily csigalassúsággal dolgozott és azon páratlan jelenetet mutatá fel, hogyan vezeté a 3 tagból álló verestoronyi

vasút mellett álló kisebbség járszalagán az egész 14 tagú bizottságot, bár 11 tag volt benne a nagyvárad-brassói vonalt pártolók részéről, hogyan határozottatott e bizottmánynyal ön maga és saját előadója ellen. Bécsben is az arad-vöröstoronyiaknak kedvező tények lőnek előidézve. Alig volt valaha a villansodronynak több dolga, mint e tájt; e mellett soha főnöki tekintély nagyobb súlylyal nem alkalmaztatott, mint épen ekkor. A tér ily módoni előkészítése mellett meg lőn adva az arad-alvinezi vonalra az engedély, s a hatóságok rendeletet kaptak, hogy a vasúti munkálatok rendén szükséges kisajátításokat segítsék elő. E tény meg is tette hatását a nagy-szebeni követek fegyelmi érzületére; már a bizottmány munkálatán fel lehele azt ismerni. Mert e munkálat alapjául épen ezen engedélyezés vétetett dönthetlen alapul. Többé azután senki sem akart hallani az indítvány sürgősségéről, az emlegetett és felmutatott egyetemes erdélyi érdekekről, hogy mind a szebeniek, mind a brassóiak kielégíttessenek, e specifiens szász vasúthálózatlőn tervezve, s a tartománygyűlés útján a birodalmi-tanácsnak elfogadás végett ajánlva, és pedig: Alvinezről a Küküllők völgyén fel Brassón a két szárnyvonállal; Alvinezről Gyula-Fejérvárnak, a mely idővel Kolosvárig, de nem Nagy-Váradig, lenne kiegészítendő, és Medgyesen illetőleg az ennek csaknem tőszomszédságában fekvő Kis-Kapuson Nagy-Szeben felé, a mi természetesen, miután Verestoronymnál soha sem lehet kilátása az oláhországi vasúthoz csatlakozhatni, vagy zsák-úttá vált volna, vagy ismét csak Brassóba kellett volna, megint csak az országszélek hosszában, felvitetni.

Vége június 30-án tárgyalás alá került az imént körvonalo-zott bizottmányi javaslat. Maager volt az előadó. Ajánlta a higgadt, nyugodt tárgyalást, mert az ország egyik legfontosabb életér-deke fölött kell szavazniok; ez fogja biztosíthatni az országttest egészséges szervezetét s életet öntend minden tagjaiba, a jóllétet fogja szétágoztatni. Elismerőleg szól a bizottmány munkálkodásáról, felhozza, hogy az ellenkező nézetek egyesültek s így a felirati terv teljes egyhangúsággal készítettett el és fogadtatott el; óhajtja, hogy ez egyetértés lelkesítse a tartománygyűlést is. A bizottmány határozatára elhatározó befolyást gyakorolt az: 1.) hogy a reichsrath a birodalmi pénzügy állása miatt alkalmasint csak az egyik fővon-nal részére adna engedélyt és kamatbiztosítékot; 2.) hogy ő felsége

az arad-alvincz-szeben-vöröstoronyi vonal építését már tényleg engedélyezte s hogy a kereskedelmi miniszterium e vonal kiépítésére a vállalkozókat ajánlataik beadására már fel is hívta. Elmondja, hogy az Alvincztől tovább viendő vasút végpontja csak Brassó lehet, csak itt lehetvén csatlakozni Oláhországgal, s minthogy valószínű, hogy évek hosszú során át ez egy fővonala lesz Erdélynek, jogosúlnak látja azon óhajtást, hogy e vonalnak az ország összes érdekeihez mért irány adassék; a tartománygyűlés illetékes ez irány fölött batározni, sőt kötelessége azt tenni. A bizottmány többsége ugyan a nagyvárad-brassói fő vonalat szebeni és fejevári szárnyvonalával ismerte fel fontosabbnak, de a bevégzett tény súlya előtt meghajlott s kénytelen volt, attól elállva, legalább arra törekedni, hogy a tervezett két fő vonal egygyé combináltassék két szárnyvonallal. Végül ajánl a felirat egyhangú elfogadását. — Julius 1-jén roppant heves vita fejlett ki e tárgyban. Mert a szászok nem bocsáthaták meg Maagernek, hogy ez ügyet az országgyűlés elébe hozta, nem hagyván háborítlanul intézkedni a kormányt, sőt számításait ügyekvék megzavarni; ez okon már a junius 29-ki szászegyetem gyűlésében felszólították volt, mondjon le bizottmányi előadói tisztről. Ámde ő vonakodott, s előadói hivatalának tökéletesen meg is felelt, a bizottmány előterjesztését a fennebbi, merőben tárgyilagos beszédben adván elő. A szebeni urak azonban még ezzel a csendes magatartással sem voltak megelégedve, ők már a tegnapi ülésben megtámadták a hevesességükről ismeretes két szebeni követ által, s miután tudták, hogy Maager szó nélkül nem hagyhatja, ez ülésre tömérdek röpirat, codex s más effélé fegyverekkel felszerelve jöttek fel s folytatták a kihívásokat, sértegetéseket. Csodálatos, ezen urak magok kívánták, hogy vita ne legyen s fogadtassék el a felirati szerkezet minden változtatás nélkül, s mégis, minél tovább húzódott a vitatkozás, annál elkeseredettebbé ügyekeztek azt tenni. Csak úgy hullott a személyes gyanúsítás Maager fejére, a ki elhagyatva, egyedül állott, senkitől sem védelmezve. Végre Maager, lelépven a szószeokról, helyére ment, hogy innen mint egyszerű képviselő felelhessen, mit a szászok látva valódi vihart keltettek. Rannicher felkéri az elnököt, szakítsa félbe az ülést, hogy a vasút-bizottság a mellékterembe mehessen s magának más előadót választhasson. De Aldulean bizottmányi elnök visszaütásátja e mindenütt és mindenben

saját véleményét feltoló eljárást s kijelenti, hogy a vasút bizottmánya nem hajlandó az előadói tisztet Maagertől elvonni. Erre a csend helyre áll s Maager ismét elfoglalván a szószéket, nem mint előadó, de mint egyszerű képviselő kezd beszélni; szónoklata ismét felkorbácsolja a szenvedélyeket, mert kimondja: „hogy a kormány önkényűleg jár el, hogy az alkotmány köpenye alatt rendeletekkel kormányoz, hogy mint részrehajló párt lép fel s az erdélyi vasút-kérdésből politikai tőkét csinál, így akarván egyetlen város loyálisát jutalmazni. Felhossa, hogy a kormány ugyan oszthat vasúti engedélyeket, de ezzel szembe állítván az octoberi diploma 2. cikkét s a februári patens 10. §-át, megmutatja, hogy a vasúti ügyek a reichsrath alkotmányszerű tárgyalása alá tartoznak; már pedig ha a kamatbiztosítás mellett nem határozhat egyszersmind maga a vonal felett is, akkor absolutismus uralkodik az alkotmányos formák mellett. Úgy látszik ez ügyet is a birodalmi alkotmány keresztülvitelére akarják felhasználni. Csofálatos, hogy az erdélyi udvari kanczellária, mely eddig a nagyváradi-kolozsvár-brassói vonalt pártolta, most az ellenkező pálya mellett buzgólkodik, bár amaz mellett emeltek szót a legtekintélyesb szakférfiak stratégiai és kereskedelmi szempontból is. Reméli, hogy a reichsrath védelmezni fogja az ország érdekeit a kormányval szemben. Nem akar új indítványt tenni, de szeretné, ha a miniszterek meghallanák a korszerű intő szöveget: maradjanak az alkotmányosság terén. Ezennel a vasút-ügyet a reichsrathhoz felebbezi, az ország érdekeinek védelmére újból is felhíván azt.” — De a centralista fő szónokok ismét rendkívüli hevességgel s ildomtalan nyelven támadták meg a szónokot, ehez hasonló sóphismákat és személyes sértegetéseket országgyűlési termekben ritkán hallhatni, érvekkel nem bajlódtak. E helyütt még azt is szemére hányták az előadónak „mily roppant pénzbe került ő a brassóiaknak s még sem tud nekik legkissebb eredményt is felmutatni, bár majd a nagyváradi-kolozsvár-brassói, majd az arad-küküllővölgy-brassói vonalat pártolgatja; hogy felségáruló, mert a miniszterium és reichsrath közt szakadást akar előidézni; hogy míg az Országos Magyar Gazdasági Egyesület emlékiratát, melyben a reichsrath befolyása nélkül kérték a nagyváradi-kolozsvár-brassói vonalra ő felségétől kamatbiztosítást — helyesnek tartja, addig most a reichsrath védszárnyai alá akar menekülni a mi-

nisztérium elöl; hogy az általa tervezett mostani felterjesztésen is az arad-alvinczi fait accompli ő felsége bölcsességének nevezi, s most mégis a rendelkezést önkényesnek mondja, stb. stb.“ Maager támadása oly határozott volt, hogy Popp és Friedenfels a kormány nevében szükségesnek tartották, az önkényes kormányzat emlegetése ellen óvást tenni. Maager minden támadás daczára megtartá a gyűlés méltóságához illő nyugodtságot. Végre Obert indítványára a felirati szöveg minden változtatás nélkül a részletes vita és harmadik felolvasás mellőztével csaknem egyhangúlag elfogadtattott. Maager beszéde mindenestre figyelemre méltó, miután ő volt azon egyetlen tag, ki bátor szót mert emelni a centralista kényszer ellen; a beszéde által ama körökben előidézett roppant izgatottság is a mellett tanúskodott, hogy ha egyik rokonuk szabad felszólalását sem tűrhették, hogyan viselték volna magukat az alkotmányos magyar és székely képviselőkkel szemben, a kik nagyobb közjogi kérdésekben nyíltan és politikai függetlenséggel léptek volna fel. Ámde Maagerre is hatott azon brassói követek sugallata: ne szegezze magát oly vasútterv ellen, mely Brassónak is hasznot hozhat. — Legfeltűnőbb mégis az volt, mily hideg közönyt nyel nézték a románok ennek az egész erdélyi országrész jövődő anyagi felvirágzását illető ügynek eldöntését; egyikök sem kelt az oly minden oldalról megtámadott Maager védelmére, hogyan nézték el ama közvetítő vonal elfogadását, mely egyes érdekeknek ugyan szolgálhatna, de ez országrésznek alig egy harmadát érintené, elégitené ki, mert három zsák-útba, a szebeniben, kolosváriban és nagyváradiban végződnek, pedig e három lekötött ér nagy részét felemészténé az állami kamatbiztosításoknak. De bárha a nagy többség, a románok nagy része, a szászok közül: a medgyesiek, segesváriak, brassóiak, beszterczeiek, köhalmiak, nagy-sinkiek, mindnyájan elismerték, hogy a nagyvárad-kolosvár-brassói vonal az, mely leginkább kielégítené az országrész összes közérdekét, nem akartak e mellett felszólalni, mert ezzel a még mind távol levő magyaroknak és székelyeknek is kedves dolgot cselekedtek volna; a dolog helyességét ugyan átlátták, de nem akarták a kormány terveit megzavarni, minthogy ez még mindig azt remélte, hogy e nagyfontosságú anyagi ügygyel végre mégis beviendi a magyarokat és székelyeket a tartományi gyűlésbe. Hogy egyébiránt a kormány ebbeli eljárására nézve minő zavarban volt,

kitűnik abból, hogy míg a vasutat megtagadta s más sürgös pénzügyi intézetek elébe, különböző ürügyek alatt számtalan akadályokat gördített, másfelől a saját maga által felállított — fölöslegesnek látszó — ütegeket elkezdé leszereltetni: a Dr. Ratiu és Lászlófy által indítványoztatott, meglehetősen communisticus irányú úrbéri javaslatokat háttérbe tolta, el akarván háritani ama hatástalanoknak bizonyult emeltyüket oly reményben, hogy talán ez akadályok miatt nem hajlandók a magyarok és székelyek belépni.

A július 7-ki ülésben szőnyegre került a 9. kir. előterjesztés, mely a még el nem törült szolgálmányok megváltásáról, a megváltási tőke lefizetéséről és 5⁰/₆-kos kamatjáról szólt. E királyi előterjesztéssel a bizottmány kapcsolathozta a Dr. Ratiu illető indítványát s mindkettőről együttes javaslatot terjesztett elő. A jelszó a kormány részéről ki levén adva, a szász comes indítványára az egész munkalat visszaútasított a bizottmányhoz, mert a kormány előterjesztés attól lényegesen különbözik, miután Dr. Ratiu indítványa a földtehermentesítési patens elveinek megváltoztatását célozza, míg a királyi előterjesztés ennek csak némely cikkelyeit akarja tovább fejleszteni, kiegészíteni; meghagyott: mindkettőt tárgyalja a bizottmány külön, és magáról a királyi előterjesztésről 15 nap alatt adja be munkalatát.

De ha a románok némán ültek helyeiken, midőn a vasútügy tárgyalatott, annál többet beszéltek az alsó-fejérmegyei tisztség által Axente-től megtagadott követi igazolvány, a naszódi határvillongás és a következő előterjesztések tárgyában; a két személyes ügy észrevehető befolyást gyakorolt a tartománygyűlés két eleme közti viszonyokra.

Szőnyegre került a tartományi gyűlés összehívását és összealkotását s működését illető 3. királyi előterjesztés is, mely csaknem szórul szóra azonos levén az ideiglenes alapszabályokkal; a románok, miután ez alapszabály számukra a többséget biztosította, ennek keresztülvitele mellett buzogtak; a szász kisebbség ellenben, az érdekképviselőlet alapján, egy más indítványhoz ragaszkodott, melylyel magok számára kívántak volna többséget szerezni, s ezért elleneztek az épen használatban levőt; nézetök szerint a jelen előterjesztést jó lett volna elnapolni, mert az a régi politikai felosztásra van alapítva, majd ha az új politikai felosztást tárgyzó

előterjesztés nem csak megszavazva, de szentesítve is leend, akkor kelle vala azt elővenni. A kormány maga átlátta tévedését; de késő volt, mert a midőn e javaslat előterjesztett, nem gondoltak a később kifejlődhető viszonyokra, a minthogy e javaslat czélja a magyarok és székelyek majorizálása volt s a más két elemnek ezekkel szemben föltétlen összetartására számíttatott ki. Tudta ugyan is a kormány, hogy utóvégre is csak rendelkeznie kell s a román fő-hivatalnokokkal mindig többséget lehetend eszközölni a szászoknak, mert a román többség engedelmeskedni fog a jó szónak; ámde mégis rossz néven vette, hogy az általa teremtetty gyűlésből mindegyre kitűnjék, mikép a „föltétlen engedelmesség“ minden lépten-nyomon a hivatalos tekintély eredménye s a tagok alárendeltségéből származik. Ez volt oka, hogy felsőbb körökben ismét a magyar-székely elem édesgetésére gondoltak. — Egyelőre híre járt, hogy 14 új, még pedig maga a kormány által kiadott alapszabály ellenére mind magyar regalistát akarnak kinevezni, részint hogy néhány hajlítható magyarral a szászok táborát erősítsék, részint hogy az előkészített fontos változásokról mondhassák el, hogy azok a magyarok részvételével jöttek létre. De nem akadt vállalkozó. A világ előtt mégis szerették volna azt bizonyítani, hogy a magyar-székely nép nem osztja az értelmiség nézeteit, s míg azok távol maradtak, ő maga kérelmeket nyújt be a tartományi gyűléshez; e végre néhány magyar helység nevében, azok tudtán kívül, kérvényeket készíttettek s azokat beadatták. Különösen a gyűlésben helyet foglalt egy-két magyar regalista igyekezett ily módon magát igazolni. Hogyan készültek ezek a kérvények, erre nézve többek közül legyen szabad csak egy példát idézni. Csik-Mártonfalva székely helység nevében egy kérvény adatott be, a melyben magát Csik-Szeredától elválasztatni s önálló önkormányzattal felruháztatni kéri. A kérvény Sprentz Pál a Szepességből bevándorolt asztalos-legény, Dreznánd volt cs. kir. puskaműves, Kadrezsadek volt cs. kir. péklegény káplári ranggal, Oppel Antal Csehországból beszármazott serfőző-legény, továbbá két örmény, végre néhány írástudatlan székely által volt aláírva, ezeknek nevök előtt keresztvonások álltak. Ezek valának a tűzgyökeres székely kérelmezők. Hasonló módon készült a többi beadott 2—3 kérvény is, melyeknek azonban a bécsi centralisták között sem volt keletük.

A kormány jól tudta, legalább tudhatta, hogy hasztalan rendeli el megint a magyar-székel követválasztásokat, de mégis megkísérelte, bizva a hagyományos véletlen szerencséiben. Az előkészületek lehető titokban tétettek meg, lehető rövid hatánap tűzött ki és hogy a meglepetés sikerüljön, a választás egyazon napra — augusztus 10-re lön elrendelve. A választók előtt egy 15,000 példányban nyomott és szétküldött kiáltvány lön felolvasva, melyben arra lőnek figyelmeztetve, hogy a tartománygyűlésen nem sokára fontos anyagi kérdések kerülnek szőnyegre s így távolmaradásuk érdekeik tetemes kárára lenne. De a capacitatio mit sem használt, választók és választottak az alkotmány iránti ragaszkodásban állhatatosan megmaradtak; az így választott képviselők ismét elmaradtak a gyűlésből, sőt Marosszéken megtörtént az is, hogy már most 300 román választó oly követre adta szavazatát, kiről bizton tudta, hogy a nagy-szebeni gyűléstől távol fog maradni. A magyaroknak szánt jobboldali padok tehát ismét üresen maradtak, a tartománygyűlés kénytelen volt az eddigi személyzettel, az addigi viszonyok közt, előre láthatólag zátonyra vezető útját folytatni. A még előfordult s Erdély új constituálására czélzó javaslatok közül a legnevezetesebbek valának a már említett tartománygyűlési új alapszabály, a melynek tárgyalásánál a Șok végtelen sorával, minden lehető formaságokról gondoskodtak a törvényhozó urak, de egy csekélységről, a gyűlés hatáskörének s valódi önállóságának szabatos körülírásáról és meghatározásáról, a mely az épen ezen urak által sürgetett külön erdélyi autonomiát és önkormányzatot biztosítani egyedül lehetne képes, mindnyájan elfeledkeztek, vagy szándékosan mellőzték azt; főbb gondjuk — valamint a vasúti tárgyalásoknál kitűnt volt — nem a közügy, hanem saját énjük és az vala, melyik mennyiben részesüljön a képviseletből és így a befolyás és hatalom kinek a kezén legyen; — ez a valaki pedig ama szabályok szerint senki más nem lesz vala, mint a burocracia, a mely épen e gyűlésben úgy az országos érdekek, valamint a román nemzeti öhajtságok támogatására oly lehetetlennek tanúsította magát. — Továbbá Erdélynek új „korszerű“ felosztása, a mely szerint Marosszéknak habár 74,492 lakosa van, csak két követe lenne, míg Brassó vidékének 68,055 és Fogaras vidékének 68,674 lakossal, Doboka megyének 69,043 lélekkel három-három követ jutna; a magyar megyék-

ben 27,562, a székely-székekben 27,930 és a szász-székekben (Királyföld) csak 12,329 lélekre esnék egy-egy követ, és ha a választókerületekhez a követküldő városok lélekszámát is oda számítjuk, a magyar megyéken 19,911, a székelyföldön 17,354, a királyföldön csak 9,937 lakos nyerne egy-egy képviselőt; tekintve pedig az általános lehető eredményeket, a megyékben lakó 148,065 magyarra egy követ jutna, a magyarság, székelység és oláhság 1,674,298 lelket tevő száma után, minden 18,003 lakos küldene egy képviselőt, míg a szászok, kik 196,511 lelket számítanak *), minden 6,119 lélek után bírnának egy-egy követet; — így azután a remélhető követek száma nemzetiségek szerint lenne: 19 magyar, 23 székely, 51 román és 32 szász, mert Szászsebes, Szerdahely, Szászváros és Talmács-Szelistye székekben mindkét követ, Új-egyházzsékben pedig az egyik román lenne, — míg a magyar megyékben, Felső-fehér egyik követének kivételével, a többi ismét a románok közül kerülne ki. De maga a municipiumok kikerekítése is teljesen hibás. A megyéket nem természetes határok választják el: különösen feltűnik ez a képzelt Szászföldnél, hol a cél az volt, hogy a bárhol fekvő szász helységek bekebleztessenek, s annyi román elemtől meneküljenek a kikeblezések által, mennyi a szászság többségének tökéletes biztosítására szükséges. A municipiumok népessége kirívó aránytalan; mert míg a székelyföld 444,705 lelket számítana, lennének 230,000 sőt 63,000 lelket számító municipiumok is. A megyéknek nem mindnyája bírna székvárossal; így Régen, szász város maradna, s Régenmegyének nem lenne közigazgatási központja. A municipiumok aránytalan alakúak lennének; mert a Szászföld Oláhország határától majdnem Bukovináig nyúlna, egyes helységektől Szebenig 22 — 25 mérföld lenne a távolság; a Szászföld három, a Székelyföld két egészen különálló területére lenne szakítva. De költségkiméléssel sem járna a tervezett új felosztás, mintán az eddigi 26 szék, megye és vidék helyett 54 municipiumot teremtené. De a választó kerületekben is hiába keresnők a lélekszám arányos voltát; mert a Háromszék egyik választó kerületének lakosai 38,613 lelket tesznek, Szerdahelyzsékben egy ily kerület csak 4650 lelket számítana, bár meg lenne határozva, hogy min-

*) A Bach-korszakbeli 1854. népszámlálás szerint.

den 25,000 lélekre essék egy követ. De az sem áll, — mintha a megyék régi követküldési jogát nem akarták volna megváltoztatni: mert míg a királyföldi törvényhatóságok képviselőtét megkésztették, adván a városoknak is külön-külön két-két követet, addig a magyar megyék képviselőtét is szaporították s csak a székes városokét rövidítették meg. Végre az a cél sem lenne elérve, hogy a Királyföldön túlnyomó többségben legyen a szász elem, mert még mindig 213,665 oláh állana szemben 176,723 lutheránussal s ezek közül is 18,614 magyar lutheránus; a románok 55,556 lélekkel lennének többségben a szászok fölött.

Előterjesztettek még az első- és másodbiróságok — valamint a közigazgatás szervezéséről szóló úgynevezett törvényjavaslatok, melyek mind csak a néhai Bach-féle rendszer, alkotmányos külmezen leendő fölélesztésére czéloztak. A megyék és tisztségviselők elnevezését megtartották, de a főispánnak, alispánnak, sőt magának a kormányzéknek hatásköre is csak az lett volna, a mi volt a letűnt rendszer alatt a Kreishauptmanschaft é, Kreisamt-é és Statthalterei-é.

Puskariu is előterjesztett két javaslatot: 1.) a koresmalási jog szabályozását, 2.) a lelkészeknek és iskolatanítóknak a községi legelőkből és erdőkből leendő javadalmaztatását illetőleg. Különösen az első nevezetes nemzetgazdasági elveket akart érvényre juttatni, midőn a nevezett koresmaregalét a földesuraktól kisajátítani, s a román községeknek akarát adományoztatni, még pedig úgy, hogy a váltságdíj nagy részét maga a földes úr fizesse.

Sőt, hogy a tartománygyűlésnek egészen parlamenti színezte legyen, s a képviselők azon boldog hiedelemben ringassák magukat, hogy ők pénzügyi dolgokban is rendelkeznek, két ily előleges számítás is lön elébök adva: egyik a tartományi pénzalap 1865-ki hozzávetőleges állásáról és szükségleteiről, a másik a földadó-pótlék kimutatása volt.

Ezeket kívül egész halmaza érkezett be a kérvényeknek; egyik helység ez, másik amaz megyébe kívánt bekebelezettni; mások külön képviselőtét kértek a tartományi gyűlésben, stb. stb. Mellözöm mindazáltal mindezeket, részint, mert másodrendű fontosságúak voltak, részint, mivel a jóakarattal együtt az előkészítés és tárgyalás retortájában maradtak. Még csak egy nevezetesebb

mozzanatot akarok érinteni, miután az emlékezetesebbek közé tartozott.

Az erdélyi legfőbb-törvényszék ügye másodszor került tárgyalásra. Augustus 12-én egy királyi leíratot olvastak fel a tartományi gyűlésben, mely köszöntet mond a gyűlés buzgalmaért, melylyel a legfőbb törvényszék szervezése körül fáradoztak; e mellett azonban a felterjesztett törvényjavaslat csak az 1. és 6. §§-ok kivételével erősítettet meg, tudtára adván a gyűlésnek, hogy a legfőbb törvényszék hivatali székhelyének a császári udvar közelében, Bécsben kell lennie, mert ősi, államjogilag elismert joga volt a koronának, hogy maga ítéljen a hozzá felebbezett perekben, sőt az erdélyi alattvalóknak, hogy egészen az udvarig felebbezhessenek. „Hogy ösztönözve éreztük magunkat — ugymond a leírat — 1861. mart. 31-ről kelt legmagasabb határozatunkkal, kedvelt Erdély nagyfejedelemségünket illetőleg, egy legfőbb törvényszék hatáskörét, egyidőre, a mi erdélyi kir. főkormánysházunk bírósági senatusára ruházni át, e jogot annál kevésbé zavarhatja meg, vagy hozhatja kétségbe, mivel a kedvelt erdélyi nagyfejedelemségünk régebbi alkotmányának föltételes helyreállítása alkalmával egyidőre fentartott polgári és bünvádi ügyleteket illető mindenemű határozományok és berendezések, melyek csak háromfokú felhívást állapítanak meg, más felől a kir. főkormánysházat a régebbi törvények szerint megillető hatáskör, egy ily ideiglenes intézkedést okvetlen szükségesnek tüntettek fel, ha nem akarunk, a kir. főkormánysháztól minden bírósági hatáskört megvonni, vagy azáltal még egy negyedik bírósági fokozatot teremteni.“ Ezt követé ama felhívás, hogy a törvényezikk az országgyűlési rendtartás 23. §-ában megállapított alakban mielőbb terjesztessék fel szentesítés végett. E leírat fogalmazásánál egyébiránt feledte volt az udvari kanczellária, hogy ősi alkotmányunk s a Lipót-féle hitlevél értelmében is az erdélyi legfőbb igazságszolgáltatási közegnek ép úgy a haza határain belül kell lennie, mint a magyar hetszemélyes táblának; hogy azon körülmény, mikép az udvari kanczellária e legfelsőbb bírósági hatáskört mindinkább magához ragadta, ép úgy visszaélés volt, mint a közigazgatási dolgokban. Ha egy másik királyi leírat, mely a regalistáknak is 5 forint napi díjt engedményez, általános örömet keltett, azt bizonyára nem tette az előbb részletezett; de csak a románok soraiban mutatkozott lehan-

goltság, a szászok diadalmas areczsal hallgatták, elégtételt láttak maguk részére, mert ők ép ezt várták tárt karokkal, ez levén az ő főtörvényszékeknek legerősb zárköve, egyedül Bécsből függésük legszilárdabbnak képzelt biztositéka.

A legfőbb törvényszéket illető eme kir. leirat bizottságnak adatott ki s csak az 1864. sept. 17-ki ülésben került ismét érdemleges tárgyalás alá. Ha e törvényezikk legelső tárgyalásakor a szászok emlegették, hogy, el nem fogadás esetére, mindnyájan oda hagyandják a gyűlést, most épen azt lehet hallani, hogy a románok nagyrésze odahagyandja a tartományi gyűlést, ha a kormány a bécsi székhely elfogadását erőszakolná. És a kormány kirívólag erőszakolta azt; de a románok, bár hevesen szónokoltak külön conferenciáikban, egyről egyig megmaradtak padjaikon.

A múlt évi tekintély ismét érvényesítette hatalmát, sőt a megnyerés akkori eszközeihez ez évben újabbak járultak: több rendjel érkezett le Bécsből a tartományi gyűlés különböző tagjai számára. Hasztalanná lett tehát a tartományi gyűlés e tárgyú tanácskozásaiban kifejtett hevedesség, le kelle csilapólnia a komolynak látszott izgatottságnak. Sajátságos volt ez alkalommal egy szász követ azon indítványa, melylyel a legfőbb törvényszék illetékességét akará megállapítani, az udvari kanczellária által elkövethető alkotmány sértések ügyében, hallatlan miniszteri felelősségi elveket alkalmazván e testületi kormány-közegre; a tisztelt követ a románok figyelmét akarta elvonni a szönyegen levő tárgytól, és ez, bár indítványa leszavaztatott, el is lön érve: a kormány óhajta, hogy a legfőbb törvényszék székhelye Bécs legyen, meg lön szavazva.

Még tömérdek dolga lett volna a tartományi gyűlésnek: az új politikai felosztást kell vala eszközölnie, az első- és második-folyamodású törvényszékeket s a közigazgatást újra szerveznie; azután a románok is sürgették azon „nemzetgazdasági reformok” tárgyalását, melyeket két követtársuk indítványozott a székely örökség, legelő, erdő, koresmálási jog szabályozása stb. tárgyában; de a reichsrath ülészaka közeledett, birodalmi tanácsosokat kelle választani, s így, mintán néhány ülésben a kevésbbé fontos tárgyakat hamarjában bevégezték, 1864. oct. 29-én ismét széteszlottak.

Ha visszapillantunk e tartománygyűlés két évi ülészakára s a tárgyalások menetét, jellemét vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy a tárgyalásokat a gyűlés kezdetétől végeig kormányi utasítások ve-

zettek; az önkényileg megállapított census, kikerekített választókerületek, a választásokra felhasznált mindennemű izgatások stb., oly többséget hoztak egybe, mely mindig és mindenben az oetroy előtt hajolt meg s így a közérdeket, az alkotmányosságot, a rendletek kívánalmainak feláldozta; a gyűlés maga állandóan hív maradt az alaphoz, melyre állíttatott, egy kérelmező és nem törvényhozó gyűlést képviselvén, világos tanuságául annak: hogy maguk is érezték, miszerint nem hasonjogú tényezői az országrész képviselőinek, minthogy törvény szerint azok nem is lehettek, de alárendeltjei azon hatalomnak, mely jónak látta őket tervei eszközéül felhasználni.

XI. AZ EREDMÉNYEK.

Mintán a február 26-ki patens érvénye sz. István magyar birodalmára is ki lön terjesztve, de Magyarország azt elfogadni vonakodott, a centralisták haditanácsában olyképen állíttatott meg a csataterv egymásutánja, hogy az „alkotmány kiépítésének” művénél első beveendő erődnék Erdély jelöltetett ki, mint-hogy ezen országrész, nemzetiségi viszonyainál fogva, mindaddig, míg magára áll, legkevesebb ellentállási képességgel bír. Az erdélyi részek után Horvátország s a Királyhágon inneni többi Magyarország következett volna, a mely e végre szintén több részekre, Szerbvajdaságra, Tótkapitányságra stb. lett volna feldarabolandó, hogy így a februári patens, ha egyszerre nem is, legalább részletenként foganatosíthatassék. Egyáltalában a nem-magyar ajkú nemzetiségeket szemelték ki a centralisták alkotmányos köntösbe öltöztetett céljaik kivitelére. Az erdélyi részekben meg is kezdék a műtétet, de a siker nem elégítette ki a centralisták nagy mestereit sem, bár színlag váltig dicsekedtek a „kivívott eredményekkel”

Első sorban állának mindenestre a közjogi vívmányok — ha volnának.

Az ideiglenes tartományi gyűlés alapszabályainak alkotása s az erdélyi tartománygyűlés összehívása oly célból történt, hogy az erdélyi részek a magyar birodalom politikai testétől elszakítván s különállóan szerveztetvén, a magyar királyságból ki-, s az osztrák összállamba békebeleztesse. Másik feladata volt az oc-

troyrozott erdélyi tartománygyűlésnek, hogy az összes erdélyi részek nevében lépjen be a birodalmi tanácsba. Mindkét feladat megoldatlanul maradt. Igaz, az octoberi diplomát és februári patenst a szász és román tisztviselőkből álló tartománygyűlés elfogadta s ez elfogadásról úgynevezett törvénycikkelyt is alkotott, de ezzel a magyar kérdés megoldása s az elévülhetlen magyar alkotmány viszonti folyamatba hozatala elébe igen csekély akadály gördítettet, mert octroy alapjára épített octroyált cselekmény horderővel nem bírhat; az ország integritásán alapuló s a magyar alkotmánynyal összeforrt kérdések csak a közös magy. országgyűlésen oldhatók meg; törvényerővel — s különben is, ha szintén törvényes alapokon gyűlhetne is össze az erdélyi országgyűlés, és ha ezen külön erdélyi országgyűlésen az egész erdélyi rész képviselve leendett, a mi szintén nem volt, minthogy még a szász és román testvérek sem valának törvényesen képviselve — még akkor sem lehet azon az egész Magyarországot illető kérdésekben dönteni, mert az törvényesen megtörtént egygyéforrás után ebben az erdélyi részek magukra jogérvényesen nem határozhatnak többé. Igaz, hogy a szebeni gyűlés, úgy 1863-ban, mint 1864-ben teljes készséggel engedett a felsőbb parancsoknak, mindkét ízben éppen az ezen gyűlést megnyitó 1863. június 15-ki leirattal homlokegyenest ellenkező felhívásnak is eleget tett, s a birodalmi tanácsosokat megválasztotta, bár erre, éppen ama leirat értelmében, illetékes nem volt. Igaz az is, hogy a legtöbbszörre szász és román hivatalnokokból álló szebeni gyűlésbe egyelőre három — illetőleg négy — később ismét három, és így mindössze csak hét magyar regalista lépett be, de ezek közül a második ülés alatt kettő folyvást távol maradt; mindezek azonban szintén hivatalnokok és hasonlólag függetlenséggel nem bíró papok voltak s kinevezés folytán lettek tagjai a gyűlésnek, így tehát senkit sem képviselhettek. A négy ízben ismételt magyar-székely követválasztások urnájából csak két oly, önállósággal nem bíró s így számításba sem vehető egyén került ki, a kik a gyűlésbe léptek, de választóik nyíltan kifejezett akarata ellen, bár e két helység lakosai vegyes ajkúak.

A birodalmi tanács képviselőjének teljessége is csak juris fiction alapult, akár az 1863-ki, akár az 1864-ki erdélyi ülészakot tekintjük. Az előbbi évben a birodalmi-tanács urak-házába az er-

delői részekből öt hivatalnok és négy pap lön kinevezve, — független egyén egy sem vala közöttük; nemzetiségre nézve volt 2 magyar, 3 szász, 4 román, de miután a két magyar tag sohasem foglalt helyet az urak-házában — a magyar elem mind két évben nem volt képviselve. — Az alsóház számára megválasztott 26 birodalmi-tanácsos közül 18 államhivatalnok, 1 ezek közé bizvást számítható cs. kir. jogtanár, 5 pap és csupán két magán ember vala. Nemzetiségre nézve volt közöttük 10 szász, 13 román, 2 örmény, kik magokat a magyaroktól és így a magyarral egygyé-olvadt örmény nemzettől is külön választák, végre egy olyan, ki önmagát a magyarok közé számítja; czáfolhatlan igazsággként áll tehát az is, hogy 1863-ban a birodalmi-tanács alsó-házában egyetlen, valóban magyar születésű egyén s még kevésbé választott képviselő sem volt jelen. A birodalmi-tanács 1864-ki ülősszaka alatt az erdélyi részeknek az urak-házabani képvisellete az előbbi maradván, az alsó-házba újabb választások útján 12 román, 11 szász és csak 1 magyar s 2 vegyes nemzetiségbeli küldetett. Ezek között volt 18 államhivatalnok, 4 pap és csupán 3 magánzó, az egyetlen magyar sem független egyén, bárha képviselő. A 88 üres padból e szerint 26 két évben át be volt töltve, de mi módon? És mit tettek ezek, a nemcsak törvény, de patens ellenére megválasztott és felküldött birodalmi-tanácsosok? Vajjon utánok indultak-e azért a magyar és horvát birodalmi-tanácsosok? Ők maguk, midőn mindenben a miniszteriummal szavaztak, mivel gyarapították az összes Ausztria alkotmányos fejlődését, s átvittek-e a megtagadott „magyar kérdést“ a Rubiconon? Ez volt az első alkalom, hogy az erdélyi bérczek között nem a magyar értelmiség állt a közügyek élén, és mi az eredmény, mi jót hozott a szebeni „törvényhozás“ a Királyhágón túli Magyarország nem-magyar ajkú polgárai számára; minő áldást vagy könnyebbséget eszközöltek ki, a Bécsben ülő szász-román reichsrath urak küldőik részére: akkor, midőn bárha itthon a „római császár“ vendéglő termében a pénzügyi előterjesztéseknek a birodalmi-tanács képviselétével leendő közös tárgyalásából eredő nagyszerű hasznokat fejtegették, az egyetemes erdélyi nép nyomasztó helyzetén egy parányit sem igyekeztek könnyíteni, hanem a miniszteriumnak minden adófelelőlési ajánlatát hűségesen megszavazták.

A szebeni diaeta közjogi vívmányai közé tartoznának a román nemzetnek és vallásainak, mint olyanoknak, beczikkelyezése; de vajjon ezzel nyerhettek-e többet, mint a mennyit az 1848-ki közös jogegyenlőség másfél évtized előtt megadott volt; és vajjon, a mi e részben még korszerű utánpótlásnak látszik minden szabad-elvű alkotmányos gondolkozású férfin előt, nem nyer-e több biztosítékot a közös pesti országgyűlésen leendő megállapítás által, nem inkább eleget teend-e az igazságnak és méltányosságnak, kezezséget vállalván egyszersmind annak tartósságaért is.

A közjogi vívmányok hasonló rovatába sorozható az alkotott nyelv-törvény is. Midőn az egész monarchiát absolutismus tartá egybe, maga a centralisticus kormány egész más philologiai nézeteket vallott. Az erdélyi es. kir. katonai és polgári kormányzó-ság 1850. február 28-án 3. szám alatt kelt rendelvényében elismerte, hogy a közigazgatás szerkezetében csak egy hivatalos nyelv lehet, mert egyszersmind azt is kimondhatta, hogy ennek a németnek kell lennie: „da es für den innern Organismus der Behörden nur eine Amtssprache geben kann, und diese kann nur die am meisten verbreitete deutsche Sprache sein!!“ De mihelyt e sajátos indokolását fen nem tarthatta, úgy látta, hogy nem is két, hanem épen 3—4, sőt több nyelvvel is igen jól kormányozhatni; hogy azonban a leiratokon kezdve, a tartománygyűlési tárgyalásokon, irományokon, elnöki enunciatiókon, le a tartománygyűlés karzata belépti jegyéig, sajátos módon alkalmazott nyelvi jogegyenlőséget utóbb a kormány maga is czélszerűtlennek találta, kiviláglik abból, hogy két egész évig késett a nevezett nyelv-törvény megerősítésével, holott más „törvényhozási“ munkálatokat, kivált azokat, melyek az utat a birodalmi-tanácsba menetelre előkészítették, gyorsan szokta volt meg erősíteni.

A centralisták legsanyarúbb vívmánya a Bécsben felállítandó legfőbb erdélyi törvényszék; ez a váratlanul nyugalmazott erdélyi alkanczellár által, lelépése előestvéjén, sebtében életbe lön ugyan léptetve, hanem alkalmasint nem sokaig fog működni. De ha a szebeni tartománygyűlésnek egyetlen megállható és fenmaradható építménye sincs a közjogi téren: csak lendített valamit a nemzetgazdasági és pénzügyi érdekek körül, miért majd kétszeres hálát aratand ez országrész minden nemzetiségéitől? Sajnos, hogy

ezt sem mondhatjuk el róla. A nagy-szebeni gyűlés, mint bureau-
craták gyűlekezete, nem hogy eltávolítani ügyekezett volna a költ-
séges hivatalnoki apparatust, de azt szaporítani, szilárdítani akar-
ta, természetesen, mert saját érdeke kívánta így; azután a közterhek-
ből mitsem emelt le a nép vállairól, hanem koronkénti adófeleme-
lések által örvendezteté meg a küldöket, e tárgy körül örökitvén
meg leginkább centralisticus buzgólkodásának jeleit. Pedig vajmi
terhesek valának az adó rovatalok.

1848 előtt a direct és indirect adókból, bányákból, kincs-
tári uradalmakból stb. bevett összes országos jövedelem tett
4,521,111 frtot, a kiadások 1,250,742 frtot; és ama mérsékelt
bevétel nem csak az államháztartás költségeinek fedezésére volt
elegendő, hanem, levonva a hadi pénztárba évenként beszolgáltat-
ni szokott egy milliót, maradott fenn 2,270,369 frt fölösleg,
mely a birodalmi központi pénztárba folyt be. Most, ha az egy mil-
lióra számítható községi rovatalt is hozzáadjuk, tesz az erdélyi ösz-
szes országos bevétel tíz en öt millió frtot. Ha a kiadások közti
különbséget vesszük tekintetbe, hasonló kirívó ellentét mutatko-
zik. A mostani provisorium költsége nem csak az 1848 előtti
országos háztartási költségeket, hanem az 186 $\frac{1}{4}$ -ben visszaszer-
vezni kezdett alkotmányos rendszer kiadásait is jóval meghaladja,
s a Bach alatti absolutismus költségeinél alig pár forinttal keve-
sebb. — Ugyanis: míg 1848 előtt az erdélyi részek összes közigaz-
gatása 163,616 frtba került, míg az 186 $\frac{1}{4}$ -ki rövid alkotmányos
korszakban, számba vevén a változott körülményeket, a tisztvise-
lőknek adandó mostani méltányosabb fizetéseket, 590,000 forintra
volt tervezve: addig ugyane költségek a mostani provisorium alatt
1.114,920 forintba mennek; — Bach alatt 1,172,812 frtot tettek
az e nemű költségek, következőleg csak 57,892 frttal többet. Meg-
jegyzendő, hogy a mostani politikai közigazgatás költségeihez
kell még számítnunk az évenként 516,876 frtba kerülő rend- és
csendőrséget. Avagy, részletezve a különböző hatóságokat: az er-
délyi udvari kanczellária 183,330 frtba, a főkormányshék 180,725
frtba, a tartományi biztosság 16,310 frtba; a királyföldi (szász)
hatóságok — melyek 1848 előtt csupán 23,786 frt általányt kaptak
a tartományi pénztárból s 1848 előtt összesen csak 73,786 frt költ-
séggel kezeltettek, kerülnek most 221,150 frtba. — 1848 előtt
egy főispánnak, főkapitánynak, főkirálybíróknak 800 — 1200 frt

fizetése volt, most 2000 frt, s a legkisebb törvényhatóság élén állónak 1600 frt. De még ez hagyján; 1848 előtt egy szolgabírónak 50 frtja volt, most 400 frtja van, mely utazási költségekkel s egyéb sportulákkal évente meghaladja a 2000 frtot. Egy nagyobb vármegyének a kezelése 1848 előtt 8—9000 frtba, most 48—50,000 frtba kerül. — A megyei, vidéki és székely-székbeli hatóságok 364,790 frtra, az általános közigazgatási költségek 52,960 frtra, a rendkívüli kiadások 77,709 frtra rúgnak.

Az igazságszolgáltatás költségeit tekintve is nagy a különbség. Ez 1848 előtt nem lévén elválasztva a közigazgatástól s annak költségei az utóbbiba lévén számítva, a nevezett közszolgálati ág az országos kincstárnak csak 23,131 forintnyi költséget okozott. Most, ide nem számítva a már megindult miniszter-válság folyamában, Bécsben felállított erdélyi legfőbb törvényszék költségeit, a királyi tábla, mely 1848 előtt 22,501 frt s 50 krba került, jelenleg 61,505 frtot vesz igénybe, a mihez még hozzá kell adni ama 35,370 frt 50 krt., mibe a jelen provisorium alatt felállított marosvásárhelyi büntető törvényszék kerül. Az eddig szintén nem létezett szebeni szász feltörvényszék 35,000 frtot, s az összes vármegyei és székelyföldi igazságszolgáltatás 472,495 frtot, a királyföldi városok és taksás helyek 60,000 frtot, s a rendkívüli törvénykezési költségek 34,680 frtot vesznek igénybe. Csupán a megyei, vidéki és székely-széki törvényszékeknek, a rendes díjakon, szállásbéreken stb. kívül, csak ügykezelésre, rabtartásra, irodai kellékekre, és hivatalos utazási költségekre utalványozott évi általány 104,920 frtra megy. A közigazgatási és igazságszolgáltatási hivatalnokok napdíjai és utazási költségei együttesen 136,000 frtra, s az általános irodai kellékek 94,000 frtra mennek.

Az erdélyrészi pénzügyi hivatalok és nyugdíjasok 1848 előtt 796,715 frton állottak. A mit az adóbehajtás körül 1848 előtt 39 perceptor és 166 rectificator 15,850 frtért végzett, azt most 40 adóhivatal és inspectoratus 272,294 frtért eszközli. Ezenfelül a közvetett adók ellenőrzése végett 1114 pénzügyőr létezik, s ezek tartása 405,750 frtba kerül.

Általában véve van az erdélyi részekben 3,353 politikai közigazgatási, igazságszolgáltatási, pénzügyi, bányász, posta, erdészeti, kamarai, gazdasági és katonai közigazgatási hivatalnok, továbbá 3627 főbb és alsóbb rendű szolgáló.

Összehasonlítván tehát az 1848 előtti és utáni közköltségeket, kiderül, hogy a centralizáló experimentumok árát az erdélyi részek több mint 90—100 millióval fizették le, nemzetiségi és vallás különbség nélkül; mennyivel lennének most gazdagabbak, ha a régi takarékos költekezés mellett maradhatván, e roppant összeget ez országrész anyagi és szellemi javának emelésére, a közművelődés, közintézetek és közjólét megalapítására lehet vala fordítani.

Ezekfelett tudva van, hogy a hazánkban létezett százados adórendszer egy tollvonással mellőztetett, s helyébe az osztrák örökös tartományokban 1810-ben kezdeményezett, s ott is csak hét évi tapogatódzás után megindított rendszer, s e felett számtalan, nálunk nem létezett és szokatlan indirect adók, minden tekintet nélkül az ország lakosainak állapotára, szokásaira, a nemzetgazdaság fejlettségére, a kereskedelmi, műipari viszonyokra, a közlekedési eszközök hiányaira, szóval: a pénzszerzési módokra s az ebből folyó adóképessegre, nem tekintve továbbá azon életbevágó gyökeres társadalmi átalakulásra, melyen 1848-ban egész hazai gazdaszatunk, különösen az urbéri szolgáltatmányok eltörlése következtében átment, csaknem egyszerre hozattak be, s a sokkal fejlettebb Lajthán túli országokkal egy színvonalra állíttattunk, egyetlen bűvészi csapással. 1850-ben nem csak alkalmazásba vétetett az 1848-ban törvényesített közteherviselés az addigi kiváltságos osztályokra nézve is, hanem ezzel egyszerre életbe lép léptetve a ház- és jövedelmi, a személyes és kereseti adó. 1851-ben a dohány egyed-áru, a fogyasztási és bélyegadó; 1853-ban a földadó provisorium szerinti adózás, végre az adók legnyomasztóbbika: az örökösödési adó, az útvám stb. Mindezen nyomasztó terheken, melyek alatt nemzetiségi különbség nélkül egyaránt görnyedezett ez országrész népe, némileg segíteni lehetett volna, legalább azóta, mióta állítólag ismét alkotmányosak lettünk s önkormányzatunkat visszanyertük; de a még 1848-ban törvényhozás útján elrendelt földhitelintézet még ma sem létezik, s a tartománygyűlés egy oly vasutat szavazott meg, melynek az erdélyi részek csak terheit fogják érezni, de a melynek, épen hirhedt célszerűsége daczára, ma sincs gazdája és hihetőleg holnap és holnapután sem fog vállalkozó akadni, a ki pénzét e gyümölestelen üzletbe bele fektesse. Röviden szólva: míg 10 millió frt foly be évenként az erdélyi részek közjövödelméből a birodalmi központi pénztárba, addig Kolosvár városa, ismételt kérel-

mezés és sürgetés daczára sem volt képes magának egy takarékpénztárt kieszközölni, mert mindezek az erdélyi magyarság politikai kiéheztetésének rendszeréhez tartoztak. E terv kiviteléhez csatlakozott a nagy-szebeni tartománygyűlés is, bár ezáltal az állítólag általok képviselt nemzetiségek is a nélkülözés ugyanazon iskolájába vitettek. Ezzel azonban mit sem törődött a tartománygyűlés, hisz közvetve tagjai vették hasznát ama nagy közköltségnek; sőt épen e gyűlés sikertelen ülésezése és működése külön költségeket is okozott az eléggé kimerített adófizető népnek: napi díjai a két ülésszakon át 200,000 frtra mentek, a mihez ha hozzá adjuk az előkészületekre tett 800,000 frt költségét s e felett a Nagy-Szebenbe átszállított kormánysházák egy részének fizetett külön napi díjait, mik szintén felrúgnak 150,000 frtra, és ide számítva még a kétszeri ide-oda költözködés mintegy 50,000 frtra menő költségeit, kiderül: hogy e tartománygyűlés egymaga több mint 1,200,000 frt költséget okozott ez elszegényített országrésznek, a mi talán mégis tulságos ára egy oly experimentumnak, a melynek eredménye hasonló a ködhöz, mit a törvényesség napjának sugarai kevés percek alatt széteszlatnak. Rakásra halmozott államadósság, könnyelmű pénzügyi kezelés, drága és mégis rossz közigazgatás s ha lehetséges még rosszabb, mindent a nemzetiség szempontjából megítélő igazságszolgáltatás; az adóképeség megrontása, elszegényedés s az ezzel járó erkölcsi süllyedés jellemzik a megbukott centralista politikát, ezek ma is látható nyomai Királyhágón túl. Ráadás: az országrész kezdeményezési jogának feladása, pedig ez ama sarkalatos jog, mely nélkül az ország szellemi és anyagi érdekeit emelni nem lehet, — mely nélkül az erre szükséges hatalom és befolyás idegen kezekre kerül, idegen ezélok emeltyűjévé válik s így a nép vagyona nem a közjólétre, de a burocracia megszilárdítására használtatik fel.

SÁNDOR JÓZSEF.

AZ ORSZ. MAGYAR GAZDASÁGI EGYESÜLET
K É T E M L É K I R A T A
ÉS HAZÁNK VASÚTI KÉRDÉSE.

Harmínczhat év hosszú korszak az emberek életében ; körülbelül ennyi idő adatott szerencsésebb körülmények közt az első ifjúság és az agg-kor közt a tevékeny férfiúi munkásságnak ; ennyi idő alatt a munkás nemzedéket egy újabb váltja fel, hogy a társadalmi élet minden osztályaiban a munkásságot, előretörekvést átvegye és folyton fejlessze.

Tekintve a nemzetek életét, ily időszak csekélynek látszik. Hány korszak van, melyben a nemzetek életében ennyi idő alatt a változás, átalakulás és előmenetel alig észrevehető. A mi nemzedékünk korszaka, ha kezdetben csendes és nagyobbyszerű politikai eseményektől ment volt is, később tanúi valánk oly nevezetes eseményeknek, melyeknek maradandó nyomai lesznek a világ műveltségi történetében. Azonban ez eseményeknél fontosabb és nagyobbyszerű azon haladás, mely az emberi tudás minden ágában, különösen pedig a találmányokban és azok alkalmazásában tapasztalható volt, s a mely főleg az anyagi erők végtelen kifejtésében, a civilisatio terjesztésében nyilvánult.

Hogy mást ne említsek, 36 éve annak, hogy 1829. martiusban az első gőzerejű vasút Angliában Manchester és Liverpool közt elkészült; — 35 éve, hogy több nevezetes szaktudós azon theoreticus állítása, miszerint vaspályákon a gőzmozdonyok a csekély dörzsölődés folytán nagyobb terheket vontatni képesek nem

lesznek, megegzáfoltatott Stephenson angol gépész gépe által 1830. october 7-én bebizonyítá a gőzmozdonyok biztos, gyors haladását és nevezetes teherszállítási képességét. E rövid időszak alatt mily óriási haladást tett a vasút-építés; — átalakítá és sokszorozá a nemzetközi forgalmat, az államok anyagi jobblétének életkérdésévé, a nemzetgazdasági fölvirágzás legnevezeteseb tényezőjévé vált; közelebb hozá egymáshoz a nemzeteket.

A könyvnyomtatás feltalálása óta nem volt találmány, mely oly rövid idő alatt oly nagyszerű hatást gyakorolt volna az ismeretek s az általános műveltség terjesztésére és biztosítására, sőt még a hadviselést is átalakítá, tökéletesíté. E rövid 36 év alatt annyi vasút épült, hogy a jelenben fizet alatt álló vasutak összes hossza felülhalad 16,000 geographiai mérföldet, ennélfogva képes lenne földünket majdnem háromszor körül övedzeni*). Az újabb tudósítások szerint a vállalkozó angolok, — kiknek lankadatlan munkássága a világ legtávolabbi részeibe is el tud hatni, — még a chinai szent birodalomban is tervezik az első vasutat.

Valóban végtelen nagy, még a legmerészebb és legvérmesebb reményeket is túlhaladó eredmény éretett el ezen rövid idő alatt; s ki tudná előre biztosan megjósolni, mily előmenetel lesz az, melyet az ezután következő 35 év múltával fognak ez irányban feljegyezhetni, s mily nevezetes tökéletesítés fog még ezen a terén is az emberi ész által elérteni. Találjanak fel csak egy újabb mozgató erőt, mely olcsóbb legyen a jelenben alkalmazott gőzerőnél; mozdonyt, mely biztosabb s gyorsabb legyen a mostaninál, hogy a vas pályákon kétszerre annyit félannyi költséggel lehessen szállítani: bizonyára sokszorta nagyobb leend a vasutak hatása a nemzetek anyagi és szellemi kifejlődésére.

A művelt nemzetek közt bizonyos solidaritas létezik az előhaladásban; azon nemzetnek, mely a nemzetek közt elfoglalt állá-

*) A kész vasutak tesznek az éjszak-amerikai Egyesült-államokban 6750, Nagy-Britanniában 2506, Franciaországban 1697, a kisebb német államokban 898, Poroszországban 830, az ausztriai birodalomban 813, Keletindióban 600, Spanyolországban 520, a Muszkabirodalomban 471, Olaszországban 425, angol Éjszak-amerikában 330, Belgiumban 250, Helvétiaiban 161, Ausztráliában 80, Svéciaiban 76, Hollandban 65, Egyiptomban 60, Portugallban 40 geographiai mérföldet.—G. F. Kolb, Handbuch der vergleichenden Statistik, IV. kiadás 1865. Lipcse. 468. lap.

sát fentartani kívánja, akarva nem akarva előbb-utóbb követnie kell a szellemi és anyagi előhaladás terén a többi nemzeteket, ha csak elmaradása által elgyengülni és végre megsemmisülni nem akar; követnie kell a tudományos haladás, az anyagi jobblét, sőt még a jelenkornak az egyéni szabadság biztosítására, az alkotmányos szabadintézmények megőrkítésére irányzott ellentállhatlan törekvését.

A múlt század végétől oly állhatatos, megtörhetlen s annyira solidaris az emberiségnek a tökéletesbülés utáni törekvése, hogy ennek, mint látjuk, se az orosz állam autocrat s szolgaságra alapított elszigeteltsége, se az amerikai Egyesült-államok rabszolgasága, a moslim vakbuzgó tespedése, sőt még az évezredek megkövesült s erős falak által védett chinai őskori műveltség, a japáni elzárkózottság s az indusok kaszt-rendszere sem képesek állandóan ellentállani. A múlt századok, sőt évezredek socialis ferde építvényei, melyek ellenkeznek a józan műveltség és emberiség fogalmával, bármily erős alapokon láttassanak nyugodni, s bármily erős és dönthetlen külszint mutassanak: lassanként elporlanak a civilizatio ellentállhatlan behatása alatt, hogy romjaikon egy új tökéletesb, emberiebb, szabadabb és általános műveltség fejlődjék, melynek ugyan meg lesznek mindazon hibái és árnyoldalai, a melyek az emberi természetben kiirthatlanul léteznek, de hasonlítva a középkori állapotokhoz a világ-civilisatio történetében megmérhetlen előmenetelt tanúsítandanak.

Minden kornak megvolt saját iránya, melynek ellentállnia büntelenül nem lehetett. Európában a keresztyén hit terjesztése és az azzal járó műveltség ellentállhatlan hatása mint megsemmisíté a hunnokat és avarokat, úgy megsemmisítette volna végre bevándorolt fajunkat is, ha szent István korában nemzetünk nem egyesül a kor irányával, valamint lassanként megsemmisül szomszédunkban az egykor annyira félelmes és vitéz török birodalma.

A jelen kor iránya: a szellemi és anyagi haladás; az anyagi előmenetelnek egyik fő tényezője a tökéletesített közlekedési eszközök minél nagyobb mérvben létesítése, a tökéletesített közlekedési eszközök közt pedig első helyet foglalnak el a vasutak.

Itt az ideje, hogy nemzetünk ez irányban is tegyen meg mindent; a mennyire lehet pótolja helyre a mit mulasztott, s ha

nem érheti is el azon álláspontot, melyre az előrehaladtabbak már eddig eljutottak, de azt lehetőleg közelítse meg.

Az első 17 év azon 36 év közül, mely az első vasút építése óta elmúlt, hazánkat azon tehetetlen állapotban találta, midőn nemzetünk egész belélete az ősi, korlátozott tevékenységű megyei élet és hosszú szünetekben összejötte gravaminális országgyűlésekre volt szorítva; midőn szabad sajtó nem létezett, a kiváltságos osztály a megnyírbált alkotmány szűk sánczai közt tengett; midőn a felelősség nélküli abszolút irányú kormányhatalom az ország határain túl, nem csak idegenséggel viseltetett minden szellemi és anyagi előhaladásunk iránt, sőt azt feltett szándékból visszatartani törekedett. Nem csuda tehát, hogy ezen korszak, mely a vasút-építés legvirágzóbb korszaka lehetett volna, — már csak azért is, mert 1848-ig olcsó tőkék állottak az ily vállalatok rendelkezésére, midőn, mint az 1843³/₄-ki országgyűlési tárgyalások tanúsítják, 4% kamatbiztosítás volt a hazánk területén alakulni kívánó vasúti társulatok óhajításainak maximuma, az osztrák államadósságok kötvényei 10—15%-val parin felül fizettettek, nevezetesen vonalainkra pedig, mint p. o. a pest-bécsi, vagy a bécs-győri, minden kamatbiztosítás nélkül akadtak vállalkozók, — hazánkra a fennebb említett viszonyoknál fogva, melyek szerint a nemzet saját ügyeire tényező befolyást nem gyakorolhatott: minden nagyobb eredmény nélkül maradt.

Az 1832²/₆-diki országgyűlés a 15. t. cikkben kijelölé ugyan azon vonalakat, melyeken a vasúti vállalatoknak tért enged, azokat nevezetes előnyökkel, sőt adómentességgel buzdítá; az 1830³⁰/₄₀: 40. t. cikkely is ezen vonalak számát növelé; az 1843³/₄-diki országgyűlés, mely számos közhasznú tervezeti közt a nemesség megadóztatását, országos pénztár alakítását elhatározta, szintén élénken foglalkozott a vasúti kérdéssel; az egyes keletkező társulatok ügyeit tárgyalá, sőt a fumei vonalt kamatbiztosítással óhajta ellátni; de mindezen ügyekezeti eredmény nélkül maradt a bécsi kormánynak minden nevezetes törvényhozási intézkedés iránti hajthatlan ellenzése miatt.

Az 1847⁷/₄-diki törvényhozás, belátván a vasúti főbb vonalak állam-költségen való építésének fontosságát, az előbbi törv. cz. helyett egy új, kimerítőbbet a 30. t. cikket alkotá, melyben a budapest-fumei vonalnak állam-költségen leendő építését elhatározta, sőt

meghagyta a közmunka miniszteriumnak, hogy Buda-Pestről a határszélekig hat új vaspálya vonalt tervezzen, s ha lehetséges ezen irányokban meg is kezdesse.

Ez volt az utolsó intézkedés, melyet az ország törvényhozása a vasútak tárgyában tett; a közbejött 184⁸/₆-ki események után többé nem volt alkalma az országnak ezen fontos tárgy iránt intézkedhetni.

A közelebb lefolyt 15 év alatt vasúthálózatunk felett önhatármilag a kormány rendelkezett a nélkül, hogy csak egyszer is az ország véleményét tekintetbe venni vagy ismerni kívánta volna. Azonban két alkalom volt, midőn az Orsz. Magy. Gazd. Egyesület kötelességének ismerte a hazai vasúthálózatról véleményét kimondani, s ezáltal az ország közvéleményének s kívánságának irányt és kifejezést adni.

Első nyilatkozata ezen tárgyról 1862-ben keletkezett *), midőn az erdélyi vaspályának oly irányban engedélyezése forgott szóban, mely az ország érdekeivel egyenes ellentétben állott és más vasúti vállalatok is keletkezőben voltak, melyek tervezetei az ország törvényhozása által kijelölt vonalakkal és az ország érdekeivel megegyeztethetők nem lehettek. Ennélfogva az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1862. martius 18-án tartott közgyűléséből, „igazgató választmányát a végett bízta meg, hogy a közügyelem és vállalkozási hajlam kellő tájékozásául a magyarországi vasútrendszerben világkereskedelmi és országos érdekekkel bíró fő vonalok iránt részletes véleményt és javaslatot dolgoztasson ki a közgazdasági szakosztályal.“

Második nyilatkozata az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek folyó évi ápril 8-án kelt **), midőn t. i. a közgazdasági szakosztálynak január 21-én tartott ülésében az olcsó vasútak kérdése kerülván szőnyegre, az ezen ülésből a vasút-kérdésben kiküldött bizottmánynak martius 15 én befejezett véleményét az igazgató választmány magáévá tette.

Ezen munkálat keletkezésének indító oka egyrészt az volt,

---

*) Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület emlékirata a magyarországi vasútak tárgyában. Pest, 1862.

**) Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület közgazdasági osztályából kiküldött bizottmány munkálata az olcsó vasútakról. Pest, 1865.

hogy az olcsó vasútak fontosságát, melyek már Skóciában és Elsassban, Franciaországban, építtetni megkezdettek, mely kérdéssel jelenben minden előrehaladt államok foglalkoznak, miről egyéb-
iránt Hollán Ernő úr már múlt évben a fennemlített szakmunkát közzétette s a mely olcsó vasútak hazánkban leginkább nagy jövőre számíthatnak, a magyar közönséggel megismertette; más rész t
annyival inkább szükség volt a hazai vasúthálózat fölött nyilatkozni, mivel a múlt 1864. évben a kereskedelmi miniszterium akkori vezetője egy emlékiratban hazánk területén is kijelölte azon vasúthálózatot, melyet a jövőben létesíteni a központi kormány szükségesnek vél.

Ezen két emlékiratnak, és különösen az olcsó vasútak kérdésének ismertetését tüztük ki a jelen értekezés czéljául, miután köz-
zelget az idő, midőn oly hosszú szünet után hazánk törvényhozása ismét összejövend s reményljük, el sem oszlik előbb, míg a nagy közjogi kérdések törvényes megoldása mellett, az annyira fontos anyagi kérdésekben is irányadólag határozand.

Oly hosszú törvényhozási szünet után annyi teméntelen teendő vár reánk, hogy mindenkinek kötelessége összegyűjteni azon anyagokat, melyek egy vagy más törvényhozási tárgyban tájékozásul szolgálhatnak.

II.

Az 1861-ki országgyűlés eloszlatása után, midőn a törvényes állapotok visszaállítása iránti remények meghiúsultak, a négy évi újabb provisorium és a szelidebb kiadású ostromállapot kezdetén, ámbár megszűntek a közügyekben a nyílt tanácskozások s a sajtó útján való szabadabb vitatások: fájdalmasan illetett mindenkit, a ki a haza jóléte iránt igaz részvéttel viseltetett, a kormánynak anyagi érdekeink főkérdése, vasúti hálózatunk mily irányban leendő kiépíttetését illetőleg köztudomásra jutott szándéka. Legfontosabb közlekedési és kereskedési érdekeink fölött határozni készültek, rólunk, nélkülünk, bizonyos politikai célok megközelítése végett, — Erdélynek s mint reménylénk ezen példa után Magyarországnak a birodalmi tanácsba bevitele czéljából — nem csak hazánk és Erdély anyagi érdekei s a forgalom igényeinek, de maga a monarchia világkereskedési érdekeinek is ellenére, az arad-sze-

ben-vöröstoronyi vaspályavonal tervezete által; sőt komolyan tervezettek túl a Dunán oly vonalak, melyek Buda-Pestnek s így hazánk kereskedési fő pontjának kárával és kikerülésével a nyugot és dél közötti közlekedés természetes irányát könnyen megváltoztathatják.

Ily körülmények közt természetes, hogy az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület, mint azon egyedüli testület, mely tagjai közé számítá azokat az egyéniségeket, a kik — ha törvényhozásunk van — e fontos tárgy iránt hivatva lettek volna irányadó befolyást gyakorolni, az új provisorium ideje alatt felszólalni kötelességének tartá. Természetes, hogy kitünőbb tagjai siettek ezen tanácskozásokban részt venni*), s hogy az ország közvéleménye határozottan s egyhangulag csatlakozott az egyesület véleményéhez, sőt hazánk határain túl is a német és francia fordításban megjelent emlékirat megtette hatását.

Ezen emlékirat, midőn az eddig épült vasútvonalokról szól, megemlíti, hogy azok nem bizonyos öszhangzó rendszer szerint s nem mindig oly irányban épültek, mely az ország érdekeivel megegyező lett volna, fájjalva fejezi ki, hogy „hazánkban a közelebb lefolyt évtized alatt az országos tekintetek, melyeket törvényhozásunk fölállított, megszűntek lenni irányadói e téren a vállalkozási szellemnek. Minél több vonal létesítettett, minél több vasúti terv hozatott szőnyegre, annál többször valánk kénytelenek tapasztalni az 1848-ki országgyűlés által kitűzött fővonalok és elvek mellőzését. Hazánk fővárosa nem azon fővonallal, melyet a nemzet áldozattal is késznek nyilatkozott létrehozni, nem a legegyszerűsebb, legrövidebb úton, nem a magyar partvidéken hozatott összeköttetésbe a tengerrel, s más fővonalok nagy kerüléssel nem mindig azon irányban vezettettek, melyet főbb forgalmi helyeinknek az ország fővárosával legrövidebb úton egybeköttetése kijelöl. S míg

---

*) Ezen tanácskozásokban, mint az emlékirat tanúsítja, számos egyesületi tag vett részt, köztük: gr. Almásy Dénes, Bezcređj László, Csengery Antal, gr. Dessewffy Emil, Deák Ferencz, Egressy Sámuel, b. Eötvös József, Gorove István, Havas József, Hollán Ernő, Ivánka Imre, gr. Károlyi György, Kautz Gyula, Kiss András, Korizmic László, Lónyay Menyhért, Lónyai Gábor, Majláth György, gr. Nádasdy Lipót, hg. Odescalchi Gyula, b. Sennyey Pál, gr. Szapáry Gyula, gr. Széchenyi Ödön, Trefort Ágoston, Tisza Lajos, Ürményi József, Wodianer Albert, gr. Zichy Ferencz, gr. Zichy Nándor, gr. Zichy Jenő, stb. stb.

„ az eddigi vállalatok vezetésében helyenként a magán érdekek túlnyomó befolyást gyakoroltak a vidéki, sőt országos érdekek fölött, közelebb immár oly vonalak szervezését kelle megértnünk, melyek a haza fővárosát, mint közlekedési rendszerünk központját, merőben szem elől tévesztik; terveket, melyek a magyar szent korona egész tartománya, roppant térségei, népes városai, iparos helyei kikerülésével oly irányban kívánják vinni egyik legfőbb világkereskedési vonalunkat, mely a világkereskedés természetes országútjáról félreeső helyekre vezet.“

Az emlékirat egyenként elősorolja és kiemeli azon hat országos vonalt, melyek az országos fő vasúti hálózatot képezik; azon főbb közlekedési ereket, melyek nem csak a hazai belkereskedésnek, de hazánk szerencsés geographiai fekvésénél fogva valóságos világkereskedési vonaloknak bizonyúlnak.

A vasúthálózatok tervezésénél más nagy államokban különböző korszakokban bizonyos ingadozás volt tapasztalható; nem egyszer fordult elő eset, hogy a vasúthálózat czélszerű kiépítésénél egy és más meglevő vonal akadályul szolgált; vannak egyes főbb vonalak, melyek ha — az eddig nyert tapasztalatokból okúlva — most terveztetnének, más egyenesb irányban fognának vezetetni, miután a tapasztalás igazolá, hogy a nemzetközi közlekedésre nézve a főbb kereskedési pontoknak minél egyenesebb összeköttetése bír döntő befolyással; holott a vasútépítés első két évtizedében az egyes vasúti vállalatoknál az egymáshoz közelebb fekvő és már bizonyos forgalommal és kereskedéssel bíró helyek összekötése, még pedig ezeknek ha kerülésekkel is összekötése, oly irányban, melynek mentében lehetőleg minden másodrendű kereskedési helyeket is érintsen: volt a vonalak irányzatára nézve elhatározó körülmény.

Meglepő, hogy a magyar törvényhozás az 1832²/₆., 1840., és 1847¹/₈-diki törvényezikkekben már azon elvet követé, melyet később a tapasztalás a fővonalokra nézve mindenütt irányadó elvnek tekintett, ugymint: a forgalmi főbb pontoknak minél egyenesb, így minél rövidebb vonalak általi összeköttetését.

Mennyire czélszerűek voltak a törvényhozás által kijelölt irányok, világosan bizonyítja azon körülmény is, hogy 14 év múlva a törvényhozás utolsó intézkedése után az Országos Magyar Gazdasági Egyesület az országos vonalokra nézve nem tudott helyesebb

irányokat felállítani, mint a melyek az 1847/8: 30. t. cikkben kijelölve voltak *), sőt ma is 17 év múlva határozottan e vonalok helyessége mellett kell nyilatkoznunk.

Hazánk fővárosa, kereskedési és közlekedési központja: Buda-Pest, oly szerencsésen fekszik, hogy ha hazánk területén keresztül keresünk világkereskedési pontot, nyugot és kelet között közép Európának legrövidebb kapcsolati pontját a Fekete-tengerrel, annak szükségkép Bécsen, Pesten, Nagy-Váradon, Kolosváron át Galacznak kell vonulni. Ha egyenes vonalról van szó Éjszak és az Ádria közt, az legegyszerűsebben Kassán, Buda-Pesten át Fiumenél végződnek. Kössük össze az éjszaknyugoti vasúti csomópontot (Oderberget) a déli iránynyal, az ismét Pestet érintve fog az alsó Dunánál levő Baziásnak s onnét idővel Konstantinápoly-nak vonatni. Fő vasúthálózatunknál tehát kiindulási és elágazási pont mindenképp fölötte Buda-Pest lehet, ezt kimondá a törvény, e mellett szavazott az Orsz. Magy. Gazd. Egyesület, de e mellett fog nyilatkozni bizonyára törvényhozásunk, mert ezt kívánja saját érdekünk, ezt követeli a világforgalom, melynek kiegészítéseül fog szolgálni az általunk kiépítendő vasúthálózat éjszaktól délnek, nyugattól keletnek.

Ezek szerint a fő vonalok következők:

I. Nyugoti, vagy pest-bécsi, mely jelenleg már ki van építve. E vonalon van legélénkebb forgalom, két vasút a Duna jobb és bal partján, de meg a hatalmas Duna számos gőzseivel és vontató hajóival forgalmunk legnevezetesebb részét kivetíti.

II. Déli, vagy buda-pest-fiumei, az emlékirat szavaival élve „a legrövidebb út, melyen az ország nyers termékei

*) „Tizennégy éve, hogy a törvény, mely e vonalok kitűzéséről szól, hozatott, s azon tekintélytől elvonatkozva is, melyet a törvény, mint a nemzeti akarat kifejezése igényel, — most sem választhatunk országos érdekünk szempontjából emlékiratunknak helyesebb alapot, czélszerűbb kiindulási pontot, az 1847/8: 30. t. cikkelynél. Az ezen törvényben jelzett vonalok a külföldi vasúttal oly világkereskedelmi vonalokat képeznek, melyek hazánk szerencsés fekvésénél fogva, nyugat és kelet közt, idővel országunk területén s fővárosunkon által egy nagyszerű nemzetközi forgalom közvetítőivé válhatnak. Oly körülmény, mely egyszersmind ama vonalok jövővelmező voltát is biztosítja.“ Országos Magyar Gazdasági Egyesület emlékirata 9. és 10. lap.

a tengerre, a világ piaczára juthatnának. Sejtették Fiume és partvidékének fontosságát már hazánk régi nagy királyai, kiket bizonyára nem csupán hódítási vágy vezetett a tengerpart felé; előre látta II. József császár, ki ez irányban ígért legnagyobb jövőt Magyarország terményezikkeit kivitelének. Nem csoda ez okból, hogy a mióta a tengerpartvidék törvényesen vissza csatoltatott a magyar szent koronához: folyvást történtek intézkedések, hogy azon természeti akadályok, melyek hazánk termékeny vidékeit elválasztják a tengerparttól, legyőzessenek.“

Semmi sem jellemzi az egykori kormány kisszerű indokait s irányunkban nem csak érdektelenségét, de egyenes idegenségét, mint azon körülmény, hogy midőn az annyi milliókba került bécs-triesti és olaszországi vasútvonalait egy hatalmas francia társaságnak olcsón és kedvező feltételek mellett oly kötelezettség kikötésével adta el, hogy a társulat Budáról Pragerhofon át Triestnek egy vonalat építend, egyenesen ki nem kötötte, hogy azon vonalat Kottóritól Zágrábnak Fiumeig legycn köteles építeni.

Csodálatos, hogy azon államférfiu, ki akkor korlátlanul vezette a monarchia anyagi érdekeit, a kinek akkori számtalan tisztelői és dicsérői még közgazdasági ismereteket és magasabb felfogást is tulajdonítottak: Triest iránti féltékeny előszeretete miatt nem birta felfogni, hogy oly nagy államnak, mint Ausztria, oly nevezetes külkereskedésnek, melyet minden áron emelni kellene, egy kikötőbe erőltetni minden tengeri fogalmat, nagy halfogás; nem akarta belátni, hogy minden kikötőnek az adja meg fontosságát s a másik fölötti előnyét, ha egy nagy termelő országhoz közelebb fekszik; nem akarta számításba venni, hogy azon nagy kiviteli forgalomnál, mely hazánkból az Ádrián át nyers terményekben kifejthető lenne, a legegyszerűbb vonal a legkedvezőbb, s gyakran azon 10—15 krajczárnyi különbség, mely a szállításnál mázsánként a rövidebb vonal által természetesen előáll, bizonyos körülmények és árkülönbségi viszonyok közt a kivitelnak lehetőségét feltételezi. De ha mindezen közgazdasági dönthetlen okok a fiumei egyenes vonal kiépítése mellett nem szólottak volna is, maga azon körülmény, hogy e vonal kiépítése az országnak oly régi, oly hő kívánsága, elegendő ok lett volna annak mielőbb létesítésére; legalább egy tény lett volna hazánk alkotmány nélküli korszakában, hogy az ország jogos és törvényes óhajta, midőn az a monarchia

jölfelfogott anyagi jobblétét és külkereskedését is előmozdítja, az anyagi kérdések ezen egy részletében méltó tekintetbe vétetett.

Valahányszor a fiumei kapcsolat miatt történt felszólamlás, mindenkor azzal igyekeztek elútni a kérdést, hogy Fiuménak nincs alkalmas kikötője. De hát van-e Triestnek? Nem sokszorta nagyobb költségbe került-e ezen utóbbi, mindenekfölött pártfogolt kikötőnek tűrhető állapotba helyezése, mint a fiumei kerülendett? Senki sem kívánja közölnünk tagadni a triesti kikötő fontosságát, s teljesen méltányoljuk mindazon kiadásokat, melyeket annak érdekében tettek és még ezután tenni fognak, elismerjük ezen kikötő fontosságát az annak háta mögött fekvő összes birodalmi részre, csak azt nem fogjuk elismerni soha, hogy helyes, józan és méltányos azon intézkedés, mely által az összes magyar tengeri kiviteli forgalom, legközelebbi természetes hazai érintkezési pontjától elvonva, az összes forgalomnak kárával, természetellenesen a távolabb fekvő Triestbe erőltetetik.

Az ország osztatlan véleményének adott kifejezést az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, midőn e vonalról mondja: „Nem kételkedünk kimondani, hogy a vasúti vonal, mely Fiuméba vezet, a nemzet országgyűlésileg kifejezett ígéretei folytán is, bármily körülmények között számíthat az ország áldozatkészségére s kellő anyagi támogatására. Annál biztosabban kimondhatni véljük ezt a vállalkozási kedv ébresztésére, minél inkább meg vagyunk győződve, hogy a vonal, mely mellett szót emelünk, bárminő áldozatba kerüljön is, egyike lenne a legjövődelmesebb vasúti vállalatoknak.”

„III. Harmadik fővonal, mely az előbbiekkel fontosság tekintetében vetekedik: a keleti, mely a pest-nagyvárad már kész vonalnak folytatása által Kolosvár és Brassónak vezetve, Galacznál érne el végpontját. Nem csupán országos, egyik legfőbb világ-kereskedelmi fontosságú vonal ez; lényeges kiegészítő része a nyugatról kelet felé vonuló európai vasúthálózatnak, s nevezetesen tényező a világkereskedés fejlesztésében, nem csak egyes országok, de világrészek, Európa és Ázsia között, mint a mely vonal által az összes nyugati forgalom a Fekete-tenger legnevezetesebb kikötőjébe vezetetik, honnan már is a legélénkebb hajózási közlekedés létezik a közel ázsiai partokig.”

Ezen vonalról, melyet párhuzamba állít az arad-szeben-küsztenzei vonallal, az emlékirat részletesen szól; dönthetlen

okokkal mutatja ki az ország által óhajtott vonal fontosságát, a másik vonal czélszerűtlenségét; hivatkozik részrehajlatlan tekintélyek pártoló véleményére; elősorolja mindazon nemzetgazdasági, kereskedelmi, sőt honvédelmi okokat, melyek határozottan az ország által pártolt vonal mellett és a másik ellen szólnak; megmutatja egy nevezetes osztrák tekintély, Becke volt osztrák konsul, most pénzügyminiszteri osztályfőnök adataiból, hogy midőn egyrészt a kolosvár-brassói vonal oly kikötőt tűzött ki végeztül, mint Galacz, melyben az évenként érkezett hajók száma 3 ezeret is, egy félmillió tonna tartalommal meghalad: a másik végpontja Küsszendorf két millió forint költséggel alig pár hajó biztos horgonyozására tétethetett alkalmassá, jelenben pedig nem bír tekintetre méltó forgalommal s jövője sem lehet.

Mindezen ott elősorolt fontos okok, melyek nem csak hazánkra, de az összes monarchiára, sőt a nemzetközi forgalomra nézve is nagy horderejűek, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület erélyes felszólalása, nem csak a magyar, de még az erdélyi érdekelt közvélemény nagy részének nyilatkozata, sőt az aldunai tartományok kormányának ellenkezése sem voltak képesek az osztrák kormány élén álló egyéneknek az ország által kívánt vonal számára az elsőbbséget megnyerni: mert nem magasabb közgazdasági nézetek, de kicsinyszerű politikai czélok voltak döntők; melyek folytán, midőn a vörös-toronyi vonalra nem akadt vállalkozó társulat, végre is az állam rovására s így egyszersmind a mienkre is kezdettek az aradi vonal építéséhez; azon vállalathoz, mely egy elhibázott üzérkedés gyarapítására és azon egyén csekély számú coteriájának szolgált kielégítésül, a kinnél csak ősi neve volt egyedül az, a mi legélesebb ellentétben nem állt mindennel, mi hazánkban jónak, üdvösnek, czélszerűnek és szentnek tartatik.

Megkezdették ezen aradi vonalt; szabad legyen azonban reménylenünk, hogy az nem lesz egyéb, mint egy szárnyvonal, mely a kolosvár-brassói vonalból Arad felé kiágazik. Ha alapos reményeink teljesülnek s a Királyhágón túl eső része hazánknak nem sokára elszakaszthatlan kapcsokkal lesz ismét csatolva a nagy magyar hazához; hiszszük, hogy az alkotmányos magyar törvényhozás és kormány egyik első teendője leend Erdély régi óhajtásához képest, a kolosvár-brassói vonal kiépítését, bár áldozatokkal is, léte-

síteni, s Erdélyt ez által is felbonthatlan vas kapcsokkal csatolni hozzánk. Hazánk azon fiai, kik e tárgyban oly alaposan és erélylyel tudtak szólni a gazdasági egyesületnél, hasonló erélyt fognak kifejtteni a törvényhozásnál is a haza ezen közös érdekében.

Az emlékirat következő szavakkal zárja be ezen tárgyat:

„A flumei vasútnál, melynek kiépítésére oly nagy súlyt helyezünk, nem csekélyebb fontosságúnak tartja a nemzet közvéleménye ama nagy keleti vonalt, mely Nagy-Váradról, az egész Erdélyt átszárnyalva, viszen a Fekete-tenger legnagyobb forgalmi kikötőjébe. E vonalra útnak bennünket úgy összes hazai érdekeink, mint az európai vasúthálózat legcélszerűbb kiegészítése. A mily csapásnak tekintenők ez okból nem csak országos érdekeinkre nézve, de világhkereskedési tekintetben is, ha—a mit föl se lehet tennünk—az arad-küisztendsei vonal bármely combinatiója engedélyeztetnék, s ez által a nemzetközi forgalom nyugot és kelet, Európa és Ázsia között, természetes országúttjáról letereltetnék, a magyar szent korona egy szép országa pedig elláthatlan hosszas időre megfosztatnék azon közlekedési eszközöktől, mely amaz országot Európa vasuti forgalmába lenne fölveendő: úgy másfelől, ismervé az ország véleményét, semmit sem kételkedünk kijelenteni, hogy azon vállalkozók, és csak is azok, a kik az általunk is megjelölt irányt követik, számíthatnak bármily körülmények között nem csak a kamatbiztosítást illetőleg, de minden egyéb tekintetben is, az egész nemzetnek mind áldozatkészségére, mind lelkes támogatására.“

IV. Az é j s z a k i v o n a l, Pestről Miskolcznak, Kassának vezetve, a Kárpátokon át a galicziai vasúttal hozná fővárosunkat kapcsolatba.

A szerencsétlen úgynevezett tiszai vaspálya kötelessége lett volna e vonalt kiépíteni. A helyett azonban, hogy a már félig kész nagyváradi vonal kapcsolatát Erdélylyel, Kassa felé pedig nem Debreczenen, Tokajon át egy félkörben, a Tiszát kétszer áthidalva, de egyenesen Miskolcznak tűzte volna ki feladatul, s igyekezett volna Kassától magát a galicziai pályával összekötni: oly irányokban épített, melyek jövedelmezők már azért sem lehettek, mivel végpontjaik kapcsolat nélkül maradtak; épített nagy kerüléssel Szolnokon, Debreczenen, Tokajon át Miskolcra és Kassára, másrészt Szolnokról Aradra, holott az aradvidéki forgalomnak a szeged-pesti pályával való kapcsolat egyelőre bizonyosan megfelelt volna.

A tiszai pálya már első kezdetben hibás tervezésen és még inkább hibás szervezésen alapült; született akkor, midőn a részvény-szédelgéssel Bruck pénzügyminiszter pillanatnyi virágzó pénzügyi állapotot látszott elővarázsolni. Egy társulat volt részvényesek nélkül; a részvények nyakán maradtak azon társulatnak, mely azokon milliókat akart nyerni; hamarabb jött a láz után a kiábrándulás, mintsem a részvényeken túl tehetett volna, s most majdnem minden részvény birtokában levén, mindamellett, hogy az államnak kamatbiztosítás fejében egy milliót haladó összeget is kellett egy évre fizetni, nem lehet a bécsi hitel-intézet érdekében, akár a pest-miskolczi, akár az erdélyi kapcsolat miatt tőkéit 5% kamat mellett kihelyezni, noha valószínű, hogy a pest-miskolczi és kassa-galicziai vonal nyereségesnek fogott volna bizonyulni.

A pest-miskolczi vonalnak az a szerencsétlensége van, hogy midőn közel valószínűsítésére kilátás nyílik, rendesen meghiusúl. Így, midőn a tiszai vaspálya rossz üzletnek bizonyult, s hasonlókép, midőn a losonczi társulat Hatvantól nem a természetes és jobban jövővelmező irányban Miskolcz felé kezdett építeni.

A tiszai vaspályának előbb-utóbb két új társulat közt kell természetszerűleg feloszlani. A czepléd-váradí vonalt által fogja venni az erdélyi vaspálya vállalat; a miskolcz-kassait oly vállalat, mely a pest-hatvanit a losonczitól megvásárolván, Miskolcznak, és Kassától Tarnownak egyesülést létesítend; ez esetben mindkét vonal az ország érdekei szerint s idővel a vállalkozók jó jövődelmére fog felépülhetni.

V-ik országos fővonal az éjszakai nyugoti, mely Pestről, illetőleg Esztergom-Nánáról indulva ki, a Garam völgyén s folytatólag Selmecz, Körmöcz és Zólyom vidékein levő bánya-kerületet érintve, a jablunkai szoroson át, Oderbergnél köttetnék egybe Európa éjszakai vasút vonalaival.

Elég egy futó pillanatot vetni Európa vasúti hálózatára, hogy meggyőződjünk arról, miszerint e vonal mind fővárosunkra, mind az összes termelő közönségre nézve nagy fontossággal bír. Hazánk nyers terményeit három fő irányban szállíthatja: Pestről Bécsnek s onnan Déli-Német- és Franciaországnak; Budáról Fiuménak; a harmadik irány Pestről éjszakai Németországnak, mely utóbbi irányban jelenleg is nagy a forgalom. Most azonban minden árunak

az állampályáról nagy kerüléssel kell Gensersdorfnál a forgalmat gátló drága árszabású Ferdinand éjszaki vaspályára átmenni; mennyivel élénkebb lenne a forgalom, s a termelőre és a kereskedőre nézve biztosabb és nagyobb haszonnal járó, ha sokkal rövidebb vonallal lehetne egyenesen, olcsóbban Oderberget, az éjszaki Német forgalom ezen kapcsoló pontját elérni. E pálya kiépítésére leginkább az úgynevezett állampályatársulat lenne hivatva, mely már úgy is bírja a pest-esztergom-nánai vonalat.

Nevezetes nyomatékkaal bír ezen pálya mellett, a mit róla még az emlékirat mond:

„Belforgalmunk kifejtésének érdeke is sürgeti, hogy az iparos felföld a termékeny alfölddel olcsó és gyors közlekedési eszközök által minél közelebb és gyakori érintkezésbe hozassék, főleg, mintán attól tarthatni, hogy nemzeti termelésünk, — nyers terményeinknek megnyilván az út a tengerre, — könnyedén egyoldalú fejlődésnek indulhat. Gazdasága és szegénysége által egyaránt az éjszaki hegyes felföld van hivatva arra, hogy hazánk iparos vidéke legyen idővel. Gömör és Szepes dús fémtermelése, a szorgalmas Szepesség kézműipara, bányavárosaink ércgazdagsága, a földtani helyzet, a tüzelő anyag bősége, a roppant vízerő, a termékeny föld szűke s az aránylag nagyobb népesség, mely főleg a Kárpát aljaín most sem tud megélni: — megannyi tényezők egy nagyobb-szerű iparos élet kifejtésére, mihelyt közjogi kérdéseink szerencsés megoldása folytán országos viszonyaink megszilárdúlnak; az emelkedő anyagi jólét a tőkék szaporodását idézi elő, s megnyilván a hitel szükségtelenül korlátolt forrásai, a vállalkozási szellem maga fölkeresi az iparüzletnek kedvező helyeket. Minő hatással lehetnek e jövő előkészítésére az olcsó és gyors közlekedési eszközök: a vasutak történelme mutatja mind Európában, mind Amerikában. S az emelkedő ipar miként hat vissza a földművelés emelésére: mindenki tudja, a ki a fogyasztás és termelés viszonyát ismeri.“

„De ha szintén ily fontos anyagi érdekek nem forognának is fenn, idején látjuk, hogy hazánk felföldének jó és balsorsban mindig hű népe vasúti kapcsolat által mindennapi közel érintkezésbe hozassék, s szorosabb erkölcsi kötelekekkel fűzessék fővárosunkhoz, s a haza többi részeihez, melyekhez közös történelem százados emlékei csatolják s szent koronánk területének összes térségei, valamint a közös alkotmányos szabadság, úgy az anyagi

jólét áldásait is egyaránt élvezték. Idején látjuk végre, hogy a népesebb, de szegényebb felvidékek könnyebb és olcsóbb élelmezéséről gondoskodva legyen vasútak által is.“

A VI. országos fővonal a délkeleti, a már kiépült pestbázisai, mely az Alföldet s a Duna alsóbb részeit hozza Pesttel kapcsolatba, s melynek nagy fontossága akkor fog teljes mértékben nyilvánulni, midőn az aldunai fejedelemségek és a Törökbirodalomon át a vasúti kapcsolatok létesíttetni fognak. Végezetre az emlékirat megjegyzi, hogy ez alkalommal a gazdasági egyesület nem kívánt egy részletes vasúttervet készíteni, csak az országos főbb vonalok iránt akart indokolt véleményt mondani. Elismeri, hogy ezenkívül vannak czélszerű és üdvös, másodrendű érdekeknek előmozdítására szolgáló vonalok; ezekről ez alkalommal nem nyilatkozott; de mégis szükségesnek tartotta kijelenteni, hogy a tervezett mellékvonalok közt a fejérvár-eszékit — mely majdnem párházamot képez a Dunával — károsnak tartja, miután idővel az aldunai kereskedést, az ország fővárosának elkerülésével, más irányba vezetné. „Lényeges szempont ez, mondja az emlékirat, mert ha az 1847/8 : 30. t. cikkely nem mondaná is, hogy vasúti fővonalaink kivétel nélkül hazánk fővárosából vezetessenek: Budapest fekvése s kereskedelmi nagy jövője általna bennünket arra, hogy azt tekintsük közlekedési rendszerünk középpontjául, s szót emeljünk, midőn e nagy országos szempontot mellőztetni látjuk.“

Ezek főbb vonalakban azon elvek, melyeket az Orsz. Magy. Gazd. Egyesület emlékiratában felállított. Bármennyire gondolkozunk és vitatkozunk is e fontos tárgy fölött, az ország érdekében jobbat és czélszerűbbet alig mondhatnánk, mint a miket létező törvényeink alapján az az egyesület mondott ki, a melynek kiváló rendeltetése örködni közgazdasági érdekeink fölött, s a mely valóban nemes kötelességet teljesített az emlékirat által akkor, midőn a nemzet törvényhozási úton nem nyilatkozhatott.

III.

Az Orsz. Magy. Gazd. Egyesület 1862-ki első emlékirata az országos vasúti fővonalokkal foglalkozott: az 1865-ki második emlékirat már részletes munkalat; kiterjeszkedik az egész magyar vasúthálózatra s különösen czélul tűzte az olcsó vasútnak most

minden előrehaladt államban részint gyakorlatba vett, részint tanulmányozott kérdését ismertetni, s általában igyekvők a vasúti kérdésről, hazánk közérdeke szempontjából, véleményt adni, sőt — mint a közgazdasági szakosztálynak a kiküldött bizottság számára adott útasításából látszik — föladatul tűzte a javaslatkészítő bizottságnak, a törvényhozás befolyása alá tartozó vasútépítési körülményekre is figyelmezve, oly munkát szerkeszteni, mely az országgyűlésnek is anyagul szolgálhasson e tekintetben lehető törvényhozási intézkedésre.

Az emlékiratban ugyan a törvényhozási teendőkre nézve csak rövid-kilencz pontban adatik vélemény, — melyekre még visszatérünk; — magára a vasúthálózatra nézve azonban részletes javaslatot készítettett. Szükségesnek vélte ezt a bizottság azért, mert e nélkül nem lehetett volna párhuzamot vonni azon javaslat közt, a melyet 1864-ben a cs. kir. kereskedelmi miniszterium dolgozott ki. A most említett miniszteri javaslat szerint jönne a magyar korona országaira 529 mérföld vasút 355-millió frt költséggel, holott az Orsz. Magy. Gazd. Egyesület által jóváhagyott vélemény szerint — ha az építésnél három rendű vonalok állapíttatnának meg — 347-millió frt költséggel 818 mérföldnyi vasút lenne felállítható; tehát 289 mérfölddel több 8-millió frttal kevesebb költséggel, mint a miniszteri emlékirat tervezte.

Ez eredményt kihozni nem lehetett volna, ha csak a bizottság az egész vasúthálózatot, még pedig a forgalom különböző szükségéhez képest, osztályozva ki nem dolgozza.

A jelen fizetünkhez mellékelt térkép ábrázolja e vasúthálózatot. Első pillanatra mindenki meg fog arról győződni, hogy ha e vasúthálózat kiépíttethetnék, alig lenne csak kissé fontosabb vidék, melynek közlekedési érdekei mellőzve lennének.

A fekete színekkel jelzett vonalok mutatják a kész vasútat, a feketével vonalzottak a tervezett vagy munkában levő kapcsolati vonalokat, melyekre nézve megjegyzendő, hogy azok között oly vonalok is fordulnak elő, mint elsőrendű vonalok, melyek a fennebb elősorolt hat országos vonalhoz nem tartoznak, de feketével színeztettek, miután már részint készek, részint munkában vannak, s építési modoruk is megfelel a fennálló szabályoknak; tehát annyi költséget igényel, mint a mennyi az elsőrendű vonalok-ra számíttatott.

A vörössel színezettek a másodrendű vonalok, a zölddel színezettek a harmadrendű vidéki érdekű, úgynevezett olesó vasútak.

Mielőtt az Országos Magyar Gazdasági Egyesület ez emlékiratának ismertetéséhez és jellemzéséhez fognánk, szükséges, hogy általában szóljunk az olesó vasútak kérdéséről, elősorolván röviden az e tárgy körül szerzett gyakorlati tapasztalatokat.

Bizonyára mindenkit, a ki először ül életében vasúton, s a gőzerő hatalmával repül át sokszorozott gyorsasággal ismert vagy ismeretlen tájakon, a szokatlan gyors haladás — kivált ha a vasúti szerencsétlenségek felől hallott vagy olvasott — az elfogultság bizonyos érzése fog el, noha a statistika kimutatta, hogy az útasok számához képest aránylag sokkal több szerencsétlenség történik a szekeren való utazás által.

A megszokott régi utazási modor egykori öreg urainknál — a mostaniak már merészebbek — habár kényelmetlenebb és több időt igényelt, kedvesebb volt, mint a gőzerő segélyével való utazás. Így 23 év előtt egy igen tisztelt követtársam Pestről Pozsonyba inkább utazott more patrio forsponton, hogysem a kényelmes és biztos gőzöst használta volna, s a minden régi fogalmakat megzavaró 1848-ki korszaknak kellett bekövetkeznie, hogy magát a gőzerő segélyével való utazásra bizza.

Nem csoda tehát, hogy a műveltségben előrehaladt világgrészünkben a vasútépítésnél is, a minden irányban való biztosság megszerzése végett, szigorú szabályok állapíttattak meg, úgy az építést, mint az üzletet illetőleg. Az előrevigyázati rendszabályoknál a kellő szigor mindenütt és minden körülmények közt szükséges, de az építésnél jelenleg divatozó szabályok okozzák, hogy a vasútak csak nagy költséggel építhetők. E szabályok tökéletesen helyesek és czélszerűek, midőn nagyforgalmi vonalakról van szó, melyeken a személyvonatok gyorsan haladnak, tehervonatok nagy terheket szállítanak; ennél fogva magánál a vonal kijelölésénél csak nagy átmérőjű fordulatok, súlyos vassínék, nagy erejű gőzmozdonyok s költséges és terjedelmes indóházak használhatók, melyek a vasútépítést minden irányban fölöttébb költségessé teszik.

Ez építési szabályok Európában majdnem mindenütt egyenlők. Amerikában a vasútak építésénél már kezdetben azon igyekeztek, hogy lehetőleg kevés tőkével minél több vasutat állítsa-

nak elő. Ott az első építés még a fővonaloknál is — gyakran a biztonság rovására — lehetőleg olcsón tétetett. Az európai utast meglepte, midőn az ős erdőkön, lakatlan vidékeken keresztül, minden gondosabb al-építmény nélkül, sok helyt az erdőből ledöntött, úgyszólván faragatlan fákra szegzett síneken kellett haladnia. Az olcsón épült vasút bő jövedelmeket hozott, s e jövedelmekből könnyű volt a már kész vasutat biztosabb modorban elkészíttetni.

Nem is csoda, hogy Európában még nagyrészt oly építési szabályok léteznek, melyek mellett még ott sem lehet olcsón építeni, a hol nevezetes helyi nehézségek nincsenek. A főbb vonalok épültek előbb, melyeknél élénk forgalomra számítottak, s ott helyén voltak e szabályok; most már az előrehaladt államokban a főbb vonalok fölépültek; e szabályok megtartása mellett kevésbé élénk forgalmú vonalokat építeni nem lehet, mert nem adhatnak a befektetett tőkének megfelelő jövedelmet.

Nem akarunk itt részletekbe menni, elősorolni egyenként az építési költségeket; az Orsz. Magy. Gazd. Egyesület emlékiratában e tárgyról szakférfiak érdekes és részletes adatokat állítottak össze; csak rövid ismertetésül elég legyen megemlítenünk, hogy a vasútépítést különösen költségesebbé vagy olcsóbbá teszi az erősebb vagy kevésbé erős felülépítmény; mi ismét a vonatok súlyától feltételeztetik, melyekre a pálya számíttatott, mert ennél fogva használhatni könnyebb vagy nehezebb mozdonyokat, könnyebb vagy nehezebb vassíneket. Midőn a létező építési szabályok szerint a monarchiában legolcsóbb építményű vasút a 68 mérföldnyi tiszai vaspálya került 35,866,211 forintba, tehát mérföldenként 527,444 frtba *), akkor az olcsó vasutakról irt emlékiratban egy mföldnyi másodrendű vasút építési és felszerelési költségei 280,000 frtra, tehát közel felére számíttattak, mint a mennyibe az érintett vasút valósággal került; pedig még az ezen modor szerint épült vasúton oly vonatok járhatnak, melyek 8000 mázsa terhet szállíthatnak és folyó lábonként 16 fontos síneket igényelnek. A tiszai pálya a jelen forgalmi mennyiséget ekkép épült pályán könnyen elszállíthatná. A jól jövedelmező Nord-Bahn is első kezdetben ily modorban épült, a forgalom növekedtével változtatá meg könnyű

---

*) Orsz. Magy. Gazd. Egyesület emlékirata az olcsó vasutakról 17. lap.

felépítményét. E rendszer mellett a tiszai pálya olcsóbban épülhetett volna, s a befektetett tőke kamatait előbb behozná.

Az Európában fennálló vasúthálózat nagy építési költségeket, nagy üzleti befektetést és költséges kezelést igényel.

Nagy-Britanniának 2,500 mérföldnyi hosszú vasúthálózata 3750-millió forintba került, tehát mérföldenként egyremásra másfél millió forintot igényelt.

Franciaországnak üzlet alatt álló ezerhatszász mérföldet haladó vasúthálózata több mint kétezermillió forintba jött, egy mérföld pedig egyremásra került 1,284,000 forintba.

Poroszországnak 1863-ban 790 mérföld, a forgalomnak átadott vasútja került 644-millió forintba, egy mérföldre egyremásra 784,000 forintba *).

Ausztriában egy mérföldnyi vasút félmilliótól egy millióig, sőt azon felül is került.

A magyar birodalomban **) a forgalomban levő vasútak hossza tesz 253 mérföldet, még pedig a szoros értelemben vett Magyarországon 33.₁₆, Horvátországban és Sláveniában 19.₆₂₅ mérföldet, melyek építése került 170,057,257 forintba, e szerint került egy mérföld egyremásra 672,060 forintba. Ha felveszszük a jelenben munka alatt levő vasútvonalokat **), a sopron-kanizsait és arad-szebenit, melyek összes hossza 59.₂ mérföld, költségei 48,077,000 forintba vannak téve; ezek mérfölde kerülend 810,000 forintba ⁴*)).

A fennebbiekből látszik, hogy a jelenben üzlet alatt levő

*) H. Schwabe, Über Anlage secundärer Eisenbahnen in Preussen, Berlin 1865.

**) Vergleichende statistische Zusammenstellung von Fillunger, Wien 1863.—és az Orsz. Magy. Gazd. Egyesület emlékirata az olcsó vasútakról. 49. lap.

³*) A kereskedelmi miniszterium emlékirata. Bécs, 1864.

⁴*) Az egyes hazai vonalok, ide számítva a már munkában levőket, következőkbe kerültek mérföldenként:

A legdrágább, az arad-szebeni, került mérföldenként 946,602 forintba, — bécsujhely-sopronyi 906,489 forintba, marhegg-baziási 749,297 forintba, bécs-újszönyi 749,297 forintba, — buda-pragerhofi 699,965 forintba, — új-szöny-székesfehérvári 699,965 forintba, steinbruk-sziszeki 643,308 forintba, a zágráb-károlyvári 643,308 forintba, sopron-kanizsai 600,000, a tiszai 546,914 forintba.

európai vasúthálózat aránylag igen nagy költségekkel épült, egy-remásra mérföldenként közel egy millió tőkét igényelt, sőt hazai vasúthálózatunk mérföldenként az épült és építés alatt levőt összevéve, 700,000 frtnál többet igényel. Ily nagy költséggel csak a főbb forgalmi vonalokon lehet vasútakat építeni; csak 5%₀ számítva is, minden mérföldnek Európában legalább 50, — nálunk 35,000 frt tiszta jövedelmet — minek majdnem kétszer annyi bruttó jövedelem felel meg — kellene jövedelmeznie; mi a mai időben igen csekély jövedelem; ily kilátás mellett még, a megdrágult tőkék vasútépítésre ajánlkozni bizonyára nem fognak. Ha tehát azt kívánjuk, hogy kevésbé jelentékeny forgalmú vidékeink is idővel bírjanak vasúti kapcsolattal: nélkülözhetlen föltétel az olcsóbb építés. Ez elvet hazánkra nézve legelőbb Hollán Ernő úr mondá ki, a skót és francia példák után indokolva *). Ezen elven alapszik az Orsz. Magy. Gazd. Egyesület idézett emlékirata az olcsó vasútakról.

Az olcsó vasútak eszméje legelőbb Skóciában keletkezett. A nagy kereskedelemmel, végtelen forgalommal és olcsó tőkékkel bíró Anglia nem érezte annyira az olcsóbb építés szükségét; ott még oly nagyszertű a forgalom, hogy a mérföldenként másfél millió forintba kerülő vasút is kifizeti magát. Skóciában és Ír-honban, melyek inkább földmivelő országok, népességük is aránylag nem oly nagy, csak azáltal létesíthették a kisebb jelentőségű pontjaik kapcsolatát a nagy vasúthálózattal, ha annyira olcsón építhettek, hogy az előre kiszámítható forgalom az építésbe fektetett tőkének meghozza kamatját, s ezen elvet több ponton gyakorlatilag sikerrel alkalmazták.

A Skóciában elért eredmények nem kerültek el az anyagi érdekek előmozdításában annyira éber francia kormány figyelmét. Két ügyes mérnök: M. Lan, ingénieur des mines, és C. Bergeron ancien ingénieur de la compagnie des chemins de fer de l'ouest — a helyszínén tettek e tárgy fölött fontos tanulmányokat **).

---

*) „Magyarország forgalmi szükségletei s a vasútak újabb kifejlődése“ írta Hollán Ernő. Pest, 1864.

**) Constitution et exploitation des chemins de fer d'embranchement. Rapport soumis au gouvernement français en 1862. par M. Lan. Le chemins de fer à bon marché par C. Bergeron, 1862.

A francia kormány ez alapokon bizottságot nevezett szakférfiakból, s annak élére állítá Franciaország első nemzetgazdasági tekintélyét Michel Chevalier-t. E bizottság részletes munkájában javaslatot készített az olcsó vasútakról s ajánlá a kormánynak a mellékvonalakra nézve a fennálló vasútépítési rendszabályok megváltoztatását; szóval: azon építési, üzleti és kezelési elvek elfogadását javasolta, melyek Skóciában divatoznak *).

E mellett a francia kormány tétlen nem maradt; már 1864. sept. 24-én meg is nyitattott az első olcsó francia vasút Elsassban.

Az olcsó vasútnál követett elvek főbb vonásokban következők:

Csak egy vágányra épülnek.

Oly vonalt választanak, mely legkevesebb költséggel létesíthető.

Nagyobb emelkedési arányokat fogadnak el **).

A görbületek kisebb átmérőjűek.

Minden költséges műépítményt kerülnek.

Mindezen építési könnyebbségek lehetségesek, miután vonataik gyors menetelre nincsenek számítva, rendszeren 4 mérföldnél többet egy óra alatt nem haladnak; az általános gyorsaság az állomásokon való megállással 2.₆₇—3.₃₃ mérföldet tesz.

Ámbár a vágány szélessége a nagy vasútakéhoz hasonló, minek azon előnye van, hogy a teherkocsik átrakódás nélkül egyik pályáról a másikra átmehetnek, csekélyebb súlyú és erejű gőzmozdonyokat használnak, rendszeren 400—450 mázsás, sőt a tendergépeknél 360—400 mázsásokat, ennél fogva lehetséges a könnyebb vassínek alkalmazása, a küszöbfákat is nagyobb távolságra, 3 láb 10 hüvelykre rakják.

Az indóházakat lehetőleg olcsón építik s csak a végpontokon kemény anyagból^{3*)}. A pályaudvarok olcsó kerítéssel, sok helyen csak árkokkal vannak körülvéve.

Miután minden vonat a pályán a másik vonattal való találkozás nélkül közlekedik, a költséges jelzők is elmaradnak.

*) Enquête sur l'exploitation et la construction des chemins de fer.

**) Az emelkedési arány rendszeren $\frac{1}{60}$ —és $\frac{1}{100}$ közt változik, sőt a Peebles pályán $\frac{1}{63}$ is alkalmaztatott.

3*) Egyik vonalon van indóházacska, mely 300 forintba került.

Csak napvilágnáli szolgálat levén, az üzleti személyzet, sőt az örök sem laknak rendszeren a pályán; minden állomásnál csak egy tisztviselő van, a jegyeket egy gyermek szedi el. Az árszabásra nézve a társulatok kevésbé vannak korlátozva; szóval: az olcsó vasútak lényege az építésnél a legutányosb vonalt választani, a legolcsóbban építeni, és lehető takarékosággal kezelni.

Skóciában az olcsó vasútak építési költségei mérföldenként 210,000 és 375,000 forint közt ingadoznak, az üzleti szerekre tett kiadások pedig mérföldenként 30- és 60- ezer forint közt állanak. Ha tekintjük, hogy Nagy-Britannia többi vasútai a világon aránylag legdrágábbak, miután mérföldenként egyremásra másfél millió forintba kerültek: ez nevezetes eredménynek mondható.

Jövedelmük különböző, 2%-tól 8%-ig, de folyton növekedő. A Leven pálya, mely még 1856-ban $4\frac{1}{2}$ % jövedelmet adott, most, a mellett, hogy nevezetes tartaléktőkéje van, 1861-ben már 8% osztalékot adhatott. Sőt a Peebles pálya, melyet egy 2000 lakosból álló kis város birtokosai, helyi forgalmuk érdekében építettek, jól jövedelmez.

Jellemezvén röviden az olcsó vasútak lényegét, most lássuk főbb vonásokban, minő eszközök segélyével épültek ezen pályák Nagy-Britanniában és Franciaországban,—s minő eszközöket javaslott az Orsz. Magy. Gazd. Egyesület hazánkra nézve?

Nagy-Britanniában, hol az egyéni szabadság minden művelt államok közt leginkább ki van fejlődve, hol a kormányzati elv: mentől szabadabb mozgást engedni a testületi tevékenységnek, s azt minél kevesebbet korlátozni, — nem csak azon nagy vasút-vállalatok, de ezen kisebb pályák is egyedül a szabad társulati munkásságnak eredményei. A tevékeny, gyakorlati angol mindent magától kezd és sikeresen visz ki. Az olcsó vasútak építésénél más megszorítás nem létezik, mint hogy engedélyért kell a parlamenthez folyamodni, mely engedély megadásnál az ily pályákra nézve a legnagyobb könnyűség jött gyakorlatba, mind az építési modorra mind az árszabályzatra nézve.

Angliában tehát elegendő, hogy valamely vidék vagyonos birtokosai, saját közlekedési érdekeik előmozdításának szükségét érezve, egyesüljenek ily vonal építésére; a pénz könnyen jő össze, miután ha kezdetben nem is hoz a befektetett tőke nagy jövedelmet, a közvetett haszon, mely kényelmesb utazás, s különösen biztos

és olcsóbb szállítás által eszközöltetik, bőven meghozza jutalmát. A vidék érdekeltjeiből állván a társulat, az érdekelték ügyelnek az olcsó tervezés, kivitel és üzlet fölött, ismerik a helyi viszonyokat, idejük egy kis részét könnyen szentelhetik oly vállalatnak, mely vidéküket és városukat, a nagy forgalommal hozza egyenes és rendszer kapcsolatba, sőt földbirtokban vagy iparüzletben fekvő vagyónuk jövedelmének, s így értékének növelésére nevezetes befolyást gyakorolhat; ezen gyakorlati elv könnyen létesíthető ott, a hol oly practicus a nép, oly eleven az érdekeltség a közügyek iránt és különösen oly nagy az olcsó kamat mellett is biztos elhelyezést kereső tőke, a személyes hitel és hitelintézmények pedig annyira kifejlődtek; a hol az adók, a roppant nemzeti érték és vagyon szaporodáshoz képest, annyira kevésbé nyomasztók. Az olcsó vasútak a vállalkozási szellem és tökegazdagság mellett, az angol vasúti hálózatot, a legkisebb jelentőségű helyen is, rövid időn elvezetendik.

Egészen másképp áll ez ügy Franciaországban. A bátor francia nemzet, mely koronként az ígát tűrni nem képes, mely minden nagy eszméért lelkesülni tud, mely magát a szabadság és democratia előharczosának tekinti, — nem képes a socialis téren, saját lábain állva, önmagától valami tekintetre méltót létre hozni. Mindenütt és mindenfelé a kormányhatalom gyámságára és intézkedéseire van szüksége, hogy nagyot következetesen kivigyen; itt a kezdemény, úgy, mint a kivitel és további vezetés mindig a kormányhatóság kezei közt van. A nagy vasúthálózatot a béke műveiben nagy császár, bámulatos eredménnyel rövid évek alatt, a közigazdaság emelésével, az ipar és kereskedés nagy hasznára, majdnem egészen bevégezteté a gyámolt és vezetett folytonos felügyelet és ellenőrködés alatt tartott nagy vasúti társaságok által. Ismét az ő kezdeményezése kellett arra, hogy a mellékvasútak kérdése tanulmányoztassék és az ország viszonyai s a nép természetéhez mért eszközökkel kivitessék. Az első kezdet megtörtént Elsassban, s az alsó-rajnai departementban már is három ily vasút létezik *).

---

*) E pályák :

- 1) Strassburgtól Barr, Wasselonne és Mutzigig 6., mérföld.
- 2) Hagenautól Niederbronnig 2., mérföld.
- 3) Schletstadtól St. Maricig, hossza 1., mérföld.

Ezek építésénél következő eljárás vétetett gyakorlatba. A föld ki-sajátítása rendesen egyezség útján, a tisztviselők közbenjöttével ment véghez, jutányos ár mellett; a községi térek ingyen adat-ván át.

A földmunkát részben szakmányba adták, részben a vidék községei által természetben dolgoztatták le, mely munka értéké-nek egy része betudatott a községeknek azon községi adó-pótlékba, melylyel az ily vasutak építéséhez adózniok kell. Az al-építményt következő alapokból és következő arány szerint állították elő:

A megyei alaphból adtak	. . . . .	45%
Az érdekelt községek alapjából	. . . . .	53%
Magános érdekeltek járultak	. . . . .	2%
Összesen		100%

Az ekkép elkészült al-építményt általadta a kormány a keleti nagy vasúti társaságnak, mely társaság építtette a fel és mű-építményeket, és hozta saját költségen üzletbe; azonban ezen munkákért segélyezék a társulatot a megye és az érdekelt közsé-gek, miután minden mérföldön a pálya-udvarok és indóházak építésére 18,000 forintot adóznak; segélyezi az állam, mely a Strassburgtól Mutzigig vezető pályáért 37,500 forintot, a Hagen-autól Niederbronnig vezető pályánál 60,000 forintot ad mérföl-denként *).

Az Orsz. Magy. Gazd. Egyesület emlékiratában egy ily olesó vasútépítésénél követett eljárás részletesen elemeztetik (45. l.), mely szerint az ily vasutat a megyehatóság kezdeményezi, a költségekhez aránylag járúlnak az érdekelt községek s a megye; mindkét járulék adó útján hajtatik be, egy ötöd-résszel járúl hozzá az állam, — az épületek fölállítását, a vassínek lerakását, a forgalmi eszközök beszerzését egy financialis társulat vállalja el. Ezen financialis társulat szerződik a szomszéd nagy vasúttársasággal, mely a kocsik kiállítására és az üzlet átvételére késznek nyilatkozik.

Látjuk ezekből, hogy itt a magános társulati munkásságnak, a vidék érdekeltei egyesülésének semmi szerep nem jutott. A me-gye főnöke tervezeteti, fölterjeszti, s ha megerősítettett és az ál-lam segélyezése meghatározottat, a nagy pálya igazgatóságával

*) Über Anlage secundärer Eisenbahnen. H. Schwabe. 1865.

az egyezség megkötöttet, kivetnek a megyére és érdekelt községekre bizonyos adót, s ezek segélyével, az államkormány vezetése alatt, a pálya megépül. Egyszerű eljárás, az igaz; az érdekeltek fizetik azt, a mit reájuk vetnek, a közmunkát is a parancs szerint teljesítik és a pálya kész, használ a vidéknek, annyira, mennyire a gondos kormány felismerheti a vidék szükségét.

A francia kormány bizonyára nem áll meg fél úton ez intézkedéseivel; láttuk, hogy legjelesebb nemzetgazdája, M. Chevalier elnöklete alatt egy bizottság működik, s nincs kétségünk, hogy néhány év alatt az erős kormányhatalom ily olcsó vasútak egész hálózatával fogja a francia forgalom bámulatos módóni élénkítését, a nemzetgazdasági erők végtelen emelésével, létesíteni.

A „Moniteur universel“ folyó évi február 10-ki számában közzétett „Exposé de la situation de l'empire“-ben,—melyben ki vannak fejezve a kormány által a jövőben e tárgyra nézve követhető elvek — sokkal érdekesebb közleményt tesz, mintsem hogy az olcsó vasútakra vonatkozó részét ne közöljük:

„Kétséget sem szenved, hogy a meglevő vasúti hálózatot még új vonalokkal kell kiegészíteni, mert ezáltal lehet biztosítani Franciaországnak, a tökéletesített közlekedési eszközökre nézve azon állást, melyre kereskedésének és iparának nagysága feljogosítja. Azonban a még hátralevő földadat nagyobb részének kivitele inkább az érdekelt népséget fogja illetni. Ha valóban az államkormány földadata volt megépítését biztosítani azon fővonaloknak, melyek a belforgalom fő ereit képezik, ha továbbá, nem csak hasznos, sőt szükséges volt, pénz-segély és kamatbiztosítás által oly műveket mozdítani elő, melyek Franciaország kereskedelmi és iparjövőjével szoros kapcsolatban állanak: másrészt a közhasznosság hasonló indokai nem hozathatnak fel a másodrendű vonalok mellett, melyek nagyobb része vidéki érdekek előmozdítására szolgál.

E körülmények közt az államkormány megalágyalással szemléltette az egyes megyékben mindinkább általánossá vált óhajtatást, mely oda van irányozva, hogy a megyei, községi és a leginkább érdekelt földbirtokosok együttes működésével vidéki vasútak jöjjenek létre.

A tapasztalás már eddig is igazolta, hogy ilyen pályák ol-

esőn épülhetnek és üzletbe vétethetnek, de csak egyedül azon föltétel mellett, ha azok alárendelt fontosságú pontokat csatolnak egymáshoz, vagy ily pontokat kapcsolnak össze a nagy pálya vonalokkal; továbbá, ha völgyekben és egyenlő emelkedéseken vezettetnek, a hegyek és mély völgyek áthidalásának elkerülésével, ha az egész vonalban egy vágánynak, és ha az emelkedések és kanyarok választásában a lehető széles mérvben szabadon terjesztetnek.

Az államkormány kész a megyéknek minden megengedhető kedvezményt nyújtani azon czélra, hogy oly szárnyvonalakat, melyek nagy vasúthálózatok kiegészítésére szolgálják, az említett föltételek mellett, kiviessenek. Azonban nem tagadhatja el maga előtt, hogy a községi és megyei szervezetek nem szolgáltatnak kielégítő alapokat az ezen természetű vállalatok kivitelére.

Szükségesnek látszott ennélfogva a kivitel módozatát megálapítani, hogy minden későbbi ellenkezők lehetetlenné legyenek. Ajánlatos ezenkívül a megyéknek a kivitelnél szabad mozgása mellett, az ország közérdekeinek megóvása végett, arról is gondoskodni, hogy ezen vidéki pályák meg ne zavarják azon kombinációkat, melyek a császárság nagy vasúthálózata céljából terveztetnek.

Mindezen kérdések alapos vizsgálódást követelnek, melyek megítélésével egy különös bizottmány foglalkozik. Jelenleg a bel- és közmunka-miniszteriumok e fölött tanácskoznak, s reményleni lehet, hogy egy külön törvényjavaslat fog az államtanács elé terjesztetni.

Ehez nem szükség commentár; a megyei és községi hatóságok melyek az államkormány által fizetett és tőle függő hivatalnokokból állanak, egész erélylyel fognak eljárni, szorosan azon szabályok szerint, melyek a fennemlített törvényben megállapítva lesznek; azon törvény értelmé szerint fognak az érdekeltek ezen czélra adózni, tehát minden magános kezdeményezés nélkül fogja a központositott államhatalom Franciaországban kiépíteni a másodrendű vasutak hálózatát, a kereskedés és forgalom nagy előnyére. Más államokban is tanulmányozzák az olcsó vasutak kérdését, minthogy oly fontos tárgynak tekintik, melylyel elmaradni egy előhaladott állam sem akar.

Mindezen különböző terveknel irányeszmé: hogy az érdekelt

vidék járúljon építéséhez ; azon nagy vasúti társaságok, melyeknek szárnyvonalait fognák képezni, segítyezzék ezeket, miután tagadhatlan, hogy ily vonalok a nagy társulat forgalmát növelendik s jövedelmét állandósítandják ; ezen segíty legalább abból álljon, hogy az üzleti eszközöket jutányos díjért adja, vagy az üzletet kedvező föltételek mellett átvegye, végre beismertetett mindezen tervezetknél, hogy az államnak kötelessége ezen vállalatokat minden lehető módon pártfogolni, adómentességben, sőt mérföldenként legalább annyi pénz-segélyben részesíteni, mennyibe egy mérföld állami kőút kerül.

Miután röviden ismertettük azon intézkedéseket, melyek az olesó vasútak tárgyában más művelt nemzeteknél terveztetnek, ismertessük az Orsz. Magy. Gazd. Egyesület e tárgyra vonatkozó emlékiratát s szóljunk hazánk vasúti hálózatának kérdéséről s a jövőbeni teendőkről, azon szűk korlátok közt, melyet e kérdés fontosságához képest a „Budapesti Szemlében“ adott hely megenged.

IV.

Európában kevés állam van, mely fekvésénél fogva annyira alkalmas lenne vasútak építésére, melynek forgalmi viszonyai jobban megkívánnák egy tökéletes és rendszeres vasúthálózat kiépítését, mint Magyarország. Területének nagyobb része ugyanis sík föld, mely nagy építési nehézségeket nem nyújt, s kivéve talán Fiume felé, a Kárpátokon át, közlekedési főbb vonalai természetesen völgyeken s szorosokon vonúlhatnak át. Mint fennebb említők, geographiai fekvése olyan, hogy czélszerűleg végpontjaihoz vezetett főbb vonalai a nagy nemzetközi forgalomnak természetes ereit képezhetnék. — De hazánk legnagyobb része a termékeny síkság, melynek nincsen köve, hol tehát rendes kőutak nagy költséggel létesíthetők, ellenben vasút lehető legolcsóbban építhető, hivatva van arra: hogy minden nevezetesebb pontja vasúttal köttessék össze.

Mégis tekintve azt, hogy mire haladtak más államok, mire haladhatott volna hazánk, ha természetszerű fejlődését az utóbbi 17 évben közbejött események nem gátolják, be kell ismernünk, hogy a vasútak építésében sok teendő vár reánk.

A magyar koronához tartozó országok összes üzlet alatt levő

vasútja tesz 253 mérföldet, a munkába vett vonalok hossza nem egész 60 mérföld; tehát a kész vasútból minden 23 geographiai □ mérföldre jön egy mérföld vasút; Poroszországban már minden 6 geographiai □ mérföldre jön egy mérföld vasút. A porosz állam közel nyolczszász geographiai □ mérfölddel kisebb, mint a magyar birodalom, vasútainak hossza valamivel nagyobb, mint az összes osztrák birodalomé, s háromszorta is nagyobb, mint a magyar birodalomé *). S ha az építés alatt lévő rövid idő múlva megnyilando vasútak hosszát is vesszük, ez államnak, mely természetes fekvésénél, éghajlatánál és földminőségénél fogva előttünk semmi előnnyel sem bír, 1000 mérföldnyi vasútja leend a közforgalomnak általadva, pedig alig múlt el 25 éve, hogy az első vasutat a forgalomnak átadá, és azon ország nem tartozik azon szerencsés államok közé, melyek mint a közép és kis német államok minden erejüket az anyagi jobblét előmozdítására fordíthatják. E nagy társai közt legújabb és legkisebb kiterjedésű nagyhatalom, a mellett, hogy le nem mondott ezen állásáról, a nagy napoleoni háborúk után is, tudott takarékos és ügyes kormányzatát folytán, anyagi érdekei előmozdítására, vasúthálózata kiépítésére szert tenni, a nélkül, hogy e miatt pénzügyét zavarba hozta volna.

Tagadhatatlan, hogy a vasúthálózat építésében is hátravagyunk, s e tekintetben is erélyes és czélszerű intézkedésre, szakadatlan kettőztetett munkásságra lesz szükségünk; de éppen mivel még annyi teendő vár reánk,—mivel ezen munkához hozzá kezdenünk kell, azon anyagilag gyöngült, tőkeszegény állapotban, melybe a múlt 16 évi minden előrelátás nélküli állampénzügyi gazdálkodás sülyezett, vasútépítésünknel a jövőben mindenekelőtt fő elvnek kell lennie a takarékoságnak.

Ezért fontos reánk nézve az olcsó vasútak kérdése, ezért csak helyeselhető azon osztályozás, melyet az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület emlékiratában a hazai vasútakra nézve tett; mert a jövőben a vasútakat takarékosan építeni annyit tesz, mint többet

---

*) Kolb, Handbuch der vergleichenden Statistik 1865. szerint, geographiai □ mérföldekben Poroszország területe tesz 5094 □ mfd., Magyarország 3896, Horvát és Slavonia országok 350, Erdély 998, Határőrvidék 610, összesen 5854 geogr. □ mérföldet.

építhetni. Van bizonyos határa azon tőkék mennyiségének, melyek bizonyos idő alatt rendelkezésünkre állhatnak; tőkékkel többet építeni annyivalinkább szükséges, miután az olcsóbban épített vasútak bizonyára jobban fognak jövedelmezni, a jó jövedelem pedig újabb és nevezetesebb tőkéket fog ezen célra rendelkezésünkre hozni.

Az említett emlékirat három osztályba sorozza létesítendő vasútainkat. Az elsőrendű vonalak azok, melyek az országos és nemzetközi forgalom közvetítéséül szolgálhatnak, ennélfogva élénkebb forgalmat és nagyobb jövedelmet ígérnek; ezek a jelenleg fennálló költségesebb rendszer szerint épülhetnek, s ezeknek mielőbbi kiépítése az országnak mindenekfölött érdekében áll.

Ez elsőrendű vonalak közé soroljuk azon fő vonalt, melyet az 1847⁸-ki törvény oly helyesen kijelölt, és a melynek fontosságát az Orsz. Magy. Gazd. Egyesület 1862-ki emlékirata oly alaposan indokolta.

Eltér tehát nézetünk az 1865-ki emlékirat azon összeállításától, mely szerint mindazon vonalak, melyek a cs. k. kereskedelmi miniszterium tervezetében bennfoglaltatnak s a mellékelt térképen feketével vannak színezve, és még ki nem épültek, elsőrendű vonalak lennének. Az emlékirathoz mellékelt táblázatban, a munkában levő elsőrendű vonalak közt említettik a sopron-kaniszi és arad-szebeni, melyek egyike sem tartozik azon VI országos vonal közé. Ha az országnak alkalma lesz törvényes jogát a vasútak építésére nézve is gyakorolni, — miután a kolosvár-brassói el nem maradhat, az arad-szebeni, melynek egyébiránt csak alépitményét kezdék meg, nem tartozhatik az elsőrendű vonalak közé.

Az elsőrendű vonalak közé nem tartozhatnak azon táblázatban az 1., 6., 7. és 8. pontok alatt előfordulók*); ezek azonban mind fontos vonalak, annyira fontosak, hogy a másodrendű vonalak közt méltó helyet foglalhatnak el.

Nézetünk szerint, a megépítendő elsőrendű vonalak közé tartoznak:

1.) A várad-brassói;

*) Melyek következők: 1.) kassa-oderbergi; 6.) eszék-fiumei; 7.) eszék-zimonyi; 8.) kanizsa-pécsi.

- 2.) Zágráb-holicsi és károlyvár-fiumei;
- 3.) Pest-miskolci és kassa-tarnowi;
- 4.) Esztergom-nána-oderbergi;
- 5.) A buda-pesti kapcsoló vonal is ide sorolható.

A többi tervezett vonalak mind a másodrendűekhez tartoznak, melyek a nélkül is úgy épülnének, hogy idővel, a forgalom növekedtével, elsőrendűekké átváltoztathatók legyenek.

A másodrendű vonalokat az emlékirat következő módon határozza meg: „azok, melyek transversális vonalak gyanánt két elsőrendű vasutat összefoglalnak, vagy vízi utakat más vasúttal kapcsolnak egybe, vagy a melyek a forgalom kiterjedéséhez képest idővel elsőrendűekké átalakíthatók.“

Nézetünk szerint ide tartoznék az első táblázatból ide áttett arad-szebeni, kassa-oderbergi, eszék-károlyvári és eszék-zimonyi, s azon 16 vonal, melyek a második táblázatban 306 mérföld hosszában elsoroltattak és a melyek közt a fennebb említetkénél nem kevesebb fontossággal bír a nagyváradi-eszéki és nyiregyház-vecerekzei.

A harmadrendű vasútak „azok melyek jó mellékúttal hiányában az első- és másodrendű vasútból kiágaztatva, kiválóan helyi érdekeket képviselnek.“

Ily vonalokat kijelöl az emlékirat 38-at, összesen 291 mérföldnyi hosszúságban.

Ha a mellékelt térképet vizsgáljuk, mely pontos másolata az emlékirathoz csatolt térképnek, el lehet mondani, hogy alig lesz vidék, alig lehet érdek, mely — ha ezen hálózat létesítették — helyes kielégítést általa ne nyerne. E különböző osztályú, épült és épülendő vasútak összes hossza tenne 1,179 mérföldet, — tehát körülbelül terület-aránylag annyit, mennyi vasútja, az épülő félben levőkkel Poroszországnak biztosan van.

Az emlékirat becses része azon részletes táblázat, mely tételesen kiszámítja, minő költséggel épülhetne egy mérföld másod-, és harmadrendű vasút; e szerint kerülne egy másodrendű vasút mérföldenként 260,000 forintba, a nagyobb és rendkívüli költségeket, mint folyók áthidalását és rendkívüli helyi nehézségek legyőzését nem számítva, melyek az egyes vonaloknál, hol azok előjönnek, külön számítottak, — tehát nevezetesen kevesebb, mint a mennyibe az eddig épült vasútak egy mérfölde jött.

A harmadrendű olcsó vasútak mérfölde jőne, az üzleti fölszereléssel együtt mérföldenként 185,000 forintba.

A másodrendű vasúthálózat kiépítésére eszközül ajánlja az emlékirat a kamatbiztosítást. A mint jelenleg a monarchia pénzügyei állanak, alig fog maradni más mód, mint a vasútépítésre szükséges pénzt beszerezni. Egyébként azon nézetben vagyunk, hogy minden oly államban, melynek pénzügye rendezett, s melynek hitele van, az állam-költségen való építés sokkal előnyösebb a kamatbiztosítás melletti építésnél. Nagy államok, melyek nehézkes közigazgatási szerkezettel bírnak, bizonyára nem fognak oly olcsón építeni, mint jól rendezett társulatok; nem fogják a vasúti üzletet, oly czélszerűleg vezethetni, mint magánosok, kiknek az üzlet előmenetele egyenes haszonkérdés; kisebb államok azonban tényleg bizonyíták, mennyire czélszerűen tudják még az üzletet is vezetni. De az államvasúti és kamatbiztosítási rendszer közt létező lényeges különbség nem az üzlet vezetésében fekszik, rendesen az államvasútak is egyes vállalkozó társulatoknak szoktak kezelés végett átadni; a nevezetes közgazdasági előny, mely az államvasútrendszer mellett szól, legfőképp az, hogy ott, hol az állam birtokosa a fő vasúthálózatnak, az árszabályozás az államtól függ, ez pedig megmérhetlen fontosságú előny, kivált nyers termények készítésével foglalkozó országban, hol gyakran a szállítási árakban nyújtott, csekélynek látszó kedvezés, az összes nemzeti productióra és kereskedésre, s úgy az anyagi jobblétre megmérhetlen következtetés lehet. A vasúttal, ott, hol azok a nemzeti forgalom főbb ereit képezik, a szállításban senki sem versenyezhetvén, azok, kivált ha az állam hosszú időre lemondott jogáról árszabályzatai változtatására befolyhatni, oly hatalmat képeznek, mely egyes fejlődésben levő ipar felvirágzását megakadályozhatja, a kereskedésnek tettségére szerint irányt adhat, sőt a kiviteli kereskedésre döntő befolyást gyakorolhat.

Elég erre nézve egypár közel fekvő és még eleven emlékből levő példát előhozni. Midőn az Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület és a pesti kereskedelmi kamara a kormánynál sürgették: járjon közbe a végett, hogy a nagy vasúti társulatok hazánk első fontosságú iparának, gőzmalmának oly jeles készítményét, a lisztet, mely a világkereskedésben már is oly jó hírre kapott, szállítsák egyenlő árszabás szerint, mint szállítják a gabonaneműeket; mi

volt válasza a cs. kir. kereskedelmi miniszteriumnak? Az, hogy belátja ugyan a kíváнат fontosságát, de nem teljesítheti, miután nincs joga a már megállapított árszabályzatot megváltoztatni. A déli vaspályán múlt évben nevezetes kivitel lett volna lehetséges, az úgy is csak kerüléssel, Triesztnél elérhető tengerpart felé, ha a gabona-viteli árszabásban némi csekélységgel lejjebb ment volna a társulat. Minden felszólítások jó darabig sikeretlenek voltak; s midőn bizonyos nagy megszorítások mellett mégis engedett az igazgatóság, a tapasztalás bizonyítja, hogy az elmulasztott időben mennyi veszteség érte nemcsak kiviteli forgalmunkat, de magát a társaságot is, mely elmulasztotta ezen előbb megadhatott engedély folytán kifejlődhető nevezetes üzletből hasznot huzni. Ellenben a kis, de jól kormányzott Belgium mutatá meg, hogy gyorsan kiépített állampályáin, olcsó árszabályzataival, magához vona a nagy fontosságú átmeneti kereskedést, mi által az európai forgalomnak úgyszólván új irányt adott.

De minden jó hitelű államnál a kamatbiztosítási rendszer föltött pénzügyi szempontból is, nagy előnnyel bír az államvasúti rendszer. Ezt igen számos példa bizonyítja. Hol az államnak rendezett pénzügye van és hitele jó, bizonyára kap oly kamatra kölcsöntökét, melyet a vasúttársaságnak biztosítani kellene, ezt bizonyítja Belgium s számos közép és kis német állam; ha ez így van, két eset áll elő: vagy mindjárt kezdetben hoznak a vasútak annyit, mennyit a fölvett tőke kamatja, vagy a társulat irányában vállalt biztosított kamat tesz, s ez esetben se az egyik, se a másik mód nem terhes az államra, — vagy nem hoz annyit, mennyit ezen kamat tesz, és ez esetben egyenlő teher az, mit az államnak vasúthálózata javára hoznia kell. De föltéve, hogy valamivel magasabb kamatra is kapna pénzt az állam, mint a mennyivel kamatbiztosításkép a vállalkozó társulatok megelégesznek: az árszabályzattal való szabad rendelkezhetés előnye végett is szívesen lehet hozni ez áldozatot. Egészen máskép áll az eset, ha — mit a példa nevezetéből forgalmi vonaloknál mindig bizonyított — a vasútak nagyobb jövedelmet hoznak, mint a mennyit a társulatok által elvállalt kamatbiztosítás tesz. Ezen fölösleges jövedelem általi biztosítás, — melyre úgy is minden társulat számol, mert egyik sem építene, ha bizonyosan tudná, hogy nagyobb jövedelme idővel nem lesz, — csak a legrosszabb esetben szolgál inkább megnyugtatóul, ha az

állam épített volna eleinte; a kölesön gyors törlesztésére, később az államjövödelmek nevezetes emelésére szolgált volna.

Fényesen bizonyítja többek közt ezen állítást Belgium, mely vasútainak fő vonalait államköltségen építé s e célból kölesönvett 223-millió frankot: azóta a beruházott tőke értéke kétszerezve lett, s nem csak ezen kölesön kamatait fedezték az államvasutak sőt a tőkét is törlesztették annyira, hogy már 1859. évben az összes kölesönből csak 9,799,599 frank volt még törlesztendő. Az államvasutakból befolyt jövedelem folyton növekszik; az 1862. évi budgetben 29 és fél millió, 1863-ban már 31-millió frankot tett: tehát összes rendes államjövödelmének egy-ötöd részét.

A badeni nagyhercegség, mely csak 278 geographiai □ mérföldnyi területű, tehát nem sokkal nagyobb, mint Bihar-megye, 1860-ig 50 mérföld állampályát épített, 1862-ben már 67 mérföld pályája volt, az utolsó két évben ismét 20 mérföld épült 25-millió költséggel, 1865-ben pedig 8,3 millió adatik ki e célra, mely összegek a vasutak jövödelmének főlöslegéből szolgáltatottak ki; az utóbbi két év alatt a vasutak 22 és fél milliót jövedelmeztek, és nem csak a felvett kölesönök kamatait és törlesztését fedezik, hanem ez alapból épülnek a többi vasutak. Németországban, a nagyobb államokat, mint Porosz- és Bajor-királyságokat sem véve ki, mindenütt vannak állampályák, a kisebbeknél majdnem kizárólag állampálya-rendszer, s mindenütt kedvező eredménnyel, divatozik *).

Ennélfogva mind az elméleti, mind a gyakorlati eredmények után kedvezőbbnek tartjuk a nevezetes forgalmi vonaloknak állam-költségen való kiépítését. E rendszer volt Ausztriában a negyvenes években kimondva. Ő cs. kir. apostoli felsége V. Ferdinánd egy, 1841. évi decemberben a kormánylapban kiadott rendeletében kimondá, hogy a fő vonalokat az államnak kell építeni; nyomásak az okok, melyek e mellett felhozatnak. A magán vállalkozók csak saját érdekeiket tekintik; az államnak magasabb szempontból kell felfognia ezen fontos kérdést. Nevezetes szavak, melyeket a kiadott rendelet tartalmaz: „A magán vállalatoknál tehát vezérelv a magán érdek, a legnagyobb lehető nyereség esz-

*) Dr. E. H. Th. Huhn, Statistik. Leipzig, 1865. — G. Fr Kolb, Vergleichende Statistik. IV. kiad. Leipzig, 1865.

közölhetése, és ha ezen czéllal a magasabb közérdek összeütköz-
 nék, ezen utóbbi czél az előbbinek mindig alá fog rendeltetni. Le-
 het-e vagy szabad-e ennek a kormányra nézve közönbösnek lenni,
 midőn egyik legfontosabb közlekedési eszközről van szó. — Nyil-
 vános, hogy itt nem pénzbeli előnynek, hanem mindenekelőtt
 köz-előnynek, nem a legközelebbi jövőendőben előállandó jövedel-
 mezésnek, hanem inkább a távolabb levő, azonban annál hatal-
 masabban nyilvánulandó jövőendőnek kell határozottan és szaka-
 datlanul szem előtt tartatni“ *).

Mily szép, mily igaz szavak, de követni sokáig nem lehe-
 tett, meg kellett az állam-építési rendszert szüntetni, sőt a már
 fölépített vasútakat minden áron el kellett vesztegetni! s miért?
 azért, hogy beolvasztási, centralizáló és germanizáló rendszerök
 folytán, melyet az osztrák államférfiak rajtunk, úgy az absolutis-
 mus, mint az alkotmányosság útján, hiába kísérlettek meg: a
 megrongcsolt állam-pénzügyben támadott pillanatnyi hiányt, úgy-
 szólván csak a napi szükségét, könnyebben fedezhessék.

Mint minden, úgy a vasúti kérdés is, melyben még annyi
 teendő lenne a Lajthán innen és túl, csak akkor fog a birodalom
 szerencsésebb fordulatot venni, ha a magyar kérdés törvényes
 megoldása után a birodalom bel-ügye rendezve, az állam pénz-
 ügyénél az egyensúly helyre állítva leend, és az ismét megújult
 és erősödött államhitel a vasúthálózat gyors és czélszerű kiépíté-
 sét lehetővé teendi. A mint jelenleg a körülmények állanak, az el-
 ső- és másodrendű vonalak kiépítésére az emlékirat által ajánlott
 kamatbiztosítási rendszer lesz alkalmazható.

V.

A harmadrendű vasúthálózat kiépítésének fontosságát álta-
 lában fennebb elegendőkép indokoltuk; mint láttuk, minden előre
 haladt nemzet, miután első- és másodrendű vasúthálózatát már
 nagyjából elkészíté, ezeknek kiépítéséhez készül. Különösen
 hazánkban az olcsó vasútak hálózatának előállítása nagy horderejű
 ügy, lehet mondani: még nagyobb fontossággal bír, mint bárhol;

---

*) Ezen nevezetes okmány közölve van: Lónyay M. Hazánk anyagi
 érdekeiről Pest, 1848. II. füzet, 167. l.

mert már létező és ezután létesítendő nagy vasútaink csak akkor fognak biztos, állandó és szabályos jövedelemre számíthatni, ha az olcsó vasútak is elkészülvén, a szállítás minden időben, a kereskedelmi conjecturák azonnali felhasználásával lehetségessé válik. Miután hazánk aránylag még kevés köúttal bír, sőt nagy sík területén a köútak előállításá, a köanyag hiánya miatt, csak igen nagy költséggel járna, s idővel is nehezen létesíthető: az olcsó vasútak hivatva vannak azoknak helyét pótolni.

Lássuk már most az olcsó vasútak kivitelére minő rendszert hoz az emlékirat javaslatba.

A skót rendszer egyenesen a társulati munkásságon alapszik. Mihelyt valamely vidék meggyőződött az ily vonal fontosságáról és jövedelmező voltáról, társulatot alakít az érdekeltekből, kik a szükséges tőkéket aláírják, a vonalt fölvetetik és a törvényhozáshoz folyamodnak az engedélyért. Azt minden nehézség nélkül megnyerhetni. Az érdekeltek társulata lehető legolcsóbban megépíti a vasutat s a takarékos üzletről gondoskodik. Tehát e rendszer a szabad és önkéntes fejlődésen alapszik; ezen állam szabad és praktikus nézetű polgárai bírnak elegendő tőkével, kifejlett hitelintézményekkel, törvényhozással, mely az önkéntes fejlődést soha nem gátolta; kormánylyal, mely csak ott kormányoz, a hol a közérdek szorosan megkívánja és a hol a magánosok és egyesületek a kívántató feladatnak megfelelni nem képesek. Hazánkban egyedül ezen, magában véve, igen okszerű elvet alkalmazni már azért sem lehetne, mintán országunk tőkeszegény, de nem is bír azon kezdeményezési gyakorlattal, melyet az angol népnél a százados önmunkásság kifejtett.

A skót rendszernek egyenes ellentéte a francia rendszer, melynél az egyes nem bír nagy nyomattékkal. Az állam tanúlymánoztatta Skótországbán e kérdést, ismertette, bizottságot rendelt, mely a francia viszonyokhoz idomítását s az idegen földbe átültetését vitatá s elvileg megállapítá, a módozatok felett a felsőbb kormányhatóságok rendelkeznek, s ezek rendeletei alapján a megyehatóságok intézkednek azon elv alapján, hogy az ily vonalok az egyenesen érdekeltek erejével, melyhez az államsegélye is járúl, vitessenek ki, s az üzletek aztán adassanak által a szomszéd nagy vasúti társulatoknak. Tehát a kormány organumai tervezik a vonalokat, a felsőbb hatóság engedélyezi, ez ad segélyt az ál-

lam részéről, határozza meg az adó útján az érdekeltek által fizetendő és természeti munkában teljesítendő illetményeket.

Ily rendszert követni nálunk ismét nem lehet, annyira ellenkezik ez népünk jellemével, mely a 17 évi öszpontosítás után még inkább megtanulta becsülni a százados önkormányzat előnyeit; — de ép ezen kevésbé kecsegtető tapasztalatok győztek meg mindinkább arról, hogy a központosítási rendszer közt is van nagy különbség.

Tekintve viszonyainkat, népünk jellemét és a kiviendő czél természetét: a nálunk kiviendő rendszer a két irány közt fekszik.

Mindenekelőtt szükséges, hogy hazánkban, hol mindenki tiszteli a törvényt, oly ügyben, melyben a szabadon engedett, egyedül saját erejére hagyott társulati munkásság által jelenleg még nagyot kivienni nem lehet: a hazai törvényhozás feladata, törvény által meghatározni azon módozatokat, melyek mellett általában a vasúti ügy kezelendő, különösen pedig a vidéki vasútak felállíthatók lesznek.

A törvényhozás feladata lenne, a vidéki vasútak építésére nézve a fennálló építési és kezelési rendszabályokat akkép módosítani, hogy e vasútak, a bizottság megőrzése mellett, valójában olcsón építhetők és kezelhetők legyenek.

A törvényhozás, melynek kétségtelen alkotmányos joga minden vasutat engedélyezni, minden újabb nagy vonal engedélyezésénél kimondani, hogy ezen nagy vállalatok kötelezve legyenek a vidéki vonalok építése és kezelésénél segédkezet nyújtani, sőt a már létező társaságokkal, hasonló czélból, a nekik nyújtandó kedvezmények fejében új szerződéseket kötni.

E segélynyújtás, mint az emlékiratban meg van említve, általa: a vidéki vasút számára szükséges anyagok olcsó szállításából, az üzleti eszközök jutányos bér melletti átengedéséből, vagy az üzletnek átvételéből, sőt, oly szárnyvonaloknál, melyek a nagy vállalat érdekeit nevezetesen előmozdítják, az utóbbit kötelezni lehetne arra is, hogy vegyen át bizonyos számú részvényeket, vagy adjon pénzbeli kölcsönt.

Megkivántatik: hogy a törvényhozás a vidéki vasútakat a jövedelmi és kereseti adó, úgy más terhek alól is, több évre teljesen fölmentse. E kivánat annyival inkább van indokolva, mivel e vállalatok kezdetben legalább nevezetes jövedelemre nem szá-

molhatnak, de az egyidőre kimondandó adómentesség, közvetve az államjövedelmek növekedésére tetemes befolyással leend, növelvén a közvagyonosságot, a földmivelés- és iparfejlődést, s tetemesen növelendi az adóképeséget, valamint már a közvetett adó nemekben is az államjövedelem emelésére nagy hatást gyakoroland.

A terjedelmes vasútépítés előmozdítására kívánatos továbbá, hogy a vas-anyagok, gépek és forgalmi eszközök előállításával foglalkozó hazai gyár-ipar kifejlődése az állam által előmozdittassék.

Ez általános kedvezményeken kívül szükséges, hogy a törvényhozás előre határozza meg azon elveket, melyek mellett a vidéki vasúttak építése fogamatba lenne veendő.

Mire nézve az emlékirat azon javaslatot teszi, hogy „a vidéki érdekű vasúttak keletkezése, czélszerű és jutányos építése, az üzlet gazdaságos kezelése, tehát jövedelmezésük föltételei, csak akkor volnának elérhetőek, ha e vállalatokat a vidék érdekeltjei kezdeményezik. A felállításra szükséges költség egyharmadát a vidéki körülmények által javalt módon hozzák össze a kivített s üzletet kezelők. Annálfogva a törvényhozás feladata lenne, meghatározni a föltételeket, melyek mellett a keletkező vidéki vasútvállalatok az alakítandó alaphól országos subventióra s a nagy vasútvállalatok segélyére számolhatnak.”

Az elv tehát, melyet az emlékirat nézetünk szerint igen helyesen felállít, az, hogy mindenekelőtt a kezdeményezés, kivitel és az üzletkezelés a vidék érdekeltjeit illeti; mert hazánkban az anyagi érdekek előmozdítására is létezik s mindinkább fejlődött azon közszellem, érdekelttség és áldozatkészség, mely saját érdekeit felismerni és azért áldozatokat is hozni, a kivített pedig lehető legjutányosabb módon kezelni képes.

Mihelyt tehát a vidék érdekeltjei a kezdeményezés terére állanak, ki kell mutatniok, hogy a vállalat létesítésére szükséges érték egyharmadát kiállítani képesek, mely esetben, ha a vonal beillik a hazai vasúthálózatba, a törvényhozás adja meg az engedélyt, és azzal együtt a javaslat értelme szerint, a 20-millió erejéig előre alakított alaphól, a vasúti költség másik harmadát, mint kölcsönt, több évekig kamat nélkül és hosszabb törlesztési évjáradékok mellett, engedélyezi. A költség harmadik harmada felvétetik

elsőbbségi kötvényekre, mit, egyenesen az alakulandó társulat tehet; de miután kisebb összegű ily kölcsönök mindig nehezebben és magasabb kamatláb mellett kaphatók: az államnak állana érdekében, egy különös kölcsön-alapot teremteni, mely lehető előnyös módon adná a harmadik harmadát a megkívántató költségeknek. Ugyanez alkalommal történnék az iránt is megállapodás, hogy azon nagy vasúttársaság, melynek a vidéki vasút szárnyvonalát képezendi, minő előnyökben részesítse a vidéki vasúttársaságot?

Tehát az államnak, ha hazánk jelen viszonyai közt a vidéki vasúthálózat mielőbbi kiépítését kívánja, szükséges gondoskodnia bizonyos alapról, melyből az $\frac{1}{3}$ -dot subventio fejében adhatná, ugyanakkor gondoskodnia kellene egy pénzügyi operatio által azon elsőbbségi kölcsönről, melyet a társulatok a költségek második $\frac{1}{3}$ -ára, a munka folyama alatt nyernének.

Azon 17 évi pénzügyi calamitás emlékeitől körülvéve, melyek közt eddig éltünk s még valószínűleg egyideig élni fogunk, a fennebbi kívárat teljesítése jelenben mindenki által, mint nehezen teljesíthető föltétel fog tekintetni. Addig bizonyára, míg vagy közjogi kérdéseink békésen és közmegelegedésre megoldva nem lesznek, vagy míg saját rendszeres pénzügyünk nem leend, a vasútakra és más közhasznú vállalatokra olcsó pénzt az államnak szerezni nehéz, majdnem teljesíthetlen föladat marad; de míg alkotmányos ügyeink véglegesen rendezve nem lesznek; bármily irányban előhaladást tenni nem lehet. Reméljük, hogy akkor, midőn hatalmunkban leend vasúti kérdésünket rendezni, módunkban is leend saját megerősödött hitelünk alapján a szükséges tökéket előteremteni.

Hasonló kételyek lehetnek az iránt, mikép állítsa elő a vidéki érdekeltség a kezdeményezésre szükséges első egyharmadát a költségeknek, azon nagy tökeszegénység mellett, mely általában hazánkban az utolsó években uralkodik. Ezen költség pedig tesz az emlékirat számítása szerint, — miután egy mérföld olcsó vasút építése és az üzlet-eszköz beszerzése 185,000 frtba kerülne, — kerekszámban 62,000 frtot mérföldenként. Magában véve bizonyára csekély összeg, melyet ha egészen fel kellene is áldozni, még akkor is jövedelmező beruházásnak lenne nevezhető a vidék érdekeltejére nézve, miután az általános tapasztalás igazolta,

hogy a vasútak által az érdekelt vidék minden értéke nevezetesen emelkedik, minden ipar-üzlet gyarapodásnak indul. De a javaslat szerint ezen összegnek nem egyenes fölálldozásáról, csak jövedelmező beruházásáról van szó, — szükséges: hogy a vidék érdekeltjei ennyi értékű részvényeket fedezzenek, készpénz befizetés, föld-érték és természetbeni munka által. Mód van tehát nyújtva arra, hogy ezen első $\frac{1}{3}$ -ad fedezésére a tőkével vagy hitellel bíró pénzt, — az, a kinek földjén kibecslés szükséges, földet, s a kiknek kézi munkájok van, természetben adott szolgáltatmányok által segítsék a közérdekű vállalat előmozdítását.

Az emlékiratban ki van fejezve az óhajlás, hogy a vasút-vállalatok által igényelt föld kisajátításra nézve külön törvény által történnék intézkedés.

„A vidéki vasútnaknál czélszerűnek látszik, ha a vállalkozók, — legyenek azok magánosak vagy testületek, — a saját területükre eső kisajátítást méltányos becs szerint, részvényekben fogadnák el, vagy azok, kiknek földkibecslési összegei, hozzájárulási részleteiket felülhaladnák, a vállalkozók által készpénzben elégíttetnének ki. A vállalkozók ilyen fizetésért részvényeket fogadván el, e földbees-összeg az érdekelttek által előállítandó alaptőke egy részét képezhetné.“

A közmunkára nézve az emlékirat következőleg szól: „Nevezetesen előmozdithatná a vidéki vasútak építését, ha a vidék közmunkaereje is igénybe vétethetnék a vállalat érdekében, minek szabályozása iránt szintén törvényhozási intézkedés igényeltetnék.“

Nem ment tehát az emlékirat részletekbe, csak megemlíti mindazon eszközöket, melyeknek igénybe vételével még a mostohább vagyoni állású vidék is képes lehet a kívánt részvénytőke értékét fedezni.

Nézetünk szerint az olcsó vasútak rendezésénél nélkülözhetlen a vidéki érdekelttség tevékenysége; mert csak azok, kik a vidékben laknak, kiknek a vonal egyenesen használ, kik részvényvétel által anyagilag is érdekelve vannak, képesek legolcsóbban építeni, a legtakarékosabban az üzletet berendezni, vezetni és folyton ellenőrizni.

Kik a múlt időkben a helyhatóságok tevékenységét ismerték, s számos esetben tapasztalák a köztügyért buzgó magánosok önfeláldozó tevékenységét, azon életrevaló közszellemet: nem fog-

nak kételkedhetni, hogy az olcsó vasútak felállítása a javasolt mód szerint, mihelyt ismét önkormányzatunk lesz a városokban és megyékben, minden nagyobb nehézség nélkül kivihető lesz. Akadni fognak ugyan egyes vidékek, hol a vagyonosb magánosak fognak társulatba alakulni, s minden érdekeltséget magukhoz vonva, a községeket és megyét részvétre indítva, a vonalokat sikeresen kiépítik; de nagyobbbrészt a nagyobb községek és egyes megyék fogják a vállalatokat kezdeményezhetni, az érdekeltségek arányát és a legelőnyösebb hozzájárulási módot meghatározhatni.

Ha tekintjük az emlékirathoz csatolt költségvetést és annak egyes tételeit, az összes mérföldenkénti költség $\frac{1}{3}$ -a a vidéki érdekelték által nagyobb pénzáldozatok és különös nehézség nélkül kiállítható.

Lássuk ennél fogva röviden összevonva az emlékirat kiszámítása szerint egy mérföld olcsó vasút mibe kerül:

1.) Földkisajátítás 30 hold 200 frttal	6,000 frt.
2.) Földmunkák 4,500 köb-öl 2 frttal	9,000 frt.
3.) Műépítmények s hidak	13,000 frt.
4.) Fölépítmény:	
a) 16,000 küszöbfa 1 frt 80 krjával	28,000 frt.
b) vassínek és vasneműek s a fölépítmény lerakása	69,131 frt.
5.) Tisztító és vízvezető csatornák, új állomási berendezések, távirók és jelzők, korlátok és táblák, kerítések	7,469 frt.
6.) Állomási épületek és őrházak	8,800 frt.
7.) Kavicsolás	10,000 frt.
8.) Előre nem látott esetekre 5%	7,610 frt.
9.) Üzleti eszközök, tekintetbe véve, hogy az átmeneti forgalomra a nagy vasútak kocsi-jai kölcsönöztetnek	17,041 frt 50 kr.
10.) Felügyelet és igazgatási költségek az építés ideje alatt	5,305 frt 45 kr.
11.) Az építési tőke 5% kamatja egy évi építési idő alatt	2,842 frt 95 kr
Összesen	185,000 frt. — kr.

Kerekszámban 186,000 frtot felvéve, a vidék érdekelteinek kellene mérföldenként 63,000 forint érték fedezését kimutatni, mire az állam adna ugyanannyit, mint kamat nélküli subventiót, p. o. addig, míg a vállalat a részvényeseknek 6%-ot nem jövedelmez, azután mérsékelt kamatot fizetne a vállalat s törleszthetne p. o. 1%-ot évenként,—végre az utolsó 63,000 forintot elsőbbségi kölcsön fejében nyerné a vállalat, mely a mostani kedvezőtlen viszonyok közt 7% évjáradékot igényelne. Ha azonban — mint valószínű — ezen építmények akkor kezdenének, midőn a monarchia bel- és pénzügyi állapotai rendezettebbek lennének, valószínű, hogy ezen pénz 6, sőt 5½ száztólival is kapható lesz.

A vidéki vasút létesíthetésének első föltétele levén a 63,000 forintnak mérföldenkénti fedezése, lássuk mikép lenne az tökeszegény vidéken is könnyebben fedezhető.

A földkisajátításért az illető birtokosok részvényeket volnának kötelesek elfogadni, a nagyobb birtokosok, kiknél ügyis a reájok vetendő hozzájárulási részletek nagyobbak, a föld ára ebbe tudathatnék be, a kisebbeket az illető érdekelt község elégitené ki s az azért nyert részvények a község tulajdonává válnának; ily móddal a föld kisajátítás fedezne 6,000 forintot.

A füllopon említett költségvetés 2. és 7. alatti tétélei a közmunka által lennének teljesíthetők, mi együtt 19,000 frtot tesz. Az emlékirat megemlíti, hogy a közmunkáknak miképeni igénybe vételét a törvényhozás határozná meg. Minő módozatokat lenne célszerű meghatározni, azt fejtegetni a jelen értekezés szűkebb korlátai nem engedik, csakis annyit említünk meg, hogy hazánk mindazon vidékein, hol köutak nincsenek és nehezen is létesíthetők, a közmunkák a vidéki vasútakra, minden betudás nélkül oda engedhetők lennének azon szempontból, mert hazánk síkságain valójában a vidéki vasútak vannak hivatva a köutak hiányát pótolni. Azonban ha másrészt azon szempontból indulunk ki, hogy a közmunka, mely a kézi és vonó erőre vettetik ki, jogosultága abban alapszik, miszerint azok, kik a közmunkát teljesítik, csak oly munkákhoz járúlnak, melynek hasznát egyenesen élvezik, ki nek több fogata van, több alkalma van a kö-utat használni, s ha ezen elvet szorosan keresztül viendőnek vélné a törvényhozás, ez esetben a megyei vagy országos köút-építészeti alap nyerhetné a teljesítendő közmunkáért járó részvényeket.

De a mű- és egyéb építmények is nevezetes kézi munkát igényelvén, s a természetben teljesített munkaerővel a költségvetés egynegyede könnyen teljesíthető levén, összesen 24—25-ezer forintra tehető ezen úton a készpénzkiadás nélkül nyújtható segély, mihez a földkibecsülés értékét fölvéve, több mint fele a megkívántató összegnek fedezhető lenne, — a hátramaradt 30-ezer forintnyi részvényvételi összeg fedezésének több módjai lehetnek; lesznek vidékek, hol önként fognak az érdekelt nagyobb birtokosok és egyes községek hozzájárulni, kik ha első kezdetben, míg t. i. a vaspálya tisztajövedelme nagyobb részét az elsőbbségi kölcsön kamatai fogják elemészteni, kevesebb jövedelmet élveznének is befizetett részvényeik után, ezen különbség bőven pótoltatik azon közvetett haszon által, melyet a vállalat nekik nyújtand; de idővel, az üzlet növekedtével, a jövedelem is nagyobb lesz, s ha már egyszer az elsőbbségi kölcsön törlesztetett, a subventio visszafizettetett, utódaiknak a részvényekben oly értéket hagyhatnak, mely egykor a befizetett összegnek legalább háromszoros értékét képviselendi.

Ha azonban önkénytes aláírás által a részvények nem földöztenétnének: vagy ki lehetne vetni az összeget az érdekelt vidékre, megyei adó vagy közköltség fejében, — vagy a megye és községek fölvennék kölcsön a még megkívántató összeget, s minden adó forint után csak azon összeget vetnék ki, melyet a vasút jövedelem nem fedezne, ez bizonyára alig érezhető teher lenne. Világosítsuk fel ezen utóbbi esetet egy példával. Legyen a vidéki vonal egyik a nagyobbak közül, mely már egy egész megyét érdekelne, melynek hossza tenne p. o. 10 mérföldet, az összes fedezendő költség tesz 62,000 forintjával 620,000 forintot, abból 60,000 forint esik a földkibecséléseért az illető birtokosokra és községekre. A közmunka által kiállítandó érték tenne mérföldenként 25,000 frtjával összesen 250,000 frtot, melyért járó részvények a megye kőút-építési alapjába jöhetnének; a fenmaradt 310,000 forint fölvétetnék kölcsönképen, mely ha kerülne 7%-ba, az azért fizetendő évjáradék tenne 21,700 frtot. Tegyük, hogy a vasút jövedelmezne első kezdetben csak 3%-ot, ezen időre a vasúti pót-adó, mi az egész megyét terhelné, 12,400 forintra menne; a vasút jövedelme szaporodván, ezen kivétel mindig csekélyebb lenne, míg végre egészen megszűnnék, a kölcsönvett összeg lassanként törlesztetvén, idővel a megye vagy községek egy szép tőkének jönnének birtokába, melynek jövedel-

meit folytonosan haszonnal, és a magánosok megterheltetése nélkül, a megyei más közlekedési eszközök tökéletesítésére fordíthatnák.

E példánál a kedvezőtlenebb esetet vettük fel. Ha az állam pénzügye rendezve lesz, az adók súlya könnyebbítve, néhány év múlva az alkalmazást kereső tőkék szaporodván, a kamatláb is lejjebb fog szállani, ha, mint 1848 előtt, Ausztriában is a biztosan elhelyezhető tőkék kamatlába 4—5%, közt állott, ily vállalatokra valószínű, hogy 5—6% mellett elegendő pénz fog ajánlkozni; — de a vasútak első kezdetben is, ha kedvező vonalokban, olcsón épülnek és kezeltetnek, könnyen megeshetik, hogy az érdekeltekre mentől kevesebb évi összeget lenne szükséges kivetni.

Csak mint egyéni módozatot hoztam fel a helyhatóságok ilyen eljárását, elvileg mindig czélszerűbb lenne, ha a hiányzó részvény-összeg a magános érdekeltek által födöztethetnék, mert ez esetben az érdekelt magánosok vezetése alatt állva az építés és kezelés, kik az eddigi tapasztalások szerint azt legczélszerűbben eljesíthetik.

Oly vidékeken, hol erdőségek léteznek, és pedig az érdekelt nagy birtokosok birtokában vannak, ezek, ha részvényekért a küszöbfaakat előállítani vállalkoznak, — miután az ezen czímen a 4. a) tétel alatti összeg 28,000 forintra van előszámítva, — s miután továbbá a földérték és természetbeni munka által körülbelül 30—31-ezer forint lenne födözhető: az $\frac{1}{3}$ -ad érték majdnem egészen födözve lenne.

Mindezen számításoknál még kimaradt a nagy vasúti társaságok részvéte, ha ezek az üzletet bérbe átveszik s ennél fogva az e czím alatt a 9-ik tételnél elősorolt összeg elesik, vagy ezen eszközöket részvényekért átengedik: a kivitel mindinkább megkönnyítve lenne.

A költségelés egyes tételeit úgy vettem föl, mint az emlékiratban előfordul. Két jeles szakférfi, Hollán Ernő és Fest Vilmos urak állíták azt össze nagy gondnal. Valószínűnek tartom azonban, hogy lesznek vidékek, hol az olcsó vasútak valamivel többbe fognának kerülni; de Alföldünkön semmi építési nehézség nincs, s az olcsó építés minden föltételeinek megtartása mellett, a kitett összegből elkészíthetők.

A jövedelmezésre a fennebbi számításban csekély 3%-ot vettem föl kezdetben alapul, az emlékirat nagyobb jövedelmet helyez kilátásba. Érdekes lesz ismertetni ezen jövedelmi kiszámítást.

A tiszai vaspálya a hazai pályák közt aránylag csekélyebb forgalommal bír s legkisebb jövedelmet ad. Ezen pályán az 1863. évi üzletkimutatás szerint a naponkénti forgalom egyre-másra 18,000 mázsára megy, mely teher kerekszámban 20 mérföldet halad középszámítás szerint, és egy mázsa ára minden költségekkel középszámítással 2 kr. mérföldenként. Az emlékirat a harmadrendű vasútnaknál a napi forgalmat kevesebbre, csak 7,000 mázsára teszi, mely félannyi pálya-hosszan szállíttatván, naponként 10 mérföldet haladna, a fizetendő díjt felére, tehát 1 krra teszi mérföldenként, az üzleti költségeket pedig vonat-mérföldenként 9 frtra számítja, mi a déli vasút költségeihez közel áll, a skót pályáknál 5.₂₆, 5.₄₀, a Peebles pályán 7.₈₄ frtot tesz, e szerint kerülne az üzleti költség pálya mérföldenként egy év alatt 13,140 frtba, a bruttó jövedelem pedig tenne, a fennebbiek alapján, 25,500 frtot, miből levonva a fennebbi kiadást, adna minden mérföld 12,360 forint évi jövedelmet, mi, ha egy mérföld 200,000 frtba kerülne is, 6.₂₅% jövedelemnek felelne meg, de csak 4%-ot véve föl a 186,000 forint után ez esetben egy mérföldnek kellene hozni csak 7,440 frt tiszta jövedelmet; az elsőbbségi kölcsön 7% lenne 62,000 forint után; mégis maradna a részvényeseknek mérföldenként 3,100 forint, mi miután az államtól nyert subventióért eleinte kamat nem járna, a kibocsátott 62,000 frtnyi részvény után 5% osztalékot adhatna, bizonyosságul annak, hogy még a csekélyebb forgalmú vasúton is a javasolt építési rendszer mellett a befektetendő tőke az érdekelteknek egyenes hasznot nyújtana.

Az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület két nevezetes emlékirata sok érdekes dolgot tartalmaz, sok érdekes eszme van azokban letéve, melyek, ha egyszer hazánk törvényhozása régi alkotmányos jogába vissza lesz helyezve, törvény általi intézkedés tárgyát képezendik. Miután azon véleményben vagyunk, hogy hazánk határain belül a közlekedési eszközök s így a vasúti ügy felett is saját törvényhozásunk rendelkezhetik, nem kételkedünk azt határozottan kimondani, annál inkább, miután a Lajtán túl a közlekedési ügyeket is szeretnék közös ügynek tekinteni, s e tekintetben is a magyar korona közös törvényhozását illetékesnek nem ismerni. Mi-

dön egyrészt elismerjük, hogy vannak fő vonalak, melyeknek miképi vezetése és egymással kapcsolata az összes monarchiát érdekli, ennél fogva a két törvényhozás ily vonalokra nézve egymással bizottságai által értekezletet tarthat, sőt egyességre is léphet: de a magyar birodalom határain belül levő vonalokra a felügyelet, újabb vonalak engedélyezése, a másod- és harmadrendű hálózat kiépítése: saját belügyünk, melyet saját erőnkre támaszkodva, saját belátásunk szerint kell intéznünk. A magyar birodalom ugyan területileg a monarchia felét képezi, a vasúthálózat kiépítésében azonban a másik résznél sokkal hátrább áll, népessége is csekélyebb, vagyoni állapota sokszorta gyengébb, tőkékben sokszorta szegényebb, ennél fogva, ha a közlekedési ügy közös erővel lenne előmozdítandó: méltányosság szerint a monarchia másik részétől nevezetes anyagi támogatást várhatna, mindamellett az életbevágó politikai okokon kívül is azt hisszük, mikép az elérendő anyagi eredményre nézve is kedvezőbb leend állásunk, ha ezen ügy felett is saját törvényhozásunk rendelkezendik, s a kivitelt saját kormányunk vezetendi.

LÓNYAY MENYHÉRT.

A CZIGÁNY ÉS VISZONYA ZENÉNKHEZ.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Ámbár a német krónikások nyomán Grellmann, s utána a többség a cigányokat 1417-ben lépteti fel Németországon; Török, Oláh- s Magyarországon pedig az ezt megelőző években: de nézetekre találunk, melyek szerint valószínű, hogy Európa keleti részén a XV. század elejénél sokkal korábban mutatkoztak. Legtovább megye ezek közt Benkő, ki azt állítja, hogy Oláhországban az V. században is ismeretesek voltak *). Pott többeket említ, kik szintén egészen eltérnek a fennebbi időszámítástól. Ezek közül Rüdiger adatokkal is igéri bizonyítani, (mit azonban elmulaszt) hogy Timur ideje előtt Európában már meghonosultak. Egy cseh krónikás II. Béla Csehország elleni táboráról (1250. vagy Heister szerint 1260) következőleg ír: „innumerabilis multitudo (t. i. Béla táborában) inhumanorum hominum Comanorum, Ungarorum et diversorum Slavorum Siculorumque et vasallorum, Bezzerminorum et Hismahelitarum, Seismaticorum, ut etiam Graecorum, Gingarorum, Bassierndorum et Bastrensium haereticorum“ **). Pott figyelemre méltóknak tartja e sorokat, habár — mint mondja, nem következik is belőlök a Gingari s Cingari szó egysége, sőt ezt a kettő hangzása sem igazolja. De Pott emez ellenvetésével könnyebben tisztába jöhetünk, mint a krónikás tévedt számításon alapúlt adatával. Mert II. Béla országlása nem a fennebb mondott években esik, s a csehek ellen sem hadakozott. Tán második he-

*) Iran. I. L. 4. C. 6. §. 167.

**) Pott, Die Zigeuner. I. 60—61 l.

lyett IV. Bélát kell tennünk? de ez is inkább a csehek segítségével harczolt Frigyes ellen, s hadjárata ideje is különbözik néhány évvel az előbbitől. Bármint legyen azonban e tévedés, akár az időre, akár a névre vonatkozólag, támogatni látszik Enessey véleményét, ki a cigányokat kapcsolatba hozza II. Endre jeruzsálemi hadjáratával. Ekkor (t. i. 1219. táján) valószínűleg, mint gyakorlott kovácsok, kísérték a király táborát Magyarországra. Később Kun-László alatt (1274) mindinkább elszaporodván, neugar néven fordulnak elő, s végre Zsigmond idejében (1411 — 1417) csatlakozik hozzájuk a legnagyobb tömeg dsédán vagy dzigán név alatt *).

De vegyük fel a fonalszálakat, melyeket 1417 után a krónikások adnak kezünkbe.

Van ugyan egypár eltérő vélemény a fölött is: vajjon a cigányok Európának melyik vidékéről jöttek először Németországba? Az egyik Olasz-, a másik Spanyol-, a harmadik Lengyelországot teszi első álláspontjukká; a fennebbiekből azonban úgy látszik, hogy a kérdéses hely Magyarország volt.

Miután tehát Oláh-, Magyar- s Erdélyországban magukat biztosan megfészkeltek, s a városok és falvak végein sátoraiknak helyet nyertek: legelőször az Éjszaki tenger vidékein kezdtek feltűnedezni. Ezután egy évvel Schweiczot árasztották el, s 1418-ban Zürich látta a legelső cigányokat, Mihály nevű főnök alatt: négy év múlva pedig Basel, ugyancsak Mihály főnök népét. Szintén ez évben (1422) a bolognai krónika tesz rólok említést, hogy július 18-án jelentek meg Bologna nevű városában András nevű herczeg alatt mintegy százan; s innen Forli felé vették útjokat, Rómában szándékozván a pápánál tisztelegni. Lehet, hogy Franciaország szélein már ekkor megfordultak, de a legrégebb adat 1427. aug. 17-ről szól, mely szerint Páris utcáin e napon kezdtek először feltűnni. Spanyolországra s Angliára nincsenek adataink; de nem

---

* Enessey a neugerii nevet niger-től származtatja, s innen következteti, hogy a cigányok Koromandélnak Biznagur vidékeiről jöttek; e véleményét Szászkira, Dugonicsra, s Molnárra építvén. Kétséggkívül kikerülte E. figyelmét az, hogy Szíriában s Egyiptomban maguk a cigányok is elnuri s a többszámaban elnauar néven nevezik magukat, különben e sokkal háladosabb szó fejtegetéséhez kezdett volna. Egyébiránt újabb vélemények szerint neugar=nogai tatár.

szenved kétséget, hogy vagy ez időkben, vagy ezek után kevés-
sel egész Európában elterjedtek.

A legelső, mit a sors-üldözött népe Európától kapott: a név
és vendégszeretet. Emez — mint nem soká látni fogjuk — alig
tartott néhány évtizedig. Első megjelenésükkel kapott neveiket
azonban ma is viselik.

Így lőnek: a törököknél *fariherni*, nálunk *Pharao* né-
pe, az angoloknál *gipsy*, a spanyoloknál s portugalloknál *gi-
tanos*, Németalföldön *heyden-ek*, mert Egyiptom fiainak ad-
ták ki magokat; a francziáknál *bohemien-ok*, mert állítólag
Csehországból mentek először Franciaországba*). Innen lett platt-
deutsch szerint e közmondás: *Schwarz, wie eine tatter*,
kiejtéssel: *geel (gelb) wie en Tatter*, s az angoloknál is
használt *tatter Lumpen*; mert a dánok, svédok s németek
hasnolónak tartották új vendégük külsejét a tatárokéhoz. A fin-
nek *tattarija* s *mustalainen*-je is hasonló benyomások szü-
leménye, a mennyiben a tatár névvel ragadozó természetüket jel-
lemzik, s a másik fekete színökre vonatkozik. Legáltalánosabb
lett azonban nem csak nálunk, Oláh- s Törökországban, hanem a
németeknél, oroszoknál s olaszoknál is a *zigány* név.

Ezeknél szemben a *zigány* magát *rom-nak* vagy *ma-
nusch sinto-nak* nevezte, s ennek ellentétéül mindazokat, kik
zigányok, *gadsch*-nak **).

Vándorlásaikban, életmódjokban nem különböztek mostani
ivadékaiktól. Öltözkük (egy darab posztó, vagy egy lepedő, mely-
lyel keletiesen fedték testüket) nem Európába léptükkor, hanem
ki tudja mikor Ázsiában s Egyiptomban szakadt foszlányokra. Ez
oldalról csak főnökeik, s még egy pár tehetősebb jöhetett kivétel

*) Ez általán elfogadott vélemény Grellmann-é; de *bohemien* szónak
más magyarázó is vannak; pl. Hasse szerint a *zigány* nem a mondott ok-
ból lett *bohemien*, hanem, mert hasonlított azokhoz, kik Csehországból ide
vándoroltak. Borel szerint (*Dict. de Trevoux*) e régi frank szóból ered: *bo-
em*=kuruzsló, varázsló; Herbelot pedig bizonyos *bo mi in* nevű négertör-
zset akar bennök feltalálni. Pott. I. 31. l.

**) *Rom*=férfi, férj, *zigány*. *Manusch*=ember, *zigány*. *Sinto*=
zigány. *Manusch sinto*=*zigány ember*. *Gadsch*=nem-*zigány ember*,
paraszt. *Gadschen*=nem-*zigányul*, az az: németül, francziául, angol-
ul, spanyolul, stb. a szerint, a mint német, frank, angol, vagy spanyol *zi-
gány* mondja. (Liebich szótári része.)

alá, kik — habár utánzásuk nevetséges volt — mint már fennebb láttuk: az európai nemesség példájára magokat nemeseknek, grófnak, lovagoknak s hercegeknek nevezték. A gyalogoló nagy tömeg közt lehetett látni lovakat, szamarakat, öszvéreket, melyekre, épen mint ma, felrakták sátraikkal s más ingó vagyonukkal a család gyöngébb tagjait. Több krónikásnál a sorsukban híven osztozó ebek sem maradnak említetlen, melyek be voltak tanítva tiltott vadak, s alkalmasint házi szárnyasok, tyúkok s ludak fogdosására.

Ily fél-meztelen nép első látása kétségkívül szánalmat s vendégszeretetet ébresztett a keresztyén Európában, s mindenki igyekezett a sors üldözötteinek nyomorát tehetségéhez képest enyhíteni, elviselhetővé tenni. S szánalmas helyzetükön kívül egy körülmény nagy befolyású volt arra, hogy megnyerhessék a kormányok pártfogását, rosszabb esetben elnézését, s a népek részvétét felköltsék: mindenütt úgy léptek fel, mint bűnbánó zarándokok. Az egyik csoportnak bűjdosni s lakolni kellett, mert őseik egy időben hűtlenek voltak a keresztyén valláshoz; a másiknak, mert a magyar király megfosztotta földüktől, s bűneik megbánása végett parancsolta rájuk a zarándoklást. Mások megint azt beszélték, hogy Isten egy országukra bocsátott általános terméketlen év által adta értésükre a bucsújárás szükségét, őseiknek ama nagy bűneért, hogy — mint már fennebb láttuk — vonakodtak a gyermek-istent Máriával és Józseffel vendégekül fogadni.

Ez időkből egész Európában a zarándoklások s bucsújárások levén legdivatosabbak, természetes, hogy a kormányok mindenütt szabad utat és sáfarkodást engedtek a cigányoknak. Ily jó példával legelől ment Zsigmond király, s 1423-ban egy levelet adott számukra, melyben parancsolja, hogy őket mindenütt segíelyezzék s oltalmazzák; a köztük keletkezett ügyes-bajos dolgokat pedig ne a polgári hatóság, hanem László nevű vajdájok igazítsa *). A bolognai cigányok szintén Zsigmondnak egy leve-

*) Eredetileg így hangzik: „ut ciganos omni sine inpedimento ac perturbatione aliqua favere et conservari debeat, imo ab omnibus impetitionibus et offensionibus tueri velit. Si autem inter ipsos aliqua Zizania, seu perturbatio pervenerit ex parte quorumcunque, ex tunc non vos, nec aliquis vestrum, sed idem Uladislaus Vojvoda iudicandi et liberandi habeat facultas.

lével léptek fel, s tán befolyást gyakorolt ez arra, hogy a pápától is engedélyt nyerjenek, egész zarándoklásuk ideje alatt háborítatlanul járhatni akármelyik keresztyén államban *). Franciaországban is szabadság-levelekre hivatkoztak, melyeket első megjelenésük alkalmával a francia királyoktól kaptak. Augsburgban pedig az ország rendei (1500 s később) tiltakoztak hasonló tartalmú fejedelmi okmányok ellen.

A kormányok ily pártfogása alatt több lefolyt fél századnál s a cigányok háborítatlanul élvezték Európa vendégszeretetét. A mi a keresztyén hívek erszényéből s éléskamarájából adakozás útján ki nem telt, maguk szerezték meg. Mint Egyiptom fiai büvészetükkal nagy tekintetben állván a könnyenhiwő nép előtt, jövendöltek, szerencsét mondtak, fenyegetődztek a tudományhatalmával, s legkisebb volt, a mit ellenségeik nyakára ígértek bocsátani: a vakság, bénaság, barmaiknak elvesztése, s több efféle, melyekkel, a hol lehet, ma is szerencsét kísértenek. S ez nem lévén elég önfentartásukra, azt, a mit a könyörületes szívek megtagadtak, s büvészetükkal sem szerezhettek meg, elsajátították a csalásnak s lopásnak különböző nemeivel.

Felöltő lett végre Európa népei előtt végtelen hosszú zarándoklási idejük, s rakonezátlanzkodásaik mindenütt kíváнатossá tettek: bűnbánásuk utolsó napjának, a kiengesztelésnek eljöttét, hogy hazájukba visszatérve, ne legyenek tovább is a helységeknek törvények által védett ostorai. A szenvedélyek kitörésének első perceiben a cigányok megkísérlették elhíttetni, hogy hazájukba visszatérniök képtelenség, mert az utakat katonaság szállta meg; másfelől, hogy a zarándoklásnak még nincs vége, s ha megakarják menteni hazájukat az általános terméketlenségtől, úgy minden évben újabb, meg újabb csoportoknak kell Európába bújdosni.

De mind ez nem tarthatta vissza a vesztőkre törekvő nép haragját; sőt, a török fellépte a keresztyén államokra nézve fenyegetőbb alakot öltvén, az a közvélemény, hogy a cigányok titkos kémei a pogányoknak a keresztyénség ellen, a kormányokat is

tem. " Opelius, Rerum Boic. ser. (Augsburg 1763.) Grellmann. (1787.) Liebich (1863).

*) Grellmannál: Crusius 348. — Wurstisen 240. — Guler 156. 1.

kivette béketűrésükből, s nem csak megvonták tőlük védelmüket, hanem rendeleteket adtak üldözésükre s kiirtásukra.

Legbuzgóbb volt ily határozatok hozatalában Németország. Az 1496 és 97-ben tartott lindai országgyűlésen kimondták, hogy mint a keresztyén államok kémei német földön nem barangolhatnak, s égszersmind meghagyták a hatóságoknak: módokat, eszközöket gondolni e határozat életbe-léptetésére. 1498-ban az ezt követő freiburgi országgyűlés erélyesen fellépett s megújítván az előbbi év határozatait, mindenkit feljogosított a czigányokkal tettszése szerint bánni, ha a kijelölt időn túl is át merik lépni a határokat. 1500-ban az augsburgi országgyűlés szórul szóra ismétli ezeket, s egy országos rendőri parancs három hónapi időt szab, mely alatt az országból kitakarodjanak. Megújítja mindezt az 1544-ben tartott országgyűlés, s viszhangozzák az 1548-ban s 1577-ben irt országos rendőri kiadványok. Az 1551-ben tartott országgyűlés nem csak megtagadja számukra az útlevelet, hanem az addigiak érvényét is eltörli. Végre, hogy mennyire mentek az üldözés buzgalmában, láthatni többek közt egy 1711-ben kelt reuszi rendeletben, melyet 1713-ban s 1722-ben megújítottak: „Ha a kihirdetéstől számítva nyolcz nap múlva a reuszi földön találtatnak, legyen útlevelők vagy nem, vagyonuk és életük kívül esik a törvényeken; a férfiak azonnal lövessenek le; nejeik s gyermekeik adasának át a legközelebbi hatóságnak, hol a nők homlokát — miután megkorbácsoltattak — bélyegezzék meg bitófával; a gyermekekről pedig gondoskodjanak, hogy keresztyén hitben növekedjenek.“ I. Frigyes-Vilmos 1725-ben kiadott parancsa szintén így hangzik. E szerint fel kell akasztani a 18 évet meghaladtakat minden nemi különbség nélkül, ha porosz területre lépnek *).

Spanyolországban 1492-ben lön elhatározva kiűzetésök. A helyett azonban, hogy az országot elhagyják, elrejtőztek, s később szintoly számmal állottak elő, mint valaha. V. Károly s II. Fülöp szintén üldözési parancsokat adtak ellenök; de az előbbihez hasonló eredménnyel.

Anglia VIII. Henrik alatt 1531-ben igyekezett tőlök mene-

*) Richard Liebich, Die Zigeuner 4—7. 1.

külni. Az e végett hozott parlamenti határozat azonban hatástalan levén, Erzsébet idejében megújították *).

Franciaországban I. Ferencz korában az 1561-ben tartott orleansi országgyűlésen jöttek először szünyegre, s a hatóságok oly útasítást vettek, hogy a cigányokra tüzzel-vassal is vadászatokat tartsanak. Daczára ennek, 1612-ben a kormány kénytelen volt újra rendelkezni.

Olaszországban is ki lön számítva maradhatásuk ideje. 1572-ben el kellett hagyniok Milano és Parma területét; valamivel előbb pedig Velenczéét.

Dánia hasonlóan járt el, s törvénybe iktatta, hogy az általuk úgynevezett tatárok, kik szerte barangolnak, s a lakosságnak hazugságaikkal, tolvajlásaikkal, ördögi művészetükkel károkat csinálnak, minden hatóság által befogassanak.

Svédország sem volt kedvezőbb, s három ízben határozta el kiirtásukat: 1662-ben, 1723-ban s 1727-ben.

Németalföldről végre V. Károly által tiltattak ki, s 1582-ben az egyesült tartományok hasonló szellemben nyilatkoztak.

S míg az államok, ily rendszabályokat hozva, erőhatalommal léptek fel, addig az állambölcsek, krónikások és papok szellemi fegyvereket ragadtak, s bebizonyították a nyomorúlt elaljasult nép megtüretésének káros következményeit, s eltöröltetésének szükséges voltát. S képzelhetni, minő hatása lehetett az utóbbiak egyházi szónoklatának, midőn fekete színekkel festették a cigány erkölestelenségét, vallástalanságát; kiemelték, (valószínűleg mint saját fölfedezésöket) hogy e nép titkos kéme a pogányoknak a keresztyének ellen.

*) VIII. Henrik uralkodása 22. évében a parlament következőleg határozott: „Miután bizonyos külföldiek, kik nem üznek semmi művészetet és mesterséget, melylyel magukat táplálják, hanem a legnagyobb csoportokban egy helyről másra vándorolnak, alattomos csalfa eszközökkel élve, hogy a király alattvalóit csalhassák, színelve, mintha hatalmukban lenne az a művészet, minélfogva a férfiaknak és nőknek tenyeréből megtudják jóslani szerencséjüket s szerencsétlenségüket, s így az embereket gyakran gonoszul megcsalják, s mindenféle tolvajkodáson kívül egyszersmind útonálló rablók: ezért határoztatik, hogy e csavargók, kik magukat általában egyiptomiaknak nevezik, ha egy hónap múlva az országban fognak találtatni, mint tolvajok s csalók elítéltessenek, s azok, kik ilyen egyiptomiakat hoznak be, mindannyiszor 40 font sterling büntetést fizessenek. — Salmon, Gegenwärtiger Staat des türkischen Reichs. I. 322. l.

De mindezek daczára a cigányok ma nem csak Európának minden részében találhatók, hanem, állítólag, Amerika spanyol vidékein is megfészkeltek magukat*), még pedig mindenütt oly arányban lettek ártalmasok és félelmesek, a milyen arányú volt üldöztetésük.

Magyarország és Erdély sokkal szívélyesebb, emberszeretőbb módot követett irányukban. Fennebb láttuk Zsigmond okmányát, mely nem csak oltalmazza a cigányokat, hanem kenyerök megkereshetése végett szabad utakat nyit az országban, sőt meghagyja önkormányzatukat, mely kisebb töredékekben napjainkig fenmaradt. E kormány hajdan kétféle hatalomból állott. Az egyiket négy fővajda személyesítette, kik a Dunán és Tiszán innen és túl székeltek Győr, Léva, Szathmár s Kassa helységeiben. A másik az előbbi négy alá rendelt kisebb vajdákból állott, kiket ma is minden törzs a maga kebeléből szokott választani. Kezdetben valószínűleg a négy fővajda is cigány ajkú volt, de kinevezésöket a magyar kormány tartotta fenn; később pedig csak magyar nemeseket szokott alkalmazni. Erdélyben szintén magyar főnök alatt állottak, kinek minden cigány évenként 50 denárt tartozott fizetni, még pedig egyik felét husvétkor, a másikat sz. Mihály napkor**). „Okunk volna bámulni a fölött — jegyzi meg Grellmann — hogy oly rendezett állam, mint Magyarország, önkormányzatot adott e népnek saját kebelében, ha nem tudnók a magyar íróktól, hogy a szomorú török uralom idejében vajdáik által sokkal könnyebben lehetett őket egy és más célra alkalmazni.“ Nem bocsátkozva annak vitatásába: vajjon nemzeti vajdáik alatt a különben is munkakerülőknél nem épen jobb módjok volt-e félrevonulni a dolog elől? csak azt jegyzem meg, hogy ily elaljasult néppel a törvényhatóságok sem érintkeztek örömet, s miután, elkövetett apró csínyeken kívül, az ország épségére nézve épen nem lehettek veszélyesek: miért ne maradt volna meg önkormányzatuk? Azonban ez önkormányzat daczára is a maihoz hasonló elhagyott nyomorú helyzetben éltek. Thurzónak egy védelmükre adott, 1616. febr. 20-án kelt okmánya megható szavakkal festi

*) Pott, Zig. I. 55. l.

**) Lásd: Grellmannál. Benkő, Trans. T.I.p. 506. Izabellának 1557-ber kelt okmánya. Anzeigen aus d. k. k. Erbl. 6-ter Jahrg. 103. 152. l.

a cigányok szenvedéseit, mindenkit szájalomra s könyörületre intvén e nép iránt:

„Cum volueres coeli suos habeant nidos, vulpes foveas, lupi latibula, leones et ursi speluncas, et quaelibet animalia sua agnoscant domicilia: misera vero gens Aegyptiaca (quos Czingaros vocamus) misera pro certo, quamvis vulgo ignoratur, an ob crudelis illius Pharaonis Tyrannidem, vel ifa fatis deposcentibus, veteri suo instituto in agris et pratis extra urbes, sub tentoriis saltem attritis, vitam acerbissimam agere consueverit, unaque senes et juvenes; pueri et infantes ejusdem gentis, imbres, frigora, aestusque intensissimos, extra parietes sufferre didicerint, nullam habeant in terris haereditatem, non urbes, non arces, non oppida neque tecta optent regalia, sed incertis semper sedibus errans, ignara divitiarum, atque inopia omnis ambitionis, in dies et horas sub aëre divo duntaxat, manuum labore incudes, folles, malleos et forcipes versando, victum et amictum quaeritet, ac pro sui sustentatione, et necessaria victus acquisitione, diversas non solum Hungariae, sed totius mundi partes peragraré, pauperiemque fugere consueverit; propterea gentem hanc misericordia et omni favore dignam existimantes, hortamur vos“ stb.

S midőn ez okmány, találó szinekkel festve a cigány helyzetét, nagyszivűleg szól a keresztyén szeretethez, épen akkor, mikor Európa minden részében tüzzel-vassal irtattak s üldöztettek: egyszersmind eszélyesség szempontjából is becüsületére válik a magyar kormánynak. Mert nálunk sohasem tettek oly kihágásokat, a kétségbeesés nem edzette őket oly megátalkodott rablókká, a haza félelmes elleneivé, mint külföldön. Így Spanyolországban mint útonálló kéregetők egyszersmind — ha alkalmuk volt — az útasokat meggyilkolták *), sőt volt eset rá, hogy Logrovo városát, épen mikor falai közt legerősebben dühöngött a pestis, meghorhanták és kirabolták **); halálára esküdtek egy német hercegnek, ki erélyes üldözőjük volt, s hercegségét megtisztította a cigányoktól ***). Ily előzmények után napjainkban is olyanok,

*) Grellmannál 86 l. Thickness, Reisen durch Frankreich und einen Theil von Catalonien. 162. l.

**) Grellmannál 87. l. Franc. Ferd. de Cordova, Didascal. multipl. 406. l.

**) Grellmann, 119 l. a jegyzetek közt.

hogy ennek folytán Liebich a német cigányokról következőleg ír: „Nálunk Németországon a nép mindent ad a cigánynak, a mit csak kívánhat: kenyeret, szalonnát, tejet, vaját, húst, tojást, zabot, szénát, abból a hagyományos okból, hogy a cigány családjára hozhat minden betegséget, barmait megkurúzsolja, vagy éppen a vörös kakast ülteti föl a házára. Ily okból óvakodik a törvényszéknek följelenteni a cigányok tolvajlásait s más csalásait, sőt inkább igyekszik fedezni őket a rendőrség kutatásai elől. Állítólag a felőtlenül előkelő útasokat mély erdőségeken, sőt nyílt országúton is feltartóztatják, s nemhogy szerényen kérnének bizonyos adományt, hanem fenyegetődzve követelnek meghatározott mennyiséget, s fenyegetődzéseiket, vonatkozás esetében, teljesítik is. Ezért tanácsos, kivált messze földre utazóknak, Magyarországon jól megfizetni egy cigány főnököt, s ennek bizonyos írásával vagy jegyével felszerelve, a cigányoktól biztosítottak lehetnek, stb.“ *). Liebich e Magyarországra vonatkozó adatot a legújabb időben kapta, s mint mondja, senkinek sem adhat okot tőlünk idegenkedni; mert politikailag zülalt helyzetünkben a hatóságok rendőri tevékenysége meg van bénúlva. Így vélekedik Liebich; de azoknak, kik ismerik cigányainkat, szükségtelen mondanom, mennyire félre lőn vezetve amaz adat által. Igaz, hogy a mi cigányaink is jövendőlnék, ha vagy könnyen hívőkre, vagy olyanokra találnak, kik e műtétért csupa mulatságból egy pár krajezárt oda dobnak; de a fennebb látott német cigány s nép közti viszony itt éppen nem létezik. Nálunk kihágásaik is csak apróbb csinyekből, házi szárnyasak, tyúkok, ludak stb. elcsenéséből állottak és állanak, s igaza van Sulzernek, ki még a múlt században az oláhországi s erdélyi cigányt oly

---

*) Liebich, Die Zigeuner. 79. l.

Következőleg Liebich viszont rossz forrás után mondja, hogy egész csoport cigány szokta a legszemtelenebb módon meglátogatni a magyar földesurakat, s habozás nélkül kérnek tőlök három, négy, sőt több juhot is, mit az illetők a legkészségesebben meg szoktak adni, mert tudják, hogy e gyakran megszámlálhatlan mennyiségű barmaikhoz mért csekély áldozattal a cigányoknak, ha nem is barátságukat (!), de önmérsékletüket megvásárolták, s vagyonukat biztosították nagyobb veszteségtől. Mindez oda módosítandó: hogy a cigányok meglátogatják a birtokosokat, ha netalán gulyaikkban, menéseikben, nyájaikkban egy két darab dög rováson lenne. De hogy valami élőlényt kérjenek: ez még álmaikban is vakmerőség lenne.

gyávanak írja, hogy csak hosszú katona- vagy rabló-élet edzése után bír a közkatona bátorságával, minélfogva az útast nyíltan meg merje támadni s erszényétől megfosztani, mielőtt egy bokorból való titkos lövéssel ártalmatlanná tette volna *).

Nem hagyhatok azonban említetlen egy Grellmann által felhozott körülményt, mely egészen ellenkezik előbbi állítással, s hitelesítésétől függ: a magyarországi cigányokat azonosítani az ember-evő kannibálokkal, milyenekről az európai hiteles évkönyvek sehol sem emlékeznek. Lássuk sorban Grellmann adatait:

Pesther Intelligenzblatt. Nr. 36. 1782. Csabi tudósítónk következőleg ír egy Hontmegyében fölfedezett s már 25 év óta fennálló cigány bandáról, melyből a hatóság 173 egyént befogott. „Folytonosan a legnagyobb félelmek közt vagyunk, s házaink éjjel-nappal zárva vannak. Mert befogtak egy cigány bandát, melyhez más hegyi rablók is csatlakoztak. Alig hinném, hogy Európa ily szörnyeket táplál, ha ön vallomásuk nem bizonyítná. Bevallják, hogy néhány év óta 28 embert öltek meg, s ezeknek hulláját részint főzve, részint füstölve főlemésztették. Ez ember-evők közül aug. 22-én Kemencze helységében egyet felnégyletek, kettőt alulról fölfelé keréken törtek, nyolczat felakasztottak s négy nőt lefejeztek. Viszont 24-én Báthon egyet felnégyletek, tizenkettőt felakasztottak; Csabon 26-án hét nőt lefejeztek; kettőt alulról fölfelé keréken törtek s négyet felakasztottak. A csabiak közt püspöküket (!) is kivitték a vesztőhelyre, felnégyleésre ítéltetvén, mert bevallotta, hogy egymaga két nőt evett meg; de az ítélet végrehajtását 41 társával való szembesítés végett elhalasztották, s csak közelebből 91 hive társaságában fog lakolni.

Beiträge zum Reichspostreuter. 71. St. 1782. „Hontmegye Báth (Frauenmark) nevű helységében aug. 21-én borzasztó kivégezések hajtottak végre. Tizenhárom cigányt végeztek ki, kik tizenkét éven át voltak útonálló rablók, s a meggyilkoltak testét megették. Négy nőnek közülök fejét vették; a többi férfiak közül hatot felakasztottak, kettőt keréken törtek össze; az embertelen banda vezérét pedig elevenen négyleték fel. Állítólag a megye börtöneiben még 115 ily európai kannibál van befogva.“

Hamburger Neue Zeitung 151. St. 1782. „Magyaror-

*) Sulzer, Transalp. Duc. II. köt. 141. l.

szág sept. 4. A gyilkosokról és ember-evőkről utólagosan még következő körülmények közlendők: Már eddig három különböző helyen 40 ily szörny állotta ki érdemlett büntetését, még pedig, mint nem rég említve volt, néhányan alulról fölfelé kerékkel törettek össze, s kettő, mint legnagyobb bűnös, elevenen négyeltetett fel. A többieket, kik számra 115-en fogva vannak, ugyane sors várja. E banda 21 év alatt 84 egyént áldozott fel kegyetlenségének. Kiben csak kevés érzés van is, elréml ez európai kannibálok dühétől, ha hallja, hogy ön vallomásuk szerint, egy lakodalmi ünnepélyük alatt három embert koncizoltak fel, s vendégeikkel és barátaikkal együtt felvendégeskedtek. A fiatal 16—18 éves személyek húsa volt legkedvenczebb ételök. Csontjaikat megégették, s mint mondják, innen kapták a legjobb szenet. Vezérok kézbesítését egy megye hajdúja vállalta el s eszközölte. E kannibáli hős igen díszesen volt öltözködve, s fővegén 6000 forint értékű ékszeret találtak.“

Hamburger Unpartheiischer Correspondent. Nr. 159. 1782. „Magyarország, sept. 22. Az aug. 22-én Báth helységében kivégzett cigány kannibálokön kívül, 24-én Kemencze helységben kivégeztek még 15 ily barbart, s 26-án Csábrágon 13-at. Kemenczén lefejeztek 7 nőt, felakasztottak 5 férfit, elevenen megkerekelték kettőt, s felnégyeltek egyet. Csábrágon szintén lefejeztek 7 nőt, felakasztottak 4 férfit, s kerékkel törtek kettőt. Sokan vannak még befogva. Ezek közt egy olyan is, ki pap szerepét vitte s egy pár garasért házassulandókat esketett. Vezéroket, kinek könnyü szerü elfogatását nem rég jelentettük, még eddig nem lehet semmi vallomásra bírni.“

Frankfurter Staats-Ristretto Nr. 157. 1782. Dunamelléke, sept. 29. Iszonynyal jelentik, hogy, nem számítva azokat a szörnyeket, kik már Magyarországon elvérzettek, még 150 van lánczra füzve, s ezeken kívül néhány ezerre lehet alaposan gyanakodni. Mind cigányok.“ stb. stb.

Frankfurter Staats-Ristretto. Nr. 207. 1782. „Dunamelléke, dec. 24. Nem rég jelentettük, hogy Magyarországon 45 ember-evőt végeztek ki; mintán még 150 van bebörtönözve: az udvar parancsára el lön halasztva a halálos ítélet végrehajtása. S mivel ő felsége nem hiszi, hogy e foglyok ily bámulatos bűnvád alá eshetnének, az események színterére küldött egy kir. biztost, az igazság szigorú kinyomozása végett. Ennek visszatérte után tudo-

mássá lett, hogy a vádlottak valóságos ember-evők, sőt olyanok is vannak köztük, kik megölték és megették saját atyjokat.“

Ez adatokra maga Grellmann sem sokat akar építeni; mert fél attól az ellenvetéstől, hogy ily rendkívüli esetekre a régibb időkből egy példát sem lehet felhozni. De kedvencz eszméje levén, s egész munkáját arra irányozván, hogy a cigányok és suderek, vagy — mint fennebb láttuk — páriák, ugyan egyek, s hogy a cigányok emezektől szakadtak el; másfelől Herodotnál nyomára találván, hogy valaha a suderek is ember-evők voltak: a suder és cigány ugyanazonság miatt nem tud felhagyni az ember-evő cigányokkal, sőt minden lehető valószínűséget összeállít amaz ember-evés fölötti gyanú élesztésére. Nem gondolta meg azonban Grellmann, hogy — föltéve a cigány s pária azonosságát — ha a páriák Herodot korában ember-evők voltak is, a későbbi idők nem adhatnak ily adatokat, s e szerint az ember-evő cigányok szétszórásának nem az általa fölvetett Timur, hanem Herodot korára kellene esni, s ha ekkor ember-evők lettek volna is, ebből nem lehet következtetni, hogy mindig azok legyenek. De nem szándékom czáfolatot írni Grellmann érveire, a mennyiben t. i. azt bizonyítják, hogy ember-evés miatt számos cigányt kivégeztek, sőt e tényt Korabinszky lexiconával is bizonyítván, azzal a különbséggel, hogy Korabinszky szerint ama mészárlás nem 1782-ben, hanem 1781-ben történt: csak a vád alaposágára vonatkozólag jegyzem meg, hogy az kétségkívül a nép balvéleményén alapúlt. Még e korban megégették a boszorkányokat is; a zsidók szintén ki voltak téve a gyakori gyermekrablások gyanújának, s ebből eredt üldöztetésnek, mit gyakran épen a törvényszék intézett el; mert a babonás közhit szerint a zsidónak keresztyén vérrrel kellett keresztelkedni. (!!) S csoda-e, ha a nép a cigányt gyanúsította, midőn egyfelől mint bűvészt babonás félelemmel tekintette, másfelől undorodott életmódjától, midőn látta, hogy, mint ma is, az általa eldobott döglött állatok maradványaiból is táplálkozik? Csoda-e ha az ember-evéssel vádlottak némelyike magára vallott, midőn a vallomásokat kőpadok erőszakával szközlötték. Nem lehet alapja e vádnak; mert ha a cigány fájánál fogva lett volna ember-evő, úgy Európa más részeiben is kellene találnunk hasonló esetekre, annyiival inkább, mert mindenütt üldöztetvén, nagyobb nyomornak voltak kitéve, mely nem csak a

czigányt, hanem másokat is kényszeríthet ily végletekre. S midőn Európa évkönyvei nem tudnak fölmutatni ily eseteket: a magyarországiak is,—a fennebb látottak kivételével—mélyen hallgatnak mind a múlt, mind az újabb időkben. De hogy az egész vád a fennebb érintett okokból történt, s hogy ebből a német lapok, szokásuk szerint, kelleténél nagyobb zajt ütöttek: kitetszik a József császár által kiküldött kir. biztos vizsgálatából, mely szerint nemhogy a tények bebizonyultak volna, hanem mintán a meggyilkoltnak s kannibáloktól fölemésztetteknek állítottakból mindenki életben s teljes egészségben találtatott, ennek folytán mintegy 150 czigányt bocsátottak szabadon *).

Még egy pillantást a czigányok európai helyzetére.

Mig Németország s a többi államok újabb meg újabb határozatokat hoztak üldözésére az elaljasult nyomorú népnek, mely elfeledte vallását, elfeledte honát, s történelméből is csak egy homályos mondával emlékezett a legutolsó szomorú lapra, szét-szórátása katastróphájára: addig Oláhországban épen az ellenkező túlságot követték el, s a czigányokat rabszolgákká tették. Még az újabb időkben is állott e rabszolgaság. A porosz *Volksfreund* 1845. évi folyamának 348. lapján, s a mannheimi *Abendzeitung* szintén ez évi folyamának 459. lapján, a zágrábi *Luna* után következő hirdetést közöl: „Bukarestben sz. Vinere utczában a meghalt serdár Nikla Miklós fiainál s örököseinél kétszáz, különböző mesterségeket értő, pl. földmivelő, kovács, zenész, ezüstműves és varga, czigány család eladandó. A venni szándékozók értekezhetnek a nevezett helyen. Öt családnál kevesebb egyszerre nem adatik. Minden fő egy arannyal olcsóbb, mint más tulajdonosoknál. A lipcei „*Allgem. Zeitung*“ 1845. évi folyamának 7. számában pedig Moldváról következő cikket olvashatni: „Moldvában a női gyöngédséget jellemzi az, hogy az urnők félmeztelen cselédeiket s különösen szakácsaikat, kik mind czigányok, nemi különbség nélkül meg szokták korbácsoltatni felügyelőik által, s ekkor e mütétet maguk végzik sajátkezüleg, minek folytán az áldozatok ha száanalomból nem is veretnek halálra, de nyomorékokká lesznek **).

*) Heister, Ethnogr. und geschichtl. Notizen über die Zigeuner. Königsberg, 1842.

**) Pott, *Der Zigeuner*. II. 522—523. 1

Mennyire meggy ma Európában a cigányok összes száma: adatok hiánya miatt tudni nem lehet, sőt a régiek is hiányosak. Grellmann szerint a XVIII. század utolján hét-, vagy nyolczszáz-ezerre lehetett tenni. Ebből Twisz szerint Spanyolországra esik 40,000; Magyarországra, egy innen került kézirat nyomán, 50,000; Horvátországra Grisellini után: 5,500; Erdélyre, egy Szebenből került adat szerint: 35—36 ezer. A moldvai- s oláhországiak két-félék: vagy fejedelmi vagy bojári alattvalók. A fejedelmiek Sulzer szerint a két fejedelemségben néhány ezerre mennek, de számuk a bojáriakéhoz mérve elenyésző csekélység; mert nincs bojár, kinek három, négy rabszolgája ne lenne, a gazdagok pedig több száz fölött rendelkeznek. A török kormány 1776-ban az ott élő cigányok fej-adóját 1,350,000 piasterért adta haszonbérbe. Franciaországban, Lotharingia s Elsass kivételével, kevesen vannak; de annál többen Olaszországban, mit az egyházi állam rossz rendőrségének tulajdonítanak. Angliában egy missio működik megtérítésükben. Számuk 18,000, s nemzeti királyuk van, első, második, stb. György név alatt. Egy ilyen királyukat veszítették el 1836-ban *). 1845-ben a fernhami egyház is nevelő-intézetet alapított 24 olyan gyermek számára, kik vagy árvák vagy szegény családok ivadékai. Azonban a cigányok hasznos polgárokká nevelésére legtöbbet tett Magyar- s Erdélyországban a kormány.

Mária-Terézia rendeletet adott ki 1768-ban, hogy minden cigány állandó lakást válasszon, s bizonyos kézművet gyakoroljon; gyermekeiket ruházzák s iskolába járassák; lovakkal ne üzérkedjenek; dög-hússal ne éljenek; a cigány-nyelvet hagyják

*) 1844. sept. 6. szintén meghalt egy másik királyuk: Lee József 86 éves korában. Ez angol cigány főnökök különösen déli Angliában székelnek, a southamptoni öböl bal oldalán, New-Forest nevű nagy erdő mellett, meglehetősen számú kétértelmű emberek társaságában. József király (vajjon hányadik György?) szünóráiban a kormányzás gondjait a közszerűlés művészetével szokta elúzni, s egyik helységről a másikba ment e művészet gyakorlása végett. Ezenkívül egyike volt a legvakmerőbb csempészeknek, s mint vad tolvaj második Robin Hood, úgy, hogy New-Forestben egy őz sem lehetett miatta biztosan. Ily mellékes keresete után szép magán vagyont szerzett, melyből midőn néhány év előtt egy unokája, Lee Kharitas egy nemzete nagyjához ment férjhez, 100 Spaden-Guinee s sok ezüst-nemű hozományt adott, s ez utóbbiakon nem a Lee, hanem más családok czime állott. József király az öreg város, Winchester, grófsági börtönének csak négy ízben volt lakója.—Pott, II. köt. 265. l.

el s beszéljenek a nép nyelvén; ne nevezzék magukat cigigánynak, hanem új parasztnak; öltözködjenek úgy, mind a föld népe.

E parancs életbe léptetésére néhány hónap időt szabott a kormány, mi alatt városokba, falvakba kellett volna telepedniök, vagy földesurok jobbágyaivá lenniök, hogy itt mezei gazdaságot üzzenek. De a parancsnak semmi foganatja nem levén, 1773-ban nagyobb szigorral lön megújítva, s miután ez sem gyümölcsözött, kényszerítő eszközöket alkalmaztak. Meg lön tiltva addig házasodhatniok, míg be nem bizonyítják, hogy nejeiket s gyermekeiket el tudják tartani. A már nősültek gyermekeit pedig szülőiktől, rokonaiktól elvételni, s olyan kezek közt parancsolták neveltetni, hol minden cigigánynyal való érintkezéstől távol lehetnek *). József császár 1782-ben újabban s Erdélyre is kihatólag rendelkezett, tekintettel levén arra, hogy a vallásban is alapos nevelést kapjanak **).

*) Ennek folytán 1773. dec. 21-én éjjel egész Pozsonymegyében arra rendelt biztosok elszedték az öt éven felül levő cigigány-gyermekeket, s szekerekre távol eső helyekre vitték, hogy itt dologhoz szokjanak. Minden paraszt, ki vállalkozott egy cigigány-gyermek ily módon való nevelésére, a kormánytól évenként 18 forintot kapott. 1774-ben apr. 24-én korán reggel hasonlóan bántak az újra felnőttekkel. Ezek közt egy 14 éves leányt is elvittek, ki éppen már jegyben járt, s bánatjában és mérgében haját tépte s fájdalomainak nem volt hossza-vége, míg két év múlva vissza nem bocsátották.

**) A 6525. szám alatt sept. 12-én kelt rendelet szavai ezek: 1.) A hitre tartozó dolgokat tanítsák a felnőtteknek is, a gyermekekbe pedig már gyöngé koruktól kezdve beoltsák. 2.) A mennyire lehet akadályozzák, hogy a gyermekek meztelen járjanak s vagy othon vagy az utcázakon s országúton botrány tárgyai legyenek. 3.) Lakaikban vigyázzanak a gyermekek nemi különbségére, hogy együtt ne hálhassanak, s ezáltal a bűnök legnagyobbika meg legyen gátolva. 4.) Különösen vasárnapokon s más ünnepeken szorgalommal járjanak a templomba, s keresztyén érzelmükről tanúságot tegyenek. 5.) Bizonyos lelki felügyelők tanácsára figyeljenek, s dolgaikat e szerint intézzék. 6.) Ételre, ruházatra s nyelvre nézve a helységhez alkalmazkodjanak; s következőleg dögök evésétől tartózkodjanak; ne járjanak tarka öltözékben; anyanyelvüket pedig hagyják el. 7.) Lepe-dökbe s köpenyekbe, mint a melyek lopott tárgyak elrejtésül szolgálnak, magukat ne burkolják. 8.) Az aranyász cigigányokon kívül lovat egy se tarthasson, sőt az aranyászok is 9.) óvakodjanak a vásárokon lovakat cserélni. 10.) Minden helység hatósága gondosan lásson utána, hogy egy cigigány se heverjen dologtalanul, hanem ha magának nincs dolga, s a föl-

Az orosz, porosz és bajor kormány is tett ilyenmő kísérleteket szintoly kevés sikerrel, mint a minőt nálunk tapasztalhatni. Mert a cigány nyomorult helyzetében ma is úgy feltűnik, s annyira külön áll Európa népei közt, mint hajdan, s úgy látszik, mintha annyi század óta mind nyelvét, mind szokásait megőrizve, nem is akarna részesülni a nyugoti polgárosodás jótékonyosságában.

E kísérletek meghiúsulásából származott a cigányokkal foglalkozó írók közvéleménye, hogy a cigány egy nevelhetetlen, idomíthatlan nép. „A cigány — mond legújabbán Liebieh — mindig méltó unokája volt őseinek, s az eddigi tapasztalatok szerint az is fog maradni örök időikig.“ De legtovább megy Liszt e nép jellemzésében, s nem ismerve a cigányokat vas ostorral kergető körülményeket, azt, hogy ma is cigányok, azaz, ma sem olvadtak Európa népei közé, hogy ki vannak téve minden elemi csapásnak: egyedül a cigányok választásának, s állhatatos akarátának tulajdonítja, még pedig azért, hogy a természet költészetét, közvetlenül s kizárólag élvezhessék. „Semmit sem becsülnék annyira — mondja Liszt — mint a szabadságot; minden pillanatban legkisebb szeszélyüket kielégíthetni, (egyébíránt ezzel így van minden ember, kivált ha nem philosophus). Leráznak magukról minden szokásos kényszerűséget, minden társadalmi függést, hogy szakadatlanul érzékiségük pillangó vadászatának élhessenek. Egész életük közvetlen érzés, mindig s minden áron izgatottak akarnak lenni. Parancsolniok s engedelmeskedniök egyiránt ellenükre van; bírni és tartozni e két ige nyelvükben elő sem fordul*). A cigány megvetően rázza le magáról a társadalom lánczait, hogy magát egészen más örömmel töltse . . . stb. stb.

---

des uraknál sem kap munkát: másoknak dolgozzék napszámban. 11.) Mindenekelőtt szoríttassanak földművelésre; s ezért 12.) arra kell törekedni, hogy a földesurak, kik birtokukba cigányokat vesznek föl, egyszersmind bizonyos terület művelendő földet is adjanak számukra. 13.) A földművelést hanyagul kezelők testi büntetéssel lakoljanak. 14.) Zenét s más efféléket csak akkor gyakoroljanak, ha a mezőn semmi dolguk.

*) A következő cigány szavak az ellenkezőt bizonyítják: *M a n d e h i*=nekem van. *P ě d a*=dolog, vagyon. *D o s c h*=adósság. *G r e c h ō p e n n*=adósság. *D o s c h w a l e*=adós. *P l e i s s e r p e n n*=adó, fizetés. *M e d ā w a*=adódom, fizetek. *B a r w ě l o*=gazdag. *B a r w ě l o p e n n*=gazdagság. *T s c h o r ě l o*=szegény, szegényesen. *M i s e r a*=sze-

Ily elméletbe öltöztette Liszt a cigányok idomíthatlanságára vonatkozó közvéleményt, de ez elmélettel a mindennapi élet egészen ellenkezik; s ha áll, hogy a cigány megvetően rázza le magáról a társadalmi lánczokat stb., úgy annak is állani kell, hogy nem az ok szüli az eredményt, hanem megfordítva. De hisz nem a cigány veti meg a nyugoti polgárosodás jótéteményeit s az ezzel kapcsolatban levő terheket, hanem Európa legalantabb álló népei is kizárják őt maguk közül, elannyira, hogy sokkal könnyebb a nép fiának a főrangúak családi körébe fonódni, mint cigánynak a néppel rokon viszonyba lépni. Mint a föld minden fiának, úgy a cigánynak is természeti ösztöne minden vágyát anyagi jólét felé irányozni, de helyzeténél fogva a polgárosodásnak föllötte kevés jótéteményében részesül, ellenben a vállát nyomja minden nyomor, mely a polgárosodással együtt járhat. Annyival inkább nem hihetett a kormányok jóakarátának, mert századokon át nem csak megvetés, undor tárgya volt, hanem annyira üldözték és irtották, hogy élete fentartására csak az erőszak útja maradhatott. — S csoda-e, ha a cigány bármily nyomorúlt helyzetben ragaszkodott szokásaihoz? Melyik nép az, mely ezt ne tenné, s az erőszakkal szemben, ha ez erőszak javát akarná is, gyanakodó ne lenne? Nálunk a kormány által megtüretett ugyan, de a nép úgy megvetette, mint akárhol. Innen folyólag a kormánynak nevelésükre törekvő intézkedései nem teljesülhettek. Mert egyfelől maga a cigány csak terhes kötelességet látott ama rendelvényekben, melyek anyanyelvét is eltiltották; másfelől a kormány gépezetei, a hivatalnokok, s maga a nép is annyira aljasnak s haszontalannak tartotta a cigányt, hogy átallotta komolyan és jóakarattal foglalkozni az új polgárok bekebelezésével, s nem tartotta felségsértésnek a parancs teljesítése mellőzését. Így lön, hogy Mária-Terézia rendelvényeit egész Magyarországon csak Pozsony megyében teljesítették, s itt is később abban hagyták. Így hangzott el József császár intézkedése is.

---

génység. *Tschorlopenn* = szegénység, egy gyök *tschoropen*-nel, mely annyi, mint *tolvajság*; tán mert a szegénység anyja a tolvajságnak. Liebich, *Die Zigeuner*. Leipzig. F. A. Brockhaus. 1863.

Azonban oly ép, egészséges testalkatú, oly fogékony lelkű nép nevelése, mint a cigány, Európának akármelyik államában csak hasznos lehet, mint szintén káros annak elhanyagolása. S ha mindeddig a cél nem is lőn elérve, ennek oka nem a cigányok oly eltorzított jellemében keresendő, minő a természetben nem is lehet, hanem a körülményekben, melyek közt akármely nép hasonló lenne a cigányhoz.

BARTALUS ISTVÁN.

IRODALMI SZEMLE.

Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica. A magyarországi ágost. vall. evangélikusok történelmi emlékei. Közli: Fabó András, agárdi ág. vall. ev. paps a magyar tudom. Akadémia lev. tagja. Pest. Első kötet, 1861. II. és 193. l.; második köt. 1863. II. és 440 l.; harmadik köt. VI. és 418. l. n. 8-r.

A magyar protestantismus történelméről vannak ugyan már magyar, latin és német nyelven elég gondosan irt munkák, de hogy azok, miként óhajtható volna, apróbb részletekben is tüntetnék elő a két felekezet szerenese és súlyos csapások közt váltakozott eseményeit, azt rólok állitanunk nem lehet; pedig vajmi kíváncs, hogy a külföldi protestans egyházak példájára mi is birjunk valahára a hazai protestantismusnak a nemzetével szorosán egybeszótt s úgy kimerítően, mint itészetileg megirt történelmével. E nagy föladat azonban nem oldható meg sükeresen a már meglevő kézirati előmunkálatok és okmányok, mint kútfők, közreboesátása nélkül. A fenn czimzett irodalmi vállalatnak, melyből immár három kötet jelent meg, czélja tehát: a magyar protestantismus jövődő történetirőinak útját egyengetni, munkájukat könnyíteni s a forrásokat, melyekből meritheszenek, megközelíthetőkke tenni.

Az első kötet csak egy munkát hoz e czím alatt: „*Brevis de vita superintendentum evangelicorum in Hungaria commentatio. Venturæ posteritatis gratia anno post reparatam salutem MDCCLI. optima fide recensuit Andreas Schmal, ecclesiae augustano-evangelicæ ratkoviensis pastor et vener. contubernii gömöriensis consenior.*” Schmal András, előbb felső-sajói, azután ratkói ág. vall. ev. pap, utóbb gömöri al- végre főesperes, czimzett munkájában olyan tért, az ág. vall. ev. superintendensek életrajzait, választott, a melyen őt csaknem úttörőnek kell mondanunk. Nem csoda tehát, hogy nélkülözve a szükséges adatokat, melyek napjainkig is kellő számban napfényre hozva még nincsenek, nem mert és nem is merhetett a XVI. századi ág. vall. ev. su-

perintendensek életének megírásába s az általok kormányzott kerületek határainak, mik fölött folyvást jókora homály borong, kijelölésébe fogni. Munkáját tehát, nagyon kevés kivétellel, ott, a hol biztosabban járhatott, hitelesebb és bővebb adatokra támaszkodhattott, a XVII. század elején, névszerint a zsolnai zsinat által 1610-ben választott superintendenseken kezdi, megtartva, mit másként nem is lehetett, a XVII. századot illetőleg, az említett zsinat által körvonalozott kerületeket, s a szerint írva meg az azoknak kormányélén állott főpapok életrajzeit. Ilyen kerületek voltak: egyik: Trencsin-, Liptó-, Árva-, második: Thuróc-, Honth-, Zólyom-, Nógrád-, harmadik: Pozsony-, Nyitra-, Barsmegyéből álló; ezeken kívül a tiszamelléki és dunántuli. Emebben ismét korszakot, a csepregi zsinat előtti és utáni, különböztet meg. Mindezen egyházkerület a XVIII. században akként lén terjedelmére nézve átalakítva, hogy III. Károly resolutiója előtt, a sanyarú viszonyok miatt, csak két kerület volt: a duna- és tiszamelléki; emez ismét két részre, a megyék és szabad királyi városok superintendensei közt felosztva. III. Károly resolutiója után keletkezett a mostani négy kerület. A kerületeknek kormányán 1610 óta állt főpásztorok, összesen 54 férfúnak, hol rövidebben, hol terjedelmesebben, az adatoknak, melyekkel rendelkezhetett, majd szűkebb, majd bővebb volta szerint, életét akként írta meg Schmal, hogy az alkalmilag megemlített más, világi és egyházi férfiak, papok- és tanárokról is aljegyzetekben számos egyházi, iskolai és irodalmi adatot közölt.

A második kötet két munkát hozott. Az elsőnek címe: „*Andreae Schmalii, ecclesiae lutherano-evangelicae ratkoviensis in verbo dei ministri, Adversaria ad illustrandam historiam ecclesiasticam evangelico-hungaricam pertinentia, deo propitio quatuor sectionibus optima fide definita anno reparatae salutis MDCCLXV.*” Itt tehát újra Schmalla, de tágabb téren találkozunk. Ő volt egyike azon keveseknek, kik a magyarországi ág. vall. ev. egyház-egyetem történelmét megírni vállalkoztak; azt 1755-ben meg is írta, azután 1765-ig újra, tetemesen megbővítve, átdolgozta, s innen magyarázandó, hogy műve úgy magánosaknál, mint nyilvános könyvtárakban kétféle, első és második dolgozatban, található. Itt a megbővített dolgozat négy, gondosan összevetett kézírathból először van a közönség elé hozva. Schmal részletes számot adva arról, műve megírásánál mindkét felekezeti protestans és r. katolikus, úgy hazai, mint külföldi íróktól minő, sajtó útján közöltetett vagy kézírati munkákat használt; felkarolt tárgyát négy részre osztotta. Az elsőben, a reformatiónak hazánkba behozatalát tárgyalóban, az első reformatorokat s ezeknek pártfogóit említi fel, czáfolgatva azon állítást, mintha Calvin hívei, nem pedig Lutheréi, elsők terjesztették volna Magyarországon a reformatiót. A második részben azután az új tannak hazánkban elterjedésével,

jelesül és különösen a főuraknak és egyháziaknak a protestantismusra áttértével, az ev. vallásnak nyilvános, országgyűlésileg történt befogadásával, zsinatok gyakori tartásával, prot. szabadalmaknak a legfőbb hatóságok általi megerősítésével, evang. templomok és iskolák építésével, tudósoknak külföldről behívásával, tanuló ifjaknak külföldi egyetemekre kijárásával, nyomdák felállításával, a papok közötti rend és egyházi szertartások elintézésével foglalkozik, s mindezzel a magyar protestantismusnak virágzó fokra emelkedését bizonyítja be. Mindez azonban nem történhetett meg nehéz küzdelmek nélkül, s ha valahol, valóban e hazában folytonos nehézségek láncolatából s koronként megújult nagyobb sanyargatásokból áll a protestantismus történelme. Ezek tárgyai a második résznek. A küzdelmeket nem kevésbé súlyosbítja a protestansoknak két felekezetre szakadása, főurainknak a r. kath. egyházba visszatérése, a vallásszabadságot biztosító törvények megsértése, a királyi parancsok megvetése és meghamisítása, a megyei tisztviselők s urasági tisztek kényúrkodása, a decretalis esküinek a protestansoktól is követelése, a szükséges könyvek behozatalának betiltása, a róm. kath. egyházból kitértek elleni szigorú eljárás, a hitrokonok közbenjárásaért való folyamodás eltiltása és a protestansoknak helyén kívüli félénksége. Mindezt azonban felülmúlta az evangélikusoknak, vallásuknak törvényes befogadtatása előtt is már tapasztalt, utóbb még nagyobb mérvben bekövetkezett, előbb csak részletes, később általános üldöztetése. Szerző megismertet névszerint is azokkal, kik az általános üldözésnek eszközlői valának; elbeszéli, az elítélt papok hogyan vitettek a gályákra, miket szenvedtek s hogyan és kik által szabadítottak onnan ki. A protestantismuson ekkor, a tíz évi üldözés alatt, ütött nagy sebet behegeszteni törekvék ugyan az 1681-kí soproni országgyűlés, de az evangélikusok ismételten zaklatva lőnek. E zaklatásnak az 1721-kí pesti egyházügyi bizottmány lett volna véget vetendő, de a czél nem éretett el, nem III. Károly resolútiójával sem, mert az evangélikusok háborítlan béke- s nyugalomnak az után sem örvendhettek. Ezek azon főbb tárgyak, melyeket Schmal terjedelmesen s kútfőkre hivatkozva a harmadik részben fejteget; a n e g y e d i k b e n példákkal bizonyítgatva, hogy az isteni gondviselés műve, miként annyi üldözés, mennyit a magyar evangélikusok szenvedtek, sem volt képes kiirtani e hazában a protestantismust. Isten megghiúsítja az ellenfél törekvéseit, részint az elnyomottak ügyében támadott háborúk, részint a roszakarók, minők Martinuzzi György, Statilius János és helyettese, Csáky László és jószágkormányzója Henyey János, Plathy András, Dvornikovic János, Kellio s mások valának, végzetes halála által. Ellenben pártfogása alá vette s végveszélyből is kiszabadította papokat és ezek pártfogóit az isteni gondviselés, minek ismét nem egy példáját hozza fel a szerző.

Adva van e kötetben egy másik munka is Bahil Mátyás-, előbb szerencsi, aztán eperjesi ág. vall. ev. paptól: „Tristissima ec-

clesiarum Hungariae protestantium facies, omnes religionis consortes ad christianam compassionem lacrimabunda invitans, publico exposita conspectui a Matthia Bahil, olim ecclesiae evangelico-bohemicae in lib. regiaque civitate eperjessensi v. d. ministro, nunc (1747.) veritatis caussa exule“ czím alatt. E munka 1747-ben Brigában közre lett ugyan sajtó útján bocsátva, de az akkori viszonyok közt oly kevés példány juthatott be Magyarországra, hogy az csaknem kézirati ritkasággá vált közöttünk; mostani közzététele tehát eléggé indokolva van. Bahil saját életfolyamát adja e műben elő, melyből csak azt emelem ki, mi őt e hazából menekülésre bírta. Ő eperjesi pap korában Cypriani Erneszt Salamonnak a pápaság eredetéről és hatalmának tovaterjedéséről írt művét tót fordításban 1744-ben külföldön kinyomatta, megtoldva a wittenbergi theologiai karnak a cselekekhez, midőn ezek egy századdal előbb üldöztettek, intézett őszinte intelmeivel, hogy a lutheranus valláshoz ragaszkodjanak, a r. katholikustól pedig óvakodjanak. Ezen intelmek 1634 körül le voltak ugyan cseh nyelvre fordítva, de Bahil azokat a magyar viszonyokhoz s hazai példákkal meg bővítve alkalmazá. E munka miatt, jezsuiták üsztönzésére, Bahil elfogatott, fogságából azután megszökött és Lengyelországon át Silesiába menekült. Mindezt érdekesen leírva, áttér annak esetezésére, minő szomorú viszonyok közt volt az ő korában a magyar protestantismus. Példákkal, különösen saját eperjesi eseteivel bizonyítja, hogy a királyi parancsok megvették, a királyi diplomák, hazai törvények semmibe sem vették. Példákkal bizonyítja, minő intézkedések tettek a magyar protestantismus korlátozása, sőt teljes kiirtása végett; hogy az evangélikusok a megyei s országos hivatalokra nem alkalmaztattak; templomaik elvették; plebánosok olyan helyekre is, hol alig lakott néhány katolikus, erőszakkal behozattak; olyan gyülekezetekbe, melyek nyilvános istentiszteletet törvény oltalma alatt tarthattak, a szomszéd községek protestans lakosai istentiszteletre járni tiltottak; a papoknak plebánosok hatósága alá rendelt falvakban saját felekezetű betegeket látogatni, vagy olyan községekben csak meg is fordulni, tanácsos nem vala; az iskolák szűk tankörre szorítottak; a külföldi egyetemek látogatása megnehezített, a protestans könyvek elkoboztattak, ők magok a decretalis esküre, vallásukkal ellenkező szertartásokra, r. kath. vallásra szorítottak; városokban a polgári jogokból, czéhekből kizártak s külhatalmak közbenjárását kérni tiltottak. Mindezekre Bahil saját korából példákat idézve, munkája kútfő magasságaig emelkedik.

A harmadik kötet szintén két munkát hozott. Az első: „Fata aug. conf. ecclesiarum a tempore reformationis ad synodum pestiensem in comitatibus Hungariae: gömöriensi, liptoviensi, arvensi, trenčiniensi, nitriensi, posoniensi, barschiensi, thu-

roczienzi, zolienzi, nagy- et kis-honthensi.“ Klatricza Márton, előbb maglódi, utóbb kövii (Gömörmegyében) ág. vall. ev. pap tollából folyt. Ő csak tíz megyét karolt fel, de úgy általában, mint az egyes gyülekezetek történelmére vonatkozólag művében becses adatokat találunk. Akként ír le ugyanis minden megyét, hogy az általános részben nyomozza, mely időben lön oda behozva a reformatio, kik voltak első reformatorai s ezeknek és az új tannak pártfogói, utóbb pedig kik működtek a protestantismus elnyomatósán legbuzgóbban, a gyülekezeteket s egyházkerületeket kik és minő szabályokkal kormányozták, melyek voltak a kitünőbb iskolák? Ezeknek általános előrehocsátása után külön részekben tárgyalja a szabad királyi városok, mezővárosok, falvak gyülekezeteit, nem feledkezve meg azon helyekről sem, hol a főurak s nemesek udvari papokat tartottak. Előszámlálja azon gyülekezeteket is, melyek egykoron az ágost. vallást követték, utóbb pedig vagy a hely. vallást fogadták el, vagy a róm. katholicismusra tértek, — s e szerint az ág. vallásnak hajdani, úgyszólván, geographiai teljes képét mutatja fel.

A másik munka e kötetben: „Galeria omnium sanctorum, catenis christianae virtutis sibi devinctorum, nominibus et symbolis in procelloso mundi pelago secure et cum honore circumvehendis, opera et studio Johannis Simonidae, briznensis scholae in Hungaria rectoris, post diversis in locis ob Ev. J. C. vineti, nunc exulis et liberati captivi, recollectionem dispersionis Israel in spe (Esai. 30, 15.) et silentio ibi! — ubi! expectantis, anno

CrVentI eXILI DVrIssIMO

EXoptatae LiberationIs IVGVnDIssIMO!

exstructa,“ Simonides János gályákra ítelt breznobányai ág. vall. ev. iskolaigazgatótól. A különös cím ne téveszsze meg az olvasót. A rövid munkában csak azt beszéli el szerző, miként lett ő is másokkal együtt, 1674-ben a pozsonyi választott bírák elé állítva, elítélve; Leopoldvárott mily sanyarú és szánandó sorsa volt az elítélteknek; ezek ezután mely úton vitettek egészen Nápolyig; ő, Masnitius Tóbiás illavai pappal, miként szökött el, de újra elfogatott s elvégre kik által szabadított, illetőleg váltattott ki, s Olaszországból miként jutott el Németországba. Itt, mint hontalan bolyongva, legalább hogy éhhalál martalékává ne legyen, alamizsna végett jelen munkájával, eseményeinek ezen elbeszélésével akarta könyörületre bírni az irgalmas sziveket, és igazolni, hogy szomorú helyzetébe nem erkölcstelen magaviselete által jutott.

D—u.

A BALLADA ELMÉLETE.

A balladáról. Irta: Greguss Ágost. Koszorúzott pályamű. Kiadta a Kisfaludy-Társaság. Pest, 1865. Nyolczadrét. VII. és 170 lap.

Alig van költői műalak, melyet az aesthetikusok oly különbözöleg határoznának meg, mint a balladát. Már neve két különnevi költeményt jelöl, melyet nem szabad összetéveszteni, s melyet, a név-egységénél fogva, némelyek mégis egynek néztek: az olasz földön született táncznótát, meg a regemondó dalt. Az újabb aesthetika már csak az utóbbit érti a ballada neve alatt, de ezt is nem ritkán fölcseréli majd lyrai ömlengésekkel, majd a tisztán epikai költői beszélylyel, de leginkább vegyes fajú művekkel, a költői életképpel, különösen a románczezal; s helyét majd a lyrai, majd az epikai költészet rovatában, majd egészen külön rovatban jelöli ki.

Tüzetesebben a ballada fogalmát tárgyzó munka az aesthetikai irodalom mezején tudtunkkal csak egy jelent meg, az Echter meyeré („Unsere Balladen und Romanzenpoësie“), mely azonban csak a költészetből indul ki, s bár jó ideje már, hogy közkézen forog (1839. óta), a ballada eltérő fogalmazásainak szintén nem volt képes véget vetni. Legjobban meg tudta egyeztetni a különbözö fölfogásokat Vischer, nagy széptanában (Aesthetik, 1857, III. rész), de még ő is csak azon eredményre jut, hogy a ballada meg románcz között nemzeti különbségnél egyéb nincs.

E határozatlanság közepett igen helyesen cselekedett a Kisfaludy-Társaság, hogy a ballada elméletére jutalmat tűzött ki. A pályázat—kivételesen—sikerült. A bírálók kilencz munka közül egyet figyelemre, egyet dicséretre, egyet pedig — a fen czimzettet — mint a föladatnak megfelelőt, jutalomra méltónak nyilatkoztattak.

Ismerkedjünk meg e művel közelebb.

Szerző tizenegy fejezetben tárgyalja a kérdést, s eltérve a szokott módtól, mely szerint a tárgyalandó fogalom meghatározását előre bocsátják s azután ereszkednek részletes magyarázataiba, épen ellenkező utat követ, s előadván a nehézségeket, melyek a ballada fogalmának meghatározását akadályozzák, először a nehézségek eltávolításához lát, megkülönbözteti a balladát a rokonfajoktól, melyekkel oly gyakran összetévesztik, kifejti keletkezése és elterjedése viszonyait; elmondja történeti fejlődését a különféle nemzeteknél, legbővebben foglalkozván a magyar ballada fejlődésével, melynek három egész fejezetet szán, s csak végül, midőn a balladát már minden oldalról megismertette, lát hozzá széptani meghatározásához. Minthogy nekünk, rövid ismertetésünkben nem kell megtennünk azt az egész utat, melyet szerző, hosszabb fejtegetésében követ, mi kezdhetjük ott, hol ő végzi; s elmondhatjuk, hogy a balladát e három szóval határozza meg: Tragédia dalban el-

beszélve. E meghatározás szerint a ballada oly költemény, mely formájánál fogva (mert dal) a lyrai költészethez, tárgyánál fogva (a mi elbeszélés) az epikaihoz, általános tartalmi s alaki jelleménél fogva pedig (mely tragédia) a drámaihoz tartozik.

Ez a meghatározás — jegyzi meg maga a szerző — a mennyiben a balladát nem általában drámának, hanem különösen tragédiának mondja, kifejezi ugyan a ballada eszményét, mert a balladaköltészet fő példányai, virágai, csakugyan tragikaiak; de mivel minden ballada még sem illik belé, újítani kell tehát, hogy az összes ballada költészet bele férjen. Ekkor a ballada meghatározása erre változik: *Dráma dalban elbeszélve.*

És szerző még ezt az értelmezést is megrövidíti. Mivel, úgy mond, a dráma is valami történetet ad elő, mint az epikai költemény, az elbeszélés fogalma már benne lappang a dráma fogalmában; és így mindössze két fogalomból, a dráma és dal fogalmából állítja össze a ballada fogalmát, legrövidebben úgy határozván meg azt, hogy a ballada: *drámai dal.*

Ez a két szó tehát a 170 lapra terjedő tanulmány eredménye, — mit mindenesetre csak az fog méltányolhatni, a ki szerzőt fejtegetéseiben végig kíséri.

Ha kritikát írának, tüzetesen meg kellene vizsgálnunk, vajjon e fejtegetések következetesen csakugyan azon eredményre vezetnek-e, s mind magokban véve, mind egymással való kapcsolatukban helyesek-e; minthogy azonban csak ismertetést akarunk adni, csak a fejtegetések tárgyait érintjük, legfeljebb olyasmit emelve ki, a mit benne újat találtunk.

A ballada fogalmának tisztába hozatalára szerző legelőször a ballada meg románcz különbségét ügyekszik határozottan megállapítani. Csakugyan a románcz az, melylyel a balladát legtöbbször összetévesztik; s nehéz is e két rokon faj közt éles határvonalat húzni. Regedal mindkettő, a lyrai elem uralkodik mindkettőben; azonfelül még egyik a másikat helyettesíti, s a mely népnél, péld. a spanyolnál, románczot találunk, ott nincs ballada, a hol pedig, péld. a skandináv népköltészetben, a ballada honos, ott hiányzik a románcz. Vajjon nincs-e hát igaza Vischernek és mindazoknak, kik a ballada meg románcz között csak nemzeti különbséget találnak? Szerzőnk azon aesthetikai különbséget állapítja meg közöttük, hogy a románcz, az események folyamát követve, hívebben ragaszkodik az elbeszélés formájához, a ballada pedig a működő személyeket állítja élénk s mintegy magok által játszatja el a cselekvényt, azaz: a románcz inkább megtartja epikai jellemét, a ballada pedig drámaivá lesz. A drámai küzdelem egyes jelenetekben villan föl előttünk, míg az epikai folyam csöndesebben hömpölyög a táj különböző részein, s egyik kép lassanként válik ki a másik után. A balladát lelkes rövidség, a románczot színes kirajzolás, amazt szakgatottság, ezt folyamatoság, amazt föl s alá szökellés, ezt széltiben terjengés jellemzi. A

ballada mintegy mélységek meg magasságok közt hanyódik, a románcz mintegy síkon halad. A ballada lihegve, alig ér rá a dolgokat hamarjában megjelölni, s úgyszólván csak czélozgat reájok; a románcz annak rendje szerint elsorolja. Szóval: a ballada nem is beszél el, csak beszéltet, azt is röviden, az indulat lüktető kis mondataiban; a románcz leír és elbeszél, s ha beszéltet is, gyakran egész beszédeket mondat el.

Következik a ballada s általában a regedal megkülönböztetése a — regeképtől. Az aesthetika eddig nem ismerte a regeképet, mint külön műalakot, s a mit szerző így nevez, majd a balladák, majd a románczok közé szokás sorolni. Szerzünk egészen külön helyet jelöl ki neki. A regekép, mintegy festmény, úgy ad elő valamely történetet, hogy egyetlen mozzanatát festi le, de a mely elejét s végét is magában foglalja. Voltaképp nem is mond el valami történetet, hanem a történet eredményét mutatja föl, vagy visszapillant reá. Az esemény nem mozog többé; megállott. Nem folyó, hanem tó. A haladó jelen maradó múlttá változott, sőt az idő mintegy térré lett. A költő tárgya már nem az eset maga, hanem az eset hatása, emléke. — A regeképek rövidebb románczok, melyekben, rövid létükre is, megvan a terjengősség és állongás, a románcz ezen jellemző két sajátága, mely azt a tömör és sietős balladától megkülönbözteti. De azért a románczczal sem kell összetévesztetni: míg ugyanis a románcz képek sora, a regekép csakis kép; s míg a románcz képei, mint gyöngyszemek, valamely lefolyó esemény fonálára fűződnek, a képes dal csak az esemény bizonyos mozzanatát tünteti elő.

E megkülönböztetések után áttér szerző a ballada keletkezésére, s irodalom-történetileg megállapítván, hogy e műfaj sem az ókori klasszikus, sem a keleti, csak az európai keresztyén költészetben található, e tény magyarázatát a lovagiasságon kívül, a keresztyén világnézet által fokozott kedély-életben s egyéni önérzetben keresi.

A ballada mondákból él, a mondák pedig vándorolnak, mint a járványok, s cserélik őket, mint a kereskedő áruút. Hogyne vándorolnának tehát a balladák is? Hogyne vándorolnának annál gyorsabban és annál messzebbre, minthogy e cikket nem csak a szellemi közlekedés nagy vonalán, a nyelv országútján szállítják, hanem megnyílik előtte a dal hafártalan tengeri útja is? Nem csoda tehát, ha valamely görög mondával egyszerre a provencai troubadourok közt találkozunk, vagy a skót bérczek valamely mondája az erdélyi bérczek tövében egy székely balladában merül föl. Ugyanazon rege itt is, amott is felbukkan kisebb nagyobb változatokban, s nem lehet megmondani, hol született meg eredetileg, vagy pedig — a mi mind a gyermeknél, mind a művészet termékénél a legfontosabb — hol nevelték, hol öltötte föl végleges alakját. Lassanként és észrevétlenül közös valamivé lesz, mint a levegő, melyet mindenki beszi, mert mindenkinek szüksége van reá. Meddő tehát — következteti szerző, miután egymástól távol eső irodalmakból számos találkozásokat sorolt föl — meddő a feleselés bizonyos balladák

eredetisége fölött. Minden tartalmi és alaki rokonság s megengedett átszívargások és kölcsönzések mellett is, a különböző népek mondái s ezeken alapuló haladás művei között, a hangulat és érzés mindenkiben oly közvetlenül és önállóan nyilatkozik, a sajátos nemzeti bélyeg mindeniken úgy rajta van, hogy utánzatnak vagy éppen másolatnak egyikök sem mondható, s mindegyikről teljes joggal állíthatni, hogy eredeti.

Azaz: minden igazi népballadáról. De hiszen a ballada eredetileg mindenkor népballada — mit szerző ismét külön fejezetben mutat ki.

Ezután egyenként jellemzi a különböző nemzetek balladáit, s végig néz a skót és angol, dán, norvég és svéd, breton, német és németalföldi, francia, olasz, spanyol és portugál, szerb, horvát és krajnai, cseh és orosz, litván, eszt, finn, új görög népköltészetet; úgy megy át aztán a magyar balladára, melyet — mint már fennebb megjegyeztük — három külön fejezetben tárgyal: az elsőben szólván a magyar népballadáról, a másodikban a magyar műballadáról, a harmadikban Arany balladájáról. Általában minden fejtegetését számos példákban világosítja föl, de legszámosabbakkal azt, mely a magyar balladát tárgyalja, s e három fejezetet a magyar regedal irodalomtörténetének mondhatjuk.

A berekesztő XI. fejezet — mint ismertetésünk elején előadtuk — a ballada meghatározását foglalja magában.

Örömmel értesülünk, hogy a művet németre fordítják, s a fordítás még ezidén megjelenik az aesthetika szülő hazájában. E szerint lesz alkalmunk hallani e műről a német kritika szavát, mit annál kíváncsiabban várunk, minthogy a magyar kritika még eddig nem méltatta figyelmére. Kritikánkra nézve nem lesz éppen hízelgő, ha magyar mű megítélésében magát a németek által megelőzteti; az idegen ítélet azonban annál érdekesebb lesz, minthogy idegentől származik; s ha szinte nem lesz is elfogulatlan, inkább a nem-kedvezés, mint a kedvezés elfogultságában fog szenvedni, — valamint szerzőnk sem szól a német ballada-költészeetről oly kedvezéssel, mint azt reá büszke szomszédjaink alkalmasint megvárták. Vannak azonban a műnek részletei — például a magyar balladáról szóló három fejezet, — melyek illetékes bírálata éppen a magyar kritikára tartoznék, s itt kétszeres hiba az elsőséget másoknak megadniuk át.

Az első Zrínyiek. Irta: Salamon Ferencz. Pest, 1865. Heckenastnál — Ára 3 frt.

E becses munka két részből áll. Az első a Zrínyiek őseiről, a Brebiri grófkorról fenmaradt adatokat állítja egybe, a másik a szigetvári hősnek életirata. Azonban kellemesen csalódik, a ki e műben életirati adatoknál egyebet nem keres. A Zrínyiek és őseik története Dalmácia, Horvátország és a Dunán túli részek történetével szorosan összeforrott. Egy darab hazai történetet vesz itt az olvasó, annyira tisztázva, földelítve, a mint eddigi történetíróinknál, a kik a részletek

kel ily tüzetesen, a tényeket ily apróra vizsgálva, bírálva és egybeállítva még nem foglalkodtak, hiában keressük. „A történet adatainak száraz egybeállítás, mond szerző, vagy egyegy conversations lexiconi életrajz, mely a tetteket indokok, az eseményeket a sok oldalú tényezők nélkül adja elő, nem történetírás a szó valódi értelmében.” Szerző a tettek indokainak és az események sok oldalú tényezőinek vizsgálata által igen érdekes jellem- és korrajzot állít elő. S e jellemrajz itt nem általános eszménykép, a minőnek eddig a magyar Leonidast festették. Előttünk áll az ember, az oligarcha, az államférfiú, a hős, a vezér, minden bűneivel és nagy erényeivel. S nem csak Zrinyi Miklós, a munka hőse, hanem a kornak más szereplő egyéniségei is kiemelkednek a vázlatból, mely nem ragyogó színezéssel, merész nagy vonásokkal vagy a compositió varázsával, hanem a jellemző vonások, a sok oldalú, eredeti, olykor mélyre ható, mindig alapos észrevételek, megjegyzések, fölvilágosítások sokasága, s az adatok teljessége által talán kevésbé elragadó, de mindenesetre hűbb képet állít elé, mint azon eszményítő történetírók, kik a művészi alakításra több gondot fordítanak, mint a történeti kritikára, az adatok teljességére és tisztázására. Salamon azon két munkával, melyet töle Heckenast kiadott, hazai történetnyomozóink közt magas állást vívott ki már is magának. Ő nem jár, mint annyian, az eddigi nyomozások kényelmes országútján, legfőlebb egy két új adatot toldva a tudvalevőkhez. Újra vizsgálat alá vesz, újra megbírál minden egyes tényt, adatot, s tágas látkörénél, éles eszénél fogva sok olyat vesz észre, a mit elődei, kik oly tüzetes gonddal nem vizsgálták az adatokat, észre nem vettek, sokban mást olvas ki az okiratokból, többször másként látja az események egybefüggését, mélyebben hat azok bölcseletébe. Óhajtuk, bár minél több részét történeteinknek deríthetné föl derék nyomozó történetírónk önálló, eredeti felfogása.

A nemzetiségi kérdés. Irta: Bárány Eötvös József. Pest, 1865.

Az országgyűlés küszöbén, mely a közös ügyek rendezése mellett, bizonyára a hazánkban lakó nemzetiségek megnyugtatót is egyik feladatául tekintendi, korszerűbb s egyszersmind hasznosabb olvasmányt alig ajánlhatnánk azon hazafiaknak, kik a közügyek eldöntéséhez szavazatukkal járulni hivatvák. mint b. Eötvös e munkáját a nemzetiségi kérdéssel. Minden oldalról tárgyalja ez korunk érintett uralkodó eszméjét, a mint általában és különösen hazánkban jelentkezik, kijelöli a megoldás föltételeit, kimutatja mennyire nem alkalmazható hazánkban a rendszer, mely szerint minden egyes nemzetiség jogköre a törvény által határozatnék meg s hazánk területe nemzetiségek szerint lenne felosztandó; kimutatja, hogy a nemzetiségi kérdés is csak úgy oldathatik meg, mint a lelkiismeret-szabadság kérdése, ha minden egyesnek biztosítatik egyéni szabadsága stb. Ismételve ajánljuk az eszmedüs röpiratot, mely a mint tudjuk, magában a sok nem-

zetiségű Schweiczban is nagy elismeréssel fogadtatott, s a mely sokkal tartalmasabb, hogy sem rövid kivonatot közölhetnénk belőle.

Emlékirat. Irta: B. Jósika Miklós. Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv. 1865. Négy kötet.

Ez emlékirat befejezését a szerző halála megakadályozta; csak négy kötet vagy inkább füzet jelent meg belőle, s az utolsó már a szerző halála után. Sajnálhatni, hogy oly jeles író, mint Jósika, oly munkával fejezte be pályáját, mely minden tekintetben csekély becsű, sőt a mellett néhol oly színben tünteti föl őt, minőnek kegyeletes tiszteletünk legkevesébbé óhajtá. A munka a szerző gyermekségén kezdődik s egész addig tart, míg első regényeivel az írói pályára lép, se az elbeszélés szépsége, se a korrajz érdekeltsege, se a reflexiók mélysége nem emelik ez emlékiratot. Szerző úgy ír, mintha szobájában beszélne valakinek életéről, minden benső kapcsolat és rend nélkül. Egyszerűen, könnyűden akart írni s oda tévedt, a mi már nem szeretetre méltó pongyolaság, művészi egyszerűség, hanem köznapí discursus. Csak itt-ott találunk egy pár lapot, melyek kiemelkednek a mindennapiságból. A korszakot, melyben férfiú lett, a magyar társadalmat, melynek különböző phasisait átélte, csak adomás oldalról rajzolja. Hasonlót tesz saját élete eseményeivel is. Fejlődése, különösen írói fejlődése lélektani folyamat nagy részt mellőzi, pedig egy író emlékiratában ennek főhelyet kellene elfoglalni. Politikai és irodalmi reflexiói majd mindig felületesek, néhol hibásak vagy éppen járatlanságot árulnak el. Például szerző azt hitte, hogy a Kazinczy ellen intézett Mondolat Kölcsey munkája, holott éppen Kölcsey volt az, ki Szemerével szövetkezve a Mondolatot kisatyrizálta; Bajzát magasabb szellemnek tartja Vörösmartynál. Egy pár genrekép és adoma, néhány töredékes és ritkán szabatos adat a régibb magyar társadalmi életből, alkotják e könyv minden becsét. A mi magának a szerzőnek önmaga által rajzolt képét illeti, éppen nem mondhatni sikerültnek. Emlékirótól ritkán várhatni, hogy magát híven fesse. A legtöbbszőr eszményíti magát, vagy hajlott kora szempontjából rajzolja és ítéli meg ifjúságát; de lélektani tekintetben a legrosszabb esetben is megbecsülhetlen adatokat szolgáltat minden emlékirat arra nézve, hogy az író minő színben akarja emlékét az utókorra hagyni. Ez emlékiratban az a csodálatos, hogy Jósika egészen másképp rajzolja magát benne, mint a hogy tulajdonképen akarta. Úgy tünteti föl magát, mint a ki keveset tart arra, hogy a társaság fensőbb rétegében született, s mégis sok helytt elárulja úri büszkeségét; gúnyolódik a hiú férfakkal, de gavalléros emlékeit öntettségessel rajzolja; a mint mondja, semmitől sem félt jobban, mint attól, hogy híres író lesz; meg nem foghatja, hogy első regénye miért ütött oly nagy zajt, de mindamellett nagyon elégedetlen az akadémiával, hogy csak Utolsó Báthoryját koszorúzta meg a nagy jutalommal s nem a

cseheket is; a közönségre is panaszkodik annyiban, hogy csak hajlott korában jutalmazta meg bizonyos becses emlékekkel, a kritikát és journalistikát pedig éppen megtámadja, mert kevés író van, ki íróársainak annyi ellenszenvével találkozott volna, mint ő. Majd mindenki eszébe jut, ki valaha róla egy pár neki nem tetsző szót írt, boszús azokra is, kik hallgattak munkáiról, vagy nem fogadták el új szavait. Mindeniken ügyekszik megboszúlni magát, de leginkább Szalayra és Brassaira önti ki mérgét; erre azért, mert a Tudós leányát élesen ugyan, de nem éppen igazságtalanul bírálta meg; amarra azért, mert Zólyomira ezelőtt harmincz évvel egy pár megrovó észrevételt mert kockáztatni. Azonban legnevetesebb az, midőn a magyar irodalom azon időbeli állását rajzolja, melyben ő föllépett. Mily hátra állott akkor a magyar irodalom finomságban, illemben, írói courtoisieban s mennyit haladtunk azóta. Ez a thema, melyet fejteget s melyvel egyszersmind tudtunkra akarja adni, hogy mily nehezen esett neki e canaille közé elegyedni. S vajjon mire alapítja mindezt? Először arra, hogy a magyar irodalomban megtörtént az a nagy illetlenség, hogy valaki Mondolat cím alatt egy irodalmi satyrát írt. Vajjon az angol, francia, német irodalomban nem történt-e, nem történik-e ma is ilyesmi? Vajjon az-e a baja a Mondolotnak, hogy írója satyrizálni mert, vagy az, hogy nem látta be a nyelvújítás fontosságát? Másodszor felhossa a szerző, hogy Bajza, Dessewffy József gróf, Munkácsy, Csató kiméletlen polemiákat folytattak. Nem vizsgáljuk, e polemiák mennyiben érdemlik a megróvást, csak azt kérjük: folytattott-e valaki irodalmunk fölött megróvási méltóbb polemiát, mint éppen emlékiratában a szerző Brassai ellen; mert semmi sem érdemi meg annyira a megróvást, mint az oly polemia, mely minden fejtegetés, eszmei tartalom nélkül csak csúfolkodni törekszik. Harmadik panasza a szerzőnek az, hogy 1835—1836 körül Pesten a Váci-útczán sétálván, találkozott három vörös nyakkendős úrral, s e három úr nem volt más, mint Vörösmarty, Bajza és Toldy. Minő izléstelenség! Legegyen szabad kétkednünk ez adat hitelességében; de tegyük fel, hogy mind a három író csakugyan vörös nyakkendőt viselt, oly nagy baj-e az? Részünkről nem bánnók, ha egy pár, a szerző által megdicsért s megalapított hírűnek nevezett író rosszabbul kötné meg nyakkendőjét s valamivel jobban írta. „Íme egy kis mutatvány az akkori írói courtoisieból, s minő társaságba lépett az, ki írónak felcsapott“ kiált föl a szerző. Csak annál nagyobb szerencsétlenség ne érje a magyar irodalmat! Részünkről nagyobb szerencsétlenségnek tartjuk azt, hogy ez emlékirat negyedik kötete megjelent, hogy ez épületes dolgokat olvashatni. Nem annyira Jósikát hibáztatjuk, mint inkább azokat, kik e kötetet kiadták vagy kiadását megengedték. Jósika alkalmasint egy rossz órájában írta ez igen silány lapokat s nyugodtabb perczekben talán szétépte volna. Meghalt, nem tehette: azonban azoknak, kik megtehetik vala, kötelességük lett volna kegyelettel viseltetni a szerző emléke s az olvasó közönség iránt.

A BÖLCSESZET MAGYARORSZÁGON.

ELSŐ KÖNYV. — BÖLCSESZETI ELŐKOR.

ELSŐ FEJEZET.

A magyar élet kezdete, helyzete Európában. — A pápai tekintély és scholastica. — Az egyház és népek megoszlása. — Jogi és bölcsészeti nyelvvidom. — A nyelv és bölcsészet. — A magyar élet és a középkor. — Elosztás. — Párhuzam. — Erkölespolitikai irány.

A keresztyén időszámítás IX. századának utólja a magyar élet kezdete Európában. Ez időpont épen a középkor dereka, s mint a történelem írói tanítják, egyike a sötétség századainak. Alkalmasan esik azonban, tudományosságról levén szó, megjegyezni, hogy a kornak már voltak emlékei, ragyogó tényei. Nagy-Károly csudálatos lángelméje, a tudósok és könyvek iránti gondja, hajlandósága, esemény volt Európának, melyet ma sem lehet felejtetni. Vele más arca ígérkezék ugyan az életnek, de bízhatóleg csak az történt volna, a mi el nem maradhat s nélküle is megtörtént.

A világ fölött ez időben két nagy hatalom uralkodott, egyik a papi tekintély, mely pápa nevet viselt, másik a tudomány, mely scholasticismusnak neveztetett. E két nagy hatalom összefogván, egyesült a keresztyénség fentartására, vagy legalább, mint a csücsív oszlopai, szorosan támaszkodott egymáshoz szűkre mért okoskodásaival. A jézusi vallás nevében Aristoteles zárolásai harcoltak, s emberi ész gyámolítására szorúlván az isteni tan, elismértetett a gondolkodás creje, a bölcsészet hozzászólási joga minden időre.

Tudományi tekintetben a művelődés súlypontja egyébiránt a bölcseészeti körön kívül esett. A középkor pallérozódása oly tárgyakra irányult, melyek az emberi tudalom mélyét s homályos rétegeit foglalják el, s magokban véve nem tudomány, hanem a tudomány burkai; értjük a nyelveket. A nominalismus és realismus vitái csakugyan e korban voltak időszerinti napirenden. A világ sokat vesződött a nyelvekkel, vagyis formákkal, melyekben lelki, testi szükségait, a gondolatot és a dolgokat legalkalmasabban kifejezze. Valóban a nyelvi hagyományok eldöntő befolyással voltak magára az egy és osztatlan egyházra, melytől nem szabadulhatván, lett nyugati és keleti, azaz latin és görög, mint a birodalom, Róma és Konstantinápoly világszerű tekintélye után.

A történelem tények tudománya s helyet ad mégis az események közötti okoskodásnak, de nincs szála, mely az egyház megoszlásából a népek megoszlására vezetne. Nem is tudnók megmondani: hogyan hatott a birodalom, mint olyan, az egyházra, az egyház a népekre s külön nyelvekre, ha ezeknek nem önségi érzetét fogadjuk el mozgató erőnek. A népek különböző, változó szerencsével keresték a jövőt, oda is lettek annyian; míg más rész, feledve a múltból a mi nem tartható, ragaszkodott az élethez, mely koczkára volt téve, s előállott a történelem rajongása. A germán és gall, az olasz és kelta népek sorsot vetének a két régi classikus nemzet nyelvkincsére, s a rokonság czimén és a szolgaság díjában magukhoz ragadák az illető részt s a jutalékból kipótolák saját készletök hiányait. Az európai nyelvek igen is a középkorban alakultak egyen kívül, mely a magyar.

Épen az alakulás vesződésegei közepett lépe ide a mi nemzetiünk, fegyverrel kezében, mint szerszámmal Etele utáni jogának visszaszerzésére. A fegyvert ez alapon bizonyos jögeszne kísérte, mi Európa előtt az időben föl sem tűnhetett; de ha föl is tűnik, nehezen lett volna elegendő arra, hogy a vendég meghonosuljon. Birnunk kelle tehát szükségkép az európai élet föltételeit. Ezek egyikét birtuk, másikat megszereztük; amazt a nyelvben, mely nemcsak e fölül ismértetett el bennünket, emezt a vallásban, mely európaivá avatott.

Nem czélom, e munka elején már, vitába állani bárkivel is e két pontra nézve, annyival kevésbbé pedig lelket nyerni a hit és nyelv ügyének; de e kettő nélkül, bármi egyébvel gazdagon kü-

lönben, hogyan állhattunk volna meg idegen származású létünkre az európai népesaládban, nincs mód belátni. A hunnok és avarok eléggé ragyogó, de szerencsétlen föllépése csak emlékek lehetne jó, s ennyiben igénynek is, de nem alapnak. Az sors volt, nem veszedelem, s rajtok kívül annyi népág enyészett el vagy olvadt fel másba, hogy magunkra nézve különös isteni kegyelem előjogát vitatni, ha nem bírjuk nemzetileg a fenmaradás politikai és társadalmi föltételeit, csakugyan félreismerése volna az igazságnak, melyet a történelem szolgáltat. Az európai meggyőződésben, mely a középkor óta nem igen sokat — vagy csak legújabbán — változott irántunk, két árnyékvonásnak kell tehát, a mi javunkra kiderítenni. Egyik az, hogy barbár nép módjára állati erőszakkal és állami jogismeret nélkül tettük volna be lábainkat mai hazánkba; másik az, hogy a családíságon túl semmi egyéb jelét nem mutathattuk a polgárisodási alakulásnak. A történelem mást hirdet, a siker mást bizonyít. Különösen a jog- és nyelvtörténetből, bármi kevés adatok fedezvék is föl eddigelé, ott van a hunn alaptörvény egy két töredéke, a székely és magyar nép soha meg nem irt szokásai, élményei (Sitte), melyek történelmi kezdetre visszavihetlen folytonosságban rendezik, szabályozzák az életet. A mi pedig a jogi eszmék forgalmát illeti, bizonyos, miszerint nyelvünk annyira készen volt alakjaival, hogy az akkori élethez képest elég gazdag létére sehonnan sem kelle kölesönnözni kifejezést, s a görög és római befolyás nélkül inkább ellehete, mint valahány európai nyelv. A legrégebbi hagyományokból és nyelvemlékekből ismerjük a szer, bír s á g, j o k t a t, f e z*), j o r g vagy j a r g, j o r g a t vagy j a r g a t** szavainkat, míg másfelől az élet is megőrzé a maga örökjét a törvény, i g a z, j u s, í t é l e t, b í r ó stb. régi használatával. Magok a spiritualismus legelembb szavai: l é l e k, h í t, é r t e l e m,

*) F e z e azaz lakolása. Lásd erről a füzet végén szerző külön értekezését.

**) J o r g, j a r g, j o r g a t, j a r g a t, j o r g o l, j a r g a l gyöke, mint tudatik, az egyszerű i r g, honnan i r g a l o m, i r g a l m a z, minek a jelentése önkéntes, kegyadomány=stipendium, gratia, douceur; megvan ma is a népnelyben elrontva vagy legalább a j hangnak ny-re átfördítésével: nyargaló, oly díj, melyet a mezőről, a tilalmasból behajtott marháért vesz a kerülő. Mátyás Flóriánnál (M. Nyelvtudomány II. Füzet.) Czany uramnak minden lovára húz húz forint volt j a r g a l á s a (54. l.)

isten, és oly rég miéink, hogy rólok semmi egyéb oklevél, mint az örökös birtoklás kétségbe vonhatlan élvezete.

A bölcészeti hajlam és tudományosság elemei a nyelvben le-
rakvák. A nyelvek csakugyan a bölcészet bölcsei. A szellem ön-
tudatlanul él bennök, mint Betlehem kisdedei a pólóban, és
Heródes nem tudja megkülönböztetni, melyik a félelmetes; azért
valamennyit kardra hányatja és neve útálat a világ előtt. A kül-
föld feketevérű tudósai, midőn rólunk vadállatiságot, emberte-
len rajzokat irtak, szerencse, hogy csak különböztetni nem tud-
tak, a helyett, hogy földi hatalmak lettek volna.

Minden bölcészeti műveltség utoljára is a nyelven fordulván
meg mint egyetlen közlönyén, nagyon természetes, hogy némely
nyelvek a beszéd és ész kifejezését ugyanazon gyökre vihetik.
A görögben *λόγος* jelent nyelvet, ily összetétel szerint *φιλολογία*, és
gondolkodást, eszmét (az evangyéliomban ígét) ebben *λογία*, mely
csakugyan a gondolkodás, az eszme tudománya, míg amaz a
nyelveké. Hasonló elmejárást mutat a magyar nyelv, melynek
beszéd (b-esz-éd) és (esz-me) szavai az ész gyökre hajlanak visz-
sza, csakhogy elsőben a gyök (ész) el van fűdve a *b* hang előtété*)
által, mi nyelvünk szóképzésében gyakori, mintha volna először
e s z é d, aztán b e s z é d; másodikban (esz-me) gyök (ész) és kép-
ző (me, mi) szabályos elemek, benne a gyök és képző egyszeri te-
kintetre világos.

Fontosabb azonban a bölc s szó eredete. Bölc s szavunkat
hihetőleg a Bulcsu névben reggeté az előkor, mint a hasonlagok
mutatják; de a rokon nyelvek közül feltaláljuk a törökben, hol
bil-mek az, mi magyarban tudni, a honnan bil-s, bil-es**) aztán bölc-s, az *i* és *ö***) hang játékával úgy nyerte alakját,
mint a hallotti beszéd i-s-e ma ö s, az életben i s m e r, ö s m e r, si-
tét, sötét egyenlő jelentésűek. De csak egy szavunk sincs oly
igazán bölcészeti, mint az e l m e szó. Köznyelvünk használata sze-

*) A *b*, *v*, *p*, *f* hangok előtété nyelvünkben ismeretes. Különösen a *b* járja ilyekben: A n d r á s, B-andi, archa b-árka, állvány b-álvány. Ilyen lesz b-er-ek, (berek) is azon gyökből, mely az e r-dő, e r-esztvény (régí nyelvben ültetvény) szóknak is lételt adott.

**) Az *s*-nek *c*-s-re változása gyakori, p. kis, kicsi, munkás, Mun-
kács, golyóbis, golyóbics stb.

*) Rokon nyelvekben i r e g (kirgiz kipsak. V á m b é r y), magyar-
ban ö r e g. I r e g h helynév.

rint az elme jár, változik, busúl, örül, felfog, egybevet, gondolkodik, s mint ilyen egész rendszerré fejlődik a belső munkásság fokozatai, melynek minden árnyalatát méltóztatik fölvenni, az érzéklés, az értelem, a gondolkozás minden foglalatosságait végezni, a legellentétesb változatokban. Mondjuk is róla, hogy mély, magas, éles, tompa, könnyű, nehéz, lassu, gyors, felejt, emlékezik, s ily módon még is különbségül marad a lélek és szellem rokon fogalmától, mely két utóbbi átvihető korra, istenre, péld. a kor szelleme vagy lelke; isten lélek vagy szellem; de sohasem mondjuk: a kor elméje, az isten elme stb., hanem csupán az emberre viszonyítva élünk vele, a honnan kitűnő érdemében mondhatjuk: az elme az ember. A német nyelv, bár eléggé dús a bölcsezsztiekben, ily szót nem ismer.

Elég ennyi a kezdet korából, melynek országalapítás, törvényhozás, hősök emlékezete, hagyomány és történet adják valódi színezetét. Kezdő népnél hiába is keresni a nyelven kívül bölcsezsztet, mint tudományt, hanem annál inkább találni szellemet, életet. A bölcsezszt — a dolgok közepe — nyugszik mélyen a tudalomban, mint irány a delejben; ha legforróbb életjelenetek közt sem csap ki a földszínré: csak legbelsőbb természetét követi; ez az ő sorsa kezdetben és folytatásban örökké.

Megjegyezzük pedig, a középkorról lévén szó, hogy nemzetünknek az európai viszonyokkal, a hiten kívül, semmi szorosabb egybefüggése nem volt. Fegyverfogható katonai nép létrejötte örömet hajlott a kötelesség, a fegyelem tanához, mely összetart és gyakorlati eredményekre visz. Elméje, mint korán észrevehető, igen el van papi sanyargás vagy erkölcsi tüprengés nélkül, s a lélek küzdései alól könnyebben feloldja mint oldatja magát; az okoskodás bogait hamarabb fejt meg életrevaló tapintattal, mint kerülgető elmélődéssel. Ha mégis benne a gyakorlatiágot kiemeljük, mi nagy szerencse, félő, hogy a végrehajtás mohósága némileg csorbitja becsét. Ily nép, a középkor eszmevilágában mit fogott volna keresni! Nyoma sincs az efféle törekvésnek. Hadviselése, csatázási modora, üsgyűlései, törvénytétele, nyilvánossága, mely a pompaízt nagy élénkséggel tartotta, szerződésai, melyeket a vér külső formás vegyítésével láthatólag s rettenetesen alkotott, vendégségei, melyek ünnepies komolyságtól lármás őszinteségig zajosultak, táncza, melyben a lassú és gyors ütem egymás ellen váltakozik, nyelve, melyben a nyílt és

erős hang, mint a harezi harsonában, emlékei, melyek történet inkább mint regehagyomány — mind, mind oly idegenszerű lehet a kor tudalma előtt, hogy ellenmondásnak is elég volt, vagy legalább daczul tünhetett fel, és eleinkre, épen azért, méltán tekinte görbe szemmel az akkori európai műveltség. A mi életünk nem is szabályon fordult meg, hanem a kísérlet sikerén; példa inkább mint tan czáfolá a középkort, lendítvén alakulásán annyit, hogy nem alkalmazkodott hozzá egyébben, mint a hit dolgaiban, a mi elégnek is bizonyult tökéletesen.

Szeretnők visszafelé követni az idők nyomait s megkérdezni a hagyomány emlékeit; de bölcsészetről levén szó, úgy tetszik, mindez nem volna egyéb a történelem faggatásánál. Mert a bölcsészet késői gyümölcs, s oly messzi korban, minő reánk nézve a szittyá-kor, találni fel a kezdetet, csak a régiségre volna dicséret, legfőlebb egy nagy ráfogással gazdagítanók a történetet, melynek szála kiesik kezünkől, nem levén semmi összeköttetése mai életünkkel. Oda is engedjük a múltnak minden ebbeli követelésünket, mint a homályos tudalom homályos adatait, és ha csakugyan történetről kell szólni, sietünk a világosabb időkhöz, bevallván előre, hogy saját fölfedezésekkel, újításokkal, aprónál apróbb rendszerek hamaros előállításával nem dicsekedhetünk, s elégnek tartjuk magunk részéről, ha betalálhatók magunkat az idők tudalmába, meggyőződéseibe. Ugyanazért három bölcsészeti korszakot veszünk föl. Az első, mely egyúttal előkór is, a nemzet világos történelmi élete óta egész Apáczai Cseri Jánosig foly, mint beszokás az európai gondolkozásba, előadván a scholastikai bölcsészet divatát lehető fényváltozásaival, s több mint hat század kísérleteit a tudományban, míg nem a nemzet nyelvén szólal meg ez. A második korszak folyjon egész a M. T. Akadémia megnyitáig, mely a nemzeti értelmiség magára gondolásának intézete, vagy ha név kell, nagylelkű alapítója gróf Széchenyi István föllép- teig; végre a harmadik legyen a mostani, mely az Akadémiával kezdődik, s maga írja történetét.

Megvallom, előzmények nélkül magam rovására teszem ez osztályozást, mely nem szorosan a tudomány, mint olyan, szükségszerű fejlődése, hanem összehangzik a történelmi élet tudalmának alakulásával. Bölcsészeti műveltség tekintetében más nemzetekhez valánk, vagyunk is még támaszkodva. Másokra hallgatás fegyelme

és szemérme alatt fejlődven előhaladásunk, olyan volt ez mégis, hogy nem nyomaikba léptünk, hanem oldalukra, nem utánok mentünk, hanem velök. Hogy éreznünk kelle valamely kényszert, bizonyos; de az nem volt több, mint a párhuzam szüksége, mikor az idegenből vett hatásra önfentartási erélyünkkel felettünk, mint kölcsönhatással, s a belső felé irányult, szórtan elmélődés tudományára nyilvános politikai életünk ildomával. E rövid észrevétel is elég, úgy tartom, a fennebbi osztályozás igazolására, melyben csakugyan kevés van a tudományból, hanem annál több az életből. Mégis ez a helyes és reánk nézve a legalkalmasabb elosztás. Mert a bölcsészet, mint tudomány, nélkülünk is ott állana, a hol ma áll, s lehet, hogy nincs hivatásunk e részben világra szóló szerepet vinni; ez azonban senkit se háborítson. A bölcsészet a szellem fényüzése; nélküle nagy államok elvoltak, ellehetnek ezután is; hanem utoljára szép látni a gondolkozás, az elme, a meggyőződés történetét; szép tudni, hogyan és mi úton-módon lett a mi nemzetünknek az európai állapotokhoz való édesedése, mi volt izletes neki abból, a mit bölcsészetnek nevez a tudós világ; voltak-e, vannak-e némely kiváló jelenétei e tudományhoz való hajlandóságának; s ha igen, hol és hogyan juthat ezek ismeretére. Mert a philosophia magában fősvény tudomány s nem szórja marokkal kincseit, mint a történelem, melynek hely és idő kell, hogy lendületet kapjon; míg amaz egész időközöket betölt hallgatással, mint valamely titokzat, vagy feltartott meggyőződés, visszafojtott elmélkedés. Különösen egy, keleti hallgatagságából a szószaporító Európába lépett nép, minő Széchenyi szerint is a magyar (kelet népe), hódolt-e azonnal és minden előítélet nélkül az idevaló gondolkodásnak, becsülte-e a tudományt, mint olyat, vagy csak az idők puhító viszontagságai alatt törődött és mennyire hozzá, s mit mutat e részben a tudomány, vagy a mi mindegy, az elme története.

Különösen megfoghatóvá kell lenni a bölcsészet irányának. Mert e részben vagy az ország igazgatására, vagy a természet nyomozására, vagy a hit dolgainak ismeretére hajlanak az elmék előszeretettel, s uralkodó színnel vonják be az idők és népek míveltségét, mint a régi és új világban egyiránt tapasztaljuk. Lehető annál fogva, hogy az elme nem a gondolatot fejti, rendszerezi tudománynyá, hanem alkalmazza mint meggyőződést gyakorlati célokra, eredményre. Lehető ismét, hogy némely idő ismeri a gondo-

latot, némely idő pedig éli, használja. Lehető elvégre, hogy például egyik nemzet vagy műveltségi tömb elmélyed a nézelmekben, másik elfásúl a gyakorlatiságban, mi egyoldalúságot szül mindkét részre; ellenben a kettőnek párhuzamos iránya, ha lehető, legjobb; de az élet előbbvaló, mint a tudomány; ez annak egyik mutatója. Nevezetes mindjárt, hogy a magyar gondolkozás eleitől fogva kitűnő súlyt fektetett az országos életre, közigazgatásra, s egy vérszerződés nekünk hagyomány és alkotmány, költészet és történet ugyanakkor, melynek tudalmával mind e napig mind jobban táplálkozunk. A természet, mint megismerendő tárgy, nem igen vonzotta tudási vizsketegünket, s hozzá legfőlebb annyiban közeledtünk, hogy megtapinthattuk; de hogy megköttöttük, vágtuk volna, mint Baco szereti, ezt soha nem tettük. A hit tárgyainak vizsgálása fegyelmi tény inkább, mint bensőből kiindult ájtat vagy nézelődés egész történelmünkben; s hogy mindez így van, körülbelől nem fog iránta semmi kétség fenmaradni. Az erkölcs-politikai színezet valóban egyidejű a mi fejlettebb állami életünkkel. Már az előkor ezen adatról hoz tanúságot, és a vezérségből királyságra menvén által országos állapotaink, találkozunk vele az első lépésnél.

MÁSODIK FEJEZET.

István és könyve Imre herceghez. — Tartalom és méltatás. — Irodalmi becs. — Az arab tudományosság és scholastica. — Könyves Kálmán. — Erdélyi Bojót. — Lajos és Zsigmond kora.

István, a magyarok első királya, a magyarok első bölcsésze. Mit tőle bírnak, egy királyi atya emlékirata királyi gyermekéhez az erkölcsök intézéséről. Tudniillik fiának, az ifjú Imre hercegnek az uralkodás gondjaira előkészítésc, az új királyságnak szilárd alapokra helyezése, a harezias nemzetnek az európai életbe felavatása, szelidebb polgárisodáshoz édesgetése voltak ama roppant cél, melyet egy nagy eszmének, a világhatalommá fejlődött keresztyén vallásnak meghonosítása mellett el akart érni fiában intelme könyvével. Szerencsés író, ki látta munkája sikerét s egész nemzeten látta azt; de szánandó atya, ki nem hogy erőteljes utódot, de pusztá örököst sem láthata maga után gyermekében. Imre herezeg túlérzékeny szívvvel fogadván a ke-

resztyén tanok igazságait, korán meghorgadt a cselekvő életpálya viszontagságai előtt. A hitben ellágyult ifjúnak edzése nagynemű gondokkal tölté a királyi atya elméjét. Gyöngéden, mint szülei aggodalomról képzelhető, gondosan, mint böles férfitől várható, igyekvék magát egész elmevilágával átörökíteni reá s nem tehete jobbat, mint egy könyvet irt számára, vagy inkább a mi számunkra; mert a fehérvári sírbolt elébb fogadá a gyermekét atyjánál; az idő pedig nem lehete oly irigy, hogy a legelső irodalmi zsöngét, mely az országglási erkölcs tan valóságos kézikönyve, tollunk elrabolta volna, s mi e nagybecsű ereklyét mind e mai napig bírjuk.

Született István a 969. évben, Esztergomban. Atyja Geese*), a vezérek negyedike, anyja Sarolta, Gyula erdélyi fejedelem leánya. A keresztyén hit fölveteléig, mi huszonöt éves korára esik 994-ben, és Adalbert prágai érsek szent szolgálatai mellett történt, neve Salamon volt. A keresztyénségben nyerte Vajk és István neveit. Nevelése Deodat sanseverinói gróf böles és tapasztalt férfit gondja és atyja felügyelése alatt királyi volt s úgy intézve, hogy erkölcsben, tudományban megfeleljen a reá várakozó méltóságnak. A grammatikai tanultságot mihamar elsajátítván, mindtovább szorgalmas és böles oktatásban részesülvén, alig hogy betölté a gyermeki éveket, már méltó lön beavattatni az országglás gondjaiba atyja oldalán, ki a nagyok közös belényugodtával nemcsak utódául jelölte ki, hanem ünnepélyesen fogadott esküjök mellett népének fejévé is kikiáltatta. 995-ben házasságra lépett Gize-lával, Henrik bajor herczeg leányával. Két év múlva elhalván édes atyja, reá szálltak az uralkodás terhei, a mikor erős kézzel ragadta még a nemzet kormányát, három évig ugyan még vezére s a vezérség mellett apostola, az 1000. esztendő óta pedig első királya a magyar nemzetnek. A pápai széken Serestély, régibb néven Ger-

---

*) A sok varians között: Ge y z a (Chronicon posoniense), J e s s e (Chronica hungarorum), Ge i c h a (K é z a i, Gesta hungarorum), Ge y s a (H a r t v i c. Vita S. Stephani), G e j z a (Szalay), G y é z a (Toldy), G e j c s e (G y e j c s) (Szabó K.), G e j e i c s a (Molnár Aladár), sőt még G y ő z ő is (az életben mint Victor=Geiza magyarítása) a különböző olvasásokat legjobban egyesíti G e c s e, mely szép, igen magyaros hangzású név maradt fel, gondolom, Abaújban, Beregben, Vértessalján a hasonló helynevekben. Vannak családok is G e c s e néven.

bert, a század egyik nagy tudósa ült, kiről Ottó püspök egész komolysággal állította, hogy magas állását a rossz szellemekkel való szövetségének köszönheti. István Asztrikot, a kalocsai érseket bizta meg, hogy menne Rómába áldást kérni tőle a legifjabb, a magyar keresztyén egyházra. Serestély fölsimervén a magyarországi szent állapotokat, egész elragadtatással kiálta föl: én csak apostoli vagyok, de István valóságos apostol! s Asztrik által koronát küldve neki egy üdvözlő irat kíséretében, oly lényeges nyilatkozattal, hogy István nem csak elismertetik királynak, hanem apostoli buzgóságaért, melyet a magyar nemzetnek keresztyén vallásra térítésében bizonyított, a magyar egyház önálló főnökségével is felruháztatik.

Gyermekei mind két nemen többen voltak, de nevéül csak az egyetlen Imre herczeg (Hemericus dux) ismeretes. Épen több gondot igényelt már növelése, midőn 1021 körül, a szentföldre vett útjában meglátogatta Magyarországot, benne István udvarát Gellért. A bölcs atya szerencsés volt megragadni az alkalmat, hogy fia hitbeli és tudományos növelését ily derék emberre bízhatja. E tudós férfiú oktatásai mellé jött már István könyve az erkölcsök intézéséről, s ez, a mi bővebben igényli figyelmünket. A polgári történeiszetre hagyván Istvánnak had és béke idején viselt dolgait, sietünk egyenesen fenmaradt munkájának s az írónak ismertetésére.

A magyar tudományosság ezen irodalmi zsöngéje „S. Stephani regis de morum institutione ad Emericum ducem Liber“ *) czímet visel, s a bécsi császári könyvtár XV. századbeli hártya codexéből megjelent; előbb ugyan hibásan a „Corpus Juris hungarici“ gyűjteményben, később és hibátlanul Endlichernél. Áll az egész tíz fejezetből előbeszéddel. Ezen előbeszéd azon igazságból indulva, hogy az egész világegyetemet isten akarattja teremte s tartja fenn, hogy továbbá minden ország, fejedelemség, megye és minden méltóság részben isteni parancs, részben törvények, részben a nagyok és idősbek tanácsa által igazgattatik, és hogy nem csak a testőröknek és szolgálóknak, mint minden rendűeknek van a ki parancsol, javasol, hanem a fiaknak is: „hasonlól én — mond István — illendőnek tartom, míg életben vagyok, tanácsokat, javaslatokat adni eléd, melyekkel magad s alattvalóid

*) *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Sangalli. 1849.

erkölcsét fölékesítsed, ha ugyan isten ő szent felsége megengedi, hogy utánam uralkodjál. Atyád szól hozzád Salamon szájával: hallgasd meg én fiam atyádnak tanítását, és el ne feledd a te atyádnak törvényét, hogy sokasodjanak életed évei. Ha, miket atyád parancsol, megveted, istennek és embernek barátja nem vagy többé. Ádám is engedetlenség miatt bukott el, és így egy régi nép, melyet isten magáénak választott, megtörvén törvénye kötéseit, különböző módokon elveszett. Salamon fia is megvetvén atyja békés szavait, ugyancsak szenvedé, míg nem az uralkodásból kilöketett. Hogy ez veled ne történjék, fogadj szót én kedves fiam. Gyermek vagy, korán a legtöbb kincs örököse, ápolva, nevelve minden kényelemben, nem tapasztalva még a hadjáratok nélkülözéseit, melyben fogyasztottam el már csaknem minden időmet én. Jelen az idő — mond közelebb érintve tárgyát István — hogy neesak a puhaság párnája, mely maznává s tompa elművé tenne, legyen neked, mi az erények romlása és a vétkek tápszere: hanem olykor szigort és sanyarúságot is érezz már, hogy elméd azokra, miket eléd szabok, figyelmes legyen.“

Most jő a könyv maga a következő fejezeti czímek alatt: I. De observanda catholica fide. II. De ecclesia et continendo ecclesiastico statu. III. De episcoporum nomenclatura et impendendo honore pontificum. IV. De merito honore principum et baronum. V. De servanda virtute patientiae et tribuendo iudicio. VI. De acceptione exterorum et nutrimento hospitum. VII. De magnitudine consilii. VIII. De executione filiorum (quod majores imitari debeant et filii obedire parentibus). IX. De observatione orationis. X. De pietate et misericordia, ceterisque virtutibus.

E czímek alatt következő tartalom kivonatossan. „A vallásra nézve — mond István — javaslom neked édes fiam, légy minden alattvalóid előtt példa. A hit cselekedet nélkül meghal. Az eretnékeket se tartsd, se védj (I. Fejezet). A keresztyén egyház, édes fiam, a mi királyságunkban mintegy ifjú és ujonez; annál fogva éber örökre van szüksége. A ki az egyház bármely tagjait botránkoztatja, vettessék le a méltóságról, és maradjon az igazak egyházán kívül világi nyomorban, mint pogány és publikánus (II. Fej.). A főpapok, édes fiam, legyenek szemeid világa gyanánt; ha jóakarátjuk tied, semmi ellenségedtől sem fogsz félni. Közökben a kötés, oldás hatalma. Ha valamelyik bűnhődnek, dorgáld meg há-

romszor, négyszer négy szem közt; ha nem hallgat reád, mondd meg az egyháznak (III. Fej.). A fejedelem és katonák, fiam, atya és testvér egymásnak. Ezek közül egyet se tégy vagy nevezsz szolgádnak. Ők neked vitézlőid legyenek, ne szolgálid. Rajtok harag, kevélység, irigyság nélkül, békésen, alázatosan, szelíden uralkodjál, megemlékezzvén, hogy minden embernek ugyanazon sorsa, hogy semmi sem emel, hanemha alázatosság, és semmi sem bukhat, hanemha kevélység (IV. Fej.). Ha akarsz az ország becsülését, szerezd az igazságszolgáltatást; ha meg akarsz tartani lelkesed, légy türelmes. Valahányszor elítélni való ügy, vagy főbenjáró bűnös kerül eléd: őrizkedjél türelmetlenül hozzálátni vagy esküvel fogadni, hogy megbünteted; az nem áll, mert az okatlan fogadások megtörendők; s óvakodjál elítélni személyesen, nehogy királyi méltóságodat alsóbb nemű eljárással szennyezd, hanem inkább add által a bírónak, a kikre tartozik, hogy a törvény szerint döntsenek. Félj lenni bíró, örülj lenni király s annak neveztetni. A türelmes királyok országolnak, a türelmetlenek zsarnokolnak. Ha pedig olyan, mi egyezik méltósággal, jó hozzád elítélni való: türelemmel és könyörülettel azaz részvétellel ítélj, hogy koronád díszes legyen és dícséretes (V. Fej.). A jövevények és idegenek haszna, hogy valaminek különböző tartományokból jönek: úgy különböző nyelveket és szokásokat, különböző tanulmányokat és fegyvereket hoznak magokkal, melyek mind együtt ékesítik és emelik a királyi udvart, visszanyomják a külföldiek nagyralátását; mert az egy nyelvű és szokású nép és ország gyöngé és töredékes. Azért jóakarattal lásd és tartsd őket, hogy szívesebben lakozzanak nálad, mint másutt. Ha, mit én építék, lerontani, ha, mit összegyűjték, szétszórni akarnád, kétségen kívül igen megérezné országod, melyet inkább növeld naponként, hogy dícső legyen koronád (VI. Fej.). Bolond és nagyralátó vagy félkegyelmű nem adhat jó tanácsot, hanem a föbbek és jobbak, a bölcsek és a tisztességes öregek. Azért fiam, ifjakkal és kevésbbé bölcsekkel óvakodjál tanácsot ülni vagy tőlök venni; hanem igenis a vénektől (senioribus), kiknek életkoruknál és bölcseségüknél fogva éppen tisztók az. Mert a királyok tanácsát a bölcsek elméje zárja magába, nem pedig a bolondok szelessége tartja fenn. Ifjak fegyverben, vének tanácsban kell hogy forogjanak; de az ifjakat se üzd el az értekezletből, hanem valahányszor velük határoztál, ha jól is, mondd

meg a véneknek, hogy tetteidet bölcsesség mérsékelje (VII. Fej.). Tudod, hogy királyi dísz az elődök törvényét követni és a tisztességes szülék nyomdokain járni. Ki a régi atyák szabályait megveti, az isteni törvényekkel sem gondol. Az atyák arra valók, hogy táplálják fiaikat, a fiak arra, hogy engedelmeskedjenek az atyáknak. Ki atyjának ellentáll, istennek áll ellent. Szokásaimat édes fiam, melyek mint látod, királyi méltósággal egyezők, habozás nélkül kövesd; mert bajos ezen éghajlat alatt országotlani, hacsak nem követed az előtted volt uralkodók élményeit. Kormányozhatná-e a latinokat görög szokásokkal a görög, vagy a görögöket latinokkal a latin? (VIII. Fej.). Az imádkozás a bűnök elmosása vagy megbocsátása. Te pedig, fiam, Salamonnal, a királyfival, királyfi magad is, ekkép' szólj: bocsásd ki uram a bölcseséget a te széked dicsőségéből, hogy velem legyen, velem munkáljon, hogy tudjam: mi kedves előtted minden időben (IX. Fej.). Az erények ura, istene: a királyok királya. A király legyen irgalmas, kegyelmes. Azért édes kedves fiam, szívem gyönyörűsége, jövőndő mag reménye, kérlek téged és meghagyom neked, hogy mindenütt és mindenben gyámolítson tégedet a kegyesség nem csak az atyafiak és rokonok, fejedelmek vagy hercegek, szomszédok vagy földik, hanem idegenek és mindenek iránt, a kik hozzád járulnak. Légy könyörülő az erőszakot szenvedőkön, türelmes nem csak a hatalmasok, hanem a hatalomban szűkölködők iránt is; légy állhatatos, nehogy a jó szerencse elkevélyítsen, a balsors megalázzon; légy alázatos, hogy isten fölemeljen; légy magadmérséklő, hogy senkit ne büntess vagy kárhoztass módján felül; légy szelíd, hogy az igazságnak ellent ne állj; becsülettudó, hogy akarva senkit meg ne szégyeníts; légy szemérmes, hogy a bujaság undokságát, mint a halál ösztönét, elkerülhesd" (X. Fej.).

Íme a fejedelmi tíz parancs, vagyis az intelmek rövid kivonata. Valamennyi fejezet úgy van ajánlva s előadva a bevezető sorokban, mint a királyi korona egymás után jövő ékességei. Különösen az V. VI. VII. VIII. fejezet mint politikai, és a X. mint valóságos erkölestani tartalom ragadja meg a bölcsész figyelmét. A többi fejezet a vallás apostolatát és a hadak mesterét tünteti föl királyhoz méltó felfogással mindenütt, mély ismertetével a tárgynak és szomorú elgondolásával fia sorsának, kihez van intézve a könyv. Semmi nehezebb és nyomottabb, mint az a kedélyhangulat, mely-

lyel megnyitja és bevégzi ez intelmeket a király. Az előbeszéd többet mond a kétkedésnél, kevesebbet a jövődőlésnél az iránt, hogy fia uralkodni fog utána. Előérzet, melynek homálya valót fed. A zárszavak, az atyai kebelnek áldásteli áramlásai, mintegy nem akarva kifogyni a jó szóból, az erények hathatós ajánlásából mármár sejteni hagyják István lelki fájdalmait. Tudniillik szívét több nyomja előérzetnél fia lehető korai halálára nézve, úgy-mint félelem, hogy nem fog méltán léphetni nyomába, mint uralkodó, ha megél. A félelmet kigúnyolá a halál; Imre herezeg nem használá ez intelmeket, de a nemzet ma is követi útmutatásait. Ugyanazért ma sincs népszerűbb név István nevéénél s nagyobb eszme koronájánál, melynek dicsőségének bennök van kifejezve alapgondolata. Azóta nyoleczszáz év múlt el és valamennyi pontja ma is áll. Az állam ma is eretnkséget lát mindenben, a mi nem keresztyéni; az egyház ma is tagad mindent, a mi kívülötte van; a papirend és katonaság ma is fő helyet tart az államban; nem emlitvén, hogy István határozottan tiltakozik valamely saját erkölcsi népnek idegen módú kormányzása ellen, mi napjainknak épen jelszava; mert valóban senki sem kormányozhatja görög erkölcsökkel a latint s viszont; mi oly politikai elv, hogy maxima, ezenfelül még humanus is. De már az idegenek fogadása és szíves látása felöli pont kemény megrovásokra talált némely időben és némely rövidlátóknál. Ama kifejezés pedig: „*regnum unius linguae, uniusque moris, imbecille et fragile*“ (az egy nyelvű és egy szokású ország gyöngé és töredékeny) úgy nézetett, mint ama szerencsétlen oltóág, mely által nemzetünk testében mindjárt a kezdetnél meg lett fogantatva s örökítve a sok nyelv és különböző vér miatti gyöngeség nyavalyája.

Nehéz az elfogultsággal vitázni; nehéz, főleg ha nem szolgál rá az idő. István kora úgy szólván újra megjött még egyszer igazolni a történelmet, mely lefolyt, s adatokat, illetőleg kulcsot adni kezünkbe politikája, kormányelvei ismeretéhez. Úgy látszik, mai nap jobban értjük Istvánt s türelmesebbek vagyunk keresztyénsége s nemzetisége iránt, mely oldalról félre volt ismerve. — A magyar államélet István óta sohasem ismert faji alkotmányosságot, nyelvi országlatot. Ez magában ellenkezik a kormánytani eszélylyel; hanem vallott igenis oly nemzeti politikát, mely a nyelv és faj különösségein felül a jog, habár kiváltságos jog eszméjében magába

foglalt minden vérű és szokású népet, országlakókat a legújabb időkig, mikor az irodalom jelentősége félreértetvén, a nemzetiség utána, csudálatosan, politikai alap gyanánt lett fölfedezve, s mint talált gyermek az igazinak helyére tolatott. Ez a nyelvben állana, de valósággal eszmezavar, mely a vér jogait helyezi az ildom bölcsesége fölé. Kezdeté láz, folytatása következetesség, orvossága meggondolás, vége magasb eszmélkedés. Mert politikában utóljára is a jog és méltányosság logikája s ezekből folyó egyenlőség dönt a nyelviség pedig alárendelt határozmány. Valamely telivér nemzet és külön fajsúlyú nemzetiség: mai nap történelmi képtelenség. A mostani nemzetek a középkor alakulásai, különböző faj és vér vegyületei. Valamennyi a latin nyelv emlőjén dajkáltatott fel odáig, hogy megértvén az időt vagy uralkodó miveltséget általa, saját nyelvükön is megérthették s kifejezhették magokat. Az egyvér nemzetek inkább az ókor szerencséje, de a mai népek élete aligha nem szívosabb. A régiek sokkal egyszerűbb élete a vér szűkebb alapján is megállhatott, maiakban különböző erkölcs és égalj, nyelv és szokás lassú egyetértésben olvadván együvé, e rokonulási alapon a szellem idoma is nyert, és pedig nyert fogékonyságot, kitartást a keresztyénség nagy eszméinek elsajátítására s megőrzésére; a honnan bizonyos, mintegy a vér vegybontásából is kimutatható igazság, hogy a faji elv sürgetése folytonos előzmények, történeti élet és jogviszonyok nélkül mármár az észiség alapjainak is háborgatása; vagy az a különbség, mely a vér után egyes fajok közé esik, oly véletlen s közönyös valami, hogy rendesen használat nélkül maradhat; mert ha felhasználatik, leginkább a roszakaratnak tesz jó szolgálatot.

István nem félt a sok nyelvű, szokású néptől; ellenkezőleg, szabadon engedé országába jöni az idegeneket. A behonosulás lehet vala ártalmára intézményeinek, ha föl nem fedezi elébb a baj orvos-szerét: úgy kormányozni az országot, hogy örömeztobb lakozzanak benne a jövevények, mint akár szülő földjükön is. Ez úgy hiszszük bölcs uralkodóhoz méltó egy gondolat, bár egyelőre föl sem tehető, hogy valaki jobban szeressen idegen országot, mint saját születése földjét. Mégis úgy van. István az anyagi, ne mondjuk állati honosságot tülemelte régi classikai értelmén a polgári élet s az erkölcsi ország magasságára, honnan többé semmi politikai zökkenés le nem ütheti. — Az idegenek letelepültével már különböző új fan,

műveltség, gyakorlat és fegyverek jönnek az országba, rokonszenveköttes a bel- és külföld között. A népek, mint Homér hősei, kicserélik fegyvereiket, vagy mint a gyermekek játékaikat. E gondolat Istvánnak oly kedvencz gondolata volt, hogy reá építé birodalma fenállását, „különben“, szívére szólva nyilvánítá fiának, „szétmegy a mit én gyűjtöttem, összerogy a mit én építettem.“

Az idegenek ily módú szíves látásán, elfogultság nélkül, bajos volna többet érteni, mint a királyi udvarnak és az országnak folytonos nyitva tartását az európai élet, szokások és eszmék előtt. Az ellenkező vagy az elzárkozás nem a sajátságok fentartása, nem is az ország függetlensége, hanem a vérrel járó előítéletek szentesítése, s a velünk született ősi hibák örökítése, mi okvetlenül szolgaságra vezet. István magas elme volt, bírta fedezni elméletét, együtt tartani a függazságokat. Közvetlen utódai a velencei Péter, a kun Aba, mint nevök is mutatja, mindegyik a maga módja szerint, mi a fajtság előtérbe tolásának hamis politikája volt, sokat ártottak a hazai életnek, de István intézkedéseit nem bírták lerontani. Pedig az országot és népét más is fenyegette. A pogányság szűk nézelmeiből kibontakozva, nemzetünk két hatalmas császárság közé ékelve, nyugat és kelet tanaitól ostromolva, még szerencse, hogy, ha már csakugyan változtatni kelle hitét, alkalma a keleti vérnek igézetes, akkoriban feltürekvő mohammedanismus karjaiba nem hajtatott. Ősi intézményeink megőrzése nagy dolog; de a keresztyén vallás elveihez való alkalmazkodás még nagyobb. Nem is felejtí el István, hogy a keresztyénséget a háromság hitének megtartásával ajánlja. A ki ennek egységét felbontani, vagy a háromság számát kevesbíteni avagy többíteni akarná (*collationem sanctae trinitatis dividere, vel minnere sive augere conantur*), az az eretnek. Mintha kelet dualismusa és polytheisticus hite forgott volna még elméjében, mint valamely nemzeti vagy rokonos hagyomány, melyre vissza lehetne tévedni. Talán e kevés szóban volna kimutatva István állameszélyének jól-rosszul magyarázott, de soha meg nem ezáfoltságos iránya, oly kulcs a múlthoz, mely ma is nyit; oly érdem, melyért Istvánt az egyház utóbb szentté avatta, a költészet legenda hősévé tette, a tudomány pedig bölcsnek kiáltja ki.

Bölcsnek, de nem oly értelemben, mintha ő valamely tüzetes iskolázással üzte volna a bölcsészeti tanultságot, hanem mégis oly alapon, mely a történetben nem ismeretlen. A görögök hét bölse,

Thalesen kívül, ki a természeti tudni valókkal foglalkozott, valamennyi az erkölcsi és politikai tudalmat művelé. Ők az idő szellemét igyekeztek megértetni a magok korával. István is ebben tünnetette ki magas elméjét. És valamint amazokon megesett, hogy a bölcsestörténetének némely írói kifelejték nevüket emlékirataikból: hasonlóul Istvánt is kihagyták a bölcsestörténet sorából hazai tudósaink. A nyomok ugyan, hogy méltónak tartaték, nem hiányzanak. Mert, ha nem vesszük is többnek vallásos szemlélődésnél azt a „contemplatiót“, melyről István életrajzában Hartvik emlékezik, mi ugyan papos felfogásnak is tulajdonítható: bizonyos, hogy korához képest a bölcs nevet jogosan reá ruházhatjuk. Bölcs Leo százada egyúttal az övé is. Való, hogy senki sem ismerte inkább korát korában. Senki sem tudott több lényegest a gyakorlatiról, több igazat a közérköles és élet felől. A mit az idegenekről és fogadásukról, a többnyelvűségről mond, a legbölcsestörténeti elmélődés, ugyanazért száraz empirikus fő nem is foghatja meg. A tanácskozás, igazságszolgáltatás és az ethikai erények fölötti pontok a legtisztább főre mutatnak; politikai érdem, minő volt a régi görög vagy más nemzetet alkotó bölcséké. De István nem csak valódi államférfiú volt, mint amazok közt az egy Solon, hanem erkölcsök intézője is, mint amazok közül egy sem; mert utána nem csak töredékes életszabály, jelmondat maradt emlékezetben, hanem új országban új vallás is, mely mindkettőt az ő dicső elméjétől vette ajándékol a keresztyén Európa.

Idő folytával a nemzeti tudományosság történetének írói azonban mindinkább kezdették méltatni Istvánt, mint író. Czwittinger *) s utána Horányi egyformán írják felőle: *primus hungarorum in politicae aequae ac sacrae doctrinae capitibus doctor.*“ Wallaszky **) már közelebbről jellemzi, mondván: *omnium inter hungaros primus auctor*“; Hetényi ***) jelesb íróink közé számítja; Toldy ****) az intelmek könyvét bölcs statuspolitikájának

*) Czwittinger, *Specimen Hungariae literatae* 10. l. — Horányi, *Memoria Hungarorum* III. 307. l.

**) Wallaszky, *Conspectus Reip. lit.* 69. l.

**) Új Tudománytár II. 116. l.

****) A Magyar. Nemz. Irodalom Története. Második kiadás I. 78. l.

örök emléke gyanánt üdvözli; Bartal *) épen tanulmányaiban lepi meg, melyek szerint a byzantiaktól semmit sem vett, hanem Aristotelestől legtöbbet, kinek szellemében osztá el a szabad hazafiakat „in divites et páuperes“; a keresztyénség elveihez alkalmazván ősi intézvényeinket, Nagy-Károly kormányrendszeréhez képest alakította át. Nem csoda, ha elvégre én, minden habozás nélkül, bátor vagyok azzal fejezni be írói rangja méltatását, a mivel kezdettem: István, a magyarok első királya, a magyarok első bölcésze. Mint ilyet tartva őt meg emlékezetben, ma sem hallhatunk jobb tanácsot, igazabb kormányelvet országos életünkre vonatkozólag, mint a mit Sallustius **) mond: „Imperium facile his artibus retinetur, quibus initio partum est“, de a melynek bűvös hatalma csak István nevéhez kötve érthető. — „Kevés embernek jutott az a dicsőség, — mond Hegel^{3*)} — hogy törvényhozói névre tehessen szert. A germán fajú népek között egy sincs ilyen.“ Valósággal ez állítás a történetben alapszik, de itt azért hozatik fel, hogy István érdemeit annál jobban emelje azzal együtt, mit egy más német bölcész^{4*)} szintén a történetből vont el, hogy „erkölcsöket inkább javít a törvény és rendelkező intézkedések, mint a tanok.“ Nemde mintha ez ítéletmondások részben hazai történelmünkől húzattak volna le István szellemében; és ez, úgy tartom, még legjobb és legtöbb, mit az ő neve dicséretére mondhatunk.

A XI. század, melyre a hierarchia megerősödése s a scholasticismus felvirágzása esik, az egész Európának viradó százada. A nemzetek megalakulása után a tudományoké is elkezdődött. A scholasticusok megismerkedtek az arab tudományossággal, mely legkitünőbb volt a számismében, elég bő a physikában és orvosi szakban, de kevésbbé eredeti mindkettőben. Mindamellet megvolt benne az a jó, hogy a bölcészeti formai műveltség kezde belőle tartalmasodni, vagy legalább tőle kölcsönözni tartalmat, s ez úton az említett isméágak is bevonattak a bölcészeti, azon tudományi körbe, mely maga is a theologia szolgáloja volt. E fordulatból magyarázható már ama visszásnak látszó irodalomtörténeti jelenet, hogy a theologusok bölcészekké lettek a scholasticismus által, de

*) Bartal, *Commentariorum* 203—4, 208. és Új M. Múzeum. 1860. 226. l.

**) Catilina. Cap. II.

3*) *Geschichte der Philosophie* I. 180, 181. l.

4*) *Ritter, Geschichte der christl. Philosophie* I. 185. l.

bölcsészek lettek az orvosok és matematikusok is a philosophia tekintélye után, s ez, mely a világosság tudománya, s minden ismere-
tek inüvészsége (ars), oly merő zavar lett, hogy valamennyi oldal-
ról megkezdődött a visszahatás, s előbb ugyan a philosophia ügyeke-
zett lerázni a hittan igáját, majd a physika, mathesis és orvosi szak
a bölcsészet uralkodását. Eme zavar ma is fennvan az egyetemi
karok (facultates) megoszlásában, mely még mindig a régi alakú-
lás maradványa, és a mi nem theologia, nem jog, nem orvosi osz-
tály, mind bölcsészet. Hasonlóul osztályoztatnak az írók is, vagy
más szóval: nem lehet mind philosophnak venni, a ki annak mondatik
a régi följegyzésekben. A XI. századnak elég, ha bármi hiányos
följegyzései maradtak.

Semmi kétség benne, hogy mihamar István után lehet már
szólni hazánkban iskolákról. A tanfolyam egyhangú volt és
a hittan érdekében mindenestül. A bölcsészet, egy kis középkori
(aristotelesi vagy scholastikai) sovány logikát elgondolva, nem
tartozott az iskola tanítmányai közé. Mégis van szó egyes tudó-
sokról, talán bölcsészekről is, de a tudományok szálainak összefo-
nódása miatt nem vehetni ki minő értelemben. Hihetőleg theologiai
műveltségű bölcsész volt Gellért apát, később csanádi püspök,
Imre herczeg nevelője, kit a pannonhalmi benézések Sirdianus-
sal együtt küldének ki Bolognába tanulni, hogy a szerzet mint
Gvillermus *) mondja: a mi szerzetünk) a tisztességes tudományok-
ban rövidséget ne lászon. Jelesül kimívelvén magokat grammati-
kában, bölcsészetben, hangisme és törvényben, öt év múlva
tért vissza közéjük a két férfiú, elhozván magokkal a tudományok
kézikönyveit is. Hasonló szellemű bölc Czechnél **) egy Pál
nevű, ki Magyar Pálnak (Paulus Hungarus) is neveztetik **). Irt
két könyvet: a szüzeségről egyiket, a világ megvetéséről mási-
kat, de a melyek elvesztek. A tárgy bölcsészeti; de hogy felfogása
papos volt, szabad gyanítani. Ha még említjük Könyves Kál-
mánt, kit előneve maga is ajánl, és az előkor bölcsészeinek dicső-
ségében, mely az idő lelkének az emberek lelkéhez közelebb ho-
zása, részesítjük, igen tiszteletre méltó emlékezettel lépjük át a

*) Vita S. Gerardi. Endlichernél, 207—8. l.

**) Magy. Tud. Társaság Évkönyvei I. k. 223. l.

**) Cherrier, Magyar Egyházjog 121. l.

XII. századot, melyből egy nevet sem látok följegyezve, és érünk a tizenharmadikhoz.

E században csak épen hogy említették Gerard*) IV. Béla, V. István és IV. László királyok főorvosa, mint bölcsezt és nem utolsó csillagász. Ily czím és jog szerint említjük Marczelt**), ki némi divatosan Magyar Marczelnek, mint a következő Ágoston***) is Magyar Ágostonnak neveztetik. Marczelnek már vallásbölcsezteti tételekben maradt föl emlékezete: istent szeretni, magát útnak, senkit le nem nézni, meg nem ítélni. Szűz Margit, írja Ferrarius, hallván az elveket, gondolkodása, beszéde, cselekvése zsinórmértékeül vevé, s csak így lehete oly tökéletes, a minő volt. E tételek azonban vezérigéi az első keresztyénségnek, a keleti ascetikus erkölcstannak, rokonságban az életből ismeretes jeles mondatokkal, melyek közmondások neve alatt forognak, p. o. járt útat járatlanért el ne hagyj; lassan siess, tovább érsz; s mindkettő a népi vagy közélet bölcseztetébe tartozik. Ágoston, tragurii születés a Gazotti családból, Olaszországban tanult, majd Párisban 1286. évben. Egész erővel fekiüdven a tudományoknak, hittanban és bölcseztetben ritka tanultságig emelkedett. Vele történt, hogy Páris felé utaztában, a Ticino völgyén orgyilkosok által megrohanva, fején sebbel félholtan hagyatott a hó közt, honnan valamely, a dömés rend iránt rokonérzettel viseltető emberbarát mentette meg. Járt később Rómában is, hol XI. Benedek pápa fölsímvérn tehetségeit, 1302—3. évben zágrábi püspökké nevezte. Kitünő politikai szónok; az országnagyok előtt Gentilis bibornok jelenlétében nagy lelkesedéssel vitatta és védte Robert-Károly ügyét a pártok tusái közt. Életét megírta Tomko****) bosznyák püspök csudálatos mesésen. Meghalt 1323-ban.

Ugyanezen időtájott, 1300 körül, említették Péter (Petrus de Dacia), kit Bod****) minden tartózkodás nélkül Erdélyi Péternek ír, ki híres philosoph és csillagász volt, és munkákat is hagyott volna maga után.

A bekövetkezett századdal, mely a XIV. és az országos élet-

*) Wallaszky, Conspectus reip. It. 79. l.

**) Ferrarius, De rebus s. ordinis Praedicatorum 108—9. l.

***) U. o. 115—117. l.

****) Lásd: Ferrarius Appendixét.

****) Magyar Athénás 349. l.

nek is ragyogó századaikhoz tartozik, kezdenek kiválni egyes nyomok alig meghatározható irányban. Valószínűnél bizonyosabb, hogy Aristoteles tanulmányozása színezi e nyomokat. A stagirai bölcész tanainak Erdélyi Bojót*) (Boëtius ex Transylvania) leszen szószólója 1345. évben I. Lajos király alatt. Vizsgálódásokat irt Aristoteles fölött ily czímű dolgozatokban: *de sensu et sensibili*, *de vita et morte*, *de somno et vigilia*. Önálló munkát is irt volna a világ örök voltáról (*De aeternitate mundi*).

A bölcsezet theologiai színezetének, a scholasticismus lélekének, sőt magának az egész theológiának is határozottan ellenszegülve, szólalt fel egy Névtelen**) a dömés szerzetből, 1420 körül, Huss és Wickleff tanainak idejéből. Száraz, elvont rationalismus, mely magát a hit és positiv vallás szentélyébe is, hol mindent tagadjon, szereti befürni, lett volna e mozzanathban kifejezve, ha megiratik vala. Névtelen, a reá vezető nyomok szerint, a rationalismus legszélső határán állapodott meg, de félő, hogy sötétebben van festve pályája, mint hogy az előadó szerzetes (Ferrarius) felfogásában megnyugodhatnánk. Egyébiránt ő, a szabad művészetek koszorúsa, végezvén előbb a triviumot Bécsben, miután egy darabig theologiai leczkéket is hallgatott volna, mint lelkész jött alá Magyarországra (*descendit in Hungariam. Ferrarius*). Forga hitszónoki tisztben és a sacramentumok kiszolgáltatása körül. Keveset híven a theologiai tudományokban, meghasonlott az egyházzal, a hit ágazataival, s addig üzte füzte tünődéseit, míg utóvégre a vallásból kihányt mindent, a mi természetes okoskodás és bölcészeti megmutatás útján oly világosan nem vala bizonyítható, mint azon igazság, hogy az egyetemnek egy elve és mindennek egy fő oka van. Az ő szövetséget meg nem engedé, az újat el nem fogadá; a régi tanokkal szakított, az újakkal meg nem barátkozott. Gondolkozásának ily rideg irányát a szertartások elleni komorsága s a nézetek egyoldalú szárazsága fejt meg; de a világegyetem egy elvéről való tana elegendő, hogy többnek tartsuk pusztá viszketeges elmenél^{3*)}.

*) Ferrarius, *De rebus s. ordinis Praedicatorum* 443. l.

**) Ugyanott 491. l.

3*) Dbörentei (M. Akad. közlöny, 1850. június 10-ki ülés jegyzőkönyve.

Szüükségtelen mondani, hogy ily irány az egyház kebelében tévedés vagy épen eretnekség, s nem maradhatta sokáig titokban és büntetlenül. Napfényre is jött csakugyan minden, s bölcészünk bevádoltatván, fogságra vettetett. Fogságában többször látogatta meg Jakab (Jacobus de Clavaro), piacenzai hibornok és pápai követ Németországon. Rendesen három, a kor szerint igen tudós tanár kíséretében látogatta meg: ha tán szóval rá lehetne birni, hogy változtassa gondolkodását. Semmire se boldogultak. Előhozták neki Wicleff, Huss, Wald, Árius, majd a héberék és zaracénok tanait; ő valamennyivel nem gondolva, marada mi volt előbb. Daczos elme, ki bírait azzal utasította el, hogy megvetette, mondván: „emberek vagytok, nem csoda, ha emberileg gondolkoztok.” Utoljára segített a kínzás rendszere. Névtelenünk nem állhatván tovább ellent az erőszaknak, lélekben és testben meggyötörve, hajlandó lett bevallani tévedéseit, s érzelmét — ha ugyanez valóban lehetséges — megváltoztatván, a pálosok szerzetébe vonúlva fogott megnyugodni. Munkái nem maradtak.

Az egész időszakon keresztül, melyet megfutánk, legszembevetőbb a kevés kölesönnvétele idegenből: mindössze is Aristoteles politikájából és Nagy-Károly országlati rendszeréből István, később a Lajos király idejében élt Erdélyi Bojót által. Hihetőleg minden műveltség a scholastikai bölcészet járszalagán s az egyház fegyelme alatt fejlődött. Idegen elem azonban meg nem tart, hanem legfelebb utasít, alakít; s épen azért valamely egészséges, jó magvú gondolkozásnak kelle az országos életben pezsgeni, eleven szívnek a keblekben dobogni. A papi vagy egyházi hatás ellenében ilyennek gondoljuk a polgári, vagy időszerűbben a világi elemet, mi a középkor szellemében van gondolva. Papoké volt a tudomány, világiaké az élet. Amazoknál dolgozott a rendszer és következetesség, emezeknél az élet józansága és az eredmény, mely kiegyenlíti a netalán rendszer nélküli lépések hiányait, szakszerűségét.

Egyébiránt minő habvetései lehettek a tudományra ez időben az I. Lajos állította pécsi főiskolának, valamint a Zsigmond budai

szerint) egyenesen deista bölcésznek nevezi; ha ugyan ez az a XV századbeli bölcész, kit ő említ, mit én csak a jegyzőkönyvből vagyok képes gyanítani.

Studium generale-jának, vagy ezekre a külföldi gondolkodás fejlődésének: nincs módunkban kijelölni. Elég annyit megállapítanunk, hogy az országos élet meg volt már nyerve az európai szellemnek; ezzel földet érzünk lábaink alatt a jövődöbéli műveltség-történetre; hallgatagul, mint az idő, melyről szólunk, átmenvén arra, melyről valamivel több mondanivaló lesz. Olasz és Németország, amaz leginkább Lajos hadjáratai, emez Zsigmond kirándulásai által, közelebb hozatott hozzánk, s mindegyre jobban benne valánk az európai solidaritásban.

HARMADIK FEJEZET.

Mátyás korának műveltsége. — A latin nyelv bírása. — A reformatio előjelei. — Mátyás és a főpapok tanultsága. — Az olasz befolyás. — Csuda Miklós. — A mátyáskori műveltség enyészte. — Mághi Sebestyén.

Az irodalomtörténet meggyőzőleg bizonyította be a tanultság s művelődés örvendetes megindulását, időről időre nagyobb mérvű terjedését hazánkban a keresztyén kor óta folyvást a XV. századig, mikor Mátyás a trónon körülbelül Európa akkori műveltségének volt kifejezője. A tanügy jelentékeny előmenetelt vőn, közép és felsőbb iskolák mind sűrűbben keletkezének, a külföldön tanulás szüksége divattá emelkedék. Idővel könyvek készültek, nyomda és könyvtárak alapítottak, tudományos társaságok alakultak, magyar könyvkereskedés létesült; végre az ó irodalmak tanulmány tárgyaiul választottak, s különösen a latin nyelv nem csak a gondolatok közlője lett tudományban és törvényhozásban, hanem művészi formákra is hajlékonyná, s ezekben is termékeny nyé lőn mivelve Cesinge János, Garázda Péter és egy harmadik, Névtelen, által; dicső jelenségek, mégis olyak, hogy folytatásuk csak ismétlés lett volna.

Mi a tudomány és műveltség tekintetében ez idő folytán nyilatkozott, elegendő lett volna egy nemzet újjászületésére; s úgy látszik, hogy sok igaz van azon történészeink állításában, kik a tudományok megújulását — illetőleg művelését — Magyarországon nem a XVI. századra szeretik halasztani, hanem a XV-re, névszerint Mátyás korára merik visszavinni*); félő azonban, hogy

*) Wallaszky, Conspect. Reip. Lit. 95. l.

a mi történész előtt s hazai szempontból igen érdekesnek s mintegy fölfedezésnek mutatkozik, nem állja ki a szigorú bírálatot. Egy az, hogy minden nagy reform csatlakozik a vallásos eszmékkel, vagy épen a vallás kebelében tör ki; a magyar elmének pedig ama fenséges izgalmakra sohasem volt elegendő heve, irányadó és eszmevezető képessége; más az, hogy az európai keresztyénség már a XV. században volt oly mélyen egyesülve egymással, hogy az egység kötelékeiből nehéz lett volna kiszakadni valamely diszes, formailag bár classikai, de lényegben nem új ihletű műveltség kedvéért, mely csak a réginek leende visszahelyezése, nem pedig újnak a kezdete. Mátyás kora ilyenről dicsekedék; a nagy alakulások azután történtek. A valárd ismeretek, Amerika fölfedezése, az eszményi érdekek a hitújítás által óriási mérvű felfogásra kényszeríték az elméket. Dolgok, melyek a tudomány és élet körében mármár teljesnek vagy épen bevégeztnnek is mutatkoztak, elveszték nagyságuk tekintélyét, formájok ígését. Már pedig a mi egyszer szűknek találtatik az eszmék történetében: az annyit jelent, hogy odalesz, mert a szellem ökvetlenül a nagyobb formát szereti, az egyetemesnek ad igazat. Ezért a mi Mátyáskori hazai műveltségünk sem maradhatta meg önállóságában a régi alapokon az új formába mi is befértünk, s azóta viseljük a kereszt sorsát magasb mint pusztá nemzetiségi állásponton.

Hallgatván a történelem bölcséseire: mik lehettek a reformáció eszközlő és végokai, úgy találjuk, hogy egy sincs ezek között, mely hazánkban is meg ne mozdult s ne hatott volna, mielőtt még Németországon világra szóló esemény alakjában tünt vala fel a hitújítás. Nálunk is érzett az egyházi élet és fegyelem lazultsága, a társadalom szélesb alapokra tételének szüksége, hatott a lelkiismeret szabadságának jogosultsága, a reál tudományok tekintélye. Nyilvánulni kezdett különösen, hogy közel a scholastikai bölcsészet idejének kitelése, a tágabb világnézetű humanismusnak mélyebb felfogáson alapuló visszakерülése; és magyarokul, jogosan elmondhatjuk, hogy ama nagy változáskor mi is az idő teljességében éltünk, az európai műveltség színvonalán állottunk, egy gondolat, egy eszme sem volt idegen a magyar tudalomtól, s ez volt szerencsénk a török uralkodás alatt, mely a reformációval egyidejűleg szakadt nyakunkba. Ezentúl, midőn hazánkat védtük, az nem a magyar nemzet védelme volt már, hanem a keresztyénségé. A re-

formatio és török uralkodás e szerint csak egy időre esnek, de következményeikben egymástól teljesen elütők, s ha egyik csapás, a másik áldás.

Mátyás uralkodását akár a közpolgári, akár a magasb szellemi élet szempontjából, úgy tekinthetni, mint a mely inkább kedvezett az életnek és gyakorlatnak, mint a tudománynak és elméletnek. A királyi udvar példájára egész országban változott ugyan a gondolkodás, módosultak a nagy igazságok körüli nézetek; de mindez nem vala egyéb az élettel járó eleven színezetnél, melyen nem egyesek arczán, hanem az egésznek kifejezésén, nem egyes tudományos könyvben, hanem a közös történelemben látható, olvasható. Ez a vélemények reformja s a tudalom előkészítése magasb műveltségre. Mert nem a tudomány szüli az életet, hanem az élet megelőzi a tudományt; különösen a bölcsészet, mely a tudományok fejlődésében is rendszeren legkésőbb jön, csak iránya vagy legfelebb nyugtalansága lehete a haladás ingerének, de nem a haladás maga. Ily értelemben felfogandó mindaz, mit történészink némelyike, névszerint Cornides, Wallaszky és Hetényi, a tudomány érdekében, lelkesedve mondanak Mátyás koráról.

Hogy a nagy királynak valóságos bölcsészeti műveltsége volt, Galeottus*) emlékirataiból tudjuk. Hogy az országos érzület és gondolkodás az ész uralmára mutat, a történet beszéli. Ugyanis Mátyás fogságból emeltetik trónra, alsó rendűek oszánagyokká lesznek, a papi hierarchia csupa szabadelvűséggel az érdemek pályája, az oligarchia összébb vonja fenhéjazása vitorláit; a király fényét egyiránt neveli a kard és ész ragyogása, a tudomány és művészet derűje; szóval a csaknem absolut uralkodás oly jóltévő alakban jelenik meg, mely midőn körébe vonja a lángelméket, csak népszerűsíti a hatalmat, s védelme alatt, mint rendszeren, a polgári élet színvonalának emelkedésével, a gondolatoknak vele járó fenkölségével nem csak a hitbeli meggyőződésnek nyernek magasb tért, hanem vallásos újításokra is érlelődnek az elmék. A hussíták, a reformatio előhadai, ha gonoszul gazdálkodtak is egy vagy más tekintetben felső Magyarországon, mint hadi néptől alig várható másképp: de hogy vallási oldalról előkészíték a földet a nem sok

*) Galeottus, De Mathiae regis egregie, sapienter, jocose dictis et factis. (Schwandtnernél, Scriptores rerum hung.)

idő múlva bekövetkezett reformációra, kétségen kívüli. Mindez a magasabb és szabadabb világnézet nevébe történt, s így nem a miveltebb osztályoknál, hanem inkább az alsóbb rendű népnél talált fogékonyságra, mely nem bírván kizárólagos előjogokkal, mintegy születve volt reá, hogy a kivételeken uralkodó e g y e t e m e s igazságot bevegye. Ihlet vagy ösztön, de minden esetre oly szerencse, mely az igazság életbe lépését könnyíti, mely nélkül Mátyás igazságos voltáról nem tudna jelenben a világ. Ez fejt meg emléke roppant népszerűségét. A nép felnővén hozzája, nagy területet vete a műveltségnek. Egyébiránt az egyház szabadelvűsége már a hussiták előtt volt képviselve Magyarországon több szerzet, péld. a petrinusok, pálosok, de leginkább a lovagias templariusok által. Mennyire bír a vitézi rend a közvélemény becsülését, megtetszik abból, hogy kevésbbé ascetikus élete, netaláni kicsapongásai elfeledvék vagy elengedvék; s a hussiták hadai, mintha embervérbe sem kerültek volna, hasonlóképen. Legalább a felvidék lakói szent emlékezettel vannak mindkettő iránt; s a romban heverő vagy ódon színezetű várak és templomok eredetét örömezt viszik vissza reájok, azon különbséggel, hogy a katolikusok inkább a templomsokra, a protestansok inkább a hussitákra.

De a hazai gondolkodás felsőbb nemű irányára legtöbbet tőn a főpapság. Első vagy idősb Vitéz János, váradi püspök korában Mátyás nevelője, majd esztergami érsek; második vagy ifjabb Vitéz János, szerémi utóbb veszprémi, Cesinge János (köl-tői nevén Janus Pannonius) pécsi, Báthori Miklós váci, Dóczi Orbán győri, utóbb egri, Fodor István szerémi püspökök; Geréb László budai prépost, majd erdélyi püspök, végre kalocsai érsek, ugyanannyi tudományos fő, mármár azt látszának tanusítani, hogy az egyházi rend, isteni magas hivatásához képest, megosztzott a világi renddel, hagyván ennek a had véres munkáját, fentartván magának a szelid tudományok művelését, az emberiség nevelését. Példáik után ítélve, bizonyos, hogy nem csak rés volt törve a papi gondolkodás zárkózottságán, hanem a világiasság színe s bizonyos neme a libertinismusnak is megtetszett már rajta; melyet legkönnyebb volt humanismusnak elnevezni. Végre az iskolák sem maradtak érintetlenül az élet levegőjétől, sőt épen a Mátyás állította budai főiskola tanárai, Konrád, Grynaeus és Láng vették be majdnem legkorább Luther tanait.

Bármily szép volt is e tanultság, az idők úgy voltak még hangolva, hogy a könyves műveltség valami férfiatlannak látszott magok a papok előtt is, kik Báthori Miklóst, ki nagyon szeretett olvasni, mi akkor nálok még nem volt szokásban (*praeter patriae mores*), kinevették *); minden tudományos készség úgy szólván családi szűk körre, baráti viszonyokra volt szorítva Mátyás közelében. Maga I. Vitéz János egy részről ily viszonyban volt a királylyal, mint atyjának barátja, magának nevelője, más részről rokonaival II. Vitéz Jánossal és Cesingével szaporítá a kört. Geréb László anyáról volt rokon a királylyal, míg Báthori Miklóst, a kenyérmezei hős fivérét, Dóczi Orbánnal együtt, kinek meg Fodor volt rokona, hivatali magas állás kötötte az udvarhoz s ennek tudós köréhez.

Egyébíránt minden felsőbb tanultság forrása Olaszország volt, s az itt adott hang élénk választ nyere Budáról egyházi nagyjaink s maga a király részéről. I. Vitéz János már ott tanult, ott nevelteté Cesingét, Várdai Pétert, mint példájára ez Keserű Mihályt. Ott ismerkedett meg Geréb László a német születésű, épen ott a nyomdászatot tanuló Hess Andrással, ki az ő eszközlésére Budán telepedvén meg, az országban az első nyomdát alapította, s a budai krónikát nyomta 1473-ban. Onnan jött Bonfini, Ranzan és Galeottus, mely utóbbi keze és fegyelme alatt mivelődtek II. Vitéz János és Báthori Miklós. Továbbá Guarino Ferrarában, kitől Cesinge **) tanult; Gazuló, kitől ugyanő csillagászati ismereteit nyerte vagy gyarapította; azután Beroald Fülöp Bolognában, kitől későbbi egyháznagyjaink vettek sikeres oktatást; Marsilius Ficinus, ki Valori Fülöpöt küldötte Budára 1489-ben, hogy a királyt, kívánsága szerint, Plato tanaiba vezesse, avassa; mind olaszok, s kitünő befolyást gyakoroltak hazánk tudományos állapotaira. Mind nem elég. A főiskolák tanárainak egy része is Olaszországból jött, névszerint Brandolini, Gattus; méltó tisztelettel hozván fel különben, az egyetemes tudós kör kiegészítéséül, egyúttal a más országi tanárokat, Niger (Schwarz) Pétert, Regiomontanus Jánost (Joannes Müller de Monte Regio), Krumpach Lő-

*) Ugyanaz, u. o. XXXI. fejezet.

**) „Marsiglio Ficino növendéke,“ írja Toldy (M. Nemz. Irod. Története II. 53. l.). Ellenben iratik (Jani Pannonii Opusc. Pars II. 188. l.): Quod Janus Marsilium Ficinum (philosophiae) platonicae doctorem habuerit . . . . . omnia inquam liquido falsa esse constat.

rinczet, Thörlinger Pétert, Gruber Mátyást, erfordi Ehrenreich Jánost, Rorbeck Pongráczot *), Ilkus Mártont, kik vagy a budai vagy a pozsonyi és esztergami iskolákban tanítottak.

Az olasz befolyás tehát túlsúlylál birt Mátyás udvarában, és mert ez időtájon Olaszországban a bölcsezet is, még pedig platói nyomokon és Gemistus Pletho ösztönzésére, új fordulatot vön Marsilius Ficinus és Mirandola Pico által: irodalomtörténészeink hajlandók lehetnének, mint Hetényi **), azt hinni, hogy Budán a platói bölcsezet divatozott. Mit a tudós kör egyes férfiairól e részben tudhatunk, körülbelől nem terjed túl az egyetemességen; annyi mindössze is, hogy jártasok voltak a bölcsezet külön ágaiiban; de hogy életök vagy tanaik által szint vetettek volna a tudományra, nem lehet alaposan állítani. I. Vitéz Jánosról minden szorosabb határozottság nélkül írják Regiomontanus ***) és Galeottus, hogy szérette, birta a bölcsezetet; Cesingeről tudjuk, hogy kitünő tudományos műveltséggel birt, de hogy bevallott platói bölcsest volt, vagy épen Marsilius Ficinust mint olyat hallgatta volna, nincs bebizonyítva; legfelebb egy epigrammja *) engedi elfogadni azt a véleményt, hogy becsülte őt, mint a platói bölcsezet művelőjét. Báthori Miklós a gyűléseken is Cicero Tusculanumi kérdéseivel mulatott; Dóczi Orbán olyan olvasottságu könyvesember volt, hogy több szakbeli munkákat ismert, a kétséges állításoknál előhozatá a könyvet, s az idézendő helyre nagy könnyen ráfordított. II. Vitéz Jánosnak „Athenaeum“ című könyvét ajánlotta Aldus Manutius **). Ennyi, a mit a tudomány érdekében a tudós kör férfiairól elmondhatunk. A mi végre Mátyást, mint a bölcsezet kedvelőjét s tanulmányozóját illeti: nem lehet szabatosan eldönteni, minő bölcsezetnek hódolt. Galeottus jegyzetét, mely szerint Apulejus platói bölcsest munkáit szintén kimerítőleg ismerte, nem fogadhatni el érvül arra, hogy az udvar gondolkodása platói szellemben lenne megállapítható; mert ugyancsak Galeot-

*) Magyar Sion, 1865. 69. l.

**) Új Tudománystár II. k. 131. l.

**) Universa philosophia tibi familiaris est. Wallaszky, 25. lap. Tu philosophiae princeps. U. o.

*) Nuper in Elysiis animam dum quaero Platonis,
Marsilio hanc Samius dixit inesse senex.

Jani Pann. Poëmata I. 561. l.

**) Janus Pannonius munkáinak budai kiadója, Conradi Norbert Ig-

tus szerint Avicennát, az arabok Aristotelesét, Mátyás hasonló gonddal tanulmányozta, mikép a reá való könnyed hivatkozásból következtethetjük. Sőt az a körülmény épen, hogy Valori Fülöp*) a platói bölcsezzet magyarázása végett jöve hozzá Budára, arról győz meg, hogy körében Plato bölcsezzete ismeretlen volt, melynek mélyébe hatni Mátyás nem elég jókor igyekezett, mert a következő évben már meghalt.

Még-mindig nem hagyhatunk fel a bölcsezzetnek középkori értelmével. A hét főtudomány (nyelvészet, szónoklat, dialectica, arithmetica, geometria, astronomia, muzsika) még mind a bölcsezzetbe tartozott, s fütárgyát tevé a felső oktatásnak. A többi három kar (orvosi, törvénytudományi, istenészeti) tudomány (scientia) volt, a bölcsezzet pedig művészség (ars); ama három a hivatalé, emez a hivatásé. I. Vitéz János már, mint az ő irodalmak ismerője és a matematikai tudományok buvára, méltán nevezetheték bölcsezzetnek. De ha ide vesszük országlati érdemeit, különösen fensőbb nemű gondolkodását és gondoskodását a tudományosság elővitale körül, olyan férfiúnak kell őt tartanunk, ki inkább ada fényt főpapi állásának, mint állása nevének. Ő, mint Galeottus írja felőle, a tudósokat mindenünnen (ex toto orbe) maga köré gyűjté, s Magyarországot a múzsák lakhelyévé alakítá; ily úton oda vivé a világ véleményét, hogy a magyar tudományos törekvések iránt érdekeltséget költsön a kor tudósainál oly időben, mikor a tanférfiak szüke inkább akadályozhatá az iskolák alapítását, mint az anyagi források hiánya. Így történhetett aztán, hogy 1465-ben a budai, 1467-ben a pozsonyi akadémiákba kellő tanerőt leheté összehozni, mire a király, Vitéz és más főpapok áldozat-

nác irván Janus Pannonius életét, e szavakat hozza együvé: „ad Janum Verthesium Pannonium.“ Hihető, mint már Teleki S., Janus költeményei legteljesb kiadásának eszközlője s életírója, megjegyezte, hogy romlott írással Verthesium áll Vithesium helyett, Cesinge alkalmasint Vitéz Jánosnak is nevezetvéen anyjáról való rokonsága után a Vitézekkel. Az a Janus már, kiről Conradi szól, némelyek szerint II. vagy ezen ifjabb Vitéz lenne, s ennek ajánlotta volna Athenaeum czimű munkáját Aldus Manutius, kitől ered épen a fennebbi hibás név: Janum Verthesium. Legtöbb az, hogy Vértesi Jánost, mint valamennyitől különbözö tudós harmadik egyént írja Hetényi „a magyar philosophia történetírásának alaprajzában,“ (Új Tudománytár. 1837. II. k. 134. l.) minő forrás után s mi alapon: nem mondja meg. Hihetőleg Manutius és Conradi után; — így hibásan.

*) T o l d y, A Magy. Nemz. Irod. Tört. II. k. 28. l.

készsége mellett, nagy szerencse volt és jó alkalmul szolgált épen a görög tudósoknak nyugat felé vonulása keletről, hol a török uralom által szoríttatva, mind kevésbbé volt maradásuk, és szinte seregestül jöttek Olaszországba. Vitéz fentartván viszonyait az olasz földdel és műveltséggel, midőn a tudósok balsorsát honi műveltségünk megalapítására használta fel; semmit sem nevelt úgy, mint neve dicsőségét — méltán. Mindez elegendő alap volt, hogy Galeottus őt „princeps philosophiae“ czimmel tisztelje, de ebbeli műveltségének mégis az adja meg színezetét, hogy nagyon becsülte a csillagjóslatot (astrologia), melynek tudta nélkül semmihez sem fogott.

Cesinge János *) szellemi arca, miután több rendbeli munkái maradtak, jobban kivethető. Egyik nemtője volt ő, mint bátyja, I. Vitéz János, a királynak a tudományos élet meghonosításában. Óvakodunk mindamellett a költőt a bölcsészet történelmébe tüzetesen befoglalni, s csak azt mondjuk el róla, mi adalékkal járult ő a Mátyáskori gondolkozáshoz. Kétségkívül ő a kor legelső humanistája a régi görög és latin irodalom ismerete, s ez utóbbinak újraszületése által. Munkáinak, melyek kisebb-nagyobb terjedelemben huszonnyolczszor jöttek ki, 1518. évi Bázelen készült kiadása előtt, Frobenius János egy ajánló levelet közöl a tanítókhöz, melyben javasolja nekik, hogy verseit az aranykori költők után

---

*) Szül. Pécsen 1433. aug. 9-én. Pannonius fölvett költői neve, Janus Joannes helyett átváltoztatva. Atyja Cesinge János szlavonai nem vagyos magyar nemes, anyja Vitéz Borbála, Vitéz János, előbb váradi püspök, utóbb esztergomi érsek nővére. Tizenkét és fél éves korában a váradi püspök Olaszországba, Ferrarába küldte tanulni veronai Guarino nevelő intézetébe, hol kevés időn kívül tizenegy évet nagy szerencsével töltvén, a latin, görög nyelv és irodalom ismeretébe avattatott; együtt Galeottussal, kinek barátságát azontúl is becsülte, megtartotta. Hazáját négy egész esztendeig nem látta, s már 16 éves korában néhány jó latin verset írt. 1451-ben Vitéz látni kívánván Cesingét, haza hívta, de bizonyos szállás, asztalérti adóssága miatt nem jöhetett, mignem Vitéz János hitelére a mutinai püspök eleget tett érte. Itthon nem igen sokáig volt maradása, s ment vissza Ferrarába ismét Guarinohoz még 1451. martiusban; végkép haza jött 1458-ban, nyárban, betöltvén élete 24. évét. Következő évben vagy 1460-ban és így 25 vagy 26 éves korában pécsi püspök. 1461-ben követé Mátyás hadjáratát II. Mohamed ellen, 1465-ben a szegedi országgyűlésen II. Pálpáához követségbe küldetik, mint annak vezére és szónoka. Még azon évben visszajöven nagy dicsőséggel végzett járatából, 1471. évig a király oldalánál a legfőbb ügyek elin.

azonnal magyarázzák *). Ha szabad, a mi nem lehetetlen, költeményekből bölcsészeti elemeket kiolvasni, Césinge be volt avatva a classikai tudományosságba, ennek bölcsészeti tartalmába, s egyúttal túltette magát a csillagjóslati tudakosságon nem csak, hanem megvallván, hogy nem jó astrolog, élczet is monda ellene, mint a mely nélkül eddig elég szerencsés élete volt, s ezután is lehet **). Mint költő a bölcsészetben is a könnyebb részre hajlott, vagyis nem gondolt ennek szigorával, de annál inkább elfogadta szabadságát platói fenség nélkül. Őt a mai francia társadalom, mint a világ legvilágibb emberét, szívesen ismerné el tagjául. Epigrammjai előtt magok a római pápák, bucsújárások sem találtak kiméletet^{3*)}. A szabados nőtlen élet oly kevésbé van leplezve költeményeiben^{4*)}, mint Horácznál a classikai Róma nyers fajtalanságai; miből valószínűséget látszik nyerni azon vélemény, hogy főpapi hivatalára már huszonhat éves korában inkább a király jótetszése, ki a szellem emberét hamar fölismerte benne, mint saját eltökélése vagy Vitéz János pártolása is emelte. Egygyel több adat, hogy minden emelkedés a szabad gondolkodásban némi szabadosságával jár az elmének mindaddig, mígnem kellő tartalmát megnyerte az új forma, melyben erőssé lesz, de a mely nélkül széttörik mint a buborék.

Bölcsészetben mindegyiknél jelöltebb a király műveltsége.

tézése körül forgott, mikor Magyarország főurai Mátyástól elpártoltak, köztük Janus is, magával vonván nagybátyját, az esztergomi érseket. I. Vitéz Jánost. Mátyás megtartá méltóságát, de megbünteté a pártütöket; így az érseket is. Ennek hallatára Janus Zágrábba menekült, hogy még tovább is mehessen. De tovább nem juthatott, s meghalt 1472. november vagy december havában. Testét hű papjai visszavitték Pécsre, de ünnepélyesen nem merék eltemetni, mígnem Mátyás oda menván, a mint a dolog előtte tudva lett, a dicső férfinak emlékéhez méltó temetését nem csak megengedte, hanem parancsolta is. (Lásd: Életrajzát. Jani Pann. Opuscula. Pars altera. Trajecti ad Rhenum. 1784. 109—233. Budapesti polgári Lex. I. 475—7 lap.— Kerekes Abel, Erdélyi Mus. V. füzet 100—113. l.)

*) Tud. Gyűjtemény, 1838. I. k. 108. l.

**) Satis feliciterque viximus sine horoscopis et genethiacis; spero vivemus et in futurum. Jani Pann. Opusc. Pars II. 90. l.

3*) Opuscula. Pars I. 483. l.

4*) Lásd epigrammjait. Pars I. ad Laeliam 506. l. Ad amicam. 549. l. Qualem optem amicam. 576. l. stb.

Már mondtuk, hogy Apulejust, ki platói, és Avicennát, ki arisztotelesi nyomon járt, mily szorosan ismerte; hogy Marsilius Ficinus megküldé neki vagy legalább eljuttatá hozzá saját munkáját, Plato latin fordítását; azt is, hogy Valori Fülöp által még bensőbben akart beavattatni Plato eszméibe. De tudjuk róla továbbá, hogy beszélgetés közben egész biztossággal hivatkozott a különféle bölcsešszekre, theologok, orvosok tekintélyére. „Ha te valamikor — szolt egy asztali vendégéhez — a bölcsešség könyveit átfutottad volna, tudnád mi hatása van a képzelődésnek“; egyszerűsmind idézi Avicennából az ide vágó tant, mely szerint „az emberi lélekben van erő a dolgok képein változtatni, például oly nőknél, a kik férjeiken kívül más férfiakat is ismernek, mégis apjokra ütő gyermekeket szülnek; mert, úgymond Mátyás, „a fogamzás perezésben annál inkább előttök van a megesalt férj képe, mennél jobban bántja őket az öntudat.“ — Egy hat újjú emberről levén szó, ő a természetnek ezen rendes útból való kitéréséről is tudott valamit mondani oly különbséggel, hogy itt nem a test követi a lélek idomát, hanem megfordítva, a lélek a test alakját: „anima sequitur corporis habitudinem“. — Esztergamban Gattus kérkedő theologot, egy történelmi tárgyról levén szó, épen lélektani érvel, melyet szent Jeromos tekintélyére való hivatkozással erősített, győzte meg. A kérdés ez volt: miért lön Péter és nem János első az apostolok között. Gattus e kérdést nem birván megfejtetni, a csudálatos isteni gondviselés titkaira hagyá az egészet; Mátyás pedig jobbnak tartván észszerűleg és lélektani alapon magyarázni meg a mit lehet, mondá: „nem kell ide semmi titkolózás. Ha János lett volna első, nem tapasztalván soha is a kěj csábjait, erőszakát: maga hasonlatára óhajtaná nevelni az emberi nemet, és Krisztus és hite hagyóit, a megromlottakat szintűgy a legnagyobb szigorral üldözendé, gondolván, hogy az ember nem esendőségből vétkezik, hanem szíve romlottságából.“ — Mégis alig van helyesebb adat Mátyás bölcsešzi emelkedésére, mint a következő. Egy valaki maga részére vitatván Terenz ime szavait: „obsequium amicos, veritas odium parit.“ Mátyás ellene mondott ezen állításnak, s éles elmével látott értelme kifejtéséhez. „Természetöl — monda ő — minden ember vágy tudni“ a bölcseš bizonyysága szerint. Tudatni pedig, ismét a bölcseš bizonyysága szerint, csak az igaz tu-

dathatik. Innen következtethetjük, hogy az igazság az emberi természet szükségé. A ki tudja magáról, hogy ember, kell-hogy az igazság szeretőjének vallja magát. Mikor már költők és színészek mondatai felhozvák, azok inkább a személyek állásához, mint az igazsághoz levén alkalmazva, nem lehetnek bizonyítékok. Szolgák, szolgálók, dévaj ifjú szerelmesek a költők által beszéltetve úgy szólnak, mint magok erkölcséhez mérve szólhatnak; a miért beszédeik aljasak, hitványok s az igazsággal ellenkezők.“ — Mind e hang ellenére sem veté meg Mátyás a népi bölcsészet igazságait, névszerint a közmondásokat. Bölcsesége tréfával levén fűszerezve s tréfái bölcseséggel vegyítve, azok nem maradhattak el műveltségéből. A hagyomány több közmondásról emlékezik, mely az ő ajkain megfordult vagy éppen róla maradt. Midőn állítá, hogy a bölcssek tekintélyül fogadják a közmondásokat, csak a tapasztalás érdemét ismerte el; mert a közmondások beese abban áll, hogy életből vett tapasztalati igazságok. Ezen népi hajlam átvitte őt, de kora szellemében, nevelője-példajaként is által kelle vinni, a csillagjóslatra, mely a világ legrégibb, legnépszerűbb tudománya, noha azért éppen igen gyermekies; de Mátyás fölötte sokat adott reá, mint példája bizonyítja: mert midőn Bécs-Újhely városának kapui megnyíltak előtte, a csillagjósok tanácsára nem előbb, mint a sereg diadaljárata után harmad nap múlva vonúlt be falai közé. Különösen nagyon kedvelte a budai plebánost, Ilkus Mártont, mint nagy csillagászt, ki a csillagok viszonyaiból jövőndöt tudá mondani, és Szombathelyi Tamás pálos barátot, kit éppen az iránt kérdeze meg: vajjon lesz-e kívánt sikere Bécs ostromlásának.

Az a kérdés tehát: minő bölcsészet uralkodott Mátyás udvarában, könnyebben fölvethető, mint megoldható. Bizonyos csak annyi, hogy a classicismus a megúnt réginek helyét, hiányát pótolni — de a mit nem pótolhatott — egész erővel tolta fel magát, s tetőpontra ért Csesingében, és a papi felvilágosodást a catholicismus határain túl terjesztette, miből a tudományokra is, mint rendszeren az udvaroknál libertinismus és dilettantismus színét árasztá; míg másfelől a magia és astrologia ráfogásai uralkodó tekintéllyel súlyosodtak az igazság után epedő lelkekre. Tehát semmi határozott irány, csak jóakarát, mely a jobbra előkészülés kezdete, s a határozatlannak határozott felé hajlása, oly igyekezet, mely a

középkor unodalmas szörszálhasogatásait szerette volna már levetkezni, de még mindig a réginél maradt, hasztalan kísérlvén újat alakítani az ismeretvilág magát kiélt anyagából, elkallott készletéből. Reformra volt szükség, nem renaissancera.

De hogy ne hiába lett legyen felhozva, mint Mátyás udvarában uralkodó bölesészet, a platonismus: elismerjük amannak ezzel összefüggését annyiban, a mennyiben összefügg a koros a maga eredeti előképével. A középkor misticismusát értjük, melynek csakugyan a platói eszmejárás, de az új platonismuson keresztül, adott létet. Az eszmevilágot Plato alkotta fel legelőször; neki éltek az eszmék örök elvontságban és magasságban, mint egész rendszer, az isteni eszmék rendszere. Ha ezen eszméket nem a gondolat bensőségében, mint örök előképeket, hanem a lét külsőségében, mint felsőbb természetű lényeket, magasb értelmiségeket veszszük: előáll azonnal a középkor misticismusa, mely az alapgondolat megváltoztatásával a tudományokat is elváltoztatja, például a physikát magiává, a chemiát alchimiává, a csillagászatot (astronomia) csillagjóslattá (astrologia). Ha pedig e misticismus számokkal üz rejtelmeket, vagyis fogalmakká teszi a számokat, s a mind ennél világosabb kétszer kettő négybe örök, egyetemes, szükségszerű igazságokat tukmál, melyeket aztán a gondolkozás minden tárgyaira kifogás nélkül kiterjeszt, azaz bölesészetté teszi a mathesist: előáll a rejtelmes számvetés, mely, mint egyik része a misticismusnak, a püthágorási tanokra vihető fel. E részben egyiránt volna mondható, hogy Mátyás a püthágorási tanokat vallotta, annyival inkább, mert Plato a számok felőli elmélődéseiben sokat vett által Püthágorástól, min a rejtelmesség jelleme van. Várdai Pétert, udvara egyik tagját, épen a püthágorási tanok legbuzgóbb tisztelőjeül említi Beroald *). Nem; Plato bölesészete nem volt uralkodó másképp Mátyás udvarában, hanemha mint történelem, mint szobai olvasmány, melyben sok szép van, a mit méltó ismerni, de azért nem oly eleven, öntudatos szabályzó gondolat, hogy követni kellene, lehetetlen volna nem követni az életben. Cesinge nem volt mistikus, mert humanista volt. A humanismusnak alapjelleme az ember gondolatának teljessége, a kebel tágueltsága, s mindannak, mi az ember

*) G r. K e m é n y József, Történelmi s Irod. kalászatok 63. l. — Ezen Várdai Péternek ajánlá Beroald Fülöp Apulejusra irt kommentárjainak első kiadását. „Tu pythagorici dogmatis observantissimus cultor.“

szelleméhez tartozik, magunk keblében érzése, jelenítése, birtoklása. Hogy e lélekállapot a szépség, mint teljesség országát idézi elő, mondani sem kell. Ezért, midőn a keresztyén művészet annyi előszeretettel dolgozta fel a pogány elemeket, bármilyen csodálatosnak tessék is, de mintha szíve két kamrájában két istenség lakozott volna; egyiket buzgalmaiban imádván, másikat művészkedéseiben híván segítségül. Hogyan magyaráznók meg különben a keresztyén költő esengését a muzsához? És az a humanismus, mely a középkorban feldiszlett, azért is nem szülheté újjá a világot, mert nem volt a kebel teljessége, melynél meg lehetett volna maradni, hanem inkább oly hiány érzése, melyet nem lehetett kielégítőn hagyni. Césinge művészetet csinált az eszmei lényekből, mondhatni mythologiai alapon fogá fel őket, mikép a görögök, noha nem öntudatlanul, mint ezek, hanem magát oda engedve, öntudatosan. Mátyás és Vitéz a gondolkodás, az ész nevében, metaphisikai alapra helyezte ama felsőbb értelmiségeket, mint a melyek befolyással bírnak földi életünk eseményeire; s így van indokolva, mit rólok e részben olvasunk.

Mátyásnak és környezőinek szintén a fényűzésig ment gondoskodása a tudományok meghonosítása iránt nem termette, nem teremthette a kellő gyümölcsöket, s a philosophia folyvást középkori maradt, miután a budai törekvések Plato megizelítése iránt, ha többet nem mutatnak is divatnál, mely Firenzéből, Medici Lőrincz udvarából jött, de azt sem lehet állítani, hogy Mátyásnak az lett volna velök minden czélja, hogy udvara, mint egykor az arab fejedelmeké Bagdadban, művészi és tudományos fényűzésben ragyogjon*). Az a csekélység, mennyit fennebb Mátyásról, mint a bölcsestet ismerőjéről mondottunk, már elegendő, hogy jó véleményt támaszszon szándéka nemes volta iránt. Legnyomósabb észrevétel e helyen az lehet, hogy egyénekhez levén kötve, mintegy családi körre szorítkozva még minden felsőbb igyekezet, a kör felbomlaltával — mire, fájdalom! elég okot adott a királynak I. Vitéz Jánossal, Césingével való meghasonlása, miért II. Vitéz János is gyanúsak nézetett az udvarnál — a legszebb kezdetnek is balúl kelle kiütni. Magok a főiskolák hasonlóul alapítók egyéni nagyságának köszönhetvén inkább, mint az élet fölismert szükségének keletkezésüket: azok elhunytával kezdének mindjárt alá-

*) Phil. Pályamunkák. I. k. 24. l.

szállani, s tanáraik, a behívott tudósok, ki egy, ki másfelé szomorú arccal tértek vissza hazájokba — meghalni.

A tudományosság azonban csendesesen bár, de mégis folyt. Egyes, elszórt jelenetek a fölvetett nyomokon legalább például maradtak fel. Kolosvári (születésű) Csuda Miklós (Nicolaus de mirabilibus) 1493-ban munkát írván az elővégeztéről, mely eszmét egy, Ulászló király előtt mondott beszédének tárgyául vőn, és másat az igaz boldogságról, —közöségesen bölcsejszeink sorában említették. Lehet, hogy helyesen. Munkája hártýára volt írva és aranyozva, melyet a budai királyi könyvtárból mint ékszer kapott Faber János bécsi püspök, és a szent Miklós kollegiumának ajándékozott 1549-ben, honnan másolatát látá, használat végett magánál is tartá, ki ezeket róla emlékézetben hagyta, Ferrarius *). Maradt még egy hadászati munkája de machinis bellicis, mely alapos gyanítás szerint**), Mátyás könyvtára több kincseivel együtt Konstantinápolyban lappangana. Egyébíránt hivatala szerint Csuda II. Ulászló király alatt országos hitnyomozó volt az eretnokség ellen, mely hogy mennyire volt elterjedve, már ez intézkedés mutatja.

Gibárti Keserű Mihály Bolognában tanult a híres Beroald Fülöp alatt, Várdai Péter kalocsai érsek pártolása mellett. Fordítá Isokrates két beszédét görögből latinra, s nyomatá Bolognában, ajánlván elsőt II. Ulászlónak, másodikat Mór é Fülöp egri prépostnak, majd pécsi püspöknek. Amaz tanít az ország kormányzásáról, emez az alattvalókról. 1502 május 30-án IV. Sándor pápa boszniai püspökké nevezte; mint ilyent ismerjük még 1523-ban is, a mit egy alkulevél ^{3*)} közte és Krisztina testvére között igazol. — E komoly nemű tanultságban járatos volt Gyulai, máskép Mór é Fülöp, imént felhozott pécsi püspök, ha ugyan jelent valamit az, hogy Beroald Fülöp neki mint kedves tanítványának ajánlotta Cicero „Tusculanumi kérdéseinek kommentárját,” melynek tartalma épen a bölcsezet szentélyéből (ex philosophiae sacrario) van merítve ^{4*)}. Ő

*) De rebus ung. provinciae sacri ordinis praedicatorum. Viennae 1637 428. l.

**) Toldy, A Magyar Nemz. Irod. Története II. k. 57. l.

^{3*)} Tud. Gyűjt. 1836. X, k. 106. l.

^{4*)} Gr. Kemény József, Történelmi és Irod. kalászatok 55. l.

Mohácsnál vesztett 1526-ban, s vele a Mátyáskori tanultság képviselői is elenyésztek.

De elenyészett még a mohácsi vésznapi előtt már az a vidám életszin is a nemzet arczáról, mely a nagyra törekvő kortársa vagy kísérője szokott lenni a történelemben, s azóta sem jelent meg ismét oly ígérő, annyit ígérő elevenséggel. Mily szomorú egy tekintet lehete már az emelkedettebb gondolkozás előtt magának a budai főiskolának, a világ ezen roppant tudományos phalanszter-ének állapotja, mely elébb, hogysem fölépülhetett volna, romlodozásnak indulván, csonka falaival még a XVI. század utolsó felében is hirdeté Mátyás nagy elméjét. Az előtérbe állított eszmék, a kilátásba helyezett remények bizonytalan jövőbe, a távol-ság mögletébe vonultak vissza mesékké válni, hogy annál inkább élesítsék a hanyatlás keserűségét. Történetileg áll ugyanis, hogy a XV. század vége és a XVI. eleje — újból ébresztvén honfiainkban a tudományok iránti kedvet amaz, nem bírván teljesíteni emez — mint valamely erőszakos zökkenés következett egymás után. A mi a hazában nem volt elérhető, külföldön kerestetett. Nem is pusztán az egy Olaszország édesgeté immár az elméket, hanem feltárult előttök a német föld is. Van példa rá, hogy meglett férfiak sem tarták időtánnak iskolázás végett kiutazni; mert *Seredy György*, mint egri kanonok járá Bécs szónoklati és törvényiskoláit; sőt Lengyelország is megragadá a figyelmet; a minthogy *Mághi Sebestyén* (Sebastianus Maghius Pannonius) idős Perényi Gábor tudománykedvelő nagyúr gyámolításával, a hírneves tanár *Crosnai Pál* keze alá Krakkóba mene tanulni; honnan széptudományi jártassággal s bölcészeti műveltséggel fordúlva honába, munkát irt az emberi élet viszontagságairól*), s megmutatá az utat, hol kerüljön sajtó alá a legelső magyar abécé.

(Folyt. köv.)

*) *Gr. Kemény József*, Történelmi és Irod. Kalászatok 79. l.

A SIVATAGON.

Mindig hallottam barátaimtól, hogy a „Csil menzil-i Turkestan“, azaz : a negyven állomás a turkestan sivatagon, sokkal fáradságosabb és nehezebb út, mint a „Csil menzil-i Arabistan“, vagyis : a negyven állomás, melyet az embernek a damaskusi sivatagon keresztül, Mekka felé kell tennie. Emezen a zarándokok minden nap új cisternákat találnak, melyek ezreket képesek vízzel bőven ellátni; lehet kapni kenyeret, főtt ételeket, hűvös árnyat, szóval minden kényelmet. De amott az emberek gondoskodása még éppen nem terjedt ki a szegény utazókra. A folytonos veszély, hogy szomjan meghalnak, meggyilkoltatnak és kiraboltatnak, vagy a homoktorlaszok által elevenen eltemettetnek : szüntelenül kíséri őket. A jól megtöltött kobakok és lisztes zsákok, a legjobb lovak és fegyverek, igen sokszor nem képesek segíteni, és csak „Allah! Allah!“-t kiáltozva, kell az embernek célja felé törekedni.

Hogy mennyire igaz, vagy valótlan ez, mily borzasztóan nagyszerű a sivatagi utazás Persia és a középázsiai oázis földek között, utazási könyvem olvasói előtt körülbelül tudva van. Csak néhány részlet leírásával vagyok még adós karavánunk élményeiből. Az a szemrehányás, hogy igen rövid és kevésbé részletező voltam, nem egészen alaptalan. Pótoljuk ki az elmulasztottat.*)

Az első három napi útban, a sivatag végtelenül sokat mondó halálcsondjai, a leghatalmasabb varázst gyakorolta lelkemre. Sok-

---

*) Megjegyezzük, hogy szerző e még sehol meg nem jelent igen érdekes cikkeknek fordítási jogát fentartá. Szerk.

szor órák hosszáig merengtem magam elé, a nélkül, hogy egy szót szólottam volna, s mert társaim vallási elmélkedésbe mélyedve gondoltak, ritkán háborítanak. Csak félig-meddig vettem észre, hogy mily pompásan mulattatta a társaságot a karaván néhány tagja útközben, a mint tevéiken aludva himbálóztak, és különféle komikus mozdulatokat tettek s folytonosan föl-fölriadtak. Az álom által elnyomott útas, mindkét kezével erősen szokta magát a magas nyereggombon tartani; ez azonban nem akadályozza, hogy vagy előrehajlás által állát oly erősen megüssse, hogy fogai meg-
inognak, vagy hogy a hátrahajlás egy bukfenczes lehullással ne fenyegetse. Néha ez utóbbi az egész karaván hangos kacagásának kíséretében megis történik. A leesett a nap hősének lesz nyilvánítva, s a legdurvább élezceteket kénytelen végig hallgatni ügyetlensége miatt.

A jó kedvnek valósággal kimeríthetlen forrását képezte egy fiatal turkoman, névszerint Nijaz birdi, a ki lelkileg ép oly csodálatosan élénk, mint testileg fürge volt, s minden mozdulata és szava által, még a tiszteletreméltó molláh-kat is mosolyra indítá. Bár több megterhelt teve tulajdonosa volt, mégis leginkább gyalog szokott járni, miközben ideje volt jobbra és balra szaladgálni, hogy minden csoport vad szamarat, mely csak mutatkozik, tagjártatással vagy kiabálással elriaszszon. Egyszer sikerült neki egy fiatal szamarat elfogni, mely fáradsága miatt a csapattól elmaradt. A félénk állatot kötélén vezette, s valóban mulatságos jelenetek következtek, midőn három kanálnyi juhifark zsírt tűzött ki jutalmul annak, ki rá mer ülni. Három kanál juhzsír! nagyon kecsesgető díj a hadsiknak a sivatagon. Csakugyan sokan csábítva érezték magokat; hanem a civilizálatlan Billam-paripával nem lehetett boldogulni. Alig ültek föl a szegény hadsik, s jobbra balra hullottak a homokra.

Csak több órai utazás után vehetni észre általános bágyadságot. Ilyenkor minden szem a kervan basira van irányozva, a ki aztán minden irányban körüljártatja tekintetét, hogy alkalmas pihenő helyet kémleljen ki, vagyis olyan tért, melyen legtöbb vagy legjobb takarmányt lehet találni a tevék számára. Ha ilyet talált, előre siet, míg a karaván ifjabb tagjai jobbra és balra szétszóródnak, hogy száraz gyökeret, cserjét vagy más tüzelő anyagot gyűjtsenek. A letelepedés csak néhány pillanat műve. Az édes pihenés

reménye fölüdíti a kimerült erőket. Gyorsan meg vannak oldva a kötelek, s a legnehezebb mállák hamar kis halmokba téve. Ezeknek árnyékában szokott a fáradt utazó leheverni, s az éhes tevék alig távoznak legelni, midőn a karavánban ünnepélyes csönd áll be. E csönd némi mámorosságnak, mondhatnám kábultságnak eredménye, mert minden a nyugalom és pihenés élvezetébe merült.

Egy ily épen letelepedett karaván a nyári hónapokban, még hozzá Közép-Ázsia pusztáin, valóban érdekes képet nyújt. Míg a tevék láttávolban mohón legelnek, vagy a nedvteljes bogácsot tördelik, az utazók — még a legszegényebbek is — egy csésze theával kezeikben ülnek, s mohó kortyokban szüresölik a drága folyadékot. Az egész nem egyéb, mint zöldes, czukor nélküli meleg víz. Néha zavaros is, hanem azért emberi művészet még nem gondolt ki ételt, még nem talált föl nektárt, mely oly izletes, oly üdítő volna, mint ez igénytelen ital a sivatag állomásain. Még teljesen emlékszem csodálatos hatására. Az első csöppekkel szelid tűz terjed el az ereken, mely éltet, a nélkül, hogy különösen ingerelne. A többiek a szívbe és fejbe nyomódnak, a szem fényleni és ragyogni kezd. Ily perezekben leírhatlan gyönyört és kéjt érzék, s míg társaim álomba merültek, én ébren maradtam, s oly boldog valék, hogy nyitott szemekkel álmodhatám. — — — — —

Mintán a thea megújítja az erőket, a karaván fokenként mozgalmassabb és zajosabb lesz. Az útasok többnyire külön csoportokba vagy körökbe vannak osztva, melyeket itt „kosh“-oknak neveznek, s melyek a vándorló város egyes házait képezik. Mindenütt van valami dolog, s mindenütt az ifjabb tagok végzik, míg az öregek nyugosznak. Itt például kenyérsütéssel vannak elfoglalva. Egy rongyos hadji nagy buzgalommal dagasztja piszkos kezeivel a fekete tésztát; már jó félórája, hogy dagaszt, s kezei még sem tiszták, mert a több napi piszok egy tészta által nem is mosható le. Amott főznek; hogy megtudja az ember, mit főznek, nem is kell nagyon nézegetni, mert az avas juhzsír szaga, különösen pedig a kissé nagyon is pikáns tevé- vagy lókotlett aromája rögtön elárulja. Szemre nézve ez étkek nem igen kecsesgetők, hanem a sivatagon nem gondol az ember vele, az óriás étvágy eltakar minden hiányt, s az éhség tudvalevőleg legjobb szakács.

Ha a pihenés ideje egy kissé továbbra nyúlhat, a táborozó

karaván multságban nem szenved hiányt. Legkedvesebb szórakozás a czéllövés, melynél a díj mindig bizonyos mennyiségű löpor vagy golyó. A mi karavánunkban e multság csak ritkán volt lehetséges, mert kis számunknál fogva, folytonos veszélynek valánk kitéve, s nem volt szabad nagy zajjal járnunk. Útitársaim Korán-olvasással vagy más vallási kötelességek teljesítésével, alvással és toilette-tel tölték a pihenési időt. Toilette-et mondok, hanem valószínűleg senki sem fogja hinni, hogy boudoir-ról, finom illatszerek-ről vagy mesterséges ecizomázásról van szó. A turkomanok egy kis fogóval szokták kitépni felső állukról a szőrszálakat; a mi a hadsik és a magam toilette-jét illeti, ez oly egyszerű és prózai volt, hogy alig lehet emliteni. A szükséges kellékek: homok, tűz és hangyák voltak. Az alkalmazás módjának kitalálását, mint rejtvényt az olvasóra bízom.

Különben Ázsia minden népe között a tatár az egyetlen, mely a sivatagi élet bizarr képébe teljesen beleillik. Mint babonás és vak végzethívő, a folytonosan fenyegető veszélyhez könnyen hozzászokik; szenny, szegénység és nélkülözések házi körében is otthonosak; nem csoda, ha hónapok óta nem változtatott ruházatban, arczán piszokréteggel oly megelégedetten tud ülni. E lelki elégyűtség soha sem volt rám nézve közönyös, hatása azonban legfőbb fokát érte el az esti imakor, melyben mindenki részt vett, hogy Allahnak az élvezett jótéteményekért hálát adjon.

Ily alkalommal az egész karaván egyetlen hosszú láncolatot képezett, és egy imámmal élén, a leáldozni készülő nap felé fordulva, végezé az imádságot. A messze, köröskörül elterjedő halotti csönd emeli a pillanat ünnepélyességét, s ha a lehanyatló nap piros sugárai társaim vad és mégis oly megelégedett arczaira estek, ilyenkor úgy látszott, mintha minden földi kényelem birtokában, már semmi kívánni valójuk sem volna. Ilyenkor sokszor gondoltam, mint találnák ez emberek magokat valamely ruganyos párnájú első osztályú coupéban, vagy valamely első rangú pompásan bútorozott vendéglőben. Mi végtelenül távol vannak még a civilisatio áldásai ez országoktól!

Legyen elég ennyi a karavánok nappali életéről. Éjjel a sivatag sokkal regényesebbé, hanem sokkal veszélyesebbé is válik. A szem hatalma megtöretvén, a biztonság köre csak a legközvetlenebbi környezetre szorítkozik, s útközben csak úgy, mint az álló-

máson, mindenki egymáshoz közel igyekszik maradni, szorosan egymáshoz simúlni. Nappal az útazó karaván egyetlen hosszú lánczozatot képez, éjjel pedig 6—8 kisebbre oszlik, melyek jól összeszorúlva, erős négyszögeket formálnak, külső részeiken a legbátrabbakkal.

Holdfénynél az elvonuló tevék hosszú árnyékai különös látványt nyújtanak. Csillagtalan, sötét éjjel minden borzadalmas, s egy lépésnyire a sorból eltávozni: annyit tesz, mint az otthoni tűzhely mellől pusztá elhagyatottságba jutni.

Nappali állomáson mindenki olyan helyet keres magának, mely leginkább tetszik. Éjjel a kervan baschi fölügyelete alatt erős tábort szokás ütni. Középen vannak a málhacsomagok, ezek körül fektésznek az emberek, s védfalul a tevéket sűrűen egymás mellé körbe fektetik. „Fektetik“ mondom, mert e csodálatos állatok paranesszóra elterülnek, egész éjjel mozdulatlanul maradnak helyükön, s a legközelebbi reggel szintén csak paranesszóra emelkednek föl, mint a gyermekek. Fejükkel kifelé, hátsó részükkel a karaván belseje felé fektetik őket, mert már messziről megérik az ellenséget is, tompa horkolás által tudatják a veszélyt, s még pihenési idejük alatt is örökölni szolgálnak.

A körön belül alvók közvetlen a tevék mellett — melyek tudvalevőleg legkellemetlenebb szagúak a világon — nem a legjobban érzik magokat. Sokszor megesik, hogy a sós abrak és víz, melyet ez állatok nappal ettek, a lőtávolban fekvőkre kézzel fogható hatást gyakorol. Magam is igen sokszor ébredtem föl ily freskó festmény nyel ékesítve; hanem itt alig törődik az ember vele, mert ki tudna ez állatra haragudni, mely oly útálatos alkatú ugyan, de oly türelmes, oly kevéssel megelégedő, oly szelid és hasznos.

Nem csoda, ha a sivatag útazója a tevét minden állat fölé emeli és majdnem az imádásig szereti. Nehány bogáncsesal táplálkozva, melyet a többi négylábú megvet, tesz meg több hétig, sőt több hónapig tartó utat, a nélkül, hogy elfáradna. E pusztá elhagyott vidékeken az ember létele az övéhez van kapcsolva, s e mellett oly türelmes, hogy egy gyermek, egész csapat ily magas, erős állatot, egy „csukh!“ szóval letérdepeltet s egy „berr!“-rel fölállit.

A tevék nagy sötétkek szemeiből sokat tudtam kiolvasni. Ha a napi út igen hosszú, vagy a homok nagyon mély volt, e szemek

élénk fájdalmat árultak el. Leginkább látható az a megterhelésnél, midőn nagyon nehéz árucsomagot tesznek hátára; a teher alatt meggörnyedve, fejét ura felé fordítja, szemeiben könny csillog, s nyögése oly nehéz, oly megindító, mintha mondani akarná: ember, légy irgalommal irántam.

A teve külseje, kivéve az év bizonyos időszakát, midőn a természeti törvények félig ittas, bódult állapotba helyezik, mindig feltűnően komoly. Vonásaiban a khaldei schémi typus kifejezés félreismerhetlen, s a földtekének bármily részén található is már most, mégis elvitázhatlan, hogy első hazája, a Trigris és Euphrates közti sivatag, vagyis az arab puszták. A turkomanok e komoly tekintetet azzal a barbár eljárással zavarják, hogy a kötőféket átlukasztott orrában erősítik meg. Az orráról mellére lecsüngő kötéllel nagyon hasonlít a szegény teve egy szemüveggel vadul fölfegyverzett európai uracsához, vagy megfordítva. Mindketten magasra tartják fejüket, s mégis mindkettőjüket orruknál fogva vezetik.

A mily kellemes és felüdítő hatást tesz emberre és állatra a letelepedés jele, oly kedvetlenítő és zavaró az indulási parancs. Legelőször is a kervan basi emelkedik föl ültéből, kiáltására vagy jeladására mindenki kászolódik, még a szegény legelő tevék is értik, és sokszor, a nélkül hogy hajtanák, a karavánhoz sietnek; sőt a mi több, azon málla vagy útas mellé állnak, melylyel — vagy kívül elébb megterhelve valának. Egy negyedóra alatt minden rendben van, mindenki elfoglalta helyét lánczolatban; az állomások csak az elfogyasztott hús lerágott csontjai, s a rögtönzött tűzhelyek fekete foltjai maradnak. E momentán életnyomai a sivatagon sokszor oly gyorsan elmúlnak, a mily gyorsan támadtak; néha azonban égalji véletlenségek által fenmaradnak, s mint örül aztán a későbbi utazó, ha ily elhagyott tűzhelyre akad. E megégett sötét helyek környezete, mint pompás kervanszerai tűnik föl szemei előtt; s a gondolat, hogy itt emberek voltak, hogy itt mozgó élet létezett, a sivatag leverő magányát elviselhetőbbé teszi.

Égett foltokról szólva, lehetetlen, hogy meg ne emlékezzem azokról a sokszor több napi útra elterjedő leégett síkságokról, melyeket a Persia és Khiva közt levő sivatagon láttam, s melyekről a nomádok beszédje után oly sok csodálatost hallottam.

A forró évszakban, midőn a perzselő nap a füvet és apró eszerjét pozdorjává száritotta, gyakran megesik, hogy egy vigyá-

zatlanul eldobott szikra az egész pusztát felgyújtja. A feltartóztatás nélkül terjedő tűz oly gyorsasággal harapódzik, hogy még lóháton is nehéz előle menekülni. A száraz fűvön lappangva eszi magát tova, s hasonlít a terjedő árhoz; sűrűbb bokroknál vad dühvel csap föl, s így — nagy téreket haladva rövid idő alatt, csak egy folyó vagy tó képes szilaj futását feltartóztatni.

Éjjel borzasztó látvány lehet, midőn a láthatár hosszan és szélesen e tüztenger által vörösre van festve, s mondják, hogy a legbátrabbakat is megfélemlíti. A gyáva csakhamar elvesz; kinek azonban lélekjelenléte van, megmenekülhet, ha — még midőn a tűz távol van — a közvetlen környezetében levő fűvet felgyújtja. Az új tűz pusztá tért hagy hátra, melyen a közelgő lángok nem találhatnak többé tápanyagot, s mely ennél fogva biztos menhelyet nyújt. Csak így képes az ember tűz által védelmezni magát a tűz elől.

A pusztá felgyújtása sokszor fegyverül szolgál egyik törzsnek a másik ellen, s mondják, hogy az ekképen okozott dúlás rettenetes. Gyakran egy-egy szökevény szerelmes pár is használja, hogy magát az üldözés ellen biztosítsa. Ha szél nincs, könnyen ki lehet térni a lassan terjedő tűz elől, hanem a legkisebb szellő elégséges, hogy örült sebességre ingerelje, s a menekvők közös halálukat éppen mentési eszközökben találják.

A sivatag képe és a leggyakrabban előforduló természeti tü-nemények különös benyomást gyakorolnak még az otthonos nomádokra is. Midőn Kaflankir fensikjain voltunk, mely az éjszak-keletnek terjedő Üstjort egy részét képezi, a láthatár sokszor a leggyönyörűbb fata morgánával volt diszítve. Egy fata morgana 'Közép-Ázsia nagy sivatagán, abban a forró, mégis tiszta légkörben, tagadhatlanul a legszebb optikai jelenség, milyet az ember képzelhet. A légben tánczó városok, tornyok és várak, a nagy karavánok képei, harczoló lovasok, egyes óriási alakok, melyek egyik helyen eltűnnek, hogy másikon ismét fölmerüljenek: engem mindig igen gyönyörködtettek. Társaim, különösen a nomádok, csak néma tisztelettel néztek ama tájak felé. Véleményük szerint e jelenségek az egykor ott létezett és elsüllyedt városok és elveszett emberek árnyékai, melyek most a nap bizonyos idején kísértetszerűen megjelennek s a légben lebegnek. Sőt kervan baschink még azt is állította, hogy bizonyos helyeken már évek óta mindig ugyanazon

alakzatokat látta, és hogy ha mi is elvesznénk a sivatagon, évek múlva megsemmisülésünk helyén szintén a légben ugrádoznánk és táncoznánk.

E mese, mely a nomádoknál általánosan el van fogadva, élénken emlékeztet arra az európai állításra, mely szerint az a tér, melyet mi sivatagnak nevezünk, nem annyira természeti törvények, mint inkább társadalmi törvényeknél fogva változott sivataggá. Példaképen az afrikai Szaharát s Közép-Arábia sivatagát említik, melyeken hajdan munkás kezekben és művelt földekben nem volt hiány. A mi e helyeket illeti, az állítás jogosult lehet, hanem Közép-Ázsia sivatagára nem alkalmazható. Némely helyeken, milyenek Merv, Mangislak, Görgen és Otrár, a múlt századokban több élet volt ugyan, mint most, hanem egészben véve, Közép-Ázsia sivataga emberek emlékezete óta mindig rettetes sivatag volt. Az — egyetlen csepp ivó vizet is nélkülöző, több napi járásnyi tér, a sokszor száz mérföldre terjedő, feneketlen mély homokkal borított földek, az ég alj vad dühe és szeszélyei — oly akadályok, melyekkel a művészet, tudomány vagy bármely más szellemi hódító erők csak nagyon nehezen mérközhetnek. „Turkestánt és lakosait — mondá nekem egy ízben egy középázsiai — isten haragjában teremtetten, mert a míg a sivatag forrásainak keserű sós íze meg nem változik, addig a gyűlölség és rosszasság el nem távozik a turkestánok szíveiből.“

VÁMBÉRY ÁRMIN.

AZ ÚJABB TERMÉSZETTAN IRÁNYA.

A természettan, fejlettsége mostani fokán, az újabb kornak méltó büszkesége. Ha figyelemmel kísérjük az emberi szellem munkálkodását, melyet e téren az utóbbi időkben kifejtett, örömről és csodálkozásra indít a természet rejtélyeibe bátran bemélyedő ész buvárkodása; az éles elme, mely a titkokat megvigyázza, ellesi, és színtoly finom a természet kikérdezésében, a mily ügyes a kapott válasz értelmezésében; az okoskodás ereje, mely a kicsit a nagygyal, a közelt a távval egybefűzi, s a részletektől az általánoshoz emelkedik; a képzelet elevensége, mely a borongó mélységeket áthidalja és szerencsés sejtelmével az igaz megismerés útját egyengeti. — Az utolsó három század, még pedig évtizedről évtizedre, évről évre fokozott arányban, annyi ténnyel gazdagította a természettant, annyi törvényt derített föl, annyi kincset aknázott ki úgy a tudomány, mint a gyakorlati élet számára, hogy ehhez képest az előbbi századok összes munkája e téren kis halmazzá törpül.

A természeti tönnemények régibb korban egyesével, elszigetelten ötlenek szembe, mint valamely hegységnek a felhő-takaróból itt-ott fölmeredező ormai: távol egymástól, látható kapcsolat nélkül. Az égi testek milliói nehézkes sphaerákhoz tapadva hőmpölyögnek parányi földünk körül; a földi testeket nem bontogatja elemeire öntudatosan az emberi kéz; a megdörzsölt borostyánkő vonzó ereje érdeket költ, de senkisé sem sejt, hogy a cikázó villám ugyanezen erő nyilatkozata; a delejtű bűnös vonzódása éjszaka-dél irányában bámulatot gerjeszt, de ki merné e varázserőt számítás alá vetni? A rezgő testek rezgései ösmeretlen törvények szerint hullámanak szerte a légben, s észrevétlenül, sokszerű változataiban meg nem figyelve, járja útját a fény és hősugár.

Az utóbbi három század nyomról nyomra osztatja a sötétséget.

Egyes lángelmék meghasítják a ködburkot, s eddig ismeretlen határok tárulnak szemünk elé; a számítás és kísérlet, élességben s alaposságban gyarapodva, hatalmas fegyverekké válnak, melyekkel az elme itt a megnyitott pályát tágitja, amott új ösvényeket hasít. Az elszigetelt ormokat összekapcsoló lánczok kibontakoznak, a láthatár tágul s világosodik. A meddő álmélkodást s hiú ábrándozást szorgos kutatás, okszerű magyarázat váltja fel; a jelenségek növekvő sokszerűsége nem hogy növelné a zürzavart, sőt az egyszerűbb rend megalakulását mozdítja elő; többé nem annyira a tünetények, mint inkább a törvények gerjesztik föl méltó csodálkozásunkat.

Az égi testek örökös keringésében s a földre visszazuhanó kő esésében egyazon erő nyilatkozatára ismerünk: a nehézkedésre; s a mint roppant távolságokra az égi gömbök között, úgy találunk kölesönös vonzódást mérhetlen közelségre is a testek apró részesei között. Elemeiket nem rejtik el már a testek, sem ezen elemek kölesönös rokonságaikat, s a vegyész keze alatt felbomlik, a mit a természet egyesített, egyesül, a mit a természet külön választott. A hangok határozott számú rezgések eredményei gyanánt tűnnek föl, s így a legszigorúbb számítás hatalma alá kerül azon jelenség, mely oly kiválóan hatalmaskodik érzelmeinken. A delejtűt irányzó erő, ha nincs is kimagyarázva, de ismeretlen létére meg van mérve. A megdörzsölt borostyánkő vonzásában oly erőt látunk nyilvánulni, mely valamennyi testtel közös: a villanyosságot, — e csodálatos erőt, mely, úgy szólván, minden alkalmat megragad, hogy nyilatkozhassék; a surlódást, a nyomást, a különböző testek érintkezését, a hőmérsék különböző voltát, a párák sűrűdését, a szerves testek életműködését. A fénysugár számtalan változataiban meg van lesve: a mint visszapattan, a mint színes szálaire bomolva megtörik hol egyszerűen, hol kettősen, a mint többed magával találkozva, az egymással találkozó hullámhegyek s hullámvölgyek módjára, majd gyarapodik, majd megfogyatkozik hatályában, s a mint sarkulva elveszti képességét, hogy mindenfelé egyaránt terjedhessen. A meleg által okozott változások számon vannak véve, s ez alapon a meleg mintegy a tágitó, taszító erő képviselőjeül elfogadva.

Ámde a tünetények ezen egyes csoportjai nem alkotnak zárt

köröket, hanem sokszerűen nyúlnak át egy a másba. Minél mélyebbre hatol a kutatás, a jelenségeknek annál sürűbb érintkezését, összeshőződését találja; minél nagyobbra növekszik a megfigyelt, megmagyarázott tünetmények száma, annál inkább szembe ötlük kölcsönös rokonságuk. Mintha valamennyi ág egy mélyen rejtett közös gyökéren fakadna, s onnan sugárzanék köröskörül szövevényes hálózata. Érzékeink e szárazatok végpontjait, a tünetmennyeket felfogják, eszünk e szárazatok nyomán belebb meg belebb hatol, s a gyökeret keresi. Az újabb természettan öntudatosan nyomul előre ez úton.

Érzékeink közvetlen tanúsága szerint a hangnak semmi köze a meleggél, — mégis, ha valamely csőben a gáz hangzó rezgésekre indítatik, e hang után a gáz arány-bevét meg lehet határozni. A delejesség nyilatkozatait egészen más rendbe sorozzuk, mint a hőhatásokat, — mégis a delejtű a legérzékenyebb hőmérővé vált, mely a legesekélyebb hőmérséki különbséget megjelenti billegésével. Nem kevésbbé távol esnek a delejesség nyilatkozatai a hangok körétől, — mégis delejesítés által a vaspálezát rá lehet birni, hogy megzendüljön. S van a delejességnek befolyása a fénytünetményekre is: mert a sarkított fénysugarak pályáját módosítani képes szintűgy, mint a hegyi jegecz. Maga a fénysugár is, vajjon csak a látás érzékét ingerlie-e? bizonyosság rá a fényképezés, hogy hatásos vegy bomlásokat is idéz elő. S legújabbban a legfinomabb elemzőt nyerte a vegytan a fénysugárban, mely színképével megjelenti a lángoló anyag vegyi alkatrészeit.

A látszatra legkülönbözőbb erők hatásainak e közösségét, kölcsönös kapcsolatát, melynek megértése oly mély bepillantást enged a természeti erők munkálkodásába, már régóta sejtették egyes mélyebbre ható elmék; de csak az újabbkori természettannak sikerült, hogy valamennyi jelenség körében kétségbevonhatlan tényekkel győzzön meg felőle. Érdekes figyelemmel kísérni, nyomról nyomra mint fejlődtek, tisztultak, tágultak az egyes jelenségek körei, s idő folytában hogyan érintkeznek egymással, míg végre jobban-jobban összefolynak. Példaképen csak főbb mozzanataiban akarom feltüntetni, miként tárult fel a villanyos tünetmények köre, s miként derült föl más tünetmenny-körökkel való érintkezése, közössége.

Indiában már régóta tudták, hogy a turmalin nevű ás-

vány, ha megmelegítik, könnyű testeket magához vonz, meg eltaszít, s a megdörzsölt borostyánkőnek (melynek görög neve elektron) hasonló tulajdonsága annyira feltűnt a görög bölcseknek, hogy külön névvel, a borostyánkővesség, *electricitas* nevével tisztelték meg. Ez a villanyos tűnemények ismeretének csirája. De századok múltak el, míg e csira termékeny fejlődésnek indult. A középkor, nyers harcok s vallásos eszmék közt megoszolva, csak a földdel, mint a világ központjával, meg a föld számára teremtettt éggel gondolt; de a mi sok dolog az ég és föld között van, azzal nem törődött, vagy nem mert foglalkozni. Így a villanyosság is ott szunnyadott a testek belsejében, és századokig várta a varázsvesszőt, mely fölriaszsa.

A XVII. század közepén *G u e r i c k e* — az első légszivattyú készítője — első vette észre a perczegő villanyos szikrát. E kis szikra nagy láthatárt világított be: földerítette, hogy a villanyos erő nem csak vonzásban és tasztításban, hanem fény- és hőtűneményekben is nyilvánkozik. E szikra mindjárt az első megfigyelőket a felleghasító villámra emlékeztette, ámde csak egy századdal később sikerült *F r a n k l i n*-nak kézzel foghatólag kimutatni, hogy a villám nem egyéb, mint hatalmas villanyos szikra, melyet villanyvezetőkkel (p. o. fémekkel) felfogni, s tova lehet vezetni. Képzelmelni, mennyire fokozódott az érdek a bűvös erő iránt, mely oly könnyű szerrel, például dörzsölés által fölkelthető, fölriasztva pedig oly rendkívüli nyilatkozatokra képes. Az ember Jupiter hatalmának egy részét kezére kerítette.

Két évtized múlva már a nyilatkozatok közelebbi magyarázatába lehetett bocsátkozni: 1773-ban ugyanis *D u f a y* fölfedezte a villanyosság legjellemzőbb vonását, azt t. i. hogy kettősen nyilvánkozik, mint igenleges meg nemleges (positiv meg negativ) villanyosság. E két rendbeli villanyosság sarkias ellentétben állva, egymással egyesülni, egyensúlyra törekszik jutni; innen a villanyos feszültség, innen a villanyosságok kényelmes egyesülése jó vezetőkön át, vagyis a villanyos áram, meg erőszakos egyesülése szikra alakjában rossz vezetőkön (p. o. levegőn) keresztül. A villanyos tűnemények egész sorát ez alapvonalból kielégítőleg meg lehetett fejteni.

Nem telt bele két évtized, s 1789-ben *Galvani* tanárnak egy kétféle fémmeel érintkező, megnyúzott békacsoimb rángatódása

föltárta az érintkezési villanyosság (galvanismus) létezését. A véletlen tünemény megfigyelése Galvani érdeme, de a nagyobb érdem, hogy a tüneményeket okszerű elmélet alapján fejtegette, elmés kortársát, Voltát illeti. A galvanikus, vagy villanyos áram meglepő hatásai izgalomba ejtették — itt mondhatnók a szó legsajátabb értelmében „fölvillanyozták“ — nem csak a tudósokat, hanem a nagyobb közönséget is. Ha a mesés várakozások, melyeket e csodás erőhöz sokan kapcsoltak, nem is teljesedtek, ha nem is bizonyult életerőnek, melylyel még a holtakat is életre költethetjük, annyi bizonyos, hogy e fölfedezéssel a természeti erők egyik legrejtelmesebb aknája tárult fel az emberek szeme előtt, mely megfeszített kutatásokra ingerelte a buvárokat.

A kutatások nem voltak sikeretlenek. 1800-ban az angol Carlisle és Nicholson fölfedézték, hogy a villanyos áram a vizet fölbontja elemeire, könnyre meg élenyre. A vizet közvetlenül felbontani elemeire, most sikerült először. A villanyos áramot nem sokára savanyok és savak felbontására is használják, s ezzel megvetik az újkori ipar nagy jelentőségű ágának, a galvanoplastikának alapját. De még nagyobb jelentőségű a tudományra nézve az a tény, hogy a villanyos áram vegyi hatásokat képes előidézni. A testek különböző villanyos állapota meg vegyrokonsága között mind jobban szembe szökik a kapcsolat, s meggyőződéssé érlelődik a nézet, hogy a villanyos vonzás, ha nem azonos, legalább is közel rokon a vegyvonzással. Ime, a tünemények két nagy köre érintkezik, egybefoly.

Húsz évvel később a delejesség is, úgy szólván, egybeolvad a villanyossággal. Hogy a villám hatással van a delejtűre, azt már régen észrevették, de csak Oersted kísérletei derítették ki e hatás mivoltát: a villanyos áram eltéríti a delejt, s a vasat megdelejesíti. De ugyanezt teszi a delej is: eltéríti a másik delejt, a vasat pedig megdelejesíti. S ez alapon Ampère fölépíti elméletét, mely szerint a delejesség nem egyéb, mint villanyos áramok eredménye. E két erő benső kapcsolatára, hogy úgy mondjuk, közösségére, újabb bizonyásául szolgáltak az úgynevezett indított (inducált) áramok, melyeket Faraday fedezett föl 1831-ben.

Csaknem egy időben az imént említett villanydelejességgel — mely távirásra alkalmazva oly bathatós befolyást gyakorolt társadalmi viszonyainkra — fölfedezik a hővillanyosságot.

Egymással érintkező két fémbe, mihelyt hőmérsékük különböző, villany-áram gerjed. Újabb kapcsolat a villanyosság meg h ő között; míg egyrészt a villanyos áram meleget képes előidézni, másrészt viszont a hő is villanyosságot támaszthat.

Föl lehetne még említeni, hogy a villanyosság az élelyt mintegy más testté, az úgynevezett ozonná alakítja át; föl lehetne említeni Du Bois Reymond meglepő kísérleteit az izom-áramra nézve, melyekből kitűnik, mily nevezetes szerep jutott a villanyosságnak az állati szervezetekben; de ezt és sok egyebet mellőzök, azt akarván kiváltképen föltüntetni, hogyan tágult mind jobban a villanyos tűnemények köre, s hogyan vegyült össze mind többfelé más tűnemények köreivel.

Láttuk, hogy a villanyosság nem csak vonzásban s taszításban nyilvánul, hanem a delezre is hat és melegít, fényt gerjeszt, vegybontásokat végez. S hasonló tapasztalunk más téren is. Így a delezesség nem csak a delezes vonzásban és taszításban nyilatkozik, hanem abban is, hogy villanyosságot gerjeszt, hogy a fény-sugarak járását módosítja; s újabb vizsgálatok szerint a vaspálcza a delezesülés pillanatában valamennyire meg is nyúlik, miből aztán az ily pálczák megzendülése is magyarázható. Így van az az erő, melynek a hőtűneményeket tulajdonítjuk, nem csak a testek hőmérsékét fokozza, hanem a testek részecskéit is eltávolítja egymástól, s a szilárdakat megolvasztván, a csepegőseket terjen-gős gőzökké változtatván, a testek halmozatát lényegesen módosítja; továbbá villanyos és fénytűneményeknek is gerjesztője. Nyilvánvaló tehát, hogy egyazon erő különböző rendű hatásokat képes előidézni. Ámde ezzel szorosan összefügg az, hogy viszont különböző erők egyazon vagy hasonnemű hatást képesek előidézni. Számos jelenség tanúskodik erről. A villanyos áram delezjtűt eltéríti, s a vasban felkölti a delezességet, szintűgy mint a delez; s viszont a vezetőkben villanyos áramokat szintűgy indít a delez, mint a villanyos áram. Vegyhatásokat nem csak az az erő idéz elő, melyet a vegyrokonságba helyezünk, hanem a villanyos áram is, meg a fény-sugár. A fény-sugarakra szintűgy hatással van a delezesség, mint bizonyos anyagok jegűczűs szerkezete, a mi a sarkűlati sík forgatásában jelentkezik. A melegedűs forrása nem csak az az erő, melyet a hőtűnemények közvetlen indítójának te-

kintünk, hanem, mellőzve a többi hatókat, a külső erőfeszítés is, p. o. nyomás, ütés, surlódás.

De a sok példa közül elég ennyi, — elegendő annak kitüntetésére, hogy a különböző erőnyilatkozatok, melyek egymástól egészen eltérőleg hatnak érzékeinkre, s különböző tüneténycsoportokba sorozandók, gyakran oly benső kapcsolatban vannak egymással, mintha közös alappal bírnának; elegendő annak kitüntetésére, hogy az erők, melyek munkálkodása oly változatosan nyilatkozik a tünetényekben, szorosan összefűződnek, és sok esetben egymást kölcsönösen helyettesítik. E tényekből kiindulva, az újabb természettan oda irányul, hogy a tünetények magyarázatára fölvelt erők számát mindinkább csökkentse, s tágabbra meg tágabbra terjeszsze a határokat, melyeken belől a tünetények észszerűen egyazon erő hatásaiból fejthetők meg. Így utalnak például félreismerhetlenül egy közös hatóra a fény- és hőtűnemények, így a villanyosság és delejesség nyilatkozatai. Az újabb természettannak egyik fővíványa a tapasztalás által megerősített azon nézet, hogy a különböző hatások kölcsönösen képesek átalakulni, s hogy, a mint az egyik hatás eltűnik vagy hatályában megfogyatkozik, nyomban jelentkezik egy másik hatás, mely ama veszteségnek egyenértékét képezi.

A hatások imez átalakulását vette alapjául az újabb hőtan. A külső erőhatások, mint nyomás, ütés, surlódás sat. meg a meleg hatása között ugyanis benső kapcsolat mutatkozik. Erős kalapácsolással a vasat tetemesen meg lehet melegíteni, kezünket dörzsölve melengetjük, fát egymáshoz súrolva, lánggra lehet lobbantani; általában tudva levő, hogy ütés, nyomás stb., egy szóval: külső erőhatások vagy úgynevezett mechanikus munka által meleget lehet fejleszteni. Ennek pedig értelme az, hogy mechanikus munkával szintoly eredményhez juthatunk, mint a melegítéssel, hogy tehát e kétféle hatás egymást helyettesíti, hogy egyike a másikává változik át. Dörzsölgetjük kezünket, s e dörzsölés helyettesíti a tűz melegét, fölér vele vagy egyenértékű vele. Így, a szilárd testek megolvasztásához meleg kell, de nagy nyomás e meleget helyettesítheti; M o u s s o n-nak például nagy nyomással sikerült a jeget megolvasztani. S valamint ez idézett esetekben a külső munka a meleget helyettesíti, vagyis meleggé változik, úgy viszont a meleg a külső munkát helyettesíti, vagyis külső munkává vál-

tozik át. Mert nem külső munka-e az, midőn a meleg például a testeket kitágítja? A vasrudat, melyet a meleg megnyújtott, szint-
 úgy meglehetne nyújtani bizonyos súlynak ráfüggesztésével, vagy
 húzó, nyújtó erő alkalmazásával. Ez esetben tehát viszont a meleg
 helyettesíti a kívülről ható erőt, vagyis a meleg hatása külső mun-
 kává változik át.

Ily tapasztalásokra van építve az az állítás, hogy a külső
 munka meg a meleg egyenértékű; s innen következik, hogy vala-
 hányszor a meleg munkává válik, ezen munkának megfelelő hő-
 mennyiség eltűnik vagyis felhasználódik, s hogy viszont épen ak-
 kora munka szolgáltatása által az előbbi hőmennyiség ismét kifejt-
 hető. Így például, ha egy henger, melyben egy dugattyú szabadon
 mozoghat, bizonyos hőmérsékű levegőt tart, ez a körülmények sze-
 rint képes lesz a dugattyút tova taszítani, mint ezt a meleg gőz
 cselekszi a gőzgépeknél. Midőn e levegő a dugattyút bizonyos tá-
 volságra tova löki, nyilván bizonyos munkát végez; — s mit venni
 észre? azt, hogy meghűlt; itt tehát bizonyos munka végződött, de
 egyúttal bizonyos hőmennyiség is eltűnt, nem méltán mondhatni-e
 tehát, hogy ez eltűnt hőmennyiség ama munka végzésére fordult,
 hogy a mi mint melegség elveszett, e veszteséggel egyenértékű
 munkában pótlódik vissza? Fordítsuk meg most a dolgot: szorít-
 suk vissza a dugattyút előbbi helyére. Mi történik? a levegő össze-
 szorúl, de egyúttal megmelegszik; — most tehát az összeszorítás
 által bizonyos munkát szolgáltatunk át a levegőnek, s e munka a
 melegedésben nyilvánul, vagyis az átszolgáltatott munka megfelelő
 hőmennyiséggé alakult át.

A tudomány itt meg nem állapodott; megismerve a munka
 meg a meleg egyenértékét, most már számokkal is kifejezi: meny-
 nyi munka felel meg bizonyos hőmennyiségnek.

A hatások átalakulásának e felfogása nem szorítkozik csu-
 pán a hőtűneményekre. Legújabbán Thomson már a fénysuga-
 rak munkáját is számítás alá fogta, s egyenértékét megállapítani
 törekszik. De mellőzve e még borongós határt, nem lesz tán ér-
 dektelen, ily szempontból még egyszer figyelemmel kísérni a vil-
 lamos áram munkálkodását.

A villamos áram, ha réz- vagy más fémhuzalon vezetjük ke-
 resztül, azt megmelegíti, s kedvező viszonyok között az izzásig
 hevíti, sőt megolvasztja. A huzal bizonyos mértékben ellene szegül

az áram haladásának. A tapasztalás azt mutatta, hogy az áram hatálya azon mértékben csökken, a mely mértékben a vezető húzal ezen áramot feltartóztatja, más szóval : az áram hatálya megfordított arányban áll a vezetőök ellentállásával. Másrészt azonban bebizonyult, hogy az áram annál erősebben melegíti meg a húzalt, minél erősebben szegül ellene az áram átnyomulásának. E két jelenség egybefoglalva arról tanúskodik, hogy minél nagyobb a vezetőök ellentállása, annál inkább fogy az áram ereje, de annál nagyobb a melegítő hatása. Ez pedig azt jelenti, hogy a mely mértékben csökken az áram hatálya, azon mértékben növekszik a kifejtett hő mennyisége, vagyis, hogy a mit az áram hatályosságából veszített, az mint melegség üti ki magát. Itt is mondhatni tehát, hogy az egyik erő nyilatkozata egy más rendbeli erő nyilatkozatává alakult át ; a villanyosság, a vezető ellentállása folytán, részben melegséggé változott. Köznapi példát hozok fel hasonlatul. Nézzünk egy haladó kocsit. Föltéve, hogy a teher s a lovak erő-kifejtése ugyanaz marad, a koci gyorsabban vagy lassabban fog haladni, a szerint, a mint a mozgását gátló akadályok csekélyebbek vagy nagyobbak. Ezen akadályokat, tudva levő, a keréktalp meg üti s a kerékagy meg a tengely közötti surlódás idézi elő. A lovak tehát kettős munkát végeznek : a terhet bizonyos gyorsasággal tovaszállítják, s legyőzik az ellentállást, a surlódást. Világos, hogy egy azon erő-kifejtés mellett annál kisebbre üti ki az egyik munka, minél nagyobb a másik ; a koci annál lassabban halad, minél nagyobb az ellentállás (a surlódás). Ez utóbbi munkát, melyet a surlódás legyőzése vesz igénybe, úgy nézzük, mint ha elveszett volna. Ránk nézve, igenis, elveszett, mert hasznát nem vesszük, de valósággal nem vett el, csak más alakot öltött. Mert hiszen a surlódásnál meleg fejlődik, még pedig annál nagyobb mértékben, minél erősebb a surlódás. Ama látszólag veszendőbe ment erő-hatás tehát melegben pótlódik vissza. Ugyanazon jelenséggel találkozunk e szerint, mint a villanyos áramnál : minél nagyobb az ellentállás, annál inkább fogy egyrészt a villanyos áram hatálya (a löerő hatálya, mely a teher tovaszállításában nyilatkozik), de másrészt annál nagyobb meleg fejlődik. A mi az egyik oldalon mint mozgás eltűnik, a másik oldalon mint meleg üti ki magát. A hatások tehát átalakulnak, még pedig úgy, hogy egyik a másikkal egyenértékű.

Hasonló eredményre jutunk, ha a villanyos áram egy másik munkáját kísérvük figyelemmel. Az áram, mint már említve volt, a vizet elemeire bontja; ez alkalommal tehát az éleny meg köneny oly arányban fejlődnek, a mely arányban ez elemeket a vízparányok tartalmazzák. Nem feszegetjük, vajjon az erő, mely a vegyi jelenségeket előidézi, nem egy-e a villanyossággal; vajjon az, mit vegyrokonságnak neveznek, nem azonos-e az ellentétes villanyosságú parányok vonzódásával: annyi bizonyos, hogy az áram a vizen áthatolván, ennek ellentállását kénytelen legyőzni, hogy bizonyos munkát végez, mely a vegybontásban, az egyesült elemek erőszakos szétválasztásában jelentkezik. Az áram hatálya itt is azon arányban csökken, a mily arányban növekszik a végzendő munka (minél több vizet kell fölbontania). De mehetünk még tovább is, és e munkáról tisztább fogalmat szerezhethünk magunknak, ha visszapillantunk azon jelenségre, midőn az éleny meg köneny vízzé egyesültek. - Az éleny- meg könenyparányban bizonyos feszültség, vonzódás létezik, a mely feszültségnél fogva egyesülni törekeshnek. Ha a viszonyok kedveznek, az egyesülés megtörténik: az éleny- meg könenyparány vízparánynya vegyülnek, s e pillanatban a feszültség megszűnik. De eltűnhetett-e minden nyom nélkül, megszűnhetett-e a nélkül, hogy munkásságát valami módon kinyilatkoztassa? Bizonyára nem; s ha az egyesülés jelenségét szemügyre vesszük, csakhamar megtaláljuk e nyilatkozatot. Az egyesülés pillanatában ugyanis tetemes meleg fejlődik, e meleg nem egyéb, mint ama feszültségnek megfelelő munka. Ehhez hasonlót tapasztalunk a villanyos feszültség kiegyenlítésénél is: midőn az ellentétes villanyosságok rossz vezetőkön át, erőszakosan egyesülnek, a feszültség megszűnik, de munkásságának nyoma ott van a hő- és fénytünetében, a kipattanó villanyszikrában. Ezt szem előtt tartva, arra a következtetésre jutunk, hogy a vízparány felbontása akkora hőmenyiségbe vagy ezzel egyenértékű munkába kerül, a mekkora melegség fejlődött, midőn az éleny- meg könenyparány vízparánynya egyesült.

Ily módon kíséri az újabb természettan az egyes hatások különböző átalakulásait, melyeket aztán összehasonlít, egybemér, s láb- és fonszámra becsüli munkáját a bűvös erőknél, melyek ér- zékeink elöl elrejtözve a testek parányaiban üzik titokzatos já- tékukat.

Ámde ezzel még a tudomány be nem érheti. Nem elég arról meggyőződünk, hogy egyetlen erő hatása sem veszt el nyom nélkül, hogy e hatások csak kölcsönösen átalakulnak, s egymást egyenértékűleg helyettesítik, hogy a színre legkülönbözőbb jelenségek is mind bensőbb kapcsolatot árulnak el, s az erőknek valami közös gyökerére utalnak: — a fáradhatatlanul kutató ész mindennek magyarázatát is keresi, keresi a tünetmények közös alapját. E téren azonban ne várjunk bizonyosságot, meg kell elégednünk a valószínűséggel. Mert az erőket nyilatkozataikban ellesve, összehasonlítva, egybemérve, mind mélyebbre meg mélyebbre kísérhetjük ugyan sokszerűen egymásba szövődő munkálkodásukat, mind tisztább meg tisztább képet alkothatunk ugyan működésük módjáról: — de maga az erők mivolta a teremítés titka marad. Ahol tehát a tapasztalásra, az érzéki felfogásra többé nem támaszkodhatunk, a hová a hódító számok törvényhozó hatalma be nem hatolhatott: ott jogosultan áll elő, s a rejtelmes homályban biztos támaszok után tapogatódzik az okoskodás és képzelet közös szülöttje, a fölvetel vagy hypothesis. Ingatag földön jár, az igaz; de szerencsével, józanul alkalmazva, gyakran váratlan világosságra segíti az igazságot, s mindenkor hatalmas tényezője volt a természettan haladásának.

Ily fölvetelhez folyamodott tehát a természettan, hogy a hatások közösségét, kivált pedig a villanyos, delejes, hő és fénytüneteményeknek szembeötlő egybeszövődését kimagyarázza. Az első alapot, melyre e fölvetel támaszkodik, a hangtünetmények szolgáltatják. Kétségbe vonhatlan tény ugyanis, hogy az, a mi mint hang nyilatkozik, apró rezgéseknek eredménye, a mely rezgések a testek részeseit sorra megindítván, hullámos mozgássá alakulnak. E rezgéseket nem csak hogy sok esetben, például vastagabb húroknál, pusztá szemmel láthatjuk, hanem a Chladni-féle hang-ábrák világosan feltüntetik a hullámok torlódása által képződött rezgéselemeket, míg Lissajous elmés kísérleteiben az együttesen rezgő hangzatoknak úgy szólván közvetlen képe rajzolódik elénk. A mi a szemnek mint apró rezgés, hullámozás tűnik fel, az a fülön keresztül mint hang jelenkezik eszméletünk előtt.

A hullámozás elméletét — mely a hangtanban bizonyosság — Hugghens áttöltötte a fénytanba. Ezen elmélet szerint egy rendkívül finom, ruganyos anyag, az éther tölti el a mindenséget véget-

len üreiben szintűgy, mint a testek legparányibb közeiben, s ez éthernek bizonyos módon való rezgése nyilatkozik érzékileg mint világosság. Ezen elmélet bámulatos pontossággal adván számot a meglepő jelenségekről, melyeket a fénysugarak visszaverődésénél, törésénél, sarkulásánál, torlódásánál tapasztalunk, méltán megérdemli a bizodalmat, s erős valószínűség színét viseli magán. E valószínűség csaknem a bizonyosság jellemét ölti, ha fontolóra vesszük, hogy hullámozási elvek alapján nem csak a megvigyázott tünnemények kaptak kielégítő magyarázatot, hanem még meg nem figyelt tünnemények is előre jeleztettek. Így történt pedig az úgynevezett kúpos töréssel, melyet *H a m i l t o n* számításaiból következtetett, s a kutatások utólag igazoltak. Ily tényekkel szemben a legnagyobb valószínűséggel sorozhatjuk a fénytünneményeket a rezgési jelenségek közé. *N e w t o n* elméletét, mely a fényt a világító testekből kiömlő, szétáradó anyagnak tekintí, a mai tapasztalatok s kutatások teljesen kiforgatták.

A hőtünnemények szoros kapcsolatban vannak a fénytünneményekkel; fény és meleg oly gyakran tűnnek föl együttesen, a hősugarak annyira egy nyomon járnak a fénysugarakkal, hogy könnyen útat tört a gondolat, a hullámozás elméletét a hőtünneményekre is kiterjeszteni. Vajjon az éthernek, vagy a testek parányainak, vagy mindezeknek együttes rezgése idézi elő azt, a mit melegnek neveztünk, arra nézve még elágazók a vélemények; de általában véve megszilárdult már az a nézet, hogy a meleg is rezgési jelenség, még pedig a fénynél tágabb körű, úgy hogy ezen felfogás szerint, a melegnek alapul szolgáló rezgések bizonyos módosulata hat érzékünkre mint világosság. Ily értelemben a fényt látható melegnek mondhatjuk. A testekben szétömlő hőtanyagot most már szintoly kevéssé szenvedí meg a tudomány, mint a fénytanyagot; a nyers anyagiság tehát e térről is leszorult.

Azok után, miket a hatások kölesönös átalakulásáról tapasztalunk, természetes, hogy a hullámozási elmélet körébe akarja vonni e villanyosságot s a vele legbensőbb kapcsolatban álló delejességet is. Jóllehet a tünnemények e csoportját egy jellemző vonás különbözteti meg a hő- és fénytünneményektől, t. i. a sarkulás, vagyis az erőnek kettős, ellentétes nyilatkozata, mely feszültségben, kölesönös vonzásban s taszításban érvényesül; s jóllehet itt még koránsem alkalmazhatók oly biztossággal a hullámozás elvei, mint a fény-

nél vagy akár a melegnél, mindamellett a villanyos és delejes folyadékok, melyeknek fölvétele szintén csak nagyjából képes e tüneményeket megvilágítani, már is tágulni kezdenek az újabb felfogás elől, mely ezen határt is a rezgési jelenségek területébe olvasztja. Miféleké a rezgések, a testek parányai egyedül vagy pedig az étherrel együttesen részesülnek-e benne, erről határozott véleményt ejteni most még elhamarkodott dolog volna. De bízhatunk benne, hogy a számvetés és megfigyelés, egymást kölcsönösen gyámolítva, előbb-utóbb megtalálják a mozgásnak azon alakját, mely az ide tartozó jelenségekhez lehelyesebben alkalmazkodik.

Az előadott fölvétel szerint tehát, a testek s az éther parányainak rezgését tekintjük azon közös módnak, melyen az előttünk ismeretlen hatók nyilatkoznak. A hangrezgéseket külső, felfogható erő indítja, a többieknél azonban az indítás módja rejtve marad. Föltéve már most, hogy e rezgések valami erő működése folytán megindulnak: e rezgések különböző minőségükhöz képest emitt mint hang, amott mint fény vagy hő, vagy végre mint villanyos-delejes tünemények fognak jelentkezni. A testek parányainak minősége, helyzete különböző befolyásokat gyakorolhatnak e rezgésekre, úgy hogy ezek különbözőkép módosulnak; az egyikféle rezgés részben vagy egészben másikkéle rezgéssé változik át, s ehhez képest a mi előbb, például mint villanyosság jelentkezett, most mint meleg nyilatkozik, ez ismét oly rezgésekre szolgáltat alkalmat, melyek szemünket ütik meg, s ekkor aztán fénynek nevezzük s így tovább. E felfogás szerint a hatások különféleképp módosítható, de mégis egyazon közös alakban — a rezgésben — nyilvánulván, közösségük, kölcsönös átváltozásuk megérthető.

Így válik a természettan napról napra inkább erőtanná. A súlytalan anyagok — a fény-, hő-, villany-folyadékok stb. lassanként eltűnedeznek, s helyöket a mindent megragadó, mindent átjáró mozgás foglalja el. A mindenséget mozgalmas élet tölti be, valamint az egek végtelen ürében, a hol megszámlálhatlan sokaságban roppant gömbök keringenek egymás körül, úgy a legapróbb porszem rejtekeiben, a hol milliónyi parányok rezegnek, hemzsegnak megszakadás nélkül. Egyazon bámulatos kép tárul elénk a végtelen nagyban s végtelen kicsiben. És a képet bár teljességében nem, egyes vonásaiban mégis megfejtethjük. Mert a hol mozgalom van, ott a mennyiségtan fogantyúhoz jutott, s neki feszülhet

elemző hatalma súlyával. A tünemények lehántják nehézkes anyagi köntösüket, s mint a mozgató erők közvetlen nyilatkozatai jelentkeznek. Ezen erők lényegét s viszonyukat az anyaghoz kideríteni, aligha túl nem csap az emberi ész határán, de nem is feladata a természettannak; célja a nélkül is elég magasra van tűzve: az erők munkálkodásának kölesönös kapcsolatát s törvényeit napvilágra hozni, az egységet a sokszerűségben kikutatni;—hogypedig e célja felé tudatosan, erős léptekkel halad, arról újabbkori vívmányai elegendő kezességet szolgáltatnak.

GREGUSS GYULA.

BURNS.

IRÓI JELLEMRAJZ CARLYLE-TŐL.

Társadalmi életünkben nem valami szokatlan, hogy lángeszű ember „kenyeret kér, és kövel kínálják“; mert felállítottuk ugyan nagyszerű elvünket a „tudakozás“ és „ajánlat“ról, hanem azért a lángész egyáltalán nem az a legnagyobb érdem, hogy ilyennek kész szívvel elismerjék. Egy szövőgép föltalálója, körülbelül biztos lehet a felől, hogy még életében megtalálja fáradsága jutalmát; míg az igazi költő, mint valami igaz vallás apostola, csaknem bizonyos az ellenkező felől.

Nem tudjuk, vajjon e méltatlanság nem élesebben tűnik-e ki az által, hogy a halál után, az elismerés is, rendesen bekövetkezik. Burns Robert, a természet rendje szerint, még soká élhetett volna; de rövid élete, nehéz munka és nélkülözéssel töltött és meghalt férfikora virágában, nyomorban és elhagyatva. Most pompás ravatal emelkedik hamvai fölé, és nem egy diszes emlék hirdeti dicsőségét; az utczát, hol szegényül nyomorgott, az ő nevével nevezik, s az angol irodalom legelőkelőbb egyénei büszkék arra, hogy magyarázóit és csodálóit gyanánt léptek fel; előttünk fekvő életírása *) pedig a hatodik, melylyel a világot megajándékozzák.

Mister Lockhart szükségesnek találja, ez új kísérlet miatt, magát mentetgetni; olvasói azonban — úgy hiszszük — örömet megengednek neki; vagy a legrosszabb esetben, csupán feladatá-

---

*) The Life of Robert Burns, by J. G. Lockhart. Edinburgh.

nak kivitele és nem a választott tárgy miatt gáncsolják. Burns jelleme, valójában oly tárgy, melyet elkoptatni vagy kimeríteni nem könnyű; s mely valószínűleg inkább nyer, mint veszít az idő távola által.

Azt szokták mondani: senki sem nagy a maga komornyikja előtt; s lehet hogy ez igaz is; a hiba azonban közös lesz a komornyikkal meg a nagy emberrel; mert annyi bizonyos, hogy a közönséges ember szemében, igen kevés dolog csodálatra méltó, ha csak nem távolról szemléli. Nehéz elhinni, hogy az az ember, a ki magát mellettünk felküzdi, finomabb anyagból legyen teremtve, mint mi magunk. Tegyük fel, hogy sir Thomas Lucy valamely kenyeres pajtása és John szomszéda, egypár órát elszakítva vadjai őrzésétől, Shakespeare élettörténetét írta volna meg. Minő elmefuttatást olvasnánk, nem „Hamlet“ és a „Vihar“-ról, hanem a gyapju-kereskedés és vad-orzás, pasquill és kóbor életről; mint lett a vad-tolvaj színészsze, sir Thomas és mister John pedig mily keresztyén szívek voltak, hogy túlon túl nem üldözték.

Ilyen eljárás mellett, Burns-t illetőleg azt hisszük, hogy mindaddig, míg földi zarándoklásának társai, a tiszteletre méltó adószedők, a caledóniai vadászatok hősei, a dumfries-i mágnások, lovagok és grófok, valamint az ayr-i irodalmárok, a múlt idők homályában láthatlanul, vagy csak a Burns által rájuk vetett világosságban láttatva bolyonganak: nehéz föladat lesz költönket a valódi mértékkel mérni, avagy átlátni, mi volt és mit tett ő, a XVIII. században, hazája és a világra nézve. Nehéz föladat lesz — mondjuk — de mindig hálás az irodalom-történet írójára nézve; s az ismételt kísérletek, csak az ő közelebbi ismeretéhez vezetnek.

Korábbi életirői kétségkívül tettek valamit, ha sokat nem is, útba-igazításunkra. Dr. Currie és mr. Walker, az említésre legméltóbbak, úgy hisszük mindketten, egy lényegesen fontos dolgot, hibásan fogtak fel; tudniillik: személyök és a világ sajátképi viszonyát a költőhöz, s azt az utat és módot, mely ily férfiakhoz illetet volna: hogy gondolkozzanak és szóljanak egy olyan férfiról. Dr. Currie igazán szerette költönket, jobban talán mint olvasói, vagy maga előtt is bevallotta; s mégis mindig bizonyos leereszkedéssel szól róla, mintha a finom izlésű közönség előtt, különösnek és félig-meddig igazolhatónak tünnék fel, hogy ő a

tudós és gentleman, egy paraszt iránt oly tisztelettel viseltetik. Mindemellett örömet megengedjük, hogy e hibája nem szeretet-hiány, de hit-gyöngeségből származik; annálfogva csak sajnálnunk lehet, hogy költőnk legelső és legjóakaróbb életirója tovább nem látott, vagy azt a mit látott, bátrabban hinni nem merte.

Mr. Walker még mélyebben esik ebbe a hibába; és mindketten egyformán tévednek, midőn Burns különböző, vélt tulajdonait, erényeit és hibáit írják le, a helyett, hogy ezekből folyó jellemét, mint élő egységet rajzolnák. Mi nem azt teszi, hogy arczképét lefessék; hanem hogy különböző jellemvonásainak hosszát és szélét mérjék meg s ez arányokat arithmetikai számokkal fejezzék ki. Sőt ennyit sem tesz; mert először tapasztalnunk kell, minő fogások- és eszközökkel mérhetnők meg ily módon szellemét.

Mr. Lockhart — örvendünk, hogy ezt kijelenthetjük — e tévedéseket kikerülte. Úgy tárgyalja Burns-t, mint magas és csodás egyéniséget, milyennek őt a közvélemény most tartja. Személye rajzolásánál kerüli az elválasztó általánosságok módszerét, s inkább a jellemző eseteket, szokásokat, tetteket és kifejezéseket, egy szóval: a tüneményeket keresi föl, melyek az egész embert élénk állítják, úgy a mint embertársai közt mozgott és élt.

Lockhart könyve, minden fogyatkozásai mellett, véleményünk szerint több belátást tanúsít Burns valódi jellemébe, mint minden korábbi életírások, noha nem oly mély, mint egy olyan tehetségű írótól várhattuk volna, és süröbben használja az idézeteket, mintsem azt egy eredeti műben tenni, jogosan szabad volna. — Az a mit maga Lockhart ír, egyáltalán oly jó, világos, szabatos és meggyőző, hogy ritkán óhajtunk egyik szó helyett másikat tenni. E mellett a könyv szelleme jóakaró, türelmes és engesztelő; a bököt és dicséretet jobbra-balra, nagyokra és kicsinyekre bőkezűen szórja; — mint Mr. Morris Birkbeck az amerikai őserdők lakosságáról mondaná: „a finom társaság udvariasságát egy pillanatra sem téveszti szemei elől.”

De az udvariasságnál még jobb dolgok is vannak a könyvben; jó lelkiismerettel állíthatjuk, nem csupán hogy előszörre könnyű és kellemes olvasmány, de biz azt a másodikor is fenakadás nélkül olvashatjuk.

Mindamellett távol vagyunk attól a hittől, hogy ezzel Burns életírásának föladata kellőleg meg van oldva. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a tények és adatok hiányosak — noha naponként újabbakkal szaporodnak, — mint inkább, hogy korlátolt és tökéletlen módon alkalmaztatnak azok magára az életírás fő céljára.

E tárgy fölötti nézetünk talán túlzottnak látszik; de ha valaki elég jelentékeny arra, hogy élettörténetét az emberiség emlékezetére megírjuk, e tárgy felől, folyvást a véleménynyel voltunk, hogy akkor az olvasót, e valaki jellemének minden benső ösztöne és vonásaival megismertessük. Hogy fogta fel a világot és emberi életet, a maga egyéni szempontjából? Mint hatottak reá a körülmények és hogy hatott ő azokra vissza? Milyen törekvések — és minő sikerrel uralkodott azok fölött; mekkora ellentállást fejtett ki és micsoda erkölcsi szenvedések közt hajlott meg? Egy szóval: mi úton-módon szülemlett a társadalom befolyása ő rá, és az ő befolyása a társadalomra?

Ki e kérdésekre, valamely egyént illetőleg, pontosan és teljesen megfelel: úgy hiszszük, az életírásokra nézve, tökéletes minitát szolgáltat. Természetesen, csak igen kevés egyén érdemel ily tanulmányt; és sok élettörténet készül az együgyűek megnyugtatóására, melyet olvasnak és elfelejtenek, a nélkül, hogy ily értelemben életírások volnának.

Burns azonban, kétségkívül egyike a keveseknek, kik ily tanulmányra érdemesek; s az ő jelleme még most sincs eléggé tanulmányozva, legalább nincs a kellő eredménynyel. A mi saját adalékaink is — igen jól tudjuk — csak hiányosak és gyöngék lehetnek, de kész szívvel nyújtjuk; remélve, hogy a kiknek szánva van, kedvezőleg fogadják.

Burns, csoda jelenségkép tűnt fel a világ előtt, s mint ilyent, szokás szerint, homályos ugyan, de lármás elragadtatással fogadták, mely csakhamar ócsárlás és elhanyagolássá fajult; mígnem kora és sajnálatra méltó halála oly lelkesedést keltett iránta, mely — kivált miután érte többé tenni nem, csak beszélni lehetett — egész mostanáig fennmaradt. Igenis a „kilenczed nap“ rég elmúlt,

s épen a folyvást tartó zaj mutatja, hogy Burns közönséges csoda nem volt.

Még a száraz kedélynek is, holott az évek folyásával, mind kizáróbban a maga benső érdemére szorúl, most, midőn véletlen fény már nem környezi, nem csak mint igazi britt költő, de mint a XVIII. század egyik legjelentékenyebb angol férfia, úgy tűnik föl.

Ne vesse ellen senki, hogy keveset tett. Sokat tett ő, ha megfontoljuk: hol és miként. Ha műve csekély vala, meg kell gondolkunk, hogy magának kellett az anyagot feltalálni; a fém, a melyből dolgozott, parlag alá volt temetve; a süppedék alatt az ő szemei fedezték fel; majdnem azt mondhatjuk, hogy maga csinálta a szerszámokat is, melyekkel azt feldolgozta; ott lappangott ő a legmélyebb homályban, segélyeszközök, tanulás és minta nélkül, vagy csak a legszűkebb fajok mintájával.

A nevelt és tanult ember, egyszerre egy roppant szer- és fegyvertár közepett találja magát, mely mindennemű eszközök és gépekkel el van látva, miket az emberi éles ész, a legavasabb időktől fogva kitalált; annál fogva oly erővel dolgozik, melyet minden megelőző századoktól vett kölesön.

Mily egészen más annak helyzete, ki e fegyvertáron kívül áll és érzi, hogy annak kapuit vagy ostrommal kell bevennie, vagy előtte örökké zárva maradnak. Eszközei: a legközönségesebb és legfaragatlanabb eszközök; a munka, melyet végez, a legtávolabbról sem mértéke erejének. Egy törpe, gőzgéppel hegyeket takarít el; de csákánynyal melyik törpe tudná elmozdítani; csak óriás dobálhatja azokat karjaival.

Ez utóbbi alakban tűnik fel Burns. A legprózaibb korban születve, melyet Britannia valaha ért, s annyira kedvezőtlen viszonyok közt, hogy szelleme, folytonos, nehéz testi munka, nélkülözés s a legroszabb bajoktól való, leverő félelem nyomása alatt volt kénytelen létrehozni, ha valamit teremtett; minden más segély nélkül, mint a szegények kunyhójában lakó ismeret s Ferguson vagy Ramsay költeményei, mint a szépség mértéke: mégis ennyi akadály le nem veré. E sötét látkörök homályos ködén át, hiúzsze me felismeri a világ és emberi élet igaz viszonyait; szellemi erőre vergődik; értelmiség és tapasztalásra tesz szert. Ruganyos szelleme kiható mozgása által haladásra ösztönözve, egyetemes át-

tekintésre törekszik, s fáradozásai nem mulandó gyümölcseit, büszke szerénységgel nyújtja ajándokul.

S ha hozzávesszük, hogy terhes, borongós gyermek- és ifjúkora mégis a legbarátságosabb időszak volt egész életében; hogy 37 éves korában már meghalt: esodálkozhatunk-e azon, hogy költeményei nem tökéletesek és kevés számmal vannak; vagy hogy geniusa, művészetében a tetőpontot nem érte el. Ah! az ő napja, mintegy forróövi viharon tünt föl, s a halál halvány árnyéka a délponton elborította! E ködbe burkolva, Burns geniusa, soha sem látszott tiszta, azurkék fényvel a világot elárasztani; csak egyes sugarak löveltek ki ottan-ottan, a felhőket bevonván szivárványszínnel; mire az emberek hallgatva, esodálattal és könyvek közt tekintettek!

Gondos figyelmünk tárgya, hogy ne túlozzunk; mert az olvasó nem esodálatot, de eleven rajzot vár tőlünk; és mégis nem könnyű, hogy bizonyos fokig ez oldalra ne hajoljunk. Mi szeretjük Burns-t és szánjuk; szeretet és szájalom pedig igen hajlandók a jó nagyítására.

A bírálat — úgy tartják — mindig a hideg értelem dolga. E nézet helyes voltáról nem vagyunk teljesen meggyőződve; minden esetre Burns-el itt, nem mint kizárólagosan bírálónak van dolgunk. Bármily igaz és őszinte legyen is költészete, nem főképen mint költő érdekel és indít meg bennünket, hanem mint ember. Gyakran tanácsolták neki, hogy írja egy tragoédiát; -- se ideje, se módja nem vala hozzá; de egész élete egy megható tragoedia volt. Kétkedünk benne, ha vajjon a világ látott-e valaha ily szomorújátékot; s maga Napoleon sivatag szikláján ébreszti-e így a „szájalom és félelem látványát“ a gondolkodó lélek előtt, mint ez magában véve nemesebb, szelidebb és talán nagyobb szellem, mely alanti akadályokkal való reménytelen küzdelemben emésztődött el; melyek mindig sűrűbben örvénylették körül, míg nem a halál kiszabadította.

A hódítók az emberek oly osztályához tartoznak, melyet a világ jobbára igen kényelmesen nélkülözhet; s ily emberek éles elméje, tekintet nélküli kevélysége, magas, de önző lelkesedése rend szerint nem is gerjeszt maga iránt semmi szeretetet. A legjobb esetben bámulatra ragadnak s bukásukat, mint egy leomló pyramis, a bánatos tisztelet egy nemével tekintjük. De egy valódi

költő, kinek szívében a bölesesség árja s amaz „örök melódiák“ hangja éled: a legdrágább kincs, melyet egy nemzedék a természetől kölcsön vehet. Benne szabadabb, tisztább kifejezését találjuk mindannak, a mi bennünk a legnemesebb. Élete reánk nézve gazdag tanulság, s halálát úgy gyászoljuk, mint jóltevőnkét, a ki bennünket szeretett és oktatott.

Ily ajándékot adott nekünk a jóságos természet Burns Robertben; s királyi egykedvűséggel dobta azt ki kezéből, mint valami hiábavaló lomot; a mit aztán hiú bábként összetörtünk, szétszakgattunk, mielőtt felismertük volna. A boldogtalan Burnsnek adatott vala képesség, az emberi életet tiszteletreméltóbbá tenni; de a maga saját életét bölesen intézni, erre nem vala képes. A sors — mert így kell neveznünk tudatlanságunkban — saját és mások hibái, felettébb szigorúak valának ellene; és az a szellem, mely oly magasan repült volna, ha egyszer járt tud, csakhamar porba omlott; s fenséges tulajdonai virágjában hervadtak el; ő maga meghalt, a nélkül, hogy valaha élt volna.

És mily jóakarató, mily meleg kedély volt ez; mily bőséggel elárasztva szeretettel minden élő és élettelen tárgy iránt! Hogy olvad szíve a vonzódástól az egyetemes természethez, melynek legpusztább rétegeiben szépséget és mély értelmet tud találni. A kis százszorszép nem került megfigyeletlenül ekéje alá; s a megfélemlített madárka apró fészket, merengő tekintettel tolta félre. Elbájolta őt a tél tiszteletes fehér arca; bús gyöngédséggel áll meg a pusztaság e fenséges jelenetén; s a vihar üvöltése hozsánnakép hangzik fülcinek. Szeret a zúgó erdőkben bolyongani, mert ez, gondolatát ahhoz emeli, ki a szelek szárnyain járda. Igazi költői lélek, melyet csak érinteni kell, s a hang, melyet ad: zene!

De kiváltkép azt kell vennünk, mint viselte magát embertársai irányában. Mily meleg, mindent átölelő szeretettel; mily bizodalmas és határtalan rokonszenvvel; s milyen tulzó nagylelkűséggel, ha egyszer valakit szeretett! Egyszerű barátja, szöghajú kedvese: nem közönséges mindennapi teremtmény előtte, de egy hős, egy királyné, kiket a föld hasonlíthatlan lényei gyanánt magasztal. A skót élet nyers jeleneteit, miket nem arkádiai illúsióval, hanem a fanyar valóság füstje és szemetében szemlél, mindamellett vonzó és szeretetre méltóknak találja. Igenis a szegénység az ő kísértő-társa, de egyszersmind a szeretet és bátorság is; az egyszerű érzé-

sek, a méltóság, a nemes gondolkozás, úgyhogy a szalmafüdél alatt laknak: drágák és tiszteletesek szívének; az emberi élet legalacsonyabb rétegei fölött saját szellemének fényességét önti el; s árnyék és fény, nyájas derűben, oly szépséggé emelkednek, melyet más szem a legmagasabb tárgyakban nem talál.

E mellett jogos öntudattal bír, mely igen gyakran fajul ugyan büszkeséggé, de a mely nemes büszkeség védelmül és nem támadásul szolgál; nem hideg és gyanakvó, hanem nyílt, szabad és nyájas érzés. A falusi költő hetykélkedik, hogy úgy mondjuk, mint egy király a számkivetésben; látja, hogy az alacsony sorsúak közé tartozik, egyszersmind úgy érzi, hogy a legelőkelőbbekkel egy sorban áll. Mindamellett nem igényel semmi rangot, nehogy azt tőle elvitassák. A tolakodót visszaütasítani, a dölyföst megalázní tudja; a pénz vagy az ösükkal való kevélykedés nem használ ellenében semmit; oly tűz ég sötét szemeiben, melylyel az „insolens leereszkedés“ nem boldogul. Legnagyobb bajai közt, soha egy perczig sem felejtkezik meg a költészet és emberiség méltóságáról.

Bármily magasan érzi is azonban magát a közönséges emberek fölött, nem vonul azoktól félre; résztvevő szívvel vegyül érdekeikbe; sőt karjaikba veti magát s kéri őket, hogy viszont szeressék. Megindító azt látni, mint folyamodik e büszke férfi, legsötétebb kétségbeesésében is, a barátsághoz; mint önti ki szívét, gyakran arra méltatlanok előtt; s könyvek közt szorítja keblére, ki a barátságot csak nevérol ismeri. Nagylelkű hiszékenységgel lakott szívében, noha éles pillantású férfi volt, ki az álságot hamar átlátta.

Ilyen volt a mi parasztunk „egy acél hárfához hasonló lélek, melynek hurjain a szellő, míg végig futott, dallamokká változott át.“ Ilyen volt az a férfi, kinek számára a világ jobb hatáskört nem talált, mint hogy dugárusokkal és bormérőkkel vesződjék; a faggyú fogyasztási adóját számítgassa és sűrös hordókat akózzon! Ilyen dolgokkal kellett magát, e hatalmas szellemnek sanyar módon fárasztani; és századok múlhatnak el, míg ehhez hasonló visszaélés ismételhető lesz.

Mindaz, a mi Burns-ből fenmaradt, hátrahagyott iratai, mint fennebb is megjegyeztük, csak szegény, csonka töredék ahhoz képest, a mi benne lakott; rövid félbenszakadt pillantásai egy geni-

usnak, mely egész teljességében soha nem mutatkozhatott: melynek tökéletes voltából minden hiányzott — miveltség, szabad idő, valóságos szorgalom, sőt maga az élet tartama is. Költeményei, alig egyetlen kivétellel, csupán alkalmi áradozások, minden hosszas gondolkozás nélkül kiömölve, s a pillanat szenvedélyét, vagy szeszélyét, és a fölöle való vélekedést, az épen kéznél levő eszközökkel fejezve ki. Egyetlenegyszer sem vala abban a szerencsés helyzetben, hogy valamely tárgyat, egybegyűjtött erejével fogjon fel s geniusa öszpontosított tüzében olvaszsa és alakítsa.

Ily tökéletlen töredékeket, a művészet szigorú szabályai szerint ítélni meg: hiábavaló és méltánytalan dolog volna. Tagadhatlanul van valami e költeményekben, minden hiányos voltuk mellett, mit a költészet legválogatosabb kedvelője sem hagyhat figyelem nélkül. Valami szívós tulajdonságnak kell bennök lenni, hogy annyi év s a műizlés legkalandosabb változásai után még mindig kíváncsian, s folyvást nagyobb körökben olvassák, s nem csupán az irodalom barátai és az az osztály, melyre a divat leg-erősebben hat, hanem minden osztály, le a miveletlen és egészen természetes emberig, a ki valóban keveset olvas, kivált verseket nem, kivérén ha azok mulattatók.

E sajátságos és egyetemes népszerűség okai — mely a szó betűszerinti értelmében, a palotától le a kunyhóig mindenüvé elterjed, a hol csak az angol nyelvet beszélék — pontos fejtegetésre méltók és szükségképen ritka becsét látszanak feltenni e művekben. — Miben áll hát azok bece?

A felelet nincs messze. Burns ritka, a mellett világos és könnyen felismerhető előnnyel bír, úgy a kötött mint a kötetlen beszédben. Ez előnye, e bece: az őszinteség, az igaznak töle elvitázhatlan tekintete. Nála a fájdalom és öröm nem költött; nincs benne üres, képzelődő érzélgés, mesterkélts, erőszakos érzés vagy gondolat. A szenvedély, melyet rajzol, valósággal egy élő szívben forrott; a vélemény, a melyet kimond, értelmi szüleménye, mely útjában világol. Nem hallomásból, hanem saját nézlete és tapasztalása után ír; a környezetet rajzolja, a melyben élt és fáradozott. E bárdolatlan és szerény környezet, szép érzelmeiket, nemes gondolatokat és komoly elhatározásokat gerjesztett lelkében; és ő kibeszéli a mi szívében fekszik, nem a hiúság és érdek külső ösztöne folytán, hanem mivel szíve teltebb, hogysen

ballgatni tudna. Kibeszéli dallam, és hangzatossággal, „otthonos cseugés-pengéssel“, mely rendelkezésére áll; de ez aztán az ő igaz sajátja.

Ebben fekszik a nagy titok, hogy kell olvasókat találni és megtartani; az a ki másokat megindítani és meggyőzni akar, mindennek előtt maga legyen megindulva és meggyőződve. Horác szabálya „ha könyvekre akarsz indítani“, nem csupán betű szerinti értelemben alkalmazható. Minden költő, és minden írónak ezt szeretnők mondani: légy igaz, ha azt óhajtod, hogy neked higgyenek. Csak igaz komolysággal fejezze ki valaki gondolatait, érzelmét és saját kedélye igaz állapotát, mindnyájunknak kell — s fogjuk is őt tisztelni, oly csodálatosan kapcsol bennünket egymáshoz a rokonszenv köteléke. Míveltség és áttekintésre nézve, fölötte vagy alatta állhatunk a megszólalónak: mindkét esetben, viszhangra találunk szavai, csak komolyak és őszinték legyenek; mert a rang esetleges különbségei mellett is, az emberi szív felel az embernek, mint a szem a szemnek.

Ez igen egyszerű elv lehet, melynek fölfedezése Burnsnek valami nagy érdemül be nem tudható. Valósággal könnyű is fölfedezni, de gyakorlati alkalmazása nehéz, sőt ez az a fő akadály, melylyel minden költőnek meg kell küzdenie, és száz közül alig egy tudja legyőzni.

Oly fő, mely nagyon tompa az igazat a hamistól megkülönböztetni, oly szív, melynek nincs érzéke, hogy mindent kockáztatva szeressen, vagy minden kísérlet ellenére gyűlöljön, íróra nézve egyformán veszélyes. E hibák egyikével vagy — a mi gyakoribb eset — mindkettejével együttjár a kitűnési vágy, az eredetiség ritkán hiányzó hajbászata, s ekkor kész az affectatio, az irodalom ez átka, valamint a képmutatás, az idősebb testvér, az erkölcsnek átka.

Hányszor találkozunk a költészetben, mint az életben, egyikkel úgy, mint a másikkal! Még nagy költő sem mindig ment e vétektől, sőt bizonyos fokig a nagysággal jár az a leggyakrabban. Heves törekvés a kitüntetés után, olykor a siker pusztá árnyékával is megelégszik, és az, a kinek sokat kellene kifejteni, nem ritkán a tökéletlen kifejtéssel is beéri.

Byron például nem volt közönséges ember, s mégis ha költészetét erről az oldalról vizsgáljuk, úgy fogjuk találni, hogy na-

gyon távol van a hibátlanságtól. Általában azt mondhatnók, hogy csak is az. Nem az isteni forrásból, de nagyon is gyakran, közönséges erős nedvekkel frissít föl, melyek az izlést ingerlik, azonban csakhamar visszatetszéssel — sőt undorral végződnek. Haroldjai és Giaurjai, méltán kérdehetjük, valóságos emberek-e? azt akarjuk ezzel mondani: költőileg következetes és képzelhető emberek-e? E jellemek, sőt szerzőjük jellege, mely kisebb, nagyobb mértékben rajtok átesillámlik, nem inkább alkalomra számított tárgyak-e; a létezés nem annyira természetes és lehető módjai, mint oly valamik, melyek nagyobbszerűek akarnak lenni a természetnél? Minden bizonnyal e viharos felindulás, e tűzhányó heroismus, ez emberfölköti megvetés és hollőfekete kétségbeesés, szemforgatás, fogcsikorgatás és más kén büzü humorral összekötve, inkább hasonlít a színész színfalszakgató modorához valamely selejtes tragoediában, mely három óráig kinoz, — mint oly ember magaviseletéhez az élet komoly játékában, melynek hetven évig kell tartani. A mi érzelmeink szerint, ily fajta emelkedés — mit szinpadi, hamis és negélyezettnek szeretnénk mondani — van mind e különben oly hatalmas költeményekben. Tán „Don Juan” — kivált utolsó részében, az egyetlen némileg őszinte mű, melyet írt; az egyetlen mű, melyben bizonyos mértékig olyannak mutatja magát, a milyen vala, s annyira látszik tárgya által érdeklődni, hogy pillanatokra magát elfelejti.

És mégis Byron gyűlölte ezt a vétket; hiszszük, hogy szívéből útálta, sőt szóval, formaszerint hadat izent annak. Oly nehéz még a legerősb szellemekre nézve is, ez első kelléket elsajátítani, mely a legegyszerűbbnek látszik minden többiek közt, tudniillik saját lelkiismeretünkben pontosan, és önkénytelen vagy előre föltett tévedések nélkül olvasni. Nem ismerünk egy költőt sem, ki oly folyékonyssággal bírjon, mint Burns; ki oly negély nélkül jelenne meg előttünk s az utolsó pillanatig ebben úgy kitartana. Ő egy becsületes ember, és becsületes író; győzelmében és hanyatlásában, nagyságában és kiesínységében, mindig világos, egyszerű, igaz és saját fényétől ragyog. Mi ezt nagy erénynek, a legtöbb irodalmi és erkölcsi erények gyökerének tartjuk.

Meg kell jegyeznünk, hogy itt csupán Burns költeményeit értjük, oly iratait, melyeket ideje volt megfontolni, s melyeknél semmi különös ok nem volt ítéletének félrevezetésére, vagy törekvésé-

nek akadályozására. Sok levele, és más prózai iratai, ezt a dicséretet egyáltalán nem érdemlik. Ezekben kétségkívül nem uralkodik az irány az a természetes igazsága, hanem ellenkezőleg valami fesz, torz és erőködés, bizonyos magasán járó, felfuvalkodott hang, melynek terpeszkedő emphazisa, legesekélyebb versei szilárdságával és nyers egyszerűségével kellemetlen ellentétben áll.

E szerint úgy látszik, mintha sajátkép egy ember sem volna egészen ment a negélytől. Maga Shakespeare, olykor nem a legüresb szódagálylyal van tele? De Burns leveleit illetőleg az igazság kívánja tőlünk, hogy részére két mentséget hozzunk fel.

Először is aránylag esetlen volt a nyelv tekintetében. Noha egészen sajátosság erővel, sőt kellemmel irt, az angol prózának nem volt oly mestere, mint a mily remek volt a skót verselésben. Tárgyának mélysége és tüze nem talált kellő kifejezést e levelekben.

A második és fontosabb mentség, abban a különös társadalmi állásban föllelhető, melyet Burns elfoglalt. A kikkel levelezett, gyakran olyan emberek, kiknek magához való viszonyát soha pontosan ki nem tudta, a kiktől e szerint vagy előre tartózkodik, vagy a kiknek tudtán kívül hizeleg, oly irmodort használván, melyről hiszi, hogy azoknak tetszeni fog.

Minden esetre nem kell elfelejtenünk, hogy levelezéseinek e fogyatkozása nem szabály, hanem kivétel. Valahányszor bizalmas barátaihoz és valóságos érdekekről ír, írásmódja: egyszerű, erő, kifejezésteljes, és helylyel-helylyel szép. Mrs Dunlop-hoz irt levelei egyáltalán derekak.

De térjünk vissza költészetéhez. Egyenességén kívül még egy más sajátosságos érdeme van: az a közönyösség, melylyel tárgyait kiválasztja, s az a hatalom, melynél fogva minden tárgyat érdekessé tud tenni. A közepes költő, szintűgy, mint a közönséges ember, külső tárgyban keresi a támaszt, melyet csak magában találhat. Abban a mit pontosan ismer és közelében esik, nem ismeri fel a formát vagy kellemet; az otthon előtte nem költői, hanem prózai; egy elavult, távol, bevett szokás szerinti hősi világ, a hol a költészet lakik, ha ott volna és nem itt, ha úgy volna és nem így: akkor járna ő jól.

Innen származik ama rózsaszínű regények és páncézos hős költemények roppant bada, melyek színhelye nem a földön, hanem

kissé közelebb a holdhoz van. Innen erednek nap-szüzeink, kereszt-vitézeink, a turbános mord szaracénok és rézszinű, zsinóros mentéjű főnökök és sok más borzadalmas alakok a hősi korból, vagy hős éghajlatok alól, kiktől költészetünk csak úgy hemzseg.

Az isten nyugtassa meg őket! Szeretnénk a költőknek azt a tanítást tartani, melyet egy nagy erkölestanító századbelieinek tartani szeretett „az otthon maradás kötelességéről.” Legyenek meggyőződve, hogy a hősi korszakok és hősi égaljak, nagyon is keveset tehetnek értük. Az élet ez alakjában van valami vonzó ránk nézve, nem mintha jobb és nemesebb volna a mienknél, de egyszerűen azért, mivel ettől különbözik; de maga e báj is a legmúlékonyabb természetű lehet. Mert saját korunk nem lesz-e egykor szintoly régi és szintoly divatból-kiment, különöz jellege nem lesz-e majd mint a többieknek, úgy hogy ezekhez mérve többé semmi ellentétet nem képez, hanem velök egy fokon áll? Azért érdekel-e most bennünket Homer, mivel olyanról írt, mi az ő görög hazáján kívül, és ő előtte két ezer évvel történt; vagy mivel olyat írt, mi az isten világában és az ember szívében véghezmegy, és a mi harmincz évszázad múlva is mindig ugyanaz? Bár ezt vennék figyelembe költőink. Ha valósággal szebb, igazabb érzésük, mélyebb pillantásuk, mint a más embereké, úgy nincs mit félniök a legszerényebb tárgytól sem; ha pedig nem így van, akkor nincs mit remélniök a legmagasabbtól sem — mulékony kegyen kívül

Költőnek, úgy véljük, soha sem kellene tárgyat messze keresnie. Művészetének elemei, benne és körülötte rejlenek; rá nézve az eszményi világ nincs külön valva az anyagi világtól, hanem abban befoglaltatik, — sőt 'ép azért költő, mivel azt felismerni tudja. Mindenütt, hol ég felette, föld körülte, ott a költő a maga helyén van; mert az emberi élet is ott van, végtelen vágyai, apró vívmányai, örökké meghiúsult, örökké megújuló törekvései, félelme és reményeivel, melyek a nap és éj minden titkaival az örökkévalóságon át csaponganak, mióta csak az első ember élni kezdett. Nem-e minden halotti ágy, ha mindjárt száraz szalma és az utolsó paraszté, — ötödik felvonása a tragoediának? És a szerelmi históriák, meg menyegzők annyira elavultak-e, hogy komédiákat ne lássunk. Vagy az ember egyszerre olyan bülesesé lett, hogy a nevetés vékonyait már meg se rázza?

Az élet és az emberi természet olyan, a milyen volt és min-

denkoron fog lenni. A költőnek azonban szemének kell lenni, hogy e dolgokat olvassa, és szívének, hogy értse, különben hasztalanul jönnek és mennek el mellette. Ő egy vates (jós), látnok, ki a tisztánlátás adományával bír. Nincs az életnek rá nézve semmi oly jelentősége, melyet egy más, hasonló könnyűséggel meg nem fejthet? akkor bizony nem is költő, s maga Delphi sem fogná azzá tenni.

E tekintetben Burns, noha tán nem feltétlenül nagy költő, jobban érvényesíti képességeit, s bizonyítja be geniusa valódiságát, mintha sokkal nagyobb számú műveket hagyott volna hátra, mint a mennyit tőle bírnak. Úgy mutatkozik ő, mint a kit a természet maga is költőnek szánt, pedig a természet még mindig a fő tényező a költők alkotásánál.

Gyakran hallunk egy és más külső körülményről, mely ahhoz, hogy valaki költő legyen, állítólagosan megkívántatik. Ottan-ottan ez bizonyos tanulmányokból áll, némely dolgokat, péld. „a régi dramatikusokat“ tanulmányoznia kell, hogy költői nyelve legyen, mintha a költészet a nyelvben és nem a szívben rejlenék. Mások ismét azt állítják, hogy a költőnek bizonyos állásban kell születnie, s a magasabb osztályokkal bizalmas lábon állnia, mert mindenek előtt kell, hogy a világot lássa.

Szerenesére minden költő a világban született, s látja azt, akarva nem akarva mindennap, minden órán. Az emberi szív titokteljes gépezete, az emberi sors igaz fénye, és végére-mehetetlen homálya, nem csak a fővárosokban és hemzsgő termekben, hanem minden tanyán és kunyhóban nyilvánulnak, a hol csak emberek tartózkodnak. Igen, az emberi erények és vétkek elemei, egy Borgia vagy egy Luther szenvedélye, erősebb vagy gyöngébb vonalokkal, nincs-e megírva minden emberi kebel öntudatában, mely becsületes önbírálatot gyakorol?

Olykor meg a szegény költő-aspiransok elé még keményebb követeléseket gördítenek, értésére adván, hogy tulajdonképen két századdal korábban kellett volna születniök, mivel a költészet körülbelül ez időtájt tűnt el a földről, és az emberekre nézve most már elérhetetlen! Ilyen pókháló-szövetű állítások hébe-hóba az irodalom egész mezejét ellepik, de az itt cseperedő plánták növéstét nem gátolják; Shakespeare vagy Burns, öntudatlanul s csupán az által, hogy tovább haladnak, hallgatva oszlatják szét. Nem-e

minden genius lehetetlenség mindaddig, míg elő nem tűnik? Miért neveznök újnak és eredetinek, ha tudnók, honnan került márvánnya, és micsoda épületet akar abból emelni? Nem az anyag, a műves az, a ki itt hiányzik. Nem a sötét pont, hanem a homályos szem, mely akadályoz. Egy skót paraszt élete, a legalacsonyabb és legdurvább volt minden más életnek közt, míg Burns meg nem énekelt. Ezer esatater marad megénekeletlenül, de a „megszézt nyúl“ nem múlt ki emlékbeszéd nélkül; a könyörület balzsama illatoz felénk néma halálharczából, mivel egy költő volt mellette. A „mindenszentek estéje“ a druidák kora óta, annyiszor telt el nyers félelem és vidám nevetés közt, de Theocritos sem ismeré fel abban a skót idyll anyagát; míg Burns azt tette. Még egyszer mondjuk: csak igazi költő legyen, s állítsák oda és úgy, a hova akarják, s a valódi költészet hiával nem leszünk.

Elnézve a költői érzés lényeges adományától, úgy a mint annak rajzolását most megkísérlettük, bizonyos nyers, igazi, velős értéke van mindannak, a mit Burns valaha írt; mint a zöld mezőkön és hegyi légben, az az erő lakik költészetében, illatozva a természetes élet és magas természeti jellemektől. Határozott keménység, és mégis valami nyájas, vele született kellem van benne. — Gyöngéd, heves, feszesség vagy látható öröködés nélkül; szokott és biztos hatalommal indítja meg vagy tüzei fel a szívet. E férfiban egy nő szelidsége és remegő szánalma egyesül egy hős szeuvedélyes tüze és erejének mély komolyságával. Könyek és emésztő láng rejlenek benne, mint a villám, mely a nyári felleget csöpjeiben rejtőzik. — Az emberi érzés minden hangjára visszafelel kebele; a magas és alacsony, a szomorú, a nevetséges, az öröndetes — mind a maga sorja szerint — ez „érzékeny és fogékony léleknél“ otthon van.

S csak vigyázni kell, mily szilaj, sebes erővel ragadja meg tárgyát, legyen az akármi! Mint veszi egyszerre szemügyre a dolog teljes képét, tökéletesen és tisztán minden vonalaiban; a tárgy valódi kinyomatát és igazi lételét, ezer esetleges és felületes körülmény közül kiismeri, melyek közül egyetlen egy által sem vezettetik félre. Valami igazságot kell fölfedezni? Semminemű álokoskodás, hiú, felszínes következtetés nem tartóztatja őt vissza; szaporán elhatározva, csallhatatlan biztossággal hat be a kérdés velejébe, s oly tüzzel hallatja ítéletét, melyet az ember soha el nem

felejt. Valami leírásról, egy látható tárgy rajzáról van szó. Egyetlen egy kor, vagy nemzet költője sem tud úgy leírni, mint Burns; első tekintetre kitérőnek elötte a jellemző vonások; három vonás kezétől: s kész az arczkép. S e nyers szójárásban, e nehézkes, gyakran esetlen mértékben, oly világos és határozott kép! Hasonlít a rajzolóhoz, ki megszenesedett pálczácskájával dolgozik, s rajza mégis oly kifejezésteljes és szabatos.

Ez éles pillantást minden tehetség alapjának nevezzük: mert valósággal, ha tárgyunkat nem látjuk, hogy tudjuk akkor, hová kell azt elhelyeznünk értelmünk-, képzeletünk- és hajlamainkban? És mégis, ez magában véve, tán még sem oly magas előny, miután úgy a legnagyobb, mint a legközönségesebb tehetségeknél meg lehet.

Burns ellenben, gondolatainak tisztasága, valamint azok szilaj ereje által tűnik ki. Átható nyomosságának, melylyel gondolkodik, világos jele, kifejezéseinek hatálya. Ki mondott valaha nevezetesebb szavakat, nevezetéseket majd izzó melegségök, majd hűvös erejök, majd velős és szabatos rövidségök által? Egyetlen kitétel gyakran egész tárgyat, egész jelenetet fejez ki.

Valóban Burns szellemének egyik irányvonása: szigorúan értelmes észleleteinek ereje. Határozottság és szilárdság tapasztalható mindig ítéletei, érzelmei és akarat-nyilvánulásaiban. Stewart, némi csodálattal azt mondja róla: „Burns szellemének minden képessége, a mennyire azokat megítélhettem, egyformán erős volt, és a költészet iránti előszeretete, inkább lelkes és szenvedélyes kedélyének eredménye, mint oly geniusnak, mely kizárólag a szellemi tevékenység e nemére teremtetett volna. Beszéde után ítélve, azt kelle hinnem, hogy képes lett volna bármely pályán kitűnni, melyre tehetségeit fordítani kedve tartotta volna.“

Ez azonban, ha nem csalódnunk, minden időben így volt a valóságos költői kedélyeknél. Az az irtózatoss képzelet Dante „poklában“, ugyanaz a képesség, mely annak lerajzolását létrehozta. A költő ez által oly hatalommal szól az emberekhez, mivel minden tekintetben több ember, mint ők. Shakespeare, mint igen helyesen megjegyzi, tragoediáinak terve és kivitelében oly értelmességet — ha ugyan az értelmességnél több nem volna — tanúsított, melylyel képes leendett államokat kormányozni.

Mily természetű lehetett Burns értelmi ereje, kevésbbé tud-

juk megítélni. A legszerényebb tárgyakkal kelle foglalkoznia, az úgynevezett philosophiának hírét sem hallotta, s csak természetes igyekezet által s rövid időközökre emelkedett a nagy eszmék körébe. Művei, ha nem is elegendő bizonyosságot, elegendő utalást szolgáltatnak erre. Egyszerre felismerjük egy óriás, bár nem iskolázott erő feltartóztathatatlan mozgását, s érteni tudjuk, hogy társalgás közben, serény és biztos pillantása az emberekbe és dolgokba, ép úgy mint egyéb tulajdonai, korának és hazájának legnagyobb gondolkozóit bámulatba ejtette.

E mellett, ha nem esalódunk, Burns értelmi adománya nem csupán erős, hanem finom is. A dolgok gyöngédebb viszonyai sem kerülhették ki figyelmét, mert szíve azokat megszokta, és abban jelen voltak.

Az értelem erejét és finomságát gyakran úgy tekintik, mint bizonyos tekintetben a természettől független dolgot. Valósággal azonban e tulajdonok mindig különös okokkal járnak együtt. Erős elméjű ember, szabály szerint erős jellemű és nagy gyöngédségű is. Mindenki előtt ismeretes dolog, hogy Burns költeményeiben az éles belátás lépést tart az élénk érzéssel, hogy világa nem áthatóbb, mint melege. Ő szenvedélyes kedélyű ember, de szenvedélyei nem csak erősek, hanem nemesek és oly természetűek, melyeknek nagy erények és nagy költemények köszönik lételöket. Hódolat és szeretet a természet iránt, a mi őt lelkesíti, mely szépségeinek szemeit megnyitja, s dicséretében szívét és szavát ékeszölővé teszi. Régi példaszó, hogy : „a szerelem az ismeretet növeli,“ mindenek előtt azonban ez ismeret élő lénye az, a mi költővé tesz, gyarapodásának, virágzásának, tevékenységének ez első elve.

Burns forró, mindent átölelő szerelméről, mint természetének megkülönböztető vonásáról szólottunk már, mely szóban és tetteben, életén és iratain egyformán szembetűnik. Igen könnyű volna erre nézve számos példákat idézni. Nem csupán az ember, de mindaz, mi az anyagi és erkölcsi világban az embert környezi, az ő szemeiben szeretetreméltó; a galagonya, a rideg bibicz, a seregestől járó fenyvesmadár, mind drága ő előtt, mind együtt él vele ezen a földön, s mintegy titokteljes közösség köti össze őt mindeikkal.

Mily megindító az például, hogy saját nyomorának komor napjaiban, midőn a benne és kívülé uralgó téli pusztaságon álmél-

codik, az „ostoba juhokra“ és „segélytelen madarakra“ gondol, s a könnyörtelen zivatarban azok szenvedéseit panaszolja! Ő az alacsony, ütött-kopott fedelű és repedezett falú kunyhó lakója, gondolataival ama teremtmények felé fordul, melyeknek még oly silány hajlékuk sincs. Ez többet ér, mint sok prédikáció a „könnyörtelenség erényéről“, mert ez maga a könnyörtelenség.

Burns, hogy úgy mondjuk, a rokonszenven él; lelke a lét minden köreibe rohan, és semmi nem közönyös előtte, a minék létele van. Még az ördögöt sem tudja őszinte igazhítőséggel gyűlölni, hanem elváláskor azt ajánlja neki: „térjen magába és javuljon.“ — „Ő az átok és hazugság atyja — mondá dr. Slop — s már elátkozott és elkárhozott.“ — „Sajnálom“ mondá Toby urambátyám. Egy költő szeretet nélkül, érzéki és érzéktüli szörny volna.

De nem mint ez elv ellentétét állították-e, hogy „a-harag verset csinál?“ Igenis, mondták ezt, és igaz is; az ellenmondás azonban csak látszólagos és nem valóságos. A harag, mely verset csinál, alapjában véve, megfordult szerelem, ragaszkodás valamely joghoz, bennünket vagy másokat érő szerenéséhez és jóhoz, a mely megsértetett, s mely e zivataros érzést most védeni és megtorolni akarja. Semmiféle önző dühe a szívnek, mely, mint eleve érzelem, abban ellensúly nélkül létezik, nem hozott magával soha sok költészetet; ha úgy volna, a tigrisnek rendkívül költői természetűnek kellene lennie.

Johnson azt mondá: szereti, a ki jól gyűlöl, s ez alatt nem azt értette, a ki heves gyűlölő, mint inkább azt, a ki okosan gyűlöl; ki az alacsonyyságot, a nagylelkűséghez való ragaszkodásból gyűlöli. Johnson különöz állítása ellenére azonban, mely beszéd közben egyszer megjárja, de nyomtatásban már nem kellett volna oly gyakran ismételni, úgy hisszük, hogy a jó emberek gyűlöletökkel, okos vagy oktalan legyen az, meglehetősen takarékosan bánnak, sőt hogy egy „jó“ gyűlölő erre a világra majd csak ezután fog még jönni. Az ördög legalább, mely ez osztályban a legnagyobb és legjobbnak tartatik, mint mondják, semmiképen sem szeretetreméltó természetű.

Azokkal a versekkel, melyeket a harag csinál, Burns szintén tett próbát; s a legjobbak közé tartoznak, mit csak e nemben bírnunk. Ki feledhetné el: „Dweller in you Dungeon dark“-jét (a te sötét tömlőzöd lakója), oly költemény, melyben Aeschylus fúriáinak énekét véli az ember hallani?

Miért szóljunk „Scots, wha hac wi' Wallace bled“-ről (skótok, kik Wallace-al véreztek), hisz a királytól kezdve legkisebb alattvalójáig, mindenki ismeri e gyönyörű költeményt? E dithyrambokat Burns lóbáton költötte, midőn egy szörnyű zivatar alkalmával a puszta lápföldön keresztül sebesen vágatott? Kiséretében valami Mr. Syme volt, ki a mint a költő arca változását észrevette, azonnal elhallgatott, a mit nagyon okosan is tett, mert nem lett volna tanácsos, oly férfival játszani, ki „Bruce's Address“-ét költötte. Kétségkívül e komoly hymnus zeneileg hangzott a Burns lelkében, míg azt teremtette; kívül pedig a fülnek a forgósél torka harsogta. Míg csak egy csep meleg vér foly a skót vagy általában az emberi szívben, e harszó dal hullámozásba hozza azt, mert véleményünk szerint a legjobb a közt, a mit valaha toll irt.

Egy másik szilajul zajos ének, mely ritka szívóssággal marad meg a fülben és szívben „Macpherson bucsúja.“ Van valami tán a hagyományban is, a mi ehhez járul. Mert e marczone czelta, ez éjszakvidéki bozontos Cacus, kinek „harsz és háború vala élete, és árulás által múlt ki“, az ő távoli, ködös hegyzugában, mintán világosabb és szélesebb tere nem volt, nem egyike vala-e a föld Nimródjai és Napoleonainak? Igen, nem volt-e a varázs bizonyos vegyülete benne? A szerelem, gyöngédség és költészet lázának kellett az ő szilaj szívében élni, mert e dalt, a kivégeztetése előtti éjjelen költötte; ez egyszerű dallam szárnyain emelkedett fel jobb lelke magasan a feledékenység, fájdalom s mindazon szidalmak és kétségbeesés fölött, melyek mint egy hóomlás, őt a mélybe sodorták. Itt is, mint Thebaiban és Pelops nemzetségében, az anyagi végzet küzdött az ember szabad akarata ellen, s az aetheri lélek még vakságában sem omla össze egy kiáltás nélkül, mely őt túlélte. De Burns-ön kívül ki adhatott volna e léleknek oly szavakat, melyeket soha különös, fél vad, fél költői rokonérzés nélkül nem hallhatunk.

Barátságosabb színben nyilvánul a szerelem ugyanazon elve — melyet mi Burns s általában minden valódi költő nagy jellemző sajátosságának ismertünk el — ottan-ottan a humor alakjában is. Egyáltalán Burns szellemén át, az ő verőfényes szeszélyében, a vídamság teljes folyama hömpölyög; fölemelkedik ő a magasba és leszáll a mélybe, s testvére és játszótársa az egész természetnek. Nem az ő merész s gyakran ellentállhatlan képességéről szólunk a

a torzításra, mert ez inkább bohókás, mint humoros, hanem sokkal gyöngédebb tréfa is van ő benne, mely olykor-olykor ragyogó szikrákban kerül napfényre, mint például: „beszéd az egérhez“ vagy „elégia a szegény „Mailie“-ről, mely utóbbi költemény e nemből a legsikerültebbnek mondható. E költeményekben oly humor vonásai mutatkoznak, mely szintoly szép, mint a Sterne-é, de a mellett ettől egészen különböző, eredeti és sajátos, mert nem a Sterne, de a Burns humora.

E darabok közül azonban csak keveset tekinthetünk olyanoknak, melyek szigorú kritikai értelemben, a költemény nevét megérdemlik. Rimes ékesszólás, rimelt pathos, rimes értelem, néha dallamosság, légi könnyűség és költészet. Még „Tam o' Shanter“-e ellen is, mely jelentékeny tetszésnek örvend, sok a kifogásunk. Nem annyira költemény, mint egy tündöklő retorika műve. Egyéb-iránt maga a hagyomány olyan, hogy abból nem sokat lehetett teremteni. De vakok sem vagyunk mély, sokoldalú, szellemdús és hatalmas előadása iránt, csak hogy sok más költeményében több „shakespearai“ tulajdönt találunk, mint ebben a „Tam o' Shanter“-ben, sőt hajlandók vagyunk úgy vélekedni, hogy ezt olyan ember is írhatta volna, a kinek lángész helyett csak talentuma van.

Állítani merészeljük, hogy minden költeményei közt egy van, mely a legszigorúbban költői, s mely e szerény cím alatt „a jókedvű koldusok“ (The Jolly Beggars) gyakran lenyomatott. A tárgy kétségkívül oly alacsony, hogy már alacsonyabb sem lehet, de annyival jobban mutatja költőnk elméjét, hogy az alacsonyt is a művészet körébe emelte. Véleményünk szerint e költemény minden ízében compact, s a f o l y é k o n y harmonia egy öntéséből ered. Könnyed, légszerű, édes mozaik, a mellett pedig éles és pontosan részletező; minden kép egy élő ábrázat, — az öreg asszony, a „kis Apollo“ a „Mars fia“, igazi skótok, és mégis eszmények; az egész jelenet egyszerre álom és Poosi-Nansie rongy-kastélya.“

Elnézve az általános rokonszenvtől az emberi nem iránt, mely itt is elárulja magát, igazi lelkesedés- és nem jelentéktelen műtani elmésségre találunk. Hűség, humor, meleg vérű élet, gondos rajz és csoportozat ez együtt.

A legkidolgozottabb, legtökélyesebb és valóban lelkesítő művei Burnsnek mégis „dalai“ (Jongs) közt keresendők. Itt tündöklük, noha csak kis nyíláson keresztül az ő világa legellenállhatatlambul, a maga legmagasb szépségében, átlátszó, napfényes tisztaságban. Ennek oka talán abban rejlik, hogy a dal, rövid, egyszerű költés-nem, s tökéletességéhez egyéb nem kívántatik, mint igazi költői érzés, a szívnek igaz zenéje.

És mégis meg van a dal-nak a maga szabálya, csakúgy mint a tragoediának.

Egész értekezést lehetne Burns dala i-ról írni, melyeket sokkal jobbaknak tartunk mindazoknál, melyeket Britannia, mostanáig felmutatott; mert Erzsébet királyné kora óta nem ismerünk más kezét, mely e nemben, valami igazán figyelemre méltót alkotott volna. Kétségkívül elég dalunk van, s közben-közben egészen előkelő uraktól is; vannak üres, taplós, bortól nemzett madrigáljaink, verses beszédek „folyamos, vízenyős vénában és dúsak zengzetes szavakban,“ s a mi a moral-t illeti, egy párnyi érzékenységgel vegyítve. Mindezeket a dalokat sokan iparkodnak énekelni, noha jobbára — attól tartunk — az ének csak a torokból, vagy a legjobb esetben oly tájékról jön, mely még mindig meglehetősen messze esik a lélek-től, mert nem ebben, hanem a fántáziának valami türes hűvelyében, vagy az idegrendszer legszélső határainak valami nyirkos, gyanús vidékén vették e verses erőködészek származásukat.

Nem így van ez Burns dalaival. Eltekintve tiszta, férfias, szívélyes érzésétől, melytől költészete át van hatva, dalai más tekintetben is becsületesek, t. i. alak és szellemre nézve. Nem affectálják, hogy valaki zenére tegye, hisz e dalok, valósággal és magokban véve, már zene; a harmónia által nyerték éltöket és alakjokat, ép úgy mint Venus, egész teljességében, a tenger kebeléből kilépett. A történet, az érzés nem ábrázoltatik, hanem sugallatik; nem rhetorikai összefüggő teljességben mondatik el, hanem csodálatos áramlással, lángoló jelzéssel, regegyes kifakadások közt, nem csupán a hang, hanem a lélek trilláiban is énekelteik.

Ezt tartjuk mi a dal igaz lényének, és oly véleményben vagyunk, hogy a Shakespeare „játékaiban“ itt-ott könnyedén és pongyolán odavetett dalokon kívül, egy dal sem felelt meg e föltéte

leknek oly nagy mértékben, mint a Burns legtöbb dalai. A külső e bája és igazvolta, az érzésnek, vagy belső érzéknek megfelelő erejét és igazságát teszi fel. Burns dalai amaz első sajátságban nem tökéletesebbek, mint ez utóbbiban. Minő gyöngédséggel daltól ő, és mégis mily osztatlan erővel! Átszegző fájdalom van bánatában, a legtisztább kéj örömeiben; a legdühösebb haragtól forr, vagy hangosan és bohókásan felkaczag, de a mi mégis oly édes és lágy; „édes, mint a gyöngéd szeretők mosolya, midőn találkoznak, és lágy, mint könnyeik, midőn elválnak!”

Vegyük ehhez tárgyainak roppant sokféleségét, s hogy az emberi szív majd mindenik mozdulatára hangot és szót tudott találni: s ekkor csekély dicséretnek látszik, ha őt minden dal-költők közt az elsőnek tartjuk.

Burnsnek mint írónak legfőbb befolyása dalaiban rejlik, és ez, ha Fletcher szava bevehető, nem csekély érdem. „Hadd csináljam én e nép dalait — mondá ő — s csináljátok ti törvényeit.” Valósággal ha költőt, ez okból, a törvényhozóval egy színvonalra lehet állítani, úgy ez a költő Burns lehet. Dalai: egy része már nem csupán Skóczia, de Britannia és milliók anyanyelvének, kik a föld minden sarkán a britt nyelvet beszélik. A kunyhóban, mint a palotában, a hol csak a szív az élet tarka örömei és sötét fájdalmai előtt kitárul, ez öröm, e fájdalom neve és hangja, az a név és az a hang, a melyet annak Burns adott. Szigorúan véve, tán egy britt sem fogta fel oly mélyen annyi sok ember gondolatait és érzését, mint ez az egyedül álló, s első látásra teljesen jelentéktelen ember.

Egy más szempontból kiindulva, a felé a vélemény felé hajlunk, hogy Burns befolyása tetemes lehetett, a mint különösen hazája irodalmára, legalább a skót irodalomra hatott. Ama nagy változások közt, melyek azóta a britt, és kivált a skót irodalomban történtek, egyike a legnagyobbak: a nemzetiség feltünő gyarapodása. Még a Burns korában legnépszerűbb angol írók is irodalmi hazafiságban, a szó legjobb értelmében, csak kevésbé tűntek ki. Bizonyos, hígan feleresztett kosmopolitasság esüszott be a régi hazaszeretet helyére; az irodalomnak nem volt helyi környezete; nem oly érzelmekkel táplálkozott, melyek a hazai földből serkednek. Az írók, úgyszólván, in vacuo írtak.

S ha a dolog már Angliában is így volt, Skóciában még in-

kább ügy vala. Általában a skót irodalom ez időben sajátosságos látványt nyújtott, melyhez hasonlót csak Genfben találunk, hol a dolgok ez állapota még most is tartani látszik. Jó darabig, hogy Skócia britté lett, semmiféle irodalma nem volt, s abban az időben, hogy Addison és Steele „Spectators“-jokat kiadták, írta a mi John Boston-unk a legnemesebb szándékkal, de a mellett a nyelvtan és böselem csúfjára a maga „Fourfold State of Man“-jét. Ezután jött a nemzeti egyházunkban történt, s a még ennél is mérgesebb politikai szakadás. Theologiai tinta és jakobita vér, mindkettő bőven epével, látszott kiirtani az ország értelmiségét, mely azonban csak elhomályosult, de nem tűnt el.

Lord Kames kísérle meg először angolul írni, s nem sokáig tartott, hogy Hume, Robertson, Smith és egy sereg követője egész Európa figyelmét ide vonták. S tüzes geniusunknak e fényes ébredésében még sem volt semmi „igazán skót“, semmi nemzeti, kivéve talán a természetes hevesiséget, melyet mint nemzetünk ismeretető jelét, olykor szemünkre vetnek.

Sajátságos körülmény, hogy Skóciának akkor minden sok írója mellett is, semmi skót, de sőt angol műveltsége sem volt; egész kulturánk kizárólag francia volt. Racine és Voltaire, Batteux és Boileau tanulmányozása által képezte ki magát Kames ítészszé és bölesészszé; Montesquieu és Mably világa vezette Robertson-t politikai nyomozataiban és Quesnay lámpáján gyűjtotta meg Smith Ádám a magáét. Hume sokkal gazdagabb volt, hogy sem kölesönzésre szorított volna, s tán inkább hatott vissza a francziákra, mint ezek ő rá; de Skóciával ő sem sokat törődött.

Soha sem volt tán oly világos és jól rendezett osztálya az íróknak, mely mégis minden hazafiúi, sőt emberi érzés hiával látszott lenni. Az akkori idők francia élezelői ép oly hazafiatlanok voltak; az erkölcsi elvek teljes hiánya, hogy ne mondjuk, nyíltan bevallott érzékiségök s hitetlenségök minden erényben, ezt könnyen megfoghatóvá teszi. Szeretjük hinni, hogy van egy hazafiság, mely valami jobban alapszik, mint az előítélet; hogy hazánk drága lehet előttünk, böleseletünk ártalma nélkül; hogy midőn minden más országot szeretünk és tisztelünk, mégis minden mások előtt saját hazánkat s az erkölcsi és társadalmi élet azt a tiszteletre méltó szerkezetét szeressük és becsüljük, melyet a közszellem — hosszú századok folyama alatt, számunkra itt alkotott.

Hogyan hatott Burns e hazafias irányra, azt nehéz volna nyomról-nyomra kimutatni. Példája, melynél fogva a hazai tárgyakat félelem nélkül választotta, szükségképen vonzott; mert a haza szeretete soha, egy szívben sem lángolt az övénél forróbban. „A skót előítélet árja—mint ő e mély, nemes érzést szerényen nevezi—hőmpölygött ereiben s érezte, hogy mindaddig fog abban folyni, míg az élet kapui örök nyugalomra be nem zárultak.“ Úgy tetszik neki, mintha vajmi keveset tehetne hazájaért, és mégis oly örömet, oly szívesen akarna tenni mindent. Egyetlen kis tér állott előtte nyitva, a skót dalé, s minő buzgalommal lépett e térre, mily odaadással működött azon! Fáradtságos pályáján soha őt e tárgy el nem hagyja; ez az ő gondterhes szívének boldogságos kis völgye.

De térjünk el most Burns csupán irodalmi jellemétől, melylyel úgy is hosszasan foglalkozánk. Véleményünk szerint írott műveinél sokkal érdekesebbek azok a művek, a melyeket tett — az élet, melyet akarata és sorsához képest, embertársai közt élt. E költemények, melyek földi életének nagyszerű, kötetlen regényében itt-ott elszórvák, szintoly apró, rimes töredékek, s csak illető helyeikre beszúrva, bírnak teljes jelentőséggel.

Tulajdonképen véve csak egy korszak van Burns életében, s ez a legkorábbi. Csupán ifjúságot találunk nála s nem egyszerűsmind férfikort; mert egész élete végeig nem lelünk semmi elhatározó változást jellemében; harminczhetedik évében is csak olyan volt, mint siheder korában. Szilárd ítélete, átható éles elméje, és sajátágosan érett értelmisége mellett is, melyek irataiban nyilvánulnak, nem jut odáig soha, hogy magával tisztába jöjjön. Legvégső pillanataig nem ismeri föl külön célját még azzal a biztossággal sem, mint azt közönséges embereknel rendesen találjuk, s annál fogva nem is követheti e czélt azzal az egységes akarattal, mely ilyen embereknek sikert és megelégedést biztosít. A legvégső pillanatig örökké haboz. Mint igaz költő, büszke tehetségére, és még sem ért ahhoz, hogy ezt egy fő és egyedüli di-csőségének tekintse, szegénység vagy gazdagságban, jó és rossz napokban ezt a czélt üzze, ezt az egyet, melyre szüksége van.

Ilozzá van t. i. tapadva még egy második, sokkal alacsonyabb becsvágy is. A „függetlenség sziklája“, a miért küzd és a

miről álmodik; mi bármily szép és csodálatra méltó legyen is, mégsem egyéb, mint czivódás a világgal, és pedig aránylag abból a jelentéktelen okból, hogy kevesebb pénze volt, mint másoknak, s e közönséges becsű szerint alantabb fokon állt egyebeknél. A világ előtte abban a kölesözött színben tűnik föl, mint az ifjúság; azt várja tőle a mit senkinek sem adhat; a megelégedést nem magában, nem a tevékenységben és bölcs törekvésben keresi, hanem a szerelemben, barátságban, becsültetésben és kényelemben, egy szóval: a körülmények barátságos voltában, a sors bőkezűségében. Ennél fogva örökké szenvedélyes remény, megbánás és csalódás közt hányatik.

Mindezt nem azért mondjuk, mintha Burnst kárhoztatni akar-nánk, sőt annál inkább érdekel ő bennünket. Igen gyakran épen a legnagyobb szellemek nem jutnak, vagy csak igen későn jutnak el a harmonikus kifejlődésre. Byron midőn meghalt, csak egy évvel vala Burnsnél fiatalabb, s egész életén át nem tudott eljutni az erkölcsi férfiaságra. —

A legfeltűnőbb esemény Burns életében edinburghi útja, de még fontosabb Irvine-ben tartózkodása, midőn még csak huszonhárom éves volt. Idáig élete szegényes, fáradságos, de nem barátságtalan s minden nélkülözései mellett sem volt boldogtalan. Mi származását illeti, az anyagi körülményeket leszámítva, teljes oka volt magát szerencsésnek tartani. Atyja józan, komoly jellemű és meleg szívű ember volt, mint a milyenek legjobb parasztjaink. Tudta az ismereteket becsülni, maga is jártas keltes ember volt, éles eszű, jámbor szívű, istenfélő, barátságos és bátor mindenki iránt; egy szóval, noha feltört tenyerű paraszt volt, teljes-tökéletesen kifejlett férfi vala.

Ily apát ritkán talál az ember a rangosabbak között. Csak az volt a baja, hogy igen szegény volt; csak egy szikrát lett volna jobb módú vagy inkább kevésbé szegény, az egésznek igen könnyen más kimenetele volna. Hatalmas események egy szalmaszálon fordulnak meg, — egy patakon való átkelés dönt a világ meghódítása fölött. Ha az a hét hold föld, mennyie ennek a William Burnsnek volt, tűrhetőbb jövedelmet hozott volna, akkor Robert gyerek iskolába járt volna, áttörve magát — mint annyi nálánál gyöngébb fiú — az egyetemig; és nem lesz vala belőle falusi esuda, hanem

szabályos, jól iskolázott, értelmes művész, ki a britt irodalomnak egészen más irányt adandott, — mert bizony kitelt volna tőle!

De a csekély, zöldség-kertté alakított föld nem hozott elég jövedelmet; az egész család oly szegény volt, hogy még a mi olesó tanítási rendszerünket sem vehette igénybe; Burnsnek az eke után kellett járni, s a britt irodalom ment a maga saját útján. Mindamellet e sivár környezetben is sok van, a mi neki élvezet nyújt. Ha törődik és fárad, bátyjával együtt, atyja és anyjáért teszi ezt, kiket szeret s örömet kimélne meg a szükségtől. A bölcsesség nincs szükségkődő tüzhelyüktől száműzve, ép oly kevéssé, mint a természetes érzés balzsama. E felséges szavakat: „könyöröggünk istennek“, egy „hítszónokhoz hasonló“ atyától halljuk itt. Ha méltatlan emberek fenyegetései könyeket sajtolnak anya és gyermekei szeméből, ezek nem csupán a bánat, de a legszentebb ragaszkodás könyei; mindenik szív ez egyszerű csoportban feloldozhatlanul érzi magát egymáshoz csatolva; nehéz küzdelmeikben úgy állanak együtt, mint „testvérek apró csoportja.“

És e könyek s az azokban lakozó mély szépség, nem egyedüli osztályrészek. A világosság fölkeresi minden élő szívét, valamint a szemeket; és erő van e fiatalságban, mely képessé teszi a szerencsétlenséget lábbal tiporni s a felett nevetni. Mivel forró, merész, ruganyos humor adatott neki kölcsön, a bajok sürűen egymásra következő alakjait vidám nyájas ironiával köszönti, s a legkeményebb nyomás alatt egy sziporkát sem veszít el szíve nagy reményéből. Majd bekövetkezik a becsvágy határozatlan sóvárgása; álmodozó képzeletek, mint felhők úszszák őt körül; az élet függőnye lassan emelkedik tarka pompával, s az első szerelem hajnala aranyozza be látkörét; az ének zenéjétől hangzik vissza ösvénye s így lépdél kevély örömben a hegyhajláson ekéje után.

A legjobb forrásból tudjuk, hogy ez ideig Burns boldog volt; sőt hogy a legvidámabb, nyájasabb, ábrándosabb és elbájolóbb lény vala a világon, sokkal inkább, mint a hogy később feltűnt. Most azonban, e kora ifjúságában, elhagyja az atyai házat; lazább, zajosabb és felizgatóbb körbe lép; beavattatik ama kicsapongások és bűnökbe, melyek, mint a bölcselők bizonyos osztálya állította, természetszerű előkészület a tevékeny életbe való belépésre, egy neme az i s z a p f ű r d ű n e k, melybe az ifjú kénytelen belemerülni

s mint gyanítjuk ez által megtisztulni, mielőtt a férfiság tőgáját felvehetné.

Nem akarunk a bölcselek ez osztályával vitatkozni. Reméljük, hogy csalódnak. Minden esetre tisztában vagyunk arra nézve, hogy nem az iskola, melyet ez ördög szolgálatában nyerünk, hanem csupán elhatározásunk, hogy e szolgálatot felmondjuk, tesz bennünket képesekké az igazi férfias cselekvésre. Férfiak leszünk, nem miután kidobzódtuk magunkat s hamis örömök hajhászatában csalódtunk, de miután valami módon tisztába jöttünk a felől, mily áthághatatlan korlátok szorítanak bennünket ez egész élet folyamában; mily örült dolog, e rendkívül véges világ ajándékaiból meglelgedést reményleni véghetetlen lelkünkre nézve; hogy az ember kénytelen önmagával beérni, és hogy a szenvedés és türelem tekintetében más eszköz nincs, mint tenni és törekedni. Minden biztonnyal ily leczkéket jobban megtanul az ember egy szelid anyától hallva, a jámbor atya tekintete és tetteiből míg a szív még lágy és hajlékony, mint a sorssal való küzdelemben, mikor a szív már megkeményedett s inkább megtörik, mint ellágyul. Folytatta volna Burns a miket atyja konyhájában tanult, sok csalódást, keserű órát, bánatot és megbánást takarított volna az által meg.

Egy másik végzetteljes körülmény Burns életében, hogy egyházkerülete vallási vitába keveredett, hogy „az új világosság papjai“ előharczosokul megnyerték. E szabadelvűek asztalánál sokkal többet tanult, mint a mennyire szüksége volt. Meghasonlás támadt kedélyében a vallás iránt, egész világa a kétségnek, melyek kiirtására más ördögűzők kellettek volna, mint ez emberek voltak.

Nemsokára a világ előtt is ártott magának; józansági híre, mely a skót paraszt előtt drágább, mint egy megromlott világfi gondolná, oda lett az emberek szemében s egész mentsége abban áll, hogy hazugsághoz folyamodik és tagadja.

Lassan-lassan a legfeketébb kétségbeesés borítja el, melyet a megbánás villámai nyilalnak át. Sors és emberek esküsznek össze ellene; nem csupán jó híre, de már személyes szabadsága is fenyegetve van. Más menekvést nem lát maga előtt, mint a legszomorúbbat, — „isten hozzád“ — ot inondani Skóciának.

Rögtön világosság áramlik reá, de ez még mindig mulékony

és család fény és nem a nap verőfénye. Edinburgba híják meg, várakozástele szívvel siet oda; diadallal fogadják. A mi csak böles, nagy és szeretetre-méltó, körülte gyülekezik, hogy őt színről színre lássa, becsülését, rokonszenvét, szeretetét előtte kijelentse.

Burns megjelenése Edinburg bölcsei és nemesei közt, a mai irodalomban a legsajátságosabb tüneménynek tekintendő, mely csaknem hasonlít Napoleon megjelenéséhez, a divó politika koronás fejedelmei közt.

Mr. Lockhart e pontra nézve néhány beható megjegyzést tesz.

„Nem igen kell a képzelődést megerőtetni, úgymond — hogy fogalmunk legyen egy esomó tudós érzelmeiről, — kik majd mindnyájan lelkészek vagy tanárok voltak — e zömök, napbarnította, széles vállú idegen jelenlétére, az ő nagy, villámló szemeivel, ki az ekeszarvától egyetlen lépéssel tört utat hozzájuk, s egész magaviselete és társalgásában azt a szilárd meggyőződést árulta el, hogy nemzete legkitünőbb férfainak körében ott van, a hol épen joga van lennie. Csak ritkán ereszkedett le anuyira, hogy rájok nézve hízeltető legyen az által, hogy iránta mutatott figyelmöket észrevette. Ottan-ottan nyugodtan mérközék meg víta-közben kora legmiveltebb szellemeivel; legyőzve a legjelesebb élezelők tréfáit vidámságának a genius tüzetől áthatott kitörésével; magával ragadta a tartózkodás hármias érzével pánczélózott szíveket, megreszkettette őket a természetes pathos félelemtelen ihletése alatt. S mindezt a legkisebb erőtetés vagy tetszés hajhászata nélkül. E mellett — s ez volt végre a legrosszabb — mindenki tudta, hogy oly társaságokat, melyek látogatását az előkelő urak restelték volna, még gyakrabban felvidított pompázó ékesszólásával, s mint könnyen gyanítani lehet, nem ritkán őket tette ott maró élezei czéllapjává.“

Sir Walter Scott következő visszaemlékezése, bármily töredékes is, szintén nagy beccsel bír.

„A mi Burns-t illeti, — írja sir Walter — valósággal azt mondhatom: „Virgilium vidi tantum.“ Midőn 1786—87-ben először Edinburgba jött, én 15 éves gyermek voltam, elég észszel és érzéssel arra, hogy költészete által felettébb érdeklődjem, s egy világot adtam volna érte, hogy őt személyesen láthassam. Fájdalom, igen csekély ismeretségem volt az irodalom embereivel, s még

csekélyebb a nyugoti megyék nemességével, mely két osztállyal ő a leggyakrabban társalgott. Mr. Thomas Grierson, ez időtájt atyámnál titkár volt. Ő ismerte Burns-t és megígérte, hogy meghívja magához ebédre, nem volt azonban semmi alkalmunk szava beváltására. Végre láttam őt egy napon a tiszteletre méltó Fergusson Ádám tanárnál, kinél több irodalmi nevezetesség volt összegyűlve, kik közt a híres Mr. Dugald Stewart-ra emlékszem. Mi, ifjú emberkéek, természetesen hallgatva ülénk ott, néztünk és figyeltünk. Az egyetlen feljegyzésre méltó, mire Burns magaviseletében emlékszem, az a hatás volt, melyet egy rézmetszés reá tett vala. A kép egy katonát ábrázolt, ki halva fekvék a havon; egyik oldalán búsongó kutyája ült, másikán özvegye, ölében gyermekével. A kép alatt következő sorok álltak:

Kanada halmain hidegen fekszik a harczos,
Gyászoló neje leborúl rá:
Könyei keble tejével elegyűlnek,
S kisdedének a nyomor keresztségét adják.

„Burns a kép vagy inkább az eszmék által, melyeket benne fölébresztett, nagyon meghatottnak látszék; s észrevettem, hogy szemei könybe lábbadtak. Kérdé, kitől vannak e sorok, s véletlenül senki nem emlékezék rá rajtam kívül, hogy azok Langhorne félig elfelejtett költeményében fordulnak elő, melynek épen nem sokat ígérő czíme: „a békebíró.“ Egyik közel álló barátom fülébe sűgtam s ez aztán közlé Burns el, ki egy tekintettel és egy szóval jutalmazott, melyre még most is — noha pusztán csak udvariasság volt — nagy gyönyörrel emlékezem.

„Kinézésére erős és izmos volt, magatartása falusias, de egyáltalán nem esetlen, parasztos. Bizonyos méltóságteljes egyenesség és egyszerűség volt benne, melynek tán ép azért, mivel rendkívüli tehetségeit ismertük, annál nagyobb hatása volt. Arca nézetem szerint hűsösabb volt, mint bármely portrait-ján látható. Részemről a költőt, ha nem tudtam volna kicsoda, egy igen eszes bérlőnek tartám vala a régi skót iskolából, azaz nem valami mai népgazdának, kik a föld munkálatát emberek által végeztetik, hanem valóságos parasztnak, a ki az eke szarvát maga tartja. Minden vonásaiban túlnyomólag az értelem és ravaszság fejezte ki magát, s úgy hiszem csak szemei árulták el a költői jellemet. Nagy, sötét, égő szemek voltak, melyek a szó

betűszerinti értelmében lágoltak ha érzéssel és érdekekkel beszélt. Soha sem láttam többé ilyen szemeket, noha korom kitünő férfait mind ismertem. Társalgása a legteljesebb önbizalmat árulta el, az önhittség legesekélyebb nyoma nélkül. Kora és hazája legtudósabb férfiai közt egész határozottsággal szólt, de minden heveség nélkül, s ha más véleményen volt, nem vonakodott azt azért elmondani, noha mindig a legnagyobb szerénységgel. Nem emlékszem társalgásának semmi részére oly világosan, hogy arról valami közelebbit mondhatnék; nem is láttam őt többször, kivéve néhányszor az utczán, de nem ismert rá, a mit elvégre is nem lehetne tőle kívánni. Edinburghban nagyon ünnepelték; külső helyzete javítására mégis rendkívül kevés történt.

„Úgy tetszik nekem, mintha ez alkalommal azt vettem volna észre, hogy Burns az angol költészettel igen kevésbé ismeretes, és bár húszszorta több tehetsége volt Allan Ramsay és Fergusson Robertnél, ezekről mégis, mint előképeiről nagy alázattal szólt. Készkivül nemzeti előszeretettel volt alapja e túlbecsülésnek.“

„Ez az egész a mit Burns-ről mondhatok. Még csak azt kell hozzátennem, hogy öltözete magaviseletével összhangzott. Úgy nézett ki, mint egy haszonbérő, ki legjobban ruháját vette fel, hogy földesura asztalához üljön. De meg kell adnom, hogy nem láttam rang és miveltségben nálánál magasabban álló embert sem, ki a társaságban inkább ment lett volna a zavarnak még színétől is. Azt mondák nekem — noha magamnak nem volt alkalmam e fellett észrevételeket tenni, — hogy nők irányában rendkívül előékeny s ilyenkor a beszélgetésnek pathetikus vagy humoristikus fordulatot szokott adni, mi által figyelmöket teljesen lebilincseli. A boldogult Gorgon hercegnőtől hallottam erre nézve néhány megjegyzést. —Többet e negyven év előtti idő emlékezetére nem mondhatok.“

Burns magatartása a kegy e vakító fényében, — nyugodt, természetes, férfias lény, melylyel azt nemcsak elszívte, de megbecsülni is tudta, méltán a legjobban bizonyosság szelleme valóságos ereje és ronlatlansága felől.

Mindamellett be kell vallanunk, hogy e tél nagy és tartós kárt okozott neki. A skót fővárosban való tartózkodása minden esetre világosabb ismeretet szerzett neki az emberek ügyeiről, de némi érzékeny keserűséget is hagyott hátra benne a szerencse javainak

egyenetlen kiosztásáról. Látta a fényes pompás színhelyet, a hol a hatalmasok születtek szerepeik lejátsszására ; közepette állott e fénynek és pompának, s keservesebben érezé mint valaha, hogy csupán pusztá szemlélő volt, s e ragyogó játékban semmi része nem vala.

Ez időtől fogva a féltékenység vesz rajta erőt, s ártalmas befolyással van személyes meglegedése- s gazdagabb embertársai iránt táplált érzelmeire nézve. Világos vala előtte, hogy elegendő tehetsége volna tetemes vagyoni szerzésére, ha csak igazi akarata volna hozzá; az is tisztán állott, hogy valami egészen mást akar, s azért nem lehet gazdag. Szerencsétlenség vala rá nézve, hogy nem volt ereje az egyiket választani és a másikat elvetni, hanem folyvást két vélemény és a két cél közt ide s tova hányatott. Szívét a világi dielsvágó forró láza égette, s e betegség elrabolt tőle az igaz és nemesebb törekvésre minden erőt.

Ez időből való fogyasztási adóhivatalba lépése. Bámulói közül sokan megütköztek, hogy ily száraz foglalkozásra szánta magát. Mi részünkről azt tartjuk, hogy Burns férfias bátorsága s egészséges elméjének becsületére válik, hogy ilyen korán érezte, minő téren áll, s a legszerényebb mértékű önsegélynek elsőbbséget adott a függés és semmit nem-tevés fölött. Véleményünk szerint terve becsületes és jól számított vala, minden csak a körül forgott, hogy fogja azt kivinni. A kezdet jó és böles vala. Anyjának küldött ajándéka, önként nyújtva oly férfiútól, kinek évi jövedelme kevés-sel ez előtt még hetven forintból állott, hozzá méltó volt. Nemesszívü és méltányos vala azon nő iránti bánásmódja is, kinek élet-szerencséje most az ő tetszésétől függött. Kedélye helyes úton volt az önmagával való békére nézve. Szívének sebei hegedő — s köz-napi dielsvágya kihaló-félben voltak.

De a lángész pártfogói nem így akarták. Festői touristák, elő-kező irodalmi hajhászok, poharazni szerető Mecénások rajongták őt körül visszavonultságában, s az ő jó és gyöngye tulajdonai bizto-síták e naplopók befolyását. Figyelmök hízegő volt reá nézve, s meleg, simulékony kedélye miatt lehetetlen volt őket nyakáról le-páznia s tőlük különválva folytatni pályáját.

Ezek az emberek voltak romlásának közvetett okai. Nem mintha rossz szándékkal lettek volna irányában, hanem mivel magoknak akartak jót; ha ez aztán ártalmára vált, ez az ő

dolga volt! Elharácsolták drága idejét és drága talentomát; zavarták nyugalma és mérsékletét, s szorgalmának akadályozólag léptek útjába. Elkényeztetésök megrontó vala rá nézve; erre következő kegyetlenségek szintoly romlásteljes vala. Régi boszankodása a sors egyenlőtlen volta miatt új keserőséggel támadt fel, és Burns-nek nem volt más menedéke, mint a „függetlenség sziklája,” természetesen csak légvár, mely távolról igen szépen néz ki, de szél- és esőtől senkit meg nem véd. Rendetlen felindulásoktól hányatva, majd a mások megvetése által, majd maga magát megvetvén, — elkeseredve, Burns nem nyerte többé vissza kedélynyugalma. Bizonyos üresség maradt szívében, mert lelkiismerete nem helyeselte többé a mit tett.

Eszeveszett élvezet, hiú megbánás, s a sorsával való haragos elégtelenség gözében, vezető csillaga, a költészet, szemei elől lassanként eltűnt. És mégis oly tengeren evezett, hol ily vezércsillag nélkül, a helyes kormányzás lehetetlen. A francia politika meteorjai emelkedtek föl előtte, de ezek nem az ő csillagai voltak. Oly véletlen volt ez, mely az ő legroszabb zavarait siettetette, ha nem is szolgált okul azokra. Ama kor eszelős bonyodalmaiban, néhány hivatalbeli előjárójával összeütközésbe jön, általok érzékenyen megsértetik, s mély zárkozottság és sötét mélabúba merül.

Most elveszti élete egységét. Csak töredék-élet az, melynek alig van más célja, mint az az igen szomorú föladat, hogy saját lételetét biztosítsa. Híre szenvedni kezd az emberek előtt, a ragalom vele foglalkozik, mert a szerencsétlen több ellenséget szerez magának, mint barátot. Kétségkívül követett el némi hibát és nem egy szerencsétlenség érte; de most valóságos bűnnel vádolják, s azok vetik rá az első követ, kik éppen nem ártatlanok! Mivel nem barátja a francia forradalomnak, nem jakobinus, ez egyetlen vétkenél fogva minden egyebekben bűnös!

E politikai és erkölcsi vádak, mint később kitűnt, teljesen alaptalanok voltak; de a világ nem átalotta, azoknak hitelt adni. Iszákos mecénásai e tekintetben nem voltak az utolsók. Valószínűnek látszik, hogy utolsó éveiben a dunnfries-i aristocratia egy része visszavonult Burns-től, mint ismeretségre többé nem méltó, rossz hírű embertől.

Ah! ha meggondoljuk, hogy Burns most ott alszik „hol keserű méltatlanság szívét többé nem marcangolja,” és hogy azok a

szép delnök és finom urak is oldala mellett pihennek már, hol rang- és születés-különbségről szó sincs többé, — nem kell-e felsóhajtannunk ama nyomorú csalódások és balga semmiségek fölött, melyek szívet szívtől elválasztanak, s egymás iránt az embert könyörtelen-né teszik!

Nem lehele reményleni, hogy Burns geniusa valami magához méltót hozhasson többé létre. Szellemének harmoniája meg volt bomolva; nem a természeti érzés szelíd fuvalma, de a sors durva keze kapott a hürokba. És mégis mennyi zene volt e hangzavarban! Mennyi varázs e szilaj hangokban a legeggyügyűbb, mint a legbölcsebbre nézve; mennyire érezte és tudta mindenki, hogy ő egy fönséges tehetségű ember! „Ha éjjélkor valamely vendéglőbe lépett, a hol már mindenki aludt, jöttének híre azonnal elterjedt, s nem telt bele tiz Perez, hogy vendéglős és vendégei körülfogták.“

A költői élet néhány rövid tiszta pillanata maradt még fenn számára. Elképzelhetjük, mily mohón kapott ilyenkor dalai költéséhez, megvetve minden egyéb jutalmat, mint a melyet neki maga a munka nyújtott. Mert Burns szelleme, noha sebezve és megtörve, még teljes erkölcsi erejében állott, ha szinte tévedéseit és lealacsonyíttatását fájdalmasan érezte is. Érezte azonban azt is, hogy minden „bitor könnyelműség“ mellett, mely miatt „alászállott“ még a világ is igaztalan és kegyetlen volt iránta, s hallgatva felebbezte ítéletét egy más nyugodtabb korra.

Az önfeláldozás nemes ténye maradt még fenn számára. Nem mint zsoldos katona, de mint hazafi kívánt hazája dicsőségeért harezolni; s mint önkéntes, a nyomorú zsoldot magától elutasítva, buzgóan szolgált. Ne irigyeljük töle életének ez utolsó fényűzését. A fenkölt érzület, melylyel ezt tette, sokáig fog még minden szívben felszólalni.

S ezzel Burns életében a válponthoz jutottunk. Semmi javulás nem levén várható: a természet e sivár harezot, a világ és maga ellen, sokáig ki nem tarthatá. A szabadulás három kapuja lát-szék Burns előtt nyitva: tiszta költői tevékenység, örültség vagy halál. Az első, ha tovább él, még lehető, de physikai okok miatt valószínű épen nem vala; noha Burns nek vas elhatározása volt. Bár belátta és érezte volna, hogy nem csak legjobb birneve, de legelső kötelessége és minden szenvedéseinek igazi orvossága ebben állott

A második kimenetel még kevésbé volt valószínű, mert szel-
leme folyvást a legvilágosabb és legszilárdabb szellemek közé tar-
tozott. E szerint a nyájasabb, harmadik kapu nyílt meg előtte, s
ő nem szelíden, de mégis gyorsan ment át ana csendes tartomány-
ba, hová jég- és tűz-eső nem hat, s hol a legsúlyosabban terhelt
vándor is, végre terhétől megszabadul.

A költő e szomorú végének szemlélésénél, a hogy minden
segélytől megfosztva és bölcs rokonszenv által nem bátorítva alá-
szállt, nemes kedélyek bánatos szemrehányással gondoltak arra,
hogy sokat lehetett volna érte tenni; hogy tanács, igazi hajlam és
barátságos gyámolítással magának és a világnak még meg lehetett
volna menteni. Kételkedünk benne, hogy e nézet inkább helyes
ítélet, mint szív-lágyság jele volna. Némely költő még szegényebb
volt, mint Burns, de nálánál egy sem volt kevélyebb, s kérdésbe
lehet tenni, ha vajjon magától a királytól adandó nyugdíj is nem
inkább terhére mint hasznára vált volna. Szomorú igazság, hogy
a társaság bármely osztályában alig találunk két embert, kik elég
erényesek volnának, az egyik vagy mindkettő erkölcsi sérthet-
lenségének kára nélkül, egymásnak pénzt adni s azt mint szük-
séges adományt elfogadni. A dolog egyszer így van. A barátság,
a szó régi, hősies értelmében — nem létezik többé.

Megengedjük — s Burns nevében ezzel sokat engedünk meg
— hogy minden büszkesége mellett, még tulzó háladatossággal is
ragaszkodott volna mindenkihez, a ki igaz szíve szerint barátja le-
endett. Az ő terve azonban csak odáig terjedt, ha csekély hivata-
lában valamely előléptetés érné. — De ez sem történt.

Hogy ajánlhatott volna „hazájának magas és kis nemessége“
bármilyen segédelmet e „skót bárd“-nak, ki nevére és hazájára oly ke-
vély vala? Oly állapotban volt-e, hogy magán is rendesen segíthe-
tett volna? A vadat üzték és lötték, ebédeket adtak, a választó
kerületek érdekeit védelmezték; de a mi halhatatlan, a jóság szel-
leme, az hiányzott nálok. Sajnáljuk őket és megbocsátunk nekik,
vagy a mi jobb a szájalomnál: elhaladunk mellettük és másképp
akarunk cselekedni. Az emberi szenvedések Burns életével nincse-
nek befejezve, ez az ünnepélyes parancsolat: „szeressétek egymást

s viseljétek egyik a' másik terhét" nem csupán a gazdagoknak, hanem minden embernek van adva.

Mindamellett nem hiszszük, hogy Burns szerencsétlenségének és hanyatlásának vádja főképen a világot érné. A világ, attól féltünk, a maga tanítói iránt, eleitől fogva csekély kedvezést tanusított. Éhség és veszélyek, kereszt és méregpohár volt a jutalom, melylyel a bölcseséget fogadta. Mi abban a véleményben vagyunk, hogy minden olyan költő, mint Burns, a maga korának tanítója és prófétája, vagy annak kellene lennie; hogy semmi joga korától nagy jóságot várni, hanem inkább ő köteles iránta nagy jóságot tanúsítani.

Burns-t nem külső, de belső baja tette tönkre. Nem a jó szerencse, de a jó vezetés hiányzott nála. Nem is lehet egy ember szellemét egészen tönkre tenni, ha a megkiváncsító okosság meg van nála. Föltételei egységének hiánya, a következetlenség czéljaiban, a meddő törekvés a világ közönséges szellemét a költészet szellemével összeegyeztetni: ezek valának ártalmára. Ehhez járul a kártékony befolyás, melyet korának vallásos kételye nemes természetére gyakorolt. Burns erkölcsisége, legtöbb gyakorlati viszonyaiban, csupán egy világfi moralitása. Finomabb vagy durvább alakban az élv az egyedüli, mi után vágyódik, és a miért küzd. Nemes ösztöne néha felülemelkedik, de csak ösztön az, mely pillanatra hat. Vallása — úgy szólván — nincs. — Szívében ugyan remegő imádat él, de értelmében nincs semmi templom. A kétség homálya és árnyéka alatt bolyong.

Ő a költészetet forrón és egész szívéből szerette; de szeret-hette volna csak tisztán és osztatlan szívvél, úgy minden jól lett volna. Mert a költészet, úgy a mint azt Burns művelhette volna, csupán egy külön alakja a bölcsesség és vallásnak; az a bölcsesség és vallás maga. De még ez is meg vala tőle tagadva. Az ő költészete tündöklő csillám, mely benne nem alszik ki; — világító szövétnekké sem gyúl, de gyakran változik bolygó tüzzé, mely őt tévútra vezet. Azonban ő született költő. A költészet lényének mennyei eleme s lelke összes törekvésének, annak kellett volna lennie. E vidám aetherbe emelkedve, — s erre szárnyai megvoltak — semmi más fölemelkedésre nem lett volna szüksége. Oly férfi, mint Burns, idejét a költészet s az erényes szorgalom közt oszthatta volna meg; de őráit a költészet és gaz-

dagok lakomái közt megosztani, szerencsétlen, semmi jót nem ígérő kísérlet volt. Mit keresett itt, hogyan érezhette magát jól? Vagy talán az életet akarta élvezni? hisz másnap megint mint adószedőnek kellett robotolnia. Nem csodálkozunk rajta, hogy Burns személyes és zúgolódó lön, s olykor-olykor a társaság bizonyos szabályai ellen is vétett; inkább azon bámulunk, hogy eszét nem vesztette s minden társadalmi szabályokkal nem daczolt. Ily ferde állásban hogyan lehetett volna csak egy óráig is megelégedett vagy szorgalmas? Egy igazi költő nem az az ember, kit a gazdagok pénzzel vagy hizelgéssel bérbe vehetnek, hogy mulatságaik szolgája, alkalmi költemények szerzője, vagy ebéd fölötti élecek szállítója legyen. Nem hogy szolgájuk, de még pártvivők sem lehet. Mind a két fél veszélyére sohasem is kellene ily szövetséget megkísérteni. A nap lova fog-e a talyigás ló szerszámaiban csöndesen és türelmesen koczogni? Patkója: tűz, és ösvénye: az ég, hogy minden országokra fényt árasztson; annál fogva sáros úton tapicskolva, bár a földi szomj enyhítésére, fogja-e a sört házról-házra czipelni?

De megállapodunk e szemlélődésekben, melyek igen messze vezetnének. Távolság van tőlünk, Burns erkölcsi oldalát a világ előtt bevéadolni. Ő kevésbé bűnös, mint egy tizezer közt. Még e tekintetben is kevésbé ócsárlást, mint inkább szálnalmat és csodálatot érdemel tőlünk. A világ, közönségesen igaztalan ily emberek fölötti ítéleteiben; igaztalan számos okoknál fogva, melyek közül csak ezt az egyet említjük: mint valami törvényszék, a törvény holt betűi után ítél; nem az után, a mi jót valaki tett, hanem a mit rosszul tett, vagy éppen nem tett. Csak az eltéréseket nézi; pedig e szerint valamely lovarda vagy a naprendszer szélességének átmérője, egymáshoz mérve, ugyanazon arányt adják.

Itt fekszik gyökere némely vak és kegyetlen kárhoztatásnak, melylyel egy Burns-t, Swift-et vagy Rousseau-t elítélnék. Megrongyolott vitorlakkal és összeszakgatott kötélzettel fut be a hajó a kikötőbe: a révkalauz a hibás,—kiáltják—mért nem tud mindent, mért nem mindenható; de hogy kitűnjék, mennyire hibás, azt kellene előbb kérdeznünk: vajjon a föld körül tett-e egy utat, vagy csak a „kutya-szigetek“-ig járt!

Az igaz érzésű embereknel nem szükség Burns védőjeként fellépünk. A szálnalom és csodálat szemfedőjével bevonva, nyug-

szik ő mindnyájunk szívében, a márványnál nemesebb mausoleumban ; és művei, hiányos voltuk mellett, soha sem fognak az emberek emlékéből kitöröltetni. Míg Shakespeare és Milton , hasonlóan a hatalmas folyamokhoz hömpölyögnek át a gondolatok országán , hullámaikon kereskedő- és hajóhad-, vagy szorgalmas gyöngyháslázkokat emelve : ez a kis forrás szintűgy legelteti szemeinket ; mert a természetnek ez is egy elmésen kigondolt műve, a föld mélyeiből teljes erővel és szabadon buzogva a napvilágra. Gyakran fog erre térni az útas, hogy tiszta vizét megizlelje, s sziklái és fenyvesei alatt csöndes szemlélődésekbe merüljön.

Közli : SZÉKELY JÓZSEF.

IRODALMI SZEMLE.

A LEGÚJABB FRANCZIA SZÉPIRODALOM.

Ha vigasztaló, midőn bajok súlyosodnak reánk, másokat hasonló bajokban szenvedni látnunk, a szépirodalom terén mindenben elől járó Franciaország jelenleg ezt a szomorú vigasztalást nyújthatja minden nemzetnek, melyet saját szépirodalmi állapotjai aggasztanak. Franciaországban is részint pangás, részint határozott hanyatlás a szépirodalom minden ágában.

Kiváltképen rossz idő jár a versekre. A legújabb nemzedék e részben nem mutathat föl egyetlen egy igazi, eredeti tehetséget. Az évenként megjelenő 20 — 30 vers-gyűjtemény nem tanúsít egyebet, mint azt, hogy szerzőik vagy kitűnő elődökön élődnek s tudnak egy kissé utánozni (legdivatosabb még mindig Lamartine utánzása), vagy pedig, ha a magok lábán járnak, értenek prózát írni versekben. S ki hinné? még hősköltemények is bukkannak föl, például a keresztények vagy Róma romlása (Les chrétiens ou la chute de Rome) 12 énekben, írta Moncaux, verses regény oly történetekről és oly érzelmekkel, melyek a mai közönséget nem bírják többé fölmelegíteni. Egy másik nagy költemény, melynek címe Magdolna (Madeleine) s szerzője Risse, a mai korból meríti tárgyát s egy szegény leány elestét beszéli el, siralmasan, erélytelenül. Duroché meg a szenvedő emberiségéről ír kötetekre terjedő lyrai drámát (L'Humanité souffrante), mely nem egyéb, mint verses értekezés, mely olykor a rimről is lemond s Lamennais-féle rövid mondatokban halad. Kisebb versek szerzői közül említést érdemelnek: a napoleonista Chebot, az eszményes Desessarts, az emelkedett érzésű Penquer Ágostné, s hogy belgát is említsünk, a satíraíró Quinet Benedek. Azonban rossz kelete van valamennyinek: sem a közönség nem érti költőit, sem a költők a közönséget.

Nagyobb a közönség érdeklődése, sőt nem is csökkent, a regények iránt. A regények sem csökkentek — számra nézve. Hát értékben? Ha nem csökkentek, de nem is emelkedtek. Új tehetség az utóbbi két év alatt nem merült föl; s a legtekintélyesebb és nép-

szerűbb régi tehetségek, Georges Sand, Dumas, Pousson du Terrail, Féval, Gonzalès, stb. nem mutattak föl előbbi műveiknél kitünőbbeket, sem olyanokat, melyek valamely fontosabb társadalmi kérdés tárgyalása által eseményekké lennének. Legörvendeteseb emelkedés tapasztalható az Erckmann-Chatrian író párban, kiknek regénytrilógiája: *Teréz asszony* (*Madame Têrèse*), az 1813-beli besorozott (*Le conscrit de 1813*) és *Waterloo*, a francia nemzeti s hadi történet három nagy szakaszának népszerűen s élénk helyi színezettel festett korrajza. Folyvást burjánzik az a botrányos faj, melyet a francziák „realista” regénynek neveznek, s melynek művészete abban áll, hogy a romlottságot száraz közönytől tünteti föl. Nem az a naivul sikamlós regény, mint a francia irodalom *Manon Lescaut* óta Gautier föllépéseig ismeri, hanem komoly, fagyos photographáló, sőt olykor leezkéző életkép, mely még ártalmasabb lesz az által, hogy erkölcselenségeit azzal az igénynyel tálalja ki, hogy az erkölcsnek szolgál. Szerencse, hogy művelői nem csak nem ihletett költők (ha azok volnának, nem is szegődnének „realisták”-nak), hanem elegendő elmésségük s írói ügyességök sincs, hogy azt a regényfajt megkedveltessék. Még egyikök sem bírt oly ingerlő, oly kapós könyvet írni, mint *Feydeau Fauny-ja*, melylyel ez a fajta megindult, de a mely már jóformán el van felejtve. Sőt maga Feydeau is elfordult saját első irányától, s a *Boldogság átk*a című legújabb regénye (*Le secret du bonheur*) egészen — tisztességes. Kár, hogy egyéb jót nem mondhatni róla.

A beszélyirodalom, általános jellemére nézve, a regényirodalom hasonmása. Itt azonban egy igazán becses könyvre figyelmeztethetjük az olvasót. Nem valamely kitünőbb beszélyíró munkáinak kötetére, hanem valamennyi kiválóbb francia beszélyíró beszélyeinek gyűjteményére, melyet — a gyapot-válság folytán inségre jutott munkások fölsegélésére — Jules Simon szerkesztett össze ily cím alatt: *Az élő beszélők fillére* (*L'obole des conteurs*). Húsz meg egy néhány beszély, a mai francia beszélyíródalomnak müképe — s hozzá tehetjük, hogy a nemesb, emelkedettek, nem posványban süllyedt irodalomé, úgy hogy e könyvet a fiatalságnak is bátran kezére lehet bocsátani. Többek közt Méry, Élie Berthet, Fournier és Thomas, Gonzalès, Lucas, Wey, Féval, Deslys, Ponson du Terrail, Second, Chadewil, Gozlan, Saintine, Juillerat, Lalaudelle, Achard, Scholl, Muller, Énault Masson egy egy beszélyével s Gautier két verses meséjével találkozunk benne.

Lássuk a drámairodalmat.

Az 1864-ben életbe lépett törvénytől, mely a színházakat fölszabadítja, sokat vártak a meddő, pangó színműirodalom emelkedésére nézve. Csalódtak. A meddőség és pangás azóta is folyvást jellemzi a színműirodalmat, s a Sardou-féle eszménytelen photographiák, melyek a jelenlegi színpad legkeresettebb jelenségei, éppen az uralkodó meddőség bizonyítékai. De hogyan is reformálhatta volna a kérdéses tör-

vény a színműirodalmat? A reform csak az összes társadalomból s magoktól az íróktól indulhat ki; s valamint a színművészet egykor, mindennemű megszorító törvény mellett is virágozhatott, úgy panghat a megszorítások megszűntével is. Különbén a törvény melyről szólunk, csak is iparszabadsági, nem szellemiszabadsági törvény: megengedi, hogy bármely színpadon bármit előadhassanak, tragoédiát vagy énekes bohózatot, nagy dalműveket vagy operetteket, balletteket vagy Paprika Jancsiféle dulakodásokat, stb., de nem törli el az előleges vizsgálatot, a censurát, melynek minden színpadon hozandó művet alá kell vetni. Ha ez a korlát is ledől s meglesz a színpadnak szellemi szabadsága is, akkor inkább várhatunk némi lendületet a színműirodalomban, ámbár a terméketlen író termékenynyé, a költőietlent költőivé, az anyagba vesztetett nemesb irányúvá a legtökéletesebb szellemi szabadság sem varázsolhatja.

Ez előzményből már sejtheti olvasónk, hogy a színműirodalom legújabb termékeiről sem mondhatunk kedvező ítéletet.

Francziaország legkényesebb színpadán a Théâtre Françaisban az utóbbi másfél év alatt egyetlen egy újdonság merült föl, melynek nagyobb hatása volt: Guérin mester (Maître Guérin) Augier-től. Hőse egy haszonleső jegyző, ki pénzvágát és hiúságát törvényes lopás és minden aljas eszköz által iparkodik kielégíteni, de a mellett a büntető törvénykönyvvel sohasem jön összeütközésbe. Az önzésnek ez a személyesítője lélektanilag hűbben következetesen van rajzolva, mint a kevéssel előtte szintén nagy hatással adott, hasonfajta Feuillet-féle Montjoye. De a főszemély kitűnő rajzán kívül nem is mondhatni több jót Augier darabjáról. Kitűnő jellemtanulmány, de gyöngye vigjáték.

Az Odeon újdonságai közül csak egy aratott diadalt, de az valóságos diadalt: Georges Sandnak Villemér marquis című regényéből átdolgozott hasonczímű drámája. Regényből készült drámák iránt nem vagyunk kedvező elővéleménnyel, és méltán; Georges Sand jelen műve azonban a legkedvezőtlenebb elővéleményt is kedvezővé hangolja. Szerző mindent föláldozott regényéből, a mi a dráma gyors haladásának útjában állhatott volna, s színműve nem csak az ő színművei közt legsikerültebb, de magában véve is sikerült, és épen nem emlékeztet arra, hogy regényből van kiolvasztva. Ez pedig, drámára, oly dicséret, mint fordításra az, hogy nem érzik meg rajta a fordítást. Villemér marquis-t mind regényi, mind drámai alakjában a magyar közönség is ösmeri, s nem szükséges azt bővebben ismertetnünk. Aesthetikai becsén túl még csak azt jegyezzük meg róla, hogy erkölcsi légköre is egészen tiszta.

A Gymnase-ben két darab okozott nagyobb feltűnést: a Nők barátja (L'ami des femmes) ifj. Dumas-tól, bukása, és Don Quichotte, Sardou-tól, diadala által. Az ifj. Dumas darabjairól általában azt mondhatni, hogy a személyeik többet beszélnek, mint cselekszenek, s ez egyik hibája a Nők barátjának is. De nem

ezért bukott meg, hanem azért, mert a közönség utóljára megso-
kalta mind csak a romlottság és erkölestelenség rajzait látni maga
előtt. A Nők barátságában a demimondei erkölcsök át vannak
honosítva az úgynevezett tisztességes társaság köreibbe. Igaz, hogy va-
lósággal ott is előfordulnak; de Dumas darabjából az tűnik ki, mint
ha csak is azok fordulnának elő mindenütt, s erkölcsnek, erénynek
már sehol sem volna nyoma. Ez az erkölestelen meggyőződés még Pá-
risban is megülő betűje lett a darabnak. — A másik darab csak lát-
ványosságának köszöni sikerét, s gépészének nagyobb az érdeme,
mint írójáé. Cervantes manchai vitéze, különben elmés fegyvernő-
kével együtt, a XVII. század óta mind megmegújuló alakjai a fran-
czia színpadnak, s Sardou darabja csak az e részbeli kísérletek hosz-
szu sorát hosszabbítja. — Említést érdemel még, s nagyobb sikert
érdemelt volna Langlè történeti dramája: *Mirabeau ifjúsága*.
Komoly, nemes fölfogás, jellem tanulmány és ügyes szerkezet ál-
tal tűnik ki.

A többi drámai színház, a Porte-St.-Martin, Gaité, Ambiga,
Comique, Châtelet, szintén kevés újat, s az újdonságok közt kevés
figyelemre méltót nyújtottak. Kiemelhetők mégis: *Faustina*, tör-
téneti színmű, írta Bouilhet, a római élet korrajza Marc Aurél idejé-
ből; — a *Fürdősháza* (*La maison du baigneur*), szintén törté-
neti színmű, melynek tárgya IV. Henrik gyilkosa, Ravailiac czinko-
sainak megfenyítése, írta az id. Dumas ismeretes dolgozótársa, Ma-
quet, s a nagy siker, melyet aratott, bizonyítja, hogy a tömegre
még mindig a hihetlen meglepetésekkel teljes rémdráma van legna-
gyobb hatással; — a hasonfajú s hasonló nagy sikerű *Henrik ki-
rály ifjúsága*, Ponson du Terrailtól.

A kisebb népszínházak látványos darbjait, boházatait mel-
lőzve, mint legnagyobb hatású újdonságot Offenbach *Szép Iloná-
ját* (*L'enlèvement de la belle Helene*) kell megemlítenünk, mely ta-
valy a Variétés-színház fődarabja volt, s melyet Budapest közönsége
is ösmerne már, ha a budai népszínházat be nem zárták volna. Szük-
séges-e jellemeznünk? Offenbach operettjeit ismerjük: szeles, kép-
telen szöveg, és szintoly szeles, mégis kedves zene. Szintilyen *Szép
Ilonája* is, csak hogy még sokkal szelesebb, képtelenebb, ledérebb.
A legszelidebb bírálat is azt mondta róla, hogy, „az elmésség kicsa-
pongása.”

Ime áttekintettük a francia szépirodalom utolsó másfél eszten-
dejét, s meggyőződünk, hogy bizony egy nemben sem a virágzás
kora. Egy nemről azonban hallgattunk, s épen arról, mely a fran-
czia irodalomban mindenha virágzott, s virágzik ma is. Ez: a tár-
czaczikk. Nálunk is irnak tárczaczikkeket, de ezek nemhogy hason-
litanának a franczia tárczához, még külön irodalmi nemm sem fej-
lődtek. A franczia tárcza sajátosságos franczia termény, s Montaigne
elmélgései és Sevigné asszony levelei óta nélkülözhetlen irodalmi
czikk. Nem krónika, de az is; nem kritika, de az is; majd enye-

leg, majd olvadoz, majd élez el és csipked; de mindig illedelmesen; pillangóként virágról virágra szálldogál, bizonyos hasáb és sorszám betelése után pedig egyszerre nyomtalanul eltűnik. Mintha mindenről beszélt és semmit sem mondott volna. A francia a legtársalgóbb nemzet, s a francia tárcza mintegy a társalgás irodalmi virága. Csak az író beszél, de úgy, mintha többen beszélnének s az olvasó is hozzá szólna. Causerie a neve, mely fogalom kifejezésére a magyar beszélgetés nem elegendő; inkább csevegés-nek lehetne mondani, de ez is kevesebbet jelent. Szóval, a francia tárcza — francia tárcza, s fő-jellemvonása, hogy a rémuralom izgalmai, a restauratio aléltsága, s a mai kor anyagisága s irodalmi pangása között is folyást él és uralkodik. Csak a nemzettel együtt lehetne kiirtani.

G. Á.

HIDVÉGI MIKÓ FERENCZ HISTORIÁJA. 1594 — 1613.

Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a magyar tudományos akadémia történelmi bizottmánya. Második osztály: Irod. VII. kötet. — E külön czím alatt is: Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592—1603. és: Hidvégi Mikó Ferencz históriája 1594—1613. Bíró Sámuel folytatásával. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. IX. és 331. lap.

A második munka, melyet a fenczimzett kötetben közrebocsátott Adadémiánk, „Hidvégi Mikó Ferencz históriája. A maga életében történt erdélyi dolgokról.“ Mikó — Csik, Gyergyó és Kászonszék főkapitánya, Bethlen Gábor főkomornoka, özvegye és Rákóczy I. György alatt az ország kincstárnoka, az általa elbeszélte események nagyobb részének szemtanúja, — naplóját néhány évvel előbb, 1594-ben, ott kezdi, a hol Illésházy István a magáét, első közleményem tárgyát, néhány évvel utóbb, 1603-ban, félbeszakította, Mikóé e szerint, kivált az erdélyi ügyekre nézve, folytatása Illésházy „Följegyzései“-nek.

Báthory Zsigmond, Erdély ifjú s ingatag jellemű fejedelme különböző sugallatok, különösen a pápai követ, Carilli Alfons, rábeszélése folytán arra tökélt el magát, hogy a töröktől elpártolva, országát a bécsi kormánynak hódoltassa meg. Ezt Erdély legtekintélyesebb fiai minden alkalommal erősen ellenzették, csak így remélve nyugton maradhatásukat a bécsi kormánynál sokkal közelebb töröktől. A jobbak ellenzése daczára Báthory Zsigmond diplomatiai viszonyát a törökkel felbontotta, mert alkudozásában Rudolf-fal sokkal tovább ment immár, hogysem visszaléphetett volna. Mikó ott kezdi naplóját írni, midőn a szándokát mindenkép valósítani akaró fejedelem, hogy megtörje az ellenzékét, Bocskay István, Kristóf Deák, Sibrik Gáspár, Geszty Ferencz, Kornis Gáspár, Jósika István, Süveg Albert szebeni királybíró s mások tanácsára Báthory Boldizsárt, Kendy Sándort, Ko-

vacsóczy Farkast, Kendy Ferenczet, Gábort, Ifjú Jánost, Forró Jánost, Bornemisza Jánost, Gergely Deákot, Gerendy Jánost, Lónyay Albertet, Szilvász Boldizsárt, Szalánczy Györgyöt, 1594-ben, elfogatta, közölök Kendy Sándort, Gábort, Ifjú Jánost, Forró Jánost és Gergely Deákot más nap virradóra a kolosvári piacon lefejeztette, Báthory Boldizsárt Szamos-Újváron nemsokára megfojtatta, Kovacsóczy Farkast és Kendy Ferenczet Gyaluban kivégeztette, s a Rudolfnak meghódolást országgyűlésileg kimondatta; ezt Prágában Bocskay István és Süveg Albert követői által tudatta, kiket Rudolf kedvesen fogadott s kik azonfelül Károly főhg „jó öreg leányát,” Mária Krisztiánát is, kivel 1595. nyarán egybe is kelt, nőül nyerték a fejedelemnek.

Az elpártolt ország megfenyítése s visszahódítása végett Szinán pasa Oláhországon át Erdélynek tartott. A veszély elhárítása végett Rudolf segélyül 12 ezer embert küldött, kikkel Báthory megerősödve a török ellen ki is indult, de mivel az őszi időnek hidegre változta miatt visszafordult a török had ennek csak utócsapatait csipdező meg serege. A török megtorlás emígy elmaradt, el utóbb is, mert 1596. — 1598-ban Magyarországon volt elfoglalva a porta. Az Erdélyben ez évek alatt történekről Mikó csak nagyon röviden ír, Báthory első lemondásáról pedig egészen hallgat; részletesebben az 1599. éven kezdve szól, midőn Báthory megint beleúnva a kormányzás terhes gondjaiba, a meggyesi országgyűlésen trónjáról újra lemondott. Az emígy megürült fejedelmi székre Báthory András, a bibornokot, ültették az országos rendek, ki mind családja, mind az ország érdekében fekvőnek látván a visszatérést a törökhöz, ez iránt alkut kezdett a portával, olyan eredménynyel, hogy a szultán meg lön engesztelve. Ekkor azonban más ellensége támadott Rudolfban, ki Mihály oláhországi vajdát léptetése föl ellene, szövetkezvén vele azok, a kik tanácsloí valának a fön- tebb említett kivégezéseknek s attól tartottak, hogy az új fejedelem bosszút veend rajtok az ártatlan vér kiontásaért. Ezek tehát Oláhországból, a hol tartózkodtak, bejövén, szabadság ígérésével megnyerték Mihály vajda ügyének a székelyeket. A vajda betört. A „székelység feltámad a nemesség ellen, házokat dúlni, égetni kezdék, az egész székelységen nem lön olyan fő ember háza, kit el nem rontottak, égettek, dúltak.” A székelyekkel megerősödött vajda Szebenhez sietett, de ott álla már hadával Báthory András. Összeütközvén a két sereg, a bibornok csatát vesztett, s Moldvába akarván menekülni, Csikban a sz. domokosi határban, a fellázadt porók által több kísérelével együtt megöletett.

Ütközet után, sejtve tán a történeendöket, az urak s főemberek közül ki egy-, ki másfelé menekült; Görgényben, a többi közt, Székely Mózes, Kornis Farkas, Mikó János, a naplóíró atyja, kerestek oltalmat. A vajda novemberben Segesvárra országgyűlést hirdetett, ott magát, letéve az álarczot, fejedelemmé választatta, mindenkinek bocsánatot ígért, de ennek daczára „egy nemes ember is elromlott, égett házánál nem ültetett, övének is nem mondotta, sem ös, sem donatiós

jobbágyit csak nem is említette, úgy hogy egy főembernek is sem háza, sem jobbágya; a mivel szaladott várakba, kerített városokba, azzal élt ha mie volt. Nem volt akkor sem főembernek, sem igaz nemes embernek a székelységen semmie, sőt a kit hol kaphattak, örömet megölték, arról nem is volt semmi büntetés.“

Az erdélyi fejedelemséggel meg nem elégedve az oláh vajda Moldvát is hatalmába törekvék keríteni. E végre 1600. évnek tavaszán ráűtött Jeremiás vajdára a ki értesülve Mihály szándokáról, a lengyeleket hitta segítségül, kik Zamoiszky kancellár vezénylete alatt szép számmal gyűltek ugyan a Dnister parton össze, de az oláh vajdával ütközetre szállt Jeremiást gyöngén segítve, ez a csatával országát is elveszté, a győző pedig juliusban visszatére Erdélybe. Itt gyűlötté tevéen immár uralmát, Székely Mózsos, Csáky István s többen „irtózva az oláh guberniumtól“, Báthory Zsigmond visszahozataláról kezdének gondolkodni s vele, ki akkoron sógora, Zamoiszky, táborában vala, alkudozni, és hajlandónak találván őt a visszajövetelre, Székely Mózsos Lengyelországba ment katonákat toborozani. Mindez a vajda előtt titokban nem maradhatott; ő tehát az urakat maga elé idézteté, de azok nem jelentek meg, el levén immár tökélvé, lerázni magokról a türhellen igát. Az ügy élére Csáky István álla, s a hazához hajlítván „szép ígéretekkel“ a vajda erdélyi fizetett népét, Torda lön az összegyülekezés helyéül kijelölve. Makó György és Tárkányi István, elhagyva a vajda ügyét, embereikkel Csákyhoz csatlakoztak. Gyűlt ugyan Tordánál a sereg, de a vajdaéval szemben gyöngébb volt, hogysem magát győzelemmel kecsegtethette volna. Csáky tehát Basta Györgyöt, akkoron kassai tábornokot, hitta meg segítségül a vajda ellen, a ki mintegy 5000 némettel s 2000 magyar lovassal Erdélybe be is ment s Tordánál Csákyval egyesült. Tétlen a vajda sem maradt. Lengyel, kozák, rác, oláh hadait Szász-Sebeshez gyűjtette, a székelyeket is, hogy hozzá csatlakozzanak, felhitta, örömet is készek az ő országoknak vérei, fiai, urai ellen a vajda mellett vivni, élni, halni.“ Ezeken kívül Barcsay András vezérlete alatt Jenő, Lippa- s Lugosból is hadakat várt, de ezeknek megérkezte előtt Basta már Csákyval egyesült s a sereg Tordáról Maros-Újvárhoz, Mihály pedig Miriszlóhoz szállt. Itt a két fél összezsapott s a vajda tetemes veszteséggel megveretett. Összeszedett seregével azután Fejérvár, hol Kornis Farkast lefejeztette, onnan Fogaras felé és a Bárczaságra sietett, hol a segítségére jött oláhok és moldvaiakkal egyesült s a székelyeket új fölkelésre hitta föl. De mivel ezek most veszteg maradtak, a Bárczaságot tüzzel elpusztítva, a bozzai szoroson ki Oláhországba ment. Ott is csak rövid ideig lehetete maradása, mert Zamoiszky nem csak Moldvát foglalá Jeremiás vajda számára vissza, hanem Mihályt Oláhországból is kiűzé, Simon vajdát állítván helyébe. Mihály azután Erdélyen át Jenő felé a Rudolf alatti Magyarországba menekült.

A hazai ügy meg volt már nyerve, midőn Székely Mózsos te-

kintélyes haddal szintén a Bárczaságra érkezett, de kivált a lengyelekre nem levén immár szükség, Zamoiszkéhoz Moldvába visszabocsátattak, Basta pedig, Csáky és Székely a székelyeket fékezték meg, a régi lóföket, darabont személyeket meghagyva volt szabadságaikban, a többiit előbbi uraik jobbágyaivá tevén.

Basta ez után azt kívánta az országtól: vagy olyan fejedelmet válasszon, a ki Rudolftól függjön, vagy emez válasszon s az ország annak engedelmeskedjék. Emettől az erdélyiek vonakodtak s Bastának, szolgálata jutalmául, Dévát ígérték, ha Báthory Zsigmond hűségében az országban marad. Basta bosszúsan Szathmárra ki-ment. Ekkor az erdélyiek új fejedelmül Báthory Zsigmondért, a ki Moldvában, Borosánban, Jeremiás vajda oltalma alatt egy udvarházban lakott, küldének, ki a meghívást elfogadva, Beszterczén át Kolosvárott termett. Tudta, vagy legalább sejtette, hogy uralmát Rudolf háborítlan nem hagyja. 1601. áprilban tehát Kolosvárott országgyűlést tartott, beiktatása után nagy adót szavaztatott meg és az országot fölkellette. A Szamosfalvához gyűlt sereggel júniusban az Ér mellé Tasnádhoz szállt, Basta pedig kis táborával, melyben Mihály vajda is jelen volt, várva a hozzá csatlakozandó hajdúkat, Majtinnál állá, de mivel erős állást vón, Báthory öt megtámadni nem mervén, Szilágy felé tére vissza. E közben Bastához érkezvén a hajdúság, az Báthory után indult, Goroszlónál utól is érte, s nem annyira erejével, mint Székely Mózsos és Csáky István vezérek egyetetlenkedése miatt hadi fortélylyal Báthoryt megverte. E harc z lön, mondja Mikó, Erdélynek elromlása, „mert akkor nem levén kegyelem se nemes, se paraszt, se férfi, se asszonyi állatnak, egyaránt emésztette a fegyver mind férfit, mind asszonyi állatot, kiváltképen a Mezőségen.“ A hallatlan kegyetlenséget a Segney Miklós, Dengelegi Mihály, Lipay Balázs, Szilasy János vezénylete alatt levő hajdúság követte el.

A goroszlói csata után Báthory Csáky Istvánnal megint Moldvába menekült. Székely Mózsos összegyűjtve a szétvert sereget Barcsay Andrással Kolosvárhoz, innen Borbély Györggyel Fejérvárhoz szállt. Bastának misem állt útjában. Kolosvár meghódolt, Szamos-Újvárat Gyulafy László feladta. A német vezér azután Tordához vonult s ott Mihály vajdát megöleté. A menekült fejedelem már csak Fogarast, Görgényt, Dévát, Brassót, Szebent és a szász városokat mondhatá magáénak. Reményt nem vesztve, Moldvából Csákyval Brassóba jöve, a székelyeket újabb szabadságígérettel magához hódítá, de még így is gyengének érezve magát, a portához bűnbánólag s hűséget fogadva folyamodott, s attól Lugos, Karánsebes felől három pasa alatt segélyt kapott s azokkal Maros-Újvárnál egyesülve Basta ellen indult. Ez Báthoryt bevárni nem merte, e szerint Deéshez szálla s ott magát besánczolá. De Báthory sem mehele sokra, mert Kolosvárt be nem veheté s erős tél állván be, a törököket is elbocsátá.

Télen át, 1602-ben, változó szerencsével csatározott a két fél. Basta Beszterczét ostrom alá fogta; Vitéz Miklós, vitéz védője, Báthory

felhatalmazása folytán hitre feladta a várost, de Basta katonái a kivonuló nemességet a hit daczára megrohanva, többeket megöltek, a miért Basta is sok tisztet és főrendet felakasztatott. Besztercze feladásával Marosig Bastáé lön az ország, Maroson belől Báthoryé. Ez tavaszkor Erdélynek Rudolfra szállítása iránt Bastával megint alkudozni kezdte. E végre Csáky Istvánt Baresay Andrással küldé a német vezérhez. Ez a követekkel együtt mintegy 3000 lovassal és 4000 gyaloggal Kolosvárhoz jött, Báthory Déván vala. Hadait Székely Mózsas alatt Szász-Sebesnél gyűjteté össze. Csáky rábirta Bastát, találkoznék a fejedelemmel személyesen Fejérvárott. Basta gyorsított menetekben csak lovasaival indult el. Báthory pedig arra utasítá Székelyt, támadja meg, de mintha önféjétől tenné, Bastát, s ha szolgál neki a szerencse, azután is örömet marad Báthory fejedelemnek; ha nem, azt teendi, a mit a szerencse hoz." Basta tehát midőn Fejérvár felé jőne, Székely, vett parancs szerint megtámadta, de csak 1600 lovasa levén, megveretett. Az ütközetben elesett Baresay András. Báthory, Székelyt okolva a nemtelen eljárásért, Dévából kijöve s Bastával Szebenben találkozva, Erdélyt a leutmericzi urodlomért Rudolfnak végizben átadta, az országtól elbucszúzott s a főb-bek közül néhányan Csehországba kísérték őt. A kormányt Basta vette kezébe.

Minő volt e kormány? elég Basta nevére utalnom. Székely Mózsas a fejérvári csatavesztés után Solymosra vonult s onnan Bethlen Gáborral a portára sietett, török pártfogás alá ajánlván fel Erdélyt. A nagyvezér 1603. tavaszán csakugyan hadsereggel gyámolítá a menekültet. Székely e szerint mart. végén a temesvári pasa parancsnoksága alá rendelt több tatárral mint törökkel Temesvárról kiindulva, Lugoson át a Vaskapu felé vonult, s azon Erdély földére lépven, közeledtének hírére a szászvárosi német őrség, mintegy 500 gyalog, Fejérvár felé sietett, de a tatár előhad által utóléretve leváगतott. Székely útja diadalmenethez hasonlított. Szász-Sebes, Fejérvár megadván magokat, serege napról napra nagyobbodék, tódulván hozzá a Basta által elkészerített honfiak. Székely terve volt Bastát Szamos-Újvárbá rekeszteni, de az az országból ki, Szathmárra futott. Székely tehát Kolosvár felé fordult, azt meghódoltatá, azután Beszterczét, Meggyest szintén hatalmába kerité. Ily körülmények közt Basta megsegítésére a Rudolf által múlt évben oláhországi vajdaságra segített Sorbán, más-ként Rádul, sietett, ki Háromszéken és Csikban, noha mind a két székből Székely táborában volt a nemesség, amott Bedő István, emitt Matis János által katonákat toborztatott, kikkel azután az országból Rácz György vezénylete alatt küldött hada Földvárnál egyesült. Ezt megtudván Székely, meggyesi táborának színét Rhédey Ferencz vezénylete alatt Makó György- és Imecs Mihálylyal a vajda serege ellen küldé, melyet azok Földvárnál találtak, de rájok esteledvén az idő, Höltyövényhez visszaszálltak. Sorbánék tudva, hogy más nap segítségök érkezik, éjjel Rozsnyóhoz hátráltak, mit az erdélyiek futásra ma-

gyarázva, amazok után indultak, s Keresztyénfalva és Rozsnyó közt találkoztak. Voltak, kik nem vélték tanácsosnak megütközni a megérkezett segítséggel tetemesen megerősödött Sorbánékkal; de „Imecs Mihály nevű ifjú, ki az ő személyében elég vitéz, de experientiája kevés vala, gyalázattal illetvén, félelmeseknek, nem vitézeknek mondván a nálánál régibb vitézeket, azok is nem akarván gyalázattal megtérni, harczot adának,” de szerencsétlenül, mert megverettek, elesvén maga Imecs Mihály, Makó György, sok főrend, sok jó vitéz ifjú, főemberek gyermekei. Az ütközet napján Székely is Apáczához érkezett s este meghallván előhada szerencsétlenségét, Költővényhez szálla. Ellenfelénél sokkal gyengébb voltát látva, az időközben Oláhországból szintén kijött s reá indult Sorbánnak harczot adni nem akart s csak ágyúkkal akarta őt visszatartani; de Sorbánék azoktól meg nem rettenve, ráütöttek besánczolt és szekerekkel két sorban bekerített s épen azért se előre, se hátra, se oldalt nem menekülhetett táborára, és oda veszett hadának nagyobb és szebb része. Maga Székely Mózsos is „vérének kiomlásával tett eleget édes hazájához való szeretetének.”

A csatából megmenekült főrendek nagy része s mások Fejérvár felé, onnan Barcsához mentek, megint török oltalomba vetvén reményüket. Barcsáról Bethlen Gábort az Esztergom megszállására siető nagyvezérhez küldék, magok pedig Karánsebesbe, innen Temesvárra az időközben segélyül jött, de elkésett 2000 lengyellel menének. A nagyvezér mintegy 16,000 embert rendelt Temesvárra. Ezeknek bemenetelét Erdélybe meggátolandó, Basta német és magyar sereggel Lippához szálla s ott erős helyen magát besánczoló. Többször megtámadták ugyan erős állásában, de eredménytelenül; a törökök, kik azután eltelvén idejük, eloszlanak, így a bevonulás Erdélybe abban maradt. Török segélylyel tehát nem térhetve hazájokba vissza a Karánsebesbe futott urak s főemberek, Basta-hoz kegyelemért folyamodtak, mit az meg is adott, „de nem sokaknak használa, mert Kolosvárótt rekentve, egynehányat megölének, némelyeknek testeket találván meg csak a puszta klastromban.” Másoknak, kik kegyelemért nem folyamodtak, Szendrő és vidéke lön telelő helyül rendelve. A menekültek közé tartozott naplóírónk, Mikó Ferencz is, akkoron Bethlen Gábor „inasa.” Ekkori bujdosásának egy epizódját emígy beszéli el: „Mindent ezek alatt mikoron megértettem volna, hogy az édes anyám Brassóban a nagy pestisben megholt volna, jóakaró atyámfainak tetszésekből biztattatván, hogy Karánsebes felől én haza bujdoshatom, gyermek vagyok, senki nem bánt: Tömösvárra s onnan Bókánba *) visszajövék, kiben egy káránsebesi embertelen főember, Fodor Ferencz, lakik vala. Innen egyenesen akartam Karánsebesbe jöni; de megértvén, hogy egy hitetlen, arótból lött bánt, Lodi Simont, a hi-

*) Talán Bóka, Torontálban, a Temes mellett. K a z i n c z y.

tetlen árulók helyheztek oda bánságra, ki az elfutott nemes emberekben, a kit ott kaphat, megfosztja, meg is öletett benne titkon sokat. E miá szabadosan nem mertem menni, ott egynehány nap mulattam, lovamat eladtam 12 aranyon, pénzen fogadván kalauzokat, úgy vittek Káránsebesbe. Egy estve mikor a város népe szokott omlani a folyóvizre, azokkal mentem egy esmerőm házához, Borczon Györgyhöz, kinek fiával egy urat, Baresai Andrást, szolgáltam az előtt, oly reménységgel, hogy ő engem eliktat Erdélybe: de az áruló kézbe ada a bánnak, ki karóba akart veretni ha régi esmerőim nem törekedtek volna mellettem, megparancsolván, hogy kimenjek a városhól. De hová tudtam volna menni, mikoron Káránsebestől fogva Szászvárosig ember nem lakott; tehát egy szegény szabónak háza hijján laktam két hétig, míg meghallottam, hogy Lugosi János oda érkezett, kit Basta küldött vala a rácz hadak megmustrálására. Ezt noha nem esmertem, de az atyámtól hallottam, hogy az is Báthory Zsigmond szolgálja volt, s reá emlékeztem; nagy bizodalommal azért eleibe mentem. Ez mikoron megértette ki legyek és nyomorúlt állapotomat látta, melléje vön, és ő hozza Erdélybe haza!! Basta ekkor már Kolosvárrott lakott. Mikó Sennyey Pongráczhoz ment s ő szerze neki kegyelmet.

A menekültek mind hazájokba bátorságos visszatérhetősökre, mind „a németnek Erdélyben való rettenetes dühösködő uralkodásától lehető megszabadulásukra“ nézve 1604-ben e lépést tették: Bocskay Istvánnak volt egy török rabja, Huszain aga, ki váltságpénzeért Törökországban járt; általa tehát felszólíták Bocskayt, „hogy az istenre nézve elsöben, annakutána hazájának, nemzetének is szintén utolsó veszedelmét látván elközelíteni, serkenjen fel, és mindezekre nézve kösse fel a harangot, támadjon ki a maga nemzetének megmaradásáért, hátra tevén minden ebben vagy ezekkel ellenkező respectusokat.“ Megbízásában az aga híven járt el; Bocskay pedig, „noha az előtt bizony valóban német lélekkel birt, de nemzetéhez való szereteteért azt magáról levetkező“, a dologhoz, Mikó szerint így fogott: Basta három kormányzót s katonai parancsnokul Capreolist hagyva Erdélyben, Esztergom megsegítésére sietett. Látva Bocskayt, hogy némi várórségen s néhány száz vallonon kívül a német katonaság kivonatott a hazából, s Magyarországon is a nagy-urak „a németektől való rettenetes inséget megunták vala“; a hajdúk vezéreit, Lippay Balázst, Német Balázst, a főbbek közül pedig, „kik azon a porázon jártak“, Segney Miklóst, Dengelegi Mihályt, Ibrányi Ferenczet a maga részére hódítá. Párthívei Kerekihez gyűltek, oda a menekültek is, köztök Bethlen Gábor. Az Erdély kormányzására Basta helyébe küldött Belgiojoso Váradhoz érkezve, látta, hogy Bocskayval megmérközni erőtlén. Capreolist és Pecz János kassai tábornokot szólítá tehát fel, hogy amaz a felültetett nemes és székely hadakkal, emez 3000 gyalogával ő hozzá siessenek. Pecz nyomban elindult; az Érhez közeledtének hírét vevén Bocskay, eleibe ment;

Diószeghez közel találkoztak; győztes Boeckay lón, Peczet is foglyul ejtven. Az erdélyi segély ugyanazon nap késő este érkezett Váradhoz s egyesült Belgiojoso seregével, de Boeckayba nem mert beleskapni; Belgiojoso tehát 4 vagy 5000 német gyalogot Váradon hagyva, német, vallon s az Erdélyből kijött lovasokkal (a gyalog székeleyeket haza bocsátotta) Kis-Marjánál a Berettyón egy éjjel átkelt, virradatig Debreczenen már túljárt, más nap Tokajba szaladott. Boeckay legott üzőbe vette; előhada Rakamazson a Tiszán át nem úszhatott ráczokat megölve s átkeléshez készülv. Látva Belgiojoso, hogy Boeckay híd nélkül is átköltözik a Tiszán, Tokajból minden hadastul Kassa felé vonúlt, utóhadnak Sennyey Pongrácz és Kornis Boldizsár vezénylete alatt az erdélyieket rendelve. Ezek azonban Patak felé a Bodrogon át szállának, s a leányvári révén a Tiszán át Erdélybe vették útjokat. Így kedvezvén Boeckaynak a szerencse, a magyar urak, vármegyék, Kassa s több királyi város, „megunnván a németnek rettenetes inségét“, hozzá csatlakoztak. Boeckay ellen Basta vette át a hadviselet fonalát; télen át, majd az egyik, majd a másik félt kegyelvén a hadi szerencse. Azonban 1605-ki tavasz felé Basta hátrálni volt kénytelen; Boeckay mindenütt nyomában.

Ekkor, csak a várakban levén német katona, Erdély is neki bátorodék. Az ügy élére állt Petky János nyitá fel a székeleyek szemét, „hogy eddig is isten ellen, hazájoknak romlásával, lelkeknek veszedelmével szolgáltak a németnek.“ Udvarhelyszéki Keresztúrra hívva őket össze s ott felmondva Rudolfnak a hűséget, Boeckayhoz követeket küldének. De Sorbán oláhországi vajda nem kis bajt szerze. Rácz Györgyöt ugyanis elküldé néhány száz ráczzal és gyalog haddal, megtáborítani a székeleyeket, de az nem boldogult velök. Nem így Szebennel. „Ott—mond Mikó—egy ország árulója, Süveg Albert, bíró, lakik vala, ki mindenkoron megszabadulásunknak idejében akadály vala. Ennek a szászság között gazdagságáért nagy tekinteti vala, igen németes, áruló hitetlen ember vala.“ Az ő tanácsából tehát Rácz az egész télen hol Szebenben, hol Meggyesen, végre Segesvárott tartózkodék, s onnan csatázott az elejénte vezérkedett Gyulafy László, s ennek Köpeczen történt halála után a Boeckay által beküldött Csáky István ellen. Az erdélyiek, „nem levén vár-, város-venni-való alkalmatosságuk“, nem kis veszteséggel csatáztak Rácz ellen, míg ez augusztusban a beérkezett Boeckaynak Segesvárott megadta magát. Boeckay azután a Meggyesre összehitt országgyűlésen fejedelemnek választatott, sept. elején megosküvék, Rákóczy Zsigmondot kormányzóknak választatá, maga pedig Kassára jöve s innen Rákosra ment, hol a szultán fővezére görög koronával koronázta meg.

1606-ban, két évi hadakozással kiszorítván mind Erdély-, mind Magyarországból az osztrák katonaságot Boeckay, hosszas alkudozás után Illésházy István által megköté Rudolfal a bécsi békét, s midőn Erdélybe visszakészülv, Kassán dec. 26-án virradóra utólérte a halál. Kancellárját, Kátay Mihályt, hogy ő mérgeztette volna meg, vette

gyanúba a közvélemény, s e miatt Széchy György udvari főkapitány az udvar népe által diribról darabra aprította őt a kassai piacon.

Megírúlván a fejedelmi szék, Rákóczy Zsigmond, kormányzó, fejedelemválasztás végett Kolosvárra hitta össze a rendeket. Ezek Sennyey Pongrácz, Szilvász Boldizsár, Petky János, tekintélyes főurak tanácsára nem Homonnay Bálintot, kit Bocskay ajánlott végrendeletében fejedelemutódnak, hanem a Báthory Gábort fejedelmül ohajtó Bethlen Gábor daczára Rákóczy Zsigmondot választák meg. E közben Bocskay tetemeit feles számú magyar urak Homonnayval Erdélybe kísérték azon szándékkal, hogy Fejérvárott a temetés után Homonnayt fejedelemségre emeljék. Útközben meghallák ugyan, hogy Erdély fejedelmet már választott, de azért útkokat folytatták. Ezt meghallván Rákóczy, s „félvén a temetés alatt valami csalárdságtól,“ azonnal összegyűjté hadait, s Kornis Boldizsárt több előkelővel Homonnay elébe küldé, megüzenvén neki: a test mellől maradjon el, el az udvari hadak is, ellenesetben felülvén már országosan, az erdélyiek eleibe mennek a testnek, azt tőlök elveszik; megadják ők urok s fejedelmők hideg tetemének az illendő becsületet s tisztességgel el is temetik, de úgy, mint a magyarok hozzák, nem engedik meg. Kornis Goroszlónál találkozék Homonnayval. Követségének eredménye az lön, hogy Homonnay némely seregével elmarada ugyan, de czéljáról egykönnyen lemondani vonakodott. Evégre Husztot és Kövárt, amazt Pernyeszy Gábor, emezt Jósa Deák kapitányok feladván, kezére kerítette, de utóbb, 1607-ki nyár folytában a fejedelemmel, mint ipával, Fejérvárott barátságosan kiegyezkedett.

Rákóczy fejedelemsége azután békében folyt ugyan, de hanyatlott kora, beteges volta nem bírta kellően a kormányzás terhét. E miatt sokan, kivált Kendy István, Kornis Boldizsár s az Ecsedre Báthory Gáborhoz vonúlt Bethlen Gábor azon fáradozának, hogy Báthoryt ültethessék a fejedelmi székbe, mire az hajlandó is volt. Észrevevén ezt Rákóczy, akkép egyezett meg Báthoryval, hogy emez Sáróst és Száadvárt szerezze meg számára, mi megtörténvén, a kolosvári országgyűlésen azután fejedelemségéről lemondott, az országtól elbucszúzott s Erdélyből kivonúlt. Elaggott korán kívül az is volt leléptének egyik oka, hogy az osztrák fejedelmeket sokáig hiven szolgálva, általok „uraságra promoteáltatott vala,“ most pedig átlátta, „hogy ha erdélyi fejedelemségét úgy kellett viselni, mint ennek a hazának állapotja kívánná, nem lehetne, hogy a német császárnak is kedvét találhassa: mert két urnak nehéz kedvét keresni.“ Hogy tehát a bécsi kormány uralma alatt, Tiszán túl fekvő jószágait gyermekeinek békével hagyhassa, inkább lemondott a fejedelemségről s még azon évben meg is halt.

Fejedelemmé a rendek csakugyan Báthory Gábort választották, ki akkoron ecsedi várában tartózkodék. Üdvözlésére s meghívása végett Kornis Boldizsár vezérlete alatt követek küldettek, kiket a fejedelem Báthory Istvántól maradt kupákkal bőven megajándékozva,

utának maga is elindult, s Kolosvárra 1608. évnek virágvasárnapján érkezék. A nagy templomban más nap az esküt letette előterjesztvényeit a rendekkel tárgyalatta, Bethlen Gábort követül a portára küldötte. Mindezeknek elintézése után, mivel az országot sohasem járta még be, Báthory Fejervárra, onnan a szászok közé Szebenbe, Fogaras, Brassóba ment. Bethlen a portáról meghozta az athnamét, s 1609-ben ismét követnek ment II. Mátyáshoz, kinek megkoronázatásakor Báthory Rhédey Ferencz és Segney Miklós által képviseltette magát.

A mit Bethlen, a fejedelemre nézve, Pozsonyban rendbe nem hozhatott, annak elintézése Thurzó György nádornak személyes találkozására a fejedelemmel halasztatott el. E találkozás végett Báthory 1610-ben 3000 lovassal és 2000 gyaloggal, Tasnádra, a nádor pedig kisebb számú, de tekintélyesebb magyar urakkal Szathmárra szállott. A találkozás helyéül a király daróczi mező választotta. Ide előbb Thurzó, azután érkezett a fejedelem, kiki saját sátorába szállva, melyek „egy hajtásnál valamivel tovább állanak” egymástól. Nemi idő múltával mindketten lóra ülve, igen lassú léptekkel közeledének egymás felé; egymáshoz érve, lovaikról, „de igen egymásra vigyázván, egyik is ne előbb a másnál,” leszálltak s kézfogással egymást üdvözölték; ekkor ismét lóra ülve a nádor a fejedelem sátorába ment, a hol két óráig tartott az értekezlet, de eredménytelenül elannyira, hogy étel ital nélkül válnak s oszlának el; Báthory Tasnádra, Thurzó Szathmárra térve vissza. Nehány napig azután követek által folyt az alkudozás, szintén eredmény nélkül, mire a fejedelem Váradra, a nádor pedig Kassára ment.

E találkozás eredménytelenségét Mikó a már az előtt Magyarországba menekült erdélyi összeesküvőknek tulajdonítja. Báthory ugyanis kicsapongó, csécsap életre adta magát, a miért nagyon gyűlöltté lön. Legnagyobb ellenévé tette Kornis Boldizsár háromszéki kapitányt és székely tábornokot, kinek szép nejét hálójába keríteni törekvék. Kornis tehát Kendy István kancellárral, a ki szintén arról gondolkodott, Báthory meggyilkoltatásáról kezdett értekezni. Tervök az volt, hogy midőn Báthory a kihirdetett besterczei országgyűlésre menend, Kendy Szamos-Újvárbá meghívja őt vendégnek, s midőn éjjelre csak kevesed magával ott marad, orgyilkosok által megöletik. Azonban a fejedelem a meghívást Szamos-Újvárbá nem fogadta el, Székről egyenesen Beszterczére akarván menni. Ezt látva Kendy, Kornis és bátyja, György, szándékukat Széken határozták el végrehajtani akkor, midőn a fejedelem gyalogsága már elindul s ő kevesed magával marad. E szerint tevéen meg intézkedéseiket, megbízott szolgálók a tett végrehajtásához válnak már fogandók, midőn Kendy lovászmestere, Török János, a szándokot elárulta a fejedelemnek. Báthory összegyűjtve, noha nem sok híveit, önvédelemhez készül, az összeesküvők pedig, látva elárultatásukat, szétfutának. A zavarban kissé elkésve vétettek ugyan üzőbe, Báthory szol-

gái mégis Kornis Györgyöt Szamos-Újvár felé futásában utólérték s megölték, utól Boldizsárt is, ki mindaddig, míg karját nyíllal átlőtték, bajnokul védte magát, de azután ellankadva foglyul vitték. Tekintélyes főemberek esküdven össze, Báthory gyanakvók, sok társaik lehetnek, s noha Kornis Boldizsár váltig állítá, hogy „még in publicum nem erupált volt“, mégis Bestercezére félt bemenni. Kendy Ferenczet tehát beküldé Bethlen Gáborhoz Beszterczére, s tudósítva őt az eseményről, kötelességévé tette, puhatolná ki az országgyűlésre egybeseregelték iránta való érzületét. Semmi gyanúst sem tapasztalva, Bethlen, Mikó György háromszéki alkapitány és Kálnoky János főkirálybíró elfogatása után, naplóírónkat, Mikó Ferenczet, megnyugtató s bátorító tudósítással küldé a fejedelemhez, a ki más nap Beszterczére be is ment.

Itt elsőben is Kornis Boldizsárt elítélték, s más nap Kővárba inditák; Torday Jánost, a királyi tábla igazgatóját, kit Kornis bünsőnek s a dologról tudomással bírónak vallott, törvénytelenül a kapu előtt felakasztatták. Kendy István Szathmárra, Kornis Zsigmond pedig Radnótról Háromszék felé be az Ojtozon Moldvába, onnan ki Magyarországra Kendyhez menekült, s ezeknek lön tulajdonítva, mint említém, a nádorral tartott értekezlet eredménytelensége.

Az értekezlet foganatlansága után Báthory Váradról Kolosvárra érkezve, Kornis Boldizsárt oda viteté s lefejezteté. Azután az országot majd fel, majd leülteté, míg Imrefy János, „ki director és praesidens consilii et totum fac immáron vala“ arra bírta őt, hogy Szebent hatalmába kerítse, onnan oláhországi és moldvai vajdaságra s innen, ha isten élteti, a lengyel királyságra is igyekezzék. E végett s hogy szándokukat a szomszéd országok előtt elpalástolhassák, mintha küllellettől tartanának s Kendyék is Lengyelországból haddal akarnának betérni, a Moldva- s Oláhországba vezető utakat mindenfelől erősen bevágták. Báthory azután meghagyá a megyéknek és székelyeknek, hogy második parancsra indulókészen legyenek, a hajdúkat pedig Erdélybe berendelé. Ezeknek s a bihari és végbeli hadaknak megérkezése után maga is Fejérvárról kiindúla. Keresztyén-Szigetre, hadai pedig a szomszéd falvakra jöve, Szebenbe akart menni. A szászok, szokásuk szerint, csak bizonyos számú kísérettel levén őt bebocsátani kötelesek, megdöbbenve látták, hogy úgy, a mint akart, jött be, a kapukat katonáival őriztetni kezdé, a gyalog kapitány estve a kulcsot neki vivé fel, reggel ismét a kaput ő nyitotta fel. Még jobban szeppentek meg, midőn harmadnapra minden háztól bármi néven nevezett fegyvert a fejedelem szállása eleibe kelle hordaniok. Mindez még tűrhető lett volna; sokkal érezhetőbben súlyosult rájuk az, hogy „kiki az embereknek, kinek conscientiája nem volt, prédálni kezdé szállását, kit lopva, kit nyilván, azaz: a mit el nem rejthetett a gazda, a gonosz lelkiesméretű vendég elvonta; melyet még a nagy emberek közül is némelyek megkívánának és nem kevés prédával rakodának. Mert sok rejtekhelyeket fel-

találván, sok ezüst, arany művet, pénzzel gazdagulának kik meglát-szottak, hogy nem mind szászoké voltak régen, hanem ama régi nagy-urak, gazdag főemberek a sok változásokban hordották volt be nagy részét tutoris conservationis gratia; náluk maradt azután; de ama régi közmondás szerint: male parta, male dilabuntur, viszont úgy költ el tőlök is. „Nem dúltam,—mondja naplóíróunk,—nem prédáltam bizony semmit is“.

Megtéve Szebenben intézkedéseit Báthory, említett czélja elér-hetése végett a Bárczaság felé indítá hadait, hová azok harmadnapra, utánok Báthory Feketehalmon, Brassón át Keresztyénfalvára érkezék. A bárczasági pórok azután a bevágott utakat gyorsan kitisztíták s Törösvárról a fejedelem mintegy 6-ezernyi előhadat Tergovistre, a vajdák akkori székhelyére, küldé, de onnan a vajda gazdag boéraival már elmenekült vala. Az előhad elindúlta után más nap Báthory is se-rege zömével megindult, s negyednapra Tergovisten vala, honnan el-oszolva a hajdúk, pusztíták, dúlák, égeték az országot. De Báthory azután se Moldvára nem ment, se Lengyelországra, mert megfenye-gette a porta, ne bolondoskodjék, hanem visszatérve országába, üljön vesztég. Imrefy tanácsának e szerint az lön eredménye, hogy Oláh-or-szágnak három hónapi pusztítása után Báthory 1611-ben hadával Brassóba s innen székhelyére, Szebenbe jött ki; Tergovisten bizonyos számú sereggel Bethlen Gábort hagyva, hogy Minye Radul vajdát, kit a porta az előzőtt Sorbán helyébe tön vajdává, beiktatásakor üd-vözölje.

A beiktatási szertartást, melyet Mikó mint szemtanú ír le, mel-lőzöm. Bethlen a vajda biztosságára Lugosy Jánost mintegy 400 lo-vassal Tergovisten hagyta. Megtudván Sorbán, hogy Báthory Oláh-or-szágból kivonult s mily csekély az új vajda oltalmára hagyott török és erdélyi sereg, a Lengyelországban toborzott néppel Moldvába jött, itt seregét megszorította és székének visszafoglalására Oláhországba indult Radul be sem várta, hanem Gyergyóba futott. Lugosy nem akarván üzetlenül kijöni, megtámadá Sorbán előhadát, de megveretett s maga is elesett. A székébe beült Sorbán seregét megszorította, egész országát is, boszút állandó Erdélyen, táborba szállította. Kedvezőnek látta az alkalmat is. Fejér Mihály*), akkora brassói bíró, „kinek elméje, okossága, sőt értéke is ott többekét felülhaladja vala,“ Sze-ben sorsától féltve Brassó városát, felhívá Sorbánt, jöne ki, mert a brassóiak készek vele kezét fogva a fejedelem megváltoztatásán dol-gozni.

Báthory sejté, mit lesz a székét visszafoglalt vajda teendő. Ne-hogy tehát készületlenül lépje meg, nem csak a hajdúkat Nagy András vezénylete alatt behívá Erdélybe, de saját országa népét is felülteté, és Szebenből ki, de csak a város eleibe, szálla. A hajdúk megérkezté-

*) Weiss, latin íróinknál Albinus. K a z i n e z y.

ről értesülve, a Bárczaságra indult, hogy útját állja a vajdának, vagy Oláhországba bemenve újra mérkőzzék meg vele. De Fogaras-földén hírül hozák neki, hogy Nagy András — mivel a brassóiak megvesztegették, vagy mivel Forgách Zsigmond, megtörendő a féktelen hajdúkat, a Tisza mellé szállt vala — Udvarhely-, Marosszéken át a Mezőséken valamennyi hajdúval kimene Kolosvár felé. Báthory e szerint csak az ország- s végbeli és kevés udvari fizetett katonájával volt kénytelen a Bárczaságon Feketehalom és Hültövény közé szállni. A brassóiak kétszínűsködtek. A Bárczára érkezett fejedelem iránt nem hogy ellenséges indulatot tanúsítottak volna, ellenkezően annyira kedvét keresték, hogy adójokon felül néhány ezer forintot adtak neki akkori szükségére. Miben törték fejüket, kisémet vette észre; maga naplóírónk, ki gyermeksege óta közöttük forgott, az előkelőkkel ismeretségben állt, a táborból be- s kijárt, semmi gyanút ébresztőt nem tapasztalt, minek abban találja okát, hogy a brassóiak tudták, kinek a szolgálja, s ha valamit észrevenne, be mondaná mind urának, mind a fejedelemnek. — Báthory azután Prásmárhoz szálla, közel a források közé, mert más híreket vőn kémei útján, másokat Brassóból. S midőn hire jött, hogy a vajda Dombovicze mellé szállt és onnan akar a Király-úton Rakat felől kijöni a fejedelemre: Báthory 800 vagy ezernyi kémespattot küldött Törcsvár felé, hogy kisebb csapatokra oszolva, vagy foglyokat, vagy bizonyos híreket hozzanak. Ezeknek elmenetele után egy reggel előbb a szákmányosok, utóbb az örök is azon meglepő hírt hozták, hogy a vajda havasi ösvényeken, „hol nem hogy valaha derékas had járt volna, csak esatát sem reméllettek volna járni,“ nem csak a Havas alá jött immár ki, de a Havason innen Báthory seregéhez egy vagy másfél mérföldnyire halt, és seregét berendezve a torkolatból Hétfalunál kijött és úgy mendegél Brassó felé. E hírre Báthory is elindult a vajdaénál nagyobb seregével; de alig tette meg útja felét, Brassó külvárosaiiba már beszállt volt a vajda. Ott nem remélve őt megverhetni, a fejedelmi sereg, Bedő István vezérlete alatt, Sz. Péter felé indúla. Mikó, gyermeksege óta ismerve a helyeket, figyelmezteté Bethlent, hogy az „nem diadalnak helye,“ de figyelmeztetése, mint ifjúé, elhangzott. Midőn észrevette a vajda, minő helyre vonúl az ellenfél, ő is seregét kimozdítá s az ütközet megtörtént Báthory megverésével.

Báthory serege maradványával Szebenbe vonúlt, kétezernél több lovassal és gyaloggal ott várandó be segítségül a temesvári pasát, kihez Bethlen Gábort küldé. De a brassói szerencsétlenséget más nem várt veszély követte. Forgách Zsigmond ugyanis a Nagy Andrással kiment s más hajdúkkal és tiszántúli hadakkal, Mátyás parancsából Erdélybe tört s Kolosvár alatt termett. Ez megadta magát, meg azután Fejérvár is. A vajda Szeben felé indult, ott remélve Forgáchcsal egyesülhetni. Vele volt, Mátyás részére hódítgatva az embereket, Kendy István. Katonái pusztítottak, min Mikó nem csudálkozik, mert csak a kölesönt adták vissza; de fájdalmasan írja,

„a magunk nemzetsége is, kikkel egy nyelvünk, egy hitünk, azon irgalmatlanul dúltak, prédáltak az hova érkeztek, sőt talán szörnyebben, mint az oláhok.“ — Forgách, ki mellett Kornis Zsigmond dolgozott Mátyás részére, mielőtt tovább haladna, Dévára, hol Bethlen Gábor parancsnokolt, vetette szemeit. Küldött is oda katonaságot, mely az őrség vigyázatlansága miatt éjjel az udvarházat el is foglalta, de azután vissza is veretett s reggel Barcsára ütt. Még ugyanazon nap Monaky Miklós és Lónyay András Szántóhalomról beküldének Bethlenhez, hogy ők Forgáchnak s a vele való uraknak követei, ha tehát akarná, találkoznának vele, Báthorynak s az országnak megmaradásáról értekezendők. A követek küldötteinek Bethlen ezt válaszolá: „Ha olyan dologban járnak, a miről izentek, nem hogy velek, oda közel érkezvén már, szemben nem lenne, de az előszámolt hasznokért messze földre is elfáradna. Így azért a velők való seregeket hagyják ott az Hunyad vize mellett, magok valami ötvened-hatvanad magokkal bizvást jöhetnek.“ S azonnal szabad menevédlevelet is küldött számokra. Az értekezlet megtörtént, de csak oly eredménnyel, hogy czélszerűbb lesz, ha Bethlen magával Forgáchcsal fog értekezni s visszajötteig a követek kezesekül Déván maradnak. A követek a szerint Abafy Miklóst 300 lovassal Dévához rendelék Bethlen kíséreteül, a többi katonaságot a táborba indíták. Bethlen Szerdahelynél közeledék Forgách seregéhez, ki üdvözlésére feles lovassal Rákóczy Lajost küldé. Az értekezlet itt is fogamat nélkül marada; mert Bethlen úgy vevé észre, hogy a szándok nem egyéb, mint erővel vagy akármi módon kivetni Báthoryt a fejedelemségből, „azután helyébe a császár részéről, kit a német tanács rendel, az legyen fejedelem, és immár magok közül is legyen, a ki ambíálja, kiváltképen Homonnai György.“ Dévára e szerint visszatérve, Bethlen a kezeseket megajándékozá s Forgáchhoz ez üzenettel bocsátá: „Ím kegyelmek látják, lovaimot készítik, magam készen vagyok, és váromat módjával hagyom, ezen mai napon kegyelmekkel együtt indúlok, és ha a török császárnak szolgáit, hadát találom, soha bizony Erdélyben békével való megmaradást nem engedek, sem itt beuneteket, Erdély országában, nem szenvedlek.“ A kezesek elbocsátása után ő is Temesvárra indúlt, hol 20 nap alatt a végekből közel 4000 katonát toborzott s azokkal a Vaskapun Erdélybe jöve: Szilisztria felé is bizonyos emberét küldé, honnan törökök és tatárok Omer pasával készülének megsegíteni Báthoryt.

E közben a vajda 12,000, Forgách 15,000 emberrel Szebent, amaz dél, emez nyugot felől, bekerítették; de nem levén faltörő ágyúik, Forgách alkudozás útján törekvék magamegadásra birni a fejedelmet, jószágokat s Oppelnt ígérve neki, mit annál inkább elfogadhat, mivel az országnak nagy része s Beszterczén kívül a városok is elhajoltak immár tőle, külsegélyt pedig sehonnan nem várhat. De Báthory nem csüggedve, az ajánlatokat visszautasítá. For-

gách látva, hogy emigy sem boldogul, Kendy István által a székeleyeket, urakat, főembereket akará megnyerni ügyének, de foganat nélkül. Nagy András hajdútábornok pedig látva az ügy mívoltát, Szébenbe beszökött, Báthoryval megbékült; minek ismét azon következménye lön, hogy a hajdúk is vezérok után be-beszállongtak vagy imide-amoda oszladozóának.

Bethlen Erdély földére lépve naplóírónkat Szébenbe küldé, hírül vinni Báthorynak az érkező segítséget. Mikó be is surrant szerencsésen. Örömeben a fejedelem legott Forgách táborára ágyúztatt, a székeleyekhez pedig leveleket küldött, hogy miután eddig hívek valának ő hozzá, reméli, hogy a Vaskapu felől jövén már a segély, hívségükben ezután is megmaradnak; épen ezért inteti szeretettel, seregeljének bizonyos helyen egybe és induljanak; így egyfelől ők jövén, másfelől a török, harmadfelől ő maga, hiszi, hogy az országot az inségtől megszabadítja. Forgách sejté a szokatlan ágyúzás okát; az urak az általa kihirdetett medgyesi országgyűlésre nem jövének; megtudta, hogy a török a Vaskapun bejött, meg a vajda is, hogy Omer pasa a Duna mellett készen áll. Ily körülmények közt Szében alól Medgyes felé indultak. Báthory naplóírónkat kit képére vert 50 arannyal ajándékozott meg*), azonnal Bethlenhez küldé, hogy éjjel nappal, a mint lehet, siessen, hogy rá lehessen még az ellenségre ütni. Bethlen a törökökkel Szász-Sebeshez érve, ott vette Báthory levelét, hogy míg ő hozzájok nem érkezik, tovább ne menjenek. A székeleyek hallván az ellenségnek eltávoztát Szében alól, Fogaras felől sietten siettek a fejedelemhez, ki velök kiindulva Szász-Sebesnél egyesült a Bethlenekkel. Itt hallák, hogy Forgách Segesvárnak a székely föld felé tart, lakosait elhajlító a fejedelemtől. Báthory utána indult s Medgyeshez sietett. Forgách a dúlás és pusztítás daczára is látva a székeleyek tántoríthatlanságát, útját Udvarhelyszék széléről Barezába fordítá, Báthory pedig Almakeréken, Rétenen és Fogarason túl a vadkert mellé szálla. Innen Szilasy Jánost 3000 lovassal, köztök naplóírónkat, Vledényhez kémszemlére küldé, kik Zernyestig haladva, elfogott oláhoktól hallák, hogy Forgách serege előttevaló nap Törcsvárhoz szálla, onnan Oláhországba menendő. Úgy is lön; a kémszemlések a táborhelyet üresen találták; az ellenfél épen akkor költözék a vár alatt a szoroson. Belekaptak ugyan az útóhadba, de mivel a várból szakadásokkal, taraczkokkal erősen lőttek reájok s néhányan, köztök Gyarmathy Mihály hadnagy, el is estenek, Rosnyó felé visszaindulának. S midőn Feketehalomhoz közelednének, Brassó felől három nagy sereget jöni láttak, azonban egyik fél sem tudta a másik felől: kicsoda? míg mindkét

*) „Ez az ő adta arany, volt—írja Mikó—pénzemnek akkori szegény legényi állapotomban, fundamentoma, et super hoc aurum aedificavi; abban egyet sem költöttem el, míg hamar más ötven, és azután több-több kezdé reá gyűlni.“

résről néhány lovas közeledve egymáshoz, kiderült, hogy amazok az Omer pasával segítségül jött törökök és tatárok. Velök egyesülve, hirtül vitték azután a Vledénynél táborozó fejedelemnek, hogy az ellenség az országból kitakarodott.

E fölött nagy volt országszerte az öröm, csakhogy nem vala tartós. Mert, mintha a 30-ezernél több török, tatár és oláh verte volna ki az ellenséget, Omer pasa jutalmat kívánt, pénz pedig, melyet „moneta“-nak hittak, nem volt. Bethlen Gábor ily szorultságban nem csekély szolgáltatást tőn, mert ismeretségben állván a pasával és tatár murzák némelyikével, szép szóval, kötelezvénnyekkel, a fejedelem pedig a vele volt kupák-, poharak-, pohárszékekkel csitítá le őket s kibeszélé az országból. Emigy nem esuda, hogy a táborban megszűkült az élelem elannyira, hogy Bethlent, sőt Báthoryt is naplóírónk Földváról táplálta czipóval és kalácscsal, mert módja volt benne, Hidvégről oda menekülván családja. Báthory öt ezért az ellene fölkelt hidvégi nemesek elkobozott jószágaival még a táborban ajándékozta meg.

A segélyhadak kitakarodása után Báthory Brassó külvárosait fölperzselve Fogarasba ment s ott naplóírónkát, 26 éves korában, csiki alkapitánynyá nevezte ki. E kinevezés Csikban, hol Mikónak birtoka nem vala, kedvetlenül fogadtatott; ennek daczára ő a feladatot, a melylyel meg volt bízva, 400 lovas, 300 gyalogot fegyverbe szolítani, erélyesen végrehajtá s megmustrálván azokat, harmadnapra hallá, hogy Forgách 24 gyalog zászlóalja, nem birva a lovassággal menni, a csiki úton jő. Mikó nemcsak a hadakkal, hanem az egész csiki néppel is a Nyíresben útjokat állta s magokat megadni kényszeríté. A Forgáchcsal maradt sereg inségre jutott; a sok eső miatt megromlott útakon csak lassan haladhatott, Moldvában a Bakó erdején az utóhadra rácsapott a tatár, „minden terheket, szekereket, táborokat elnyerte.“ Forgách a havasokon akart átvergődni a hazába, de a vállalat nehézsége miatt elfogyván az élelem, nem volt úr, ki lőhússal nem táplálkozott volna. Ily körülmények közt a sereg feloszlott, s ki Marmaros, s ki Beszterceze felé, ki Lengyelországon át jutott az övéihez.

Forgách beütését megboszulandó, Báthory hadaival Váradhoz szálla. A nádor Thurzó György, hogy eloltsa a könnyen tovatérjedhető lángot, Kassáról békét ajánló követet küldött a fejedelemhez, ki a békét el is fogadta, mert Brassó háta mögött fellázadott. 1612. elején tehát Báthory visszatért Erdélybe s hadait a kemény tél miatt haza bocsátá, de a tavasz közeledtével a Barczára szálla, magához rendelve a székelyeket is, kikkel Feketehalomnál egyesült s az ottani kastélyt ostromolni kezdé. A lakosok megadták magokat, de a hozzájok küldött brassói 32 ifjú megadásról hallani sem akart. Egy toronyba szorultak, onnan nem kis kárt téve Báthory embereiben, meglővén egyebek közt az udvari gyalogok alkapitányát is. Elfogyván lőporuk, elvégre ők is megadták magokat. Báthory azonban részint Brassó

megrémítése, részint a meglőtt alkapitány megtorlása végett húszat közölök Vidombák és Keresztyénfalva közt karóba húzatott, tizenegyet felakasztatott, mindezt pedig harminczkettedik társukkal végezteté, kit azután Brassóba elbocsátott, a hol megint Fejér Mihály őt is a hóhérságért megöleté. — Feketehalom eleste után Rosnyó harmadnapra, Törcsvár. ostromot be sem várva, megadták magokat. Hermány, hol egy külföldi hadértő német parancsnokolt, oly erősen védte magát, hogy alóla a fejedelem serege, mely a löpor elfogyta miatt napjában csak 20 vagy 25 lövést tehetett, eredménytelenül vonúlt el. Báthory azután visszament Szebenbe, Bethlen Farkast hagyva Török István és Mocsoni hadesapataival Brassó bekerítésére s úgy intézkedve, hogy a székelyek két hetenként váltsák fel egymást. Elsőben Háromszék maradt ott, melyet azután naplóírónk a csikiekkel váltott fel.

Báthory ügye ezután fordulatot vőn. Géczy András, kit a portára követül küldött, itt megbízója ellen fordult, magának keresve a fejedelemséget, mit meg is nyert, s parancsot vitt Tergovistre az oláh vajdának, hogy ez őt Brassóba, melynek követeül adta ki magát, kísértesse s ügyét hadaival mozdítsa elő. A vajda el nem feledve, hogy trónját Báthorynak köszönheti, nem mert ugyan ellenszegülni a kérmény török parancsnak s 200 kopjás ráczot adott Géczy mellé: mindazáltal a fejedelmet is mindenről tudósította. Ennek volt ugyan már tudomása Géczy törekvéséről, de azt a portán ellensúlyozni elmulasztá; csak midőn a vajda tudósítását vette, parancsolá Német Gergely udvarhelyszéki kapitánynak, szálljon az egész székelységgel Brassó alá, mit az még Géczy bejövetele előtt meg is tőn. Ámde valamennyi ösvényre öröket nem rendelhetvén, Géczy júniusban észrevétlenül beérkezett, hada naponként szaporodott, tatárok, törökök is csatlakozva hozzája; csatározások majd mindennap történtek. Brassóban benn valának még ekkor sokan azok közül, kik Forgách és Sorbán hadjáratakor oda menekültek, jelesül Petky János, Nemes Balázs, fiával Tamással, Nemes János, Mikes Zsigmond, Nagy Menyhért stb.

Mikó históriája eddig terjed. Az események fonalát Bíró Sámuel fogta fel, ott kezdve Mikó művének folytatását, midőn a már minden-kiben árulót látó Báthoryt Bethlen Gábor Szebenben ebédre hitta meg. Ebéd után midőn ittasan térne szállására a fejedelem, a lépcsőkön lehaladtakor egy kő, mely csaknem lábáról üt é le, esett ki az ódon falból. A hízeglők szavai azt hitették el a különben is gyanakvó fejedelemmel, hogy Bethlen emígy akarta őt megölni s magát fejedelemmé tétetni: Báthory ezek folytán bectelen s fenyegető szavakkal illette Bethlent, a ki tartva az ittas fejedelem indulatosságától, önvédelméről gondoskodék. Nagy Gergely, az udvari gyalogok kapitánya, és Kákonyi István, Bethlen jóakarói, mentegeték ugyan őt, hogy a kő tör-

tónetesen esett le, s Báthoryt lecsendesíték: de Bethlen előtt intő példák valának. Báthory Horváth Miklóst, lovászmesterét, haragjában s részségében lóval halálra tiportatta, Nagy Andrásnak, adott hite ellenére, fejét vétette: e szerint Bethlen nem mert bizni Báthory megengesztelődése őszinteségében. A szászokkal tehát egyetértve, felhitta levélben a temesvári pasát, sietne hadával Erdélybe, melyet a szabadság- és törvénytapodó Báthory a német kezére akar játszani, s mihelyt beérkezik, Bethlen is a szászok- és székelyekkel hozzá csatlakozik. E levél Báthory kezébe jutott, de azt, várva időt és alkalmat a boszúra, eltitkolta. Történt pedig, hogy a fejedelem Szebenből Fejervárra ment, oda Bethlen is. Báthory ebédhez marasztotta meg. Asztalnál a fejedelem medgyes-bort ivott, az inas pedig fejéret vivén Bethlennek, ez mondá: „Öcsém, hozz nekem is a veresből, mert megérdemlem.“ Ekkor kardjához csapott a haragra lobbant Báthory, s esküvel kiálta, nem hogy veres bort adatna innia, hanem „vérével akarná, megfesteni padimentumát.“ Ekkor Bethlennek indula. Ez a támadt zavarban Kapu András és Rhédey Pál segélyével a teremből kisurrant és azon éjjel Dévára, saját várába, a fejedelem pedig Alvinczre ment. Emez itt kialudván mámorát, levélben múlt napi tetteért Bethlent megkövette s kérte, jöjön hozzá, és mivel pénzre van szüksége, hozzon 3000 frtot, melyekért Szászvárost fogja neki lekötöni. Bethlen a pénzzel indulóban volt már, midőn érkeznek Kapu András, Rhédey Pál és Retegi János, Báthory udvari papja, levelei, azt tanácsolók, hogy bármi szín alatt hivatnék az udvarhoz, ha életét szereti, ne menjen s Báthorynak ne higgyen. Hasonlót üzent neki Debreczeni András szolgálja által Török Kata. Megértvén ezeket Bethlen, illyei kastélyát jó karba hozta, Déván erős őrséget hagyott, maga pedig sept. közepe felé Temesvárra ment.

Bethlen kiménete le Báthoryt nem kis zavarba hozta, abba a beszterceiek is, kik látván, hogy a fejedelem elhanyagolja, a hajdúk pedig rútul pusztítják őket, a portához folyamodtak, szabaditaná meg őket a fejedelem zsarnokságától. A folyvást lázongó brassóiak nem csak seregeket szaporították naponként, hanem Radul vajdától, a török parancsára, 600 lovas is kaptak, Segesvár elfoglalását tűzvén ki czéljukul, Brassóból 100 lovas, 600 gyaloggal, kikhez sok mesterember és tanuló nagy örömmel csatlakozott, octoberben kiindulva, Földvárnál szálltak meg. Géczy András Nemes Balázsszal, Kálnoky Jánossal, Horváth Györggyel s másokkal 800 lovas vezényelt. Fejér Mihály, brassói bíró, 200 lovasnak és 600 gyalognak parancsolt. Az emigy egyesült sereg Földvárnál, túl pedig az Olton, Török István vezénylete alatt, a fejedelem tábora álla. Török 14 zászlóval, mely alatt 1200 lovas vala, egy gázlón hajnalban átkelt, jobb szárnyra Mocsonit, balra Folti Gergelyt, mindegyiket három-háromszáz lovassal, állítá, maga a többivel középen marada s az egész sereggel a hegyre, hol Fejér Mihály hada volt, feljuta. Géczy és Fejér rendezni kezdék seregeiket, de kitetszék azonnal, hogy jobbadán mesteremberek; mit

és a fejedelmi had rendezettségét látván a Radul küldötte oláhok, vagy ettől ijedtek meg, vagy utasításuk levén a vajdától, az első rohamkor azonnal hátat fordítottak s vissza Oláhországba mentek. Mocsoni és Folti egyenesen Géczy és Fejér táborára rohanva, azt félnegyed óra alatt egészen szétszórták; Géczyt az elfogatástól csak a székelyek hősisége mentette meg, a szászokkal futó Fejér Mihályt pedig, midőn egy sáros és nádas árkon át akart menni, Tünogyi Gergely nevű katona vágta le, a többit a brassói külvárosig ölték, nem kegyelmezve a tanulóknak sem, kik sírva s kezököt ég felé emelve rimáinkodtak kegyelemért.

Csatavesztés után a Brassóba szorultak meghasonlának. Némelyek Báthorytól kegyelmet kérni hajlandók voltak, de Géczy a nemességgel s előbbkelő tanácsbeliekkal jobbnak vélték újra a portához folyamodni s egyetértve a beszterczeiekkel Bengner Jánost küldék előre a nagyvezérhez, tudtul vivőt, miként hagyták őt cserben az oláhok, miként verettek meg, minő inségben vannak, miként pusztítja Báthory az egész országot, miről Bethlen Gábor is tanúságot tehet. Bengner után egész utasítással hidvégi Nemes Balázst, megélemedett és szép tapasztalású férfit, küldék követül, ki midőn a divánba behivatott, elsőben is a porta kegyelmességét emelte ki, mely soha gyámol nélkül nem hagyta a hozzá folyamodókat. Az által szerezte a két Arabiát, Ázsiát, Egyiptomot, Syriát, Babyloniát, Európában Konstantinápolyt, honnan segítségére sietett az elnyomott s oltalmát kért nemzeteknek. Ennek példája a magyar nemzeten János király, ki Ferdinánd által elnyomatva Szoliman által visszaállíttatott, s azóta jól folytak a magyarok dolgai, míg a mostani fejedelem atyafia, Zsigmond, és maga Báthory Gábor össze nem gázolták a szegény hazát. Előszámlálta azután Báthory Gábor számtalan kicsapongását, a ki bátyja, Báthory István, kincseit, utóbb az ország jóvedelmét tolvajokra és kéjhölgyekre eltékozolva, városokat, várakat, falvakat, hogy költséges vendégeskedéseit győzhesse, javaikból egészen kifosztott és az egész hazát fegyverbe borította. Mert mihelyt fejedelemmé lőn, Magyarország részeit, melyeket a német császár birt, megbolygatá; Lengyelországba tolvajokat küldé; Moldvát felprédáltatá; Havasalföldéből a vajdát kiüzé és az országot elégeté; a fényes porta ellen gyakran fenyegetőző szavakat szólt; a portához hű hazafiak egy részét megölette, más részét bujdosókká tette; jószágait tolvajok- s kéjhölgyeknek osztá; sok úr nejét erőszakosan megszeplősíté, sőt saját testvérhúgaival is gonoszul élt; egy szóval nincs az a nagy vétke, és gonoszság, mely benne meg ne találatnék; bizonyosságai a haza veszedelmének Omer pasa, Zulphikár pasa, Mehmet aga, Ibrahim császár és mások sokan, kik múlt évben a győzhetetlen császár segeregét vezényelték. Géczy Andrással oláh segély is érkezvén, megsebzettek volna Báthory hadaival, de az oláhok árulása miatt öt száznál többen veszték el a brassói biron s két jeles polgáron kívül Folyamodnak tehát a győzhetetlen császár szárnya alá, oltalmazza

meg továbbra is Báthory zsarnokságától őket, nejeiket, gyermekeiket, és ha a budai vezér által, kit sok ajándékkal megvesztegetett, az ország nevében leveleket küldene is a portára Báthory, hely és hitel neki ne adassék, mert az haimis levél volna, és sokaknak neve és pecséte volna rajta, kiknek sem hírok, sem tanácsuk benne. Mind-ezekről pedig Bethlen Gábor is bizonyosságot tudna tenni.

Nemes Balázs e beszéde hatástalan maradt volna, mert a porta tudta, hogy urok ellen lázadtak fel az erdélyiek, afféléknek pedig nem szokott kedvezni: hanem Bethlennek akkor már a portánál kedves személye s fejedelemségre alkalmas volt, ki Temesvárról szintén szomorúnak esetelé a vezérek és pasák által a haza sorsát, eszközlé ki Nemes Balázs kérése teljesítését.

Midőn emigy egyengették a fejedelemségre Bethlen előtt az út, Temesváron Basa István és Vajda Zsigmond, csak ifjacsák, megunván a bujdosást, és meggondolván azt is, hogy rokonaiknak nagy része Báthoryval tart, és ha Bethlen részére talál fordulni a koczka, azoknak is veszedelme következnek, Bethlen ellen összeküldtek még azon oknál fogva is, mivel Báthory 100 házú jobbágyságot ígért annak, a ki Bethlent megöli s kivált fejét eleibe viszi. A két ifjú Bethlen szolgáját, Debreczeni Andrást is nagy hit alatt megnyerék a szándoknak, s meg is mutatták neki a megélesztett kardot, melylyel a következő feje volt Bethlennek veendő. Debreczeni azonban, noha megesküvék amazoknak, furdaltatva a lelkiismerettől, a tervet urának fölfedezé. A két bűnös tehát elfogták, nyársra ítéltették; de mivel Bethlen nem akart az idegenek közt kegyetlen nevet szerezni magának, csak megbotoztatta és elbocsátotta őket.

Bethlen a temesvári pasát és tanácsosait meggyőzván a felől, hogy Báthory a némettel tart, Budára ment, a pasát ügyének megnyerte; onnan Toľnán, Eszéken át tölre Belgrádba érkezett; itt Scanderbég vezér öcscsének fogadta, s reményt nyújtta neki az erdélyi fejedelemségre. Kész is volt Bethlent Erdélybe bevinni, de a nagyvezér, Tirýachi, jobbnak vélte fegyver helyett szép szerével intézni el Báthory és Bethlen közt a dolgot. E nagyvezér meghalt azután nem sokára; utóda, Nazuph, harczkedvelő férfiú, lőn. Bethlen 1613-ki februárban hozzá ment Drinápolyba, hol a szultán is tartózkodék, hol régi ismerői s barátai által megkedvelteté magát s kivált a nagyvezért és muftit jóakaróivá tette elannyira, hogy martiusban meg lőn neki engedve megjelenni a divánban, a hol, Mikó szerint, ekkép szóla: „Jöllehet ifjúságotmól fogva a fényes Portához való hűségemért sokat szenvedtem legyen: soha fejedelmim ellen, kik igaz magyar vérből voltak és hűséget a fényes Portához megmutatták s tartották, áruló nem voltam, s nem is kényszeríttem azoktól a fényes portához (mely a bujdosóknak kegyelmes dajkája, a számkivetetteknek gyámola s az igaz ügynek előmozdítója szokott lenni) bántódásimban folyamodni, sem én, sem más igaz hazafiai. De mihelyt a németes

elméjű fejedelmek kezdettenek parancsolni, mindjárt számkivetések, bujdosások s a Portára való folyamodások lettenek a hazafiai között, a fényes portánál nyilván vagyon. Mely dolog a Báthory Zsigmond, Mihály vajda s Székely Mozsos idejétől fogva az erdélyi hazafiaknak majd ugyan természetekké vált vala, hogy a fejedelmeknek kegyetlenségétől megterhelttven, a németeknek családságoktól és olaszoknak mesterségektől nyomorgattatván, hazájokból kiűzetettvén, nem másuval, hanem a fényes porta oltalma alá folyamodnának. Mert minekutána a nagy emlékezetű szultán Szulimán idejében a magyar nemzet kétfelé oszlott, és egyik törökös, a más németesnek tartatott volna, Erdély is, elsőben magok között való veszekedés, azután az hatalmas török nemzet fegyvere által meghódított volt, és magát egyszer a fényes Porta patrocíniumja alá ajánlotta volna: a lön belőle, hogy a két factio szünetlen üldözé egymást, és az erősebb az erőtlenebbet rontá, pusztítá; és minthogy az erdélyiek a győzhetetlen császár köntöséhez ragaszkodtanak volna: fél törököknek hívatatának. Innen nekem is ezelőtt tíz esztendővel a német párton valóktól, hogy a fényes portához igaz voltam, és magok mellé nem vonhattanak, kétszer kellett sok becsületes hazafiaival, úri s főrendekkel hazámból kibújdonom, és mindannyiszor mindenemtől megfosztatnom, mindaddiglan, míglen a fényes porta gyámolítása által, újabban édes hazámnak megadattatnám. Mely gonoszokat és szerencsétlenségeket annál könnyebben szenvedhettem, minél ifjabb koromban történnek vala rajtam. Most már, midőn a németeknek hazánkban való kitisztítások után csendességet gondolunk vala, és reméljük vala a fényes Porta szárnyai alatt való nyugalomunkat, ime, hitetlen új és szokatlan tyrannisnak neve alatt elnyomattatánk. Mert minekutána Báthory Gábor, az én munkám, én tanácsom és vezérlésem által a fejedelemséget elkaphtá: a jó erkölcsét gonoszra, kegyelmességét kegyetlenségre, igaz voltát igazságtalanságra, adakozó voltát fősűvénységre fordítá. Mert sem Isten, sem ember törvényével nem gondolván, legelsőben is fő és alacson rendű embereknek feleségeiket személyválogatás nélkül megparáznítá, leányaikat elragadoztatá, azokkal gonoszul élé, sőt maga testvérhugának sem kedveze. Kik ezen gonosz életit az urak s igaz hazafiai közül nem javalják vala, azok közül kit hazájából kikergete, kit megölete, elannyira, hogy senki is valamire való ember s igaz értelmes hazafia már nincsen mellette; hanem afféle tolvajok, kik annak előtte az erdőket és pusztákat lakták, a győzhetetlen császár népeif és más jámborokat megöltek s felprédáltak; azokkal éjjel nappal iszik, vendégeskedik, paráználkodik. A szabad városoknak pedig törvényeit, szabadságait, melyeknek megtartása hittel kötelezte vala magát, nem csak megszegte, hanem a százságnak is, Erdélyországának is legerősebb városát csalárd szín alatt elfoglatta, bízván annak erősségében, hogy onnat, ha kívántatik, a fényes Porta ellen is rebellálhasson, és mintegy fészke legyen minden gonosz cselekedetinek nagyobb bá-

torsággal való véghezvitelére. Minden gazdagságától azon várost megfosztatta, maga utczánként járván el a lakosoknak házokat, nagy részeket a lakosoknak a kapukban seregenként ölette meg, egy részét pedig csak a jelenvaló köntösökkel bocsátotta bujdosni; templomokat, oskolákat felveretett és elpredáltatott. Melyekről az egész szász natio-nak követe, Bengner János, és magának Báthory Gábornak képe, inasa s követje, Borsos Tamás és Balási Ferencz is, kik itt a fényes portán jelen vagynak, ha akarnak, jó lélekkel bizonyosságot tehetnek. Hogy a brassóiakról ne szóljak, kiknek dolgok már a fényes Porta előtt világos; kik is nem egyébért szenvednek már esztendőről fogva obsidiót, kívül pedig üldöztetéseket, s minden jószágoknak elvételét és predáltatását: hanem hogy atyjokfiain szánakoznak és igaz ügyöket kívánják segíteni. Annakokáért, ha Erdélyt, kit a tyrannus teljességgel elnyomoritott, és az utak is félelmesek tolvaj miatt, meg akarják tartani attól az alattomban való házi tolvajtól, mely latrabb a nyilvánvalónál: szabadítsátok fel minél hamarább a győzhetetlen császárnak győzedelmes fegyvere által.“

Bethlenéhez hasonló panaszok levén úgy követe, mint levelek által a szász városok részéről is fölterjesztve, a diván Bethlen beszédét alaposnak, Báthory fejedelemségét pedig az ország népére nézve terhesnek, a török birodalomra veszélyesnek találta. Nazuph nagyvezér tehát Bethlent erdélyi fejedelemnek kinevezve, a fejedelmi méltóság jeleül kardöt, buzogányt, 2000 tallért, három jeles lovat (melyeknek egyike aranyos szerszámmal s nyereggel, ketteje csótárokkal volt felékesítve), öt szamarat, öt tevét ajándékozott neki, erősen megparancsolván Scanderbégnek, Magyar Ogli Ali pasának, bucsáki, szilisztriai tatároknak, moldvai s oláhországi vajdáknak, hogy mihelyt Bethlen kívánni fogja, minden erejükkel gyámolítsák s fejedelemnek Erdélybe bevigyék.

GARÁDY.

Büntetőjogtan. Irta Dr. Pauler Tivadar, kir. tanácsos, egyetemi rendjogtanár, a magyar tud. akadémiai rend. tagja. Pest, Pfeifer Ferd. kiadása. 1864. és 1865. 8. rét, két kötet VI. 300 és VI. 458 lap.

Pauler neve már maga is elég kezesség e munka jelessége iránt: s így a különben is majdnem kivonatias tömörséggel irt s az egyetemi ifjúságnak kézikönyvvül szánt művet fölsőleg volna terjedelmesen ismertetni, egyedül a fölvelek, a büntettek osztályzására s az egész átlengő logikai kapcsolatra leszünk jelen czikkünkben figyelemmel.

Rövid bevezetés után, melyben a büntetőjog ismerete, rendszere, forrásai, segédszerei s irodalma adatik elő, két könyvre oszlik a munka, az anyagi s az alaki büntető jogot foglalva magukban. Az első könyv vagyis az anyagi büntetőjog ismét két szakaszra oszlik, a büntettek s büntetésekről általában, illetőleg részletesen szólva.

Az általános rész mindenek előtt a büntető jog megalapításával foglalkozik. Miután szerzünk itt a különféle elméleteket (az általános, a viszonyosak: elégtételi, akadályozási, fenyegetési, a lélektani kényszer, az intési, végrehajtási, javítási, megelőzési, védelmi, elrettentési s az összetett elméletek közül Fichte Omodé János és Bentham Jeromosét) előadja, s kimutatja, hogy egyikük sem elégíti ki az ész követelményeit, állítja, hogy a büntető-jog feladatainak csak az általános és viszonyos elméletekben foglalt igazságok kellő méltánylása felel meg, mi legsikeresebben az emberi vagy polgári igazság elméletében történt, mely igazságnak tudományos megalapítója Rosti Pellegrin volt. S ennél fogva a büntetés a büntett által megsértett jogtörvény észszabta követelménye és folyománya, s a büntetés alapja, tehát az igazság eszméje; — de a büntetésnek jogszerűsége az álladalomban általános igazságán kívül még szükségén is gyökerezik, és a büntetés polgárilag igazolható, midőn nemcsak magában véve jogos, de egyszersmind a jogbátorság fentartására szükséges is. — Így meg levén alapítva a büntető jog, a büntett alapfogalmának kifejtése következik. Büneset vagy büntörvényszegés mindazon cselekvény, mely az álladalomban fenyték alá esik: magában foglalja a büntett, rendőri kihágás s fegyelmi eseteket; a büntett tágasabb értelemben szabad külső cselekvény, mely általános szükségképi jogkövetelmények megsértésénél fogva, az álladalomban fennálló szabályok szerint, büntetés alá vétetik, s a jogsértés nagyságára, az akarat bűnösségére nézve különböző levén, ahhoz képest, mint gonosz szándokból vagy vétkességből eredt büntett szorosabb értelemben vett bűnre és vétségre osztható.

Minden büntettnél tekintetbe veendő alanya, tárgya s a bűncselekvény. Ez utóbbinak ismét többféle kellékei vannak, jelesen kívántatik, hogy a bűncselekvény szabad, külső és a fennálló bűnszabályok értelmében általában és özszerüleg jogellenes legyen. A bűnösséghez az akarat elhatározása a jogellenes cselekvényre szükségkép megkívántatván, ha az elhatározás magára a büntettnak ismert cselekvény elkövetésére irányúl, szándékosságnak; ha pedig oly tette irányúl, melyből a tettes akarata nélkül jogellenes eredmény következett, melynek bekövetkezhetését a fenforgó körülményeknél fogva belátta vagy beláthatta, vétkességnek van helye. A büntett fogalmához még bizonyos siker is kívántatik; mert ha valaki szándékosan valamely büntett elkövetésére vezető külső cselekvényt merényelt, annak bevezésében mindazáltal akaratján kívüli ok vagy akadály által gátoltatott, bűnkisérlet létezik. Felemlítvén ezekután a büntársak (bűnszerző, bűnsegéd, bűnpártoló, bűnrészes, bűnelsegelő), bűnszövetség, bűnbanda, bűnhalmazat (és bűnismétlés, folytatás, visszaesés) fogalmait, a büntetés és kellékeiről szól tüzetesebben. Az egyes büntetések ötfélék ú. m. a halálbüntetés (mely szerzünk szerint igazságos ugyan, de alkalmazása a körülményektől függ),

testi büntetések (elvetendők), becsületbüntetések s vagyonbüntetések (mindkettő bizonyos tekintetben s mérvig elvetendő).

A büntetés alkalmazása föltételezi a tényálladék s a beszámíthatás lételet, a beszámításnál ismét a mentő, enyhítő és súlyosító körülmények veendő tekintetbe. Különös figyelmet érdemel a beszámításnál a szándékosság, vétkesség, bűnkisérlet, a bűntársak közreműködése s a bűnhalmazat. Megszűnik a büntetés alkalmazása a bűnös halála, a büntetés kiállása, annak elengedése, nevezetesen a kegyelmezés, végre a büntett elévülése által. A kegyelmezés jogsága és czélszerűsége vitás kérdés; de szerzünk szerint a kegyelmezési jog a büntető igazság alapelveivel legszorosabb viszonyzatban áll: mert míg egyrészt a büntetés jogszerűsége, általános igazságán kívül szükségességén is gyökerezik, és annál fogva a magában véve jogos, de szükségtelen, sőt netalán a jogbátorság érdekeivel összeütköző fenyték végrehajtása sem igazolható, másrészt a törvényhozás és bírósági hatalom végességénél, a bűnesetek változó különféleségénél fogva, a törvények értelmében kiszabott büntetés összérően gyakran túlszigorúnak és így az igazság eszméjével ellenkezőnek bizonyúlhat: vannak azonfelül esetek, melyekben a törvényszerű büntetés enyhítését vagy elengedését, a bűnös személyes viszonyait tekintve, az emberiség érzülete, az erkölcsiség elvei egyaránt követelik; ezen ellentétek kiegyenlítését csak a kegyelmezési jog eszközölheti, mely természeténél fogva nincs időhöz kötve, ítélet előtt és után, de épen csak az uralkodó, mint államfelség személyesítője által gyakoroltathatik, kinek főhivatása, az államfeladványainak legsikeresebb megoldásában, mindennemű érdekeinek összhangzatos megóvásában és őrzésében áll. — Színtén vitályos az elévülés. — Az elévülés jogszerűsége azonban a büntetőjog alapelvein gyökerezik; ugyanis csak azon büntetés igazolható, mely jogos és jogbátorság fentartására szükséges, a hosszabb idő előtt elkövetett büntett megfenytése, a bűnös utóbbi büntetlensége mellett, mind tárgyilag, mind alanyilag szükségtelennek mutatkozik; tárgyilag, mert a büntett emlékezete, az idő hatása által a köztudatban elenyészett, erejét veszttette; alanyilag, mint-hogy a bűnös önvelete, jogellenes akaratiránya megszűntét bizonyítja; a merénylet megtorlása tehát sem a jogbátorság fentartására, sem a törvény iránti tisztelet megóvására többé nem szükségeltetvén, annak folytán jogalapja is megszűntnek tekintendő. S ezzel be van fejezve az első könyv, vagyis az anyagi büntetőjog.

Az első könyv második szakasza a büntettek és büntetések részletes tárgyalásával foglalkozik. Az egyes büntettek osztályozása nem csekély nehézséggel jár, miután több összetett, határozatlan és annál fogva különböző osztályokba egyaránt sorolható büntettek léteznek, melyeknek miként történt osztályozása némi általános intézkedések és következtetésekre nézve gyakorlati befolyással van, miért is az újabb törvényhozások többsége, a büntettek osztályozásának melőzésével, azoknak tényálladékát egyenként határozza meg. Tudomá-

nyos tárgyalásnál, főleg rendszeres törvénykönyv hiányában a bűntettek csoportosítása és osztályozása, az áttekintés könnyebbitése tekintetéből, mellőzhetetlen. Szerzőnk a bűntetteket köz s magán bűntettekre osztván föl, az előbbiekre alá sorolja az államkötelék ellen, a közintézkedések, a vallás és közerkölcsiség ellen intézett bűntetteket. Hazai törvényeink szerint az államkötelék ellen irányzott bűntettek: a felségárulás vagy pártítás, melynek büntetése halál, és a bűnös osztály részére eső, valóságos tulajdonában levő mindennemű ingó és ingatlan javainak elkobozása; a felségsértés büntetése a bíró böles belátása szerint méretik ki, de a jószágkobzásra ki nem terjed, s végre a hűtlenség büntetése fej- és jószágvesztés.

Az ausztr. bünt. törvénykönyv szerint a felségárulás büntetése a halál, s az álladalomnak vagy magánosoknak okozott károkért minden bűnös egész vagyonával felelős; a felségsértés 1—5 évi börtön; a közesendháborítás 1—5, sőt súlyos körülmények közt 10 évi börtön; a kémkedés és ellenséggeli egyetértés háború idején halállal fenytetik. Az 1843. büntetőjogi javaslat szerint a felségsértés (holtigtartó rabság), hűtlenség (szintén) és a király elleni sértő kifejezések (2—4 évig tartó rabság) soroltatnak az államkötelék elleni bűntettekhez.

A közintézkedések ellen irányúlnak a következő bűntettek: a zendülés vagy lázadás (hajdan halál, jelenleg a bíró böles belátása szerint; az ausztr. bünt. törv. (ABT.) szerint 1—5 évig egyszerű súlyos, sőt 5—10 évi börtön; a büntető javaslat (BJ.) szerint pénzbírság, hosszabb rövidebb idejű, sőt holtig tartó rabság), a nyilvános erőszakoskodás (régén halál s vagyonvesztés, jelenleg a bíró belátása szerint a ABT. 6 hótól 1 évi börtön, sőt vaspályákoni rongálásnál bizonyos esetben halál; BJ. 1500 frt vagy egy évi fogság), — pénzhamisítás (nálunk hűtelenség; ABT. 1—5, 5—10 súlyos börtön; BJ. pénzbírság, fogság és hivatalvesztés), — a közhitelpapír hamisítás (ABT. 1—5, 5—10, 10—20, sőt életfogytiglan; a BJ. 10 évi rabság), — a hivatalos hatalommal visszaélések hová törvényeink szerint a kir. rendeleteket megszegő bűntettek s egyebek sorolhatók: a közhatalmi jogok bitorlása és sértése, a bűntettek elősegélése (bírói belátás szerint ABT. 6 hónaptól 1 évig, katonaszöktetéseknel 5 évi börtön, sőt halál; BJ. az orgazdaság 4 évig a rabszöktetés a körülményekhez képest büntettetik). Szintén a közbűntettekhez sorolja szerző a vallás és közerkölcsiség ellen irányzottakat is. Az istenkáromlás törvényes büntetése első és másod ízben nyilvános testi fenytitek, harmadizben a halál volt, most a bíró böles belátása szerint meghatározandó szabadságbüntetéssel sújtatik; a vallásháborítás halállal, jelenleg szintén a bírói belátástól függő büntetéssel jár. Az ABT. a vallásháborítást 1—5, sőt 10 évnvi súlyos börtönnel; a BJ. 1500 frt, sőt egy évi fogsággal fenytíti. A hamis eskü büntette magában foglalja az esküszegést és a hamis eskü büntettét; a büntett ténykérdését a szentszék dönti el, büntetése bectelenség, ha a korona vagy fejedelem ellen történt, a bűnös osztályrészére eső ingó és ingatlan javainak örökös tulajdonvesztése, mások ellenében a

bűnös fejkáltsága. Az ABT. 6 hótól 1 évig, 1—5 évi, sőt életfogytiglani súlyos börtönt, a BJ. szabadságbüntetést szab ki.

A különféle fajtalansági büntettek közt a kettős házasságot nálunk régen halállal, újabban börtönnel, az ABT. 1—5 évi börtön, a BJ. 1 évi rabsággal fenyíti. A házasságtörésnél hazánk régibb törvényei szerint a férj, ki a házasságtörés tettén kapott nejét megölte, büntetlen maradt, azonkívül a férj jogosítva volt neje ellen s pedig fejvesztésére, bűnvádi keresetet indítani; az ABT. a házasságtörést csak kihágásnak veszi; a BJ. két havi fogsággal fenyíti. Az erőszakos nemi közösülés büntetése törvényeink szerint halál, jelenleg börtön; ABT. szerint 5—10, sőt életfogytiglani börtön; a megfertőztetést, melyet külön büntetnek tekint, 5—10, sőt 20 évi börtönnel fenyíti, a BJ. szerint 6, 10 évi börtön. Az elragadás a körülmények szerint fenyítendő, az ABT. szerint 6 hónaptól egy évig, a BJ. szerint két évi rabsággal. A vérfertőztetés első és másodikú oldalrokonok, mostoha szülők és gyermekek közt halállal, harmadizú rokonoknál 3, negyedizúéknél 2 évi börtönnel fenyítendő; a ABT. 6 hótól 1 évig, a BJ. 6 havi fogsággal fenyíti. — A természet elleni fajtalanságot a bíró belátása szerint, az ABT. 1—5 évi, a BJ. 3 évi rabsággal bünteti. — A kerítés büntetése a bíró belátása szerint méretik ki; az ABT. kihágásnak tekinti csak; ha nevelők, tanítók követik el 1—5 évi súlyos börtönnel bünteti.

A magán büntettek az emberi élet, a testi épség, a személyes szabadság, a becsület s a vagyon ellen irányulnak. Az emberi élet elleni büntettek következők: a gyilkosság (törvényeink szerint azon büntett, mely által ember, előre meggondolt szándékokkal, életétől, jogellenesen megfosztatik, az ABT. szerint pedig, ki valamely ember irányában oly eltökéléssel, hogy őt megölje, akképen cselekszik, hogy abból annak vagy más embernek halála következze, gyilkosság büntetében teszi magát bűnössé, s így az ABT. a szándékos emberölést a gyilkossággal azonosítja) büntetése halál s a vérdíj megfizetése, a segédké a bíró böles belátásától függ; az ABT. a gyilkosságot szintén halállal, a segédek 5—10, 10—20 évi börtönnel; a BJ. a gyilkosságot 18, ha kegyetlenséggel történt 22 évi börtönnel bünteti; — az emberölés törvényeink szerint szorosabb értelemben vett (ezt az ABT. nem ismeri) és vétkes emberölés; törvényeink ezt magán vétségnek tekintették, jelenleg börtön büntetés és vérdíj fizetéssel fenyítetik, az ABT. 6 hótól 1 évig, 1—3 évig fenyíti; — a gyermekölés azon büntett, mely által az anya saját ujdón született, különösen törvénytelen gyermekét szándékosan megfosztja életétől; törvényeink halált szabnak a büntetésre, mit a gyakorlat börtönre változtatott, az ABT. 5—10, 10—20 sőt életfogytiglani súlyos börtönnel; a BJ. 10, illetőleg 5 évvel fenyíti; — a magzatelhajtást az ABT. 6 hótól 1, 1—5 évi börtönnel, a BJ. emberölésként fenyíti; — a gyermekkitévése, hazánk törvényeiben elő sem fordul, a gyakorlat szabadságbüntetést mér ki rá, az ABT. 1—5, a gyermek halála esetében 5—10 évi börtönt; ezt a BJ. szintén börtönnel fenyíti. — A testi épség ellen irányul a súlyos testi sértés

büntetése: a gyógyítási költségek, a kár megtérítése s a fájdalom díjon kívül még szabadságbüntetésben áll; — a párviadal több kir. leirat szerint halál vagy súlyos sértésnél, halállal büntetettik; az ABT. 5—10—20 évi börtönnel bünteti; a BJ. ha halál következett be, emberölésnek, sőt ha halált előleges kikötés folytán eredményezett, gyilkosságnak tekinti. — Az emberi szabadság ellen irányúl az emberrablás, s az erőszakos letartóztatás, mely utóbbi büntett különösen régen a jobbágyok letartóztatása által igen gyakori volt — büntetésük börtön s a kár megtérítése. — A becsület elleni büntettekhez tartozik a becsületsértés, mely nálunk magánvétségnek tekintetvén 200 frtnyi nyelvváltással büntetettik; a hamis vád vagy feladás a bíró belátása szerint fogsággal fenytetik. — A vagyon ellen irányult büntettekhez sorolható a tolvajság, mely nálunk régen halállal is fenytették, a sikkasztás általában törvényeink által nem büntetettik, különös esetei (mint a letétemény sikkasztása, a gyám hűtlen eljárása) becselenséggel sújtattak — jelenleg a sikkasztás is börtönnel büntetettik; — a rablás büntetése hajdan karózás vagy keréktörés, jelenleg börtön, az ABT. szerint 5—10, 10—20 évi, a BJ. szerint pedig 10, 14 évi súlyos börtön; — a zsarolást némely kiválóbb esetekben halállal büntették; az ABT. 6 hótól 1 évig, ha a zsarolás által okozott kár 300 frtnál nagyobb, 1—5 évi súlyos börtönnel fenytí; — a gyujtogatás tényálladéka hazai s az ABT. értelmezése szerint különböző; törvényeink szerint a gyujtogatás azon büntett, mely által más tulajdonán gonosz szándékkal tűzvész gerjesztetik, holott az ABT. szerint a gyujtogatás büntette bevégezettnek tekintetik a bűnös szándékos tettel, melyből az ő törekvése szerint más tulajdonán tűzvésznek kell támadnia, habár az ki nem ütött, általa kár nem is okoztatott; büntetése az eredményhez képest különböző; — a kártétel közt törvényeink különösen azon károsodást említik, mely magánvárak feladása vagy elfoglalása által eszközöltetik, s ez halállal fenytettet, különben a kártétel büntetése a költségek és kárnak kétszeres megtérítésén fölül a bíró böles belátása szerint határoztatik meg; — a csalás (ide sorolható az álarcz vagy névbitorlás, büntetése: becsület vesztes vagy örökös szolgaság, — a vértagadás, büntetései: becsület-, jószágvesztés és örökös szolgaság) a bíró belátása szerint fenytetik; az ABT. 6 hótól 1 évig, sőt 1—5 évig, a BJ. mint lopást bünteti; — a hamisítás, különösen álllevélköltés, hajdan hűtlenség, utóbb halál vagy becselenséggel sújtattott, a váltó-hamisítás 8 évi börtönnel; az ABT. a levél- és pecsét-hamisítást csalásnak tekinti, a BJ. különböző hatásukhoz mérten fenytí; — a bűnös bukás, magában foglalja a hamis és vétkes bukást.

A második könyv tartalma az alaki büntető jog, s tárgyalja a büntető bíróságokat, a rendes és rendkívüli eljárást. — Nálunk a büntető bíróságok következőleg szervezvék: a közös alsó büntető törvényszékeket a vármegyék (elnök az alispán, tagjai: több táblabíró, szolgabíró, esküdt, jegyző és tiszti ügyész), szab. kir. váro-

sok (elnök a bíró, tagjai: több városi tanácsnok, jegyző és tiszti ügyész) s a szabad kerületek törvényszékei (a jász-kún, a hajdú, XVI. szepesi város, túrmezei, fiúmei s bukkarii kerületek); felső törvényszékek a kir. tábla és a hétszemélyes tábla. — A külön bíróságok nagy számából (úri-székek, egyházi nemesek, a zágrábi püspök és káptalan, az egyetem törvényszékei) míg az egyháziak kisebb büntetteik büntetésére a szentszékek illetékesek, a katonákra a katonai törvényszékek állanak feun. Austriában első folyamodású törvényszékek az országos-és kerületi törvényszékek, második folyamodásilag az országos főtörvényszékek, harmadbíróságilag a legfőbb törvényszék ítél. — A büntetőbíróságok illetékességét újabb gyakorlatunk a büntett elkövetési helye szerint határozza meg. — Százados fejleményű hazai büntető eljárásunk vegyes természettel bírván, a közrend és bátorság érdekeit képviselő vádlói tisztet a tiszti ügyész teljesíti, — a vádlott védelmezését a vádlott által választott vagy törvényszékileg kirendelt védő teljesíti. Eljárásunk vegyes természetű, miután a vád s a nyomozó rendszer némely sajátjaival bír; — szóbeli s ünnepélyes, vagy írásbeli, mely utóbbi csak ritkább esetekben jó alkalmazásba; — az elővizsgálat, a bírói szemle, házkutatás, tanukihallgatás, a vádlott kihallgatása, letartóztatása mintegy bevezetését képezik a perbeli tárgyalásnak. A tény bizonyítása különféle eszközökkel: bírói szemle, önvallomás, tanúk, okiratok végre gyanús okok vagy jelenségek által történik. Miután így a bűnvádi per a vizsgálati stadiumon átesett, következik az ítélet, mely mint végítélet, elmarasztaló vagy felmentő, ez utóbbi ismét teljesen vagy bizonyítékok elégtelenségéből. Az így befejezett bűnvádi eljárás ellen fellebbezést, semmisítési folyamodvány s perújítás által lehet orvoslást nyerni. Ha azonban az ítélet jogerejűvé válik, a végrehajtás az első folyamodású törvényszéket illeti.

Külön eljárás alá tartozik a távollevők elleni bűnvádi kereset, itt nyomozásuk a kir. helytartótanács által országszerte foganatosíttatik, ha azonban meg nem jelennek, kézrekerítésökig a további eljárás függőben marad. A rögtöneljárás újabban (1862. dec. 12.) szabályoztatott, s a közbátorságot nagyobb mérvben veszélyeztető némely büntetteknek elharapódzásánál alkalmaztatik. Külön eljárás fordul még elő a sajtó ügynél, s itt a büntettek és vétségek fogalmára, a bűnösség kezdetének időpontjára, az értelmi bűnkísérletre, s az egyes bűnesetek meghatározására nézve az ABT. elvei szolgálnak zsinórmértékül. Áthaladtunk így futólagosan az egész művet; csak még pár szót jegyzünk meg az előadási módról. Mint rendesen kézikönyveiben (Jog és államtudományi encyclopaedia, észjogi alaptan), szokott modorát itt is megtartja szerző; rövid s tömört irányú szövegekben magát a tárgyat adja elő, s a jegyzetekben felvilágosító adatokat, a különböző országokban elfogadott törvénykönyvek szabályait egybe-hasonlítás végett, s bő tartalmú irodalmi könyvészetet alkalmaz,

úgy, hogy a tudományban fürkészni kívánó meglegeli a segédszereket, melyekből merítnie kell. Egyáltalában a kézikönyv, tekintve irodalmunk e tekintetbeni szegénységét, s tekintve a tárgy nagy jelentőségét, mindig maradandó emlék gyanánt fog szolgálni Pauler tanári s irodalmi működésének.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

-A két havi szünet után october 2-án kezdé meg ismét az akadémia működését.

Az ekkor tartott ülésben két tudományos előadás tartatott.

Fabó András lev. tag folytatólag ismerteté Vitnyédy István leveleit; ez alkalommal a harmadik közleményt mutatván be azokból.

Az akkori közlekedés hosszúsága daczára, Rákóczy gyalui szerencsétlen csatájáról, mely 1660. május 22-én történt, Vitnyédynek már június 6-án tudomása volt, s június 21-én már mint bizonyost írta meg Zrinyinek Rákóczy halálát, július 11-én pedig a gyalui csatának a fejedelemre vonatkozó részleteit előadja, jelesen, hogy a török nagy erővel szemben, mint Lajos királyunk, kicsinynek látván a maga seregét, tiszteivel tanácsot tartott, hogy megütközzék-e vagy elvonuljon az ellenség elől? Ezek közül némelyek azt mondták, ha meg nem ütközik, ők leteszik a fegyvert. Rákóczy e szerint megütközésre tökélt el magát, hadait bátorította; a székelyeknek, ha jól viselik magukat, örök szabadságot ígért. Összecsapván a két tábor, eleinte Rákóczy-nak kedvezett a szerencse, de egy bársonyba öltözött török, a ki budai vezérnek adta ki magát, kerülvén elébe, Rákóczy utána egy árokba ugratott, azt, s kivüle még két törököt oly erővel szúrt le, hogy hegyes törének az markolatja lement, és csak az pusztá vas maradott kezében; ekkor törökök vették körül, s úgy agyba ütötték, hogy elborította a vér, s lova az ellenség közé ragadta volna, ha Lajos nevű inasa egy más társával nem vezeti övéi közé. Később még rá akart ütni a törökre; de összetűzésre nem került a dolog. Azután lovon Váradra ment, a hol sebeiben meghalt. Halála után azok kezdék becsülni, kik életében emlékezetét is unalommal hallgatták. — Gyámnak, hír szerint, Leopoldot kérte meg (125. lev.). — A fejedelemség elnyeréseért többen versenyeztek. Kemény János megválasztatását a porta ellemezte. Vitnyédy nem bánta „akárki legyen, csak magyar, és fejedelem helyett basa ne legyen, az porta régi kívánsága szerint“ (128. lev.).

Magyarországnak e közben se teljes békéje, se a törökkel nyílt háborúja nem volt. — A bécsi kormány nem mondott le tervéről,

hogy Erdélyt uralma alá kerítse, nem akart ugyan nyíltan szakítani a szultánnal, de Erdély irányában is olyan szerepet vitt, mintha segíteni akarná a szerencsétlen országot. E végre Magyarországra idegen katonákat hozott. Vitnyédynak több levele van, melyben e miatt panaszkodik. „Montecuculi hada — úgymond — az hol elmegyén, és az hova érkezik, nem kell azoknak több török ellenség, mert a színes oltalom alatt ezek is megemészti őket és elfogadják semmi hasznos oltalom nélkül.“ Várad 1660. aug. 28-án, hős védelem után, török kézre került. S mit tön megvédése végett a behozott idegen katona? „A mi németink — írja Vitnyédy — Rakomaznál táborban feküdtek, szemmel nézték, henyélvén, hazánk pusztulását“ (128. lev.).

Dunán túl a két Zrinyi volt ostroma a töröknek. Péter 1661. decemberben Boszniában egy nagy városra ütött, lakosaiból kit levágott, kit elhozott, és sok kincsesel tért vissza (160. lev.). A fáradhatlan Miklósnak Gradiskán túl, messze Boszniában 1658. végén vagy 59. elején vízi csatája volt, hanem sok fejjel, háromszáznál több kötözetlen rabbal és nagy zsákmánnyal jött meg (113. lev.); de mindez Bécsben nem nagy sensatiót okozott (114. lev.). Érdekesek Vitnyédy levelei közül különösen azok, melyek Zerinvárra vonatkoznak. Zrinyi Miklós t. i. a töröknek Szatmárig száguldásával felbontottnak látván a békét, Kanizsával szemben Légrád és Kotori közt, a török parton, e szerint az ellenség földén, 1661-kí májusban várat kezdett építtetni, melyet a maga nevére „Új Zrinyi-vár,“ vagy Zerinvárnak nevezett el, és oly serénységgel építtette, hogy július 5-én 3 bástyája volt már készen (134., 135. lev.); hogy e vár nagy szálla volt a török szemében, érteni lehet, de akadtak irigyek és roszakarók, kik a hőst e közhasznú vállalatáért gyanúsították, és hazafias törekvésében mindenkép gátolni ügyeztek. A török diplomatiái úton akart célt érni a vár lerontásában. Egy csausz következő békefeltételekkel ment Bécsbe: a mit a két fél eddig tett, abban maradjon; Kemény Jánost ő felsége ne pártolja; Zerinvár rontassék le; Erdélyből a német katonaság vitessék ki. Minő válaszszaal bocsátották el a csauszt, Vitnyédy még nem tudta a levél írásakor, de utóbb híre járt, hogy a szultán engedélyt kért Leopoldtól, Zrinyi megbüntetése végett ráütni Zerinvárra (161. lev.). Jobban büstítá Zrinyit, hogy vállalata honfitársai közt, és kivált Bécsben, csekély támogatásra talált. — A bécsi hangulatnak kedvezőre változásán Vitnyédy is tehetsége szerint dolgozott. Irt Nádasdynak jul. 16-án, támogatassa Zrinyit az udvarnál, s jul. 24-én jelenté már Zrinyinek, hogy Nádasdy meghitt embere által Portia herczegnek izent, repraesentálta az egész dolgot: ő felsége nem nehezíti az ügyet, de igen Portia, mert azon épületet csaknem rupturára való alkalmatosságnak mondotta lenni. Jelenti továbbá Vitnyédy, hogy Nádasdy véleménye szerint jól tenné Zrinyi, ha ez ügyben Portia, Auersperg (ez jóakarója volt Zrinyinek) és Lobkovicz herczegnek, Gonzagának és Rottalnak, a nádor- és esztergami érseknek írna; hogy Zrinyi már is beszélt az érsekkel, a ki azt mondotta: Zrinyi egyedül

az a jó magyar, a ki nemzetének és hazájának maga fogyásával kíván szolgálni és szolgál is; hogy ugyancsak az érsek mondotta Nádasdynak, hogy ha nehezednék az udvarnál ezen dolog, mint közügyért, Zrinyi mellett fog többekkel föllépni; Nádasdy hasonlóan nyilatkozott és szavát beváltandó, Bécsbe ment, oda Vitnyédy is, hol, bizonyosan Zrinyi meghatalmazásából, ő is fáradozott ez ügyben. Kiderült, hogy az egész bécsi akadékoskodás onnan származott, mert Zrinyi a felség hire nélkül fogott az építéshez, azonban annyira megváltozott legfelsőbb körökben a hangulat, hogy ha nem kezdett volna építeni Zrinyi, kezdeni kellene, mert a török is, kivált Horvátországban, a béke alatt hasonló várakat épített; Zrinyi tehát nem csak folytathatja az építést, hanem ő felsége meg is parancsolta „general Spignek, úgy az más több officireknek is, kik Styriában és ott a többi országokban vannak, az szerint general Leszlnek is“, mihelyt hallják, hogy a török, leroutása végett megtámadta Zerinvárt, azonnal Zrinyi segítségére robbogjanak; utóbb még másfélszáz muskatárost küldött oda, a kik ő felsége és a hadi tanács után Zrinyitől függének; adott ő felsége löszereket is, és pártfogást ígért. Elháríttatván ekkép az akadályok, az építés tovább folyt, s hogy a vár megfeleljen a hadtan kívánatainak, Vitnyédy egy stájer mérnököt, kinek hasznát lehetne Zerinvárában venni, Bécsbe készült vinni, hogy bemutassa a minisztereknek. El is indult vele, de a rossz idő és út miatt két mérföldről vissza kelle térnie. Minő fontossággal bírt Zerinvár tökéletlen felszerelése mellett is, kitetszik onnan, hogy Vitnyédy nov. 23-án azt írhatta Keczer Menyhértnek, hogy május óta 200 törököt fogtak el Zrinyi katonái, s ha megmaradhat a vár, egész Nandorfejérvárig fognak e helyből parancsolhatni.

A többi levelet, melyekben szintén van egy-egy érdekes adat a kor, vagy az akkor szerepelt férfiak jellemzésére, ezúttal mellőzzük, s állérünk a másik előadásra.

Kubinyi Ferencz tisz. tag az Egertől másfél órányira fekvő szomolyai Kaptár-völgyet és az ottani fülkékét ismerteté. E völgyben ugyanis a sziklákban véső segítségével kivájt fülkék nagy számmal vannak. Perger kanonok 100-nál többet talált. A tajtkő porfir játszik e vidéken fő szerepet. A fülkék magassága 24 hüvelyk, alsó szélességök 1 láb, felső 10'', mélységök 7 hüvelyk. A népmonda szerint Szomolya területén egykor csehek tanyáztván, a kérdéses fülkékben méheket tartottak. Innen a fülkék kaptár neve. Ezt értekező mesének véli. Kétségtelen, úgymond, hogy Szomolyán egykor csehek, vagyis inkább hussiták laktak. Az ottani kath. templom későbbi gót alakja is a hussiták egykori ottlétére mutat. A hussiták vagy kelyhesek eleinte barlangokban és rejtkehelyeken, sűrű erdőkben, titokban tartották isten-tiszteletüket. A szomolyai Kaptár-völgy is rengeteg erdővel lévén egykor körülveve, ily titkos helyül szolgálhatott. Mások szerint a fülkéket egyes remeték készítették, egyes pártfogók emlékezetére. Hogy a fülkék rendeltetése egyházi volt, az egyik fülkéből lerajzolt kereszt mutatja.

Ez alkalommal egyszersmind egy zöld platinával bevont bronz nyakvértet, egy vasból készült, két helyen meggörbített bronz fogantyúval ellátott tört és egy nagyobb szerű görbe kést mutatott be Kubinyi úr, mint részint a bronz, részint a legrégibb átmeneti bronz-korszakból való régiségeket, melyeket gróf Keglevich Gyula ajándékozott a múzeumnak. Mindhárom régiség nemzeti múzeumunk unicumai közé tartozik.

Oct. 9-én a nyelv és széptudományi osztály ülésében, Vámbéry Ármin lev. tag azon kéziratok és nyomtatványok egy részét mutatta be, melyeket Közép-Ázsiából hozott magával. E kéziratok a dzsagatai török-tatár irodalmat tárgyazzák, s Európában unicumoknak tekinthetők. A hová az islam terjed, mindenütt behozza a persa-arab eszméket, s a persa-arab szók nagy tömegét. De az idegen eszmék saját eredeti mezben és felfogással tükröznek vissza az érintett török-tatár, kivált a költői művekben. A bemutatott művek a török-tatár népek számos vidékeiről szedvék össze, van köztök azerbeidsáni, van turkomán chrestomathia, van a khivai irodalomból egy érdekes eposz, mely a siiták és sunniták küzdelmeit tárgyazza, van Bokhara három utolsó királya viselt dolgainak történelme, van a khokandi és az ujjur irodalomból egy mű, mely a párisi könyvtárban levő ujjur műhöz kulcsul szolgál stb. stb. Mind ezen műveket felhasználja Vámbéry chrestomathiájában, melynek írásával foglalkozik.

Ugyanez ülésben Budenz József lev. tag Cseremis Szótarát mutatta be, mely a cseremis nyelv mindkét (az erdei és hegyi, vagyis a Volga bal és jobb partján beszélt) nyelvjárását magában foglalja, s magában foglalja és pedig kritikával egybeállítva mindazt, a mit e tárgyan idegen utazók gyűjtéseiből, nyelvtanok vocabulariumaiból, az új szövetség cseremis fordításából (melyet Budenznek sikerült teljesen megszerezni) stb., s ezeken kívül Regulynk nagybecsű gyűjteményéből összeállíthatott. Oly mű, melyet bizonyára nagy köszönettel fogad a tudós világ, — a külföldön inkább, mint nálunk.

October 16-án a philos., törvény és történeti tudományok osztályai ültek együtt.

Horváth Czirill r. t. Cartesius dualismusát ismerteté.

Henszlmann Imre lev. tag pedig Böhm Dániel, Bécsben elhunyt hazánkfiáról mondott igen érdekes emlékbeszédet. Böhm hazánkban, a Szepességen született ugyan, neve mindazáltal ismertebb a külföldön, mint közöttünk. Ő nagy műismerő, e tekintetben első rendű tekintély, forum apellatorium és gyűjtő volt. — Gyűjteménye mindenkor művészetének fokozatos fejlődését mutatja. E gyűjteményben nagy kincsek vannak, melyeket csak oly műértőnek, minő Böhm vala, s oly időben lehetett összegyűjteni, mikor még a műismeretek nem igen voltak Bécsben elterjedve, s a legnagyobb becsű művek olcsón megszerezhetők voltak. — E nagybecsű gyűjtemény már a jövő

decemberben el fog adatni. Értekező melegen ajánlá muzeumunk számára e gyűjtemény megvételét, mely Bécsben a művészeti képzettség, műizlés kifejtésére oly nagy hatással volt. Óhajtandó, bár döntő helyeken figyelembe vétetnék e felhívás. Ez okból előre is felhívjuk az illetők figyelmét Henszlmann előadására, melyet itt egész terjedelmében közlünk:

BÖHM DÁNIEL JÓZSEF.

„Ámbár Böhm, mint a Szepességnek szülöttje, hazánkfia volt, ámbár művei, számtalanszor megfordultak kezünk alatt: mégis neve és hire sokkal ismeretesebb a külföldön mint saját hazájában; s ezért el kell mondanom, hogy tisztére nézve évek óta igazgatója volt a cs. bécsi pénzverde azon osztályának, melyben az érmekek bélyegei készültek, és a ki hajdan huszast vagy aranyat vett kezébe, azon többnyire Böhm keze munkáját látta; mert Böhm nem csak igazgató volt, hanem udvari medailleur is, és ezen minőségben is igen sok érem-bélyeget maga készített.“

De Böhm ezen, hivatalos állásán kívül még más, önválasztott állást is foglalt el a művészeti világban, ő t. i. annyira nevezetes műkedvelő volt, hogy oly időben, midőn a régibb művészetet egészen elhanyagolták, és a legújabb-kori még alig született meg, gyűjtői figyelmét minden oly mű tárgyra fordította, mely vagy magában művészeti értékkel bírt, vagy a művészet általános fejlődését akármily tekintetben képes volt földeríteni. Gyűjteménye tehát műtörténeti volt: azaz, olyan, melyben a művészet fokozatos haladását az időben, és egyik nemzet művészetének hatását a másikra világosan lehetett látni; gyűjteménye az volt a művészet körében, a mi az okmánytár a történelem tekintetében. Valamint ez utóbbinak iratai, ú. m. a szabadalmak, donatiók, kötvények, szerződések és még inkább, midőn megvannak, levelezések és memoires-ok a történetben munkás személyek legbensőjébe engednek tekinteni; úgy a művészet-történeti gyűjtemény még behatóbb módon bevezet az emberi lélek legrejtélyesebb műhelyébe, hol a halhatatlan munka készül, mielőtt verőfényen jelenik meg a külvilág előtt. Itt látjuk, mint veszi kezdetét az emberi nem ezen teremő cselekvése a vallásos jelképen, vagy symbolumon, mint fejleszti ezt lassan-lassan a természeti mintatárgyhoz már közelebbálló fogalommal vagy typossá, és mint emeli ezt végre sajátos művészeti egyénné, mely életképességénél fogva önállóság tűnik föl, és mesterét valóságos teremővé emeli.

Ha ily művészet-történeti gyűjtemény elég nagy kiterjedéssel bír, élénk képét adja kicsinyben az emberi nem szellemi haladásának, megfejtve egyszermind azt is, mint folyt be a különböző kor és nemzet szellemileg egymásra, magyarázván az idők és tar-

tományok kölcsönös közlekedését és érintkezését és világos tanúságát tevéen annak, hogy a szellemi erő és munkásság nem vesz el, hanem elősegíti mindig múltbani törekvésével a jövőnek fejlődését.

A történeti művészet-gyűjteménynek e szerfölötti fontosságához hozzá adhatni még azt is, hogy ily gyűjtemény saját modorú művészetünk és művészeink tekintetében is kiváló iskola és tanító; megmutatván a művészeknek, hogyan tudták régebb társaik teljesíteni koruk követeléseit; s ezt teszi a gyűjtemény nem csak szellemi, hanem technikai tekintetben is.

Böhm ily elvekből indulván ki gyűjteménye alakításában, világos, mily kincsesé, mily díszsége válhatnék e gyűjtemény akár-mily muzeumnak, ha az egész együtt maradhatna, mily serkentő, oktató, sőt teremtő erővel és hatással bírhatna az, ha nemzeti muzeumunk birtokába juthatna. És Böhm valóban nem egyszer nyilatkoztatta előttem és más magyar előtt is készségét, az egészet együtt hazája muzeumának eladni jutányos áron. De akkor a vásárlás elmaradt; most pedig, Böhm halála után, örökösei a gyűjteményt darabonként szándékozzák eladni, és pedig december hóban, midőn országgyűlésünk alig álland még működése küszöbén. Sajnosan kell megjegyezni, hogy ez nem az első szerencsétlen eset. Kivándorlott az országból gr. Viczay és Fehérváry Gábor nagyszerű gyűjteménye, kivándorlott nagy részben Jankovicsé, nem vétetett meg Edelsbacher jeles érem-gyűjteménye, és ha most Böhm muzeumát meg akarnók vásárolni, ezt már az utolsó Sybilla könyvek árán kellene tennünk; mert Böhm hazafias ajánlata óta a művészeti tárgyak értéke legalább háromszor annyira emelkedett.

Midőn Böhm e század harmadik évtizedében gyűjteni kezdett, még Bécsben is csak igen kevés kedvelő és még kevesebb műértő volt, így történhetett, hogy ő minden szorult állapota dacára, gróf Friess híres gyűjteményének árverése alkalmával, Rafael saját keze által festett hét apostol-fejet vásárolhatott, darabját egy-egy váltó forintot! Így történt, kedvelők és értők hiányában, hogy Böhm roppant kincset birt nyerni. Azonban épen, a vevőre nézve szerencsés körülmények későbbben megváltoztak, és hazánkfia is, gyűjteményét kiegészítendő, érettebb korában nem egyszer kénytelen vala, hogy a jobbat és drágábbat megszerezhesse, túl adni olcsóbb időben vett kevésbbé jeles művein. Azonban ezzel hazánkfia nem elégedett meg, hanem, mint valódi kedvelőnél szokás, magát mindenféle nélkülözésnek vetvén alá, a megvakarított filléreket lelkiismeretesen gyűjtötte muzeuma szaporítására és kiegészítésére. Így például emlékszem, megelégedéssel ismételt kijelentésére, miszerint asztalán 30 év lefolyta alatt csirkét soha sem látott, s ez Bécsben történt; miből láthatni, mennyire vált nála a legnemesebb szenvedély a gyűjtés.

De a csupa kedvelői szenvedély koránsem elegendő, még a

legszerencsésebb körülmények közt sem, ily eredmény létrehozására, minőt Böhm hátrahagyott muzeumának alkotásában látunk. Ehhez valóságos értés kell. Hazánkfiának is legmagasztosabb érdeme és tulajdona a műértés volt, mely után ő Európaszerte ismeretes lett, oly annyira, hogy ítéletéhez és meghatározásához mindenünnen, mint forum appellatoriumhoz felebbeztek. Ő a jobb művekben nem csak mesterökre, hanem azon különféle módra is rá ismert, mely e mestereknek különféle befolyás alatt változó korát jellemzi. Tudok esetet, melyben Böhm egy terembe lépven, és távolról megpillantván Rembrandt egyik jelesebb képét, rögtön kimondta, hogy e kép ez és ez év körül készülhetett, és közelebb lépven, a mondott évek egyikét találta feljegyezve a művön.

E bámulatraméltó tapintat és határozottság az ítélet kimondásában, Böhmnél nem egyedül a természet külön adománya, külön talentum, hanem az ehhez járuló alapos tanulmányozásnak is volt eredménye.

Böhm mint szegény szepesi fiú érkezett Bécsbe, magával a szent szövetség három tagjának egyetlen egy cseresnye magra kivésett alakját hozván. Az így fényesen kimutatott ügyesség hazánkfiára vonta a művészet akkori hőseinek figyelmét, világos tanúságul annak, hogy ama korban inkább a ritkaságot és technikai könnyűséget hajhászták, semmint a valódi érdemet voltak képesek felismerni. A cseresznye mag kiegyengette hazánkfiának útját, és tanúsított ügyessége pártfogót szerzett az ifjúnak úgy, hogy a bécsi akademián tanulhatott, mit akkorában ott igenlegesen és még inkább semlegesen lehetett tanulni, s hogy később, végképi kiképzését nyerendő, Olaszországba utazhatott. S ámbár ezen pártfogás, nem terjedt túl a legszükségesebbeli ellátásnál, mégis Böhm ernyedetlen szorgalma, mükedvelői szenvedélye és szükségleteinek a legkevesebbre szorításánál fogva már ott is képes volt gyűjtővé válni; s így már Romából is hozott vissza jeles műveket. Olaszországban hazánkfia megkezdte az, addig csak gyakorlatilag űzött, művészetnek elméleti tanulmányozását is, ott olvasta Winkelmann munkáit, ott találkozott Niebñlor-ral, Bunsen-nel, Rumohr-ral, Thorwaldesen-nel, Cornelius-sal, Overbeck-vel és másokkal, kik akkor a tudomány, aesthetika és a művészet mezején hatalmasan működtek.

Azonban a kor elméleti nézete nem elégíthette ki a gyakorlati férfit; ő soha sem nyugodhatott meg Winkelmann elméletében a legmagasztosabb szépségről; mert az a gyakorlati művészetten mit sem segít; ő nem nyugodhatott meg az eszményi és eszménység körüli nézetekbe, ámbár azokat már Rumohr is gyakorlatiabb térre törekedett átvinni; ő ezekben nem nyugodhatott meg; mert ily nézetek a művészetet egyoldalúvá tették és teszik, és csaknem teljesen kizárták a középkort, mindamellett, hogy ennek művészeti jogosultsága nem csekélyebb, se az ő-, se az új kor-

énál. Ő az úgynevezett szépet inkább egyéni érzés, semmint tárgyilagos fogalomnak tekintvén, a „szép“ szó helyett inkább az „idombájét“ szerette használni, úgy gondolván, jobban kifejezhetni azt, mi az egyént hajlammal és kedveltetéssel tölti el a rokonszenvet gerjesztő mű élvezésének alkalmával; és szintűgy az úgynevezett eszményi helyett érvényesíté az életteli vagy elevent és a jellemzetest, mint oly tulajdont, mely érdemes a művészeti felfogásra és előadásra. Végre előtte, mint gyakorlati művész előtt, roppant tekintettel birt azon anyag, melyben, és azon eszköz, mely által a mű létrejön, és a melynek mindketteje a természeti tárgynak egészen újra átdolgozását, újjáteremtését tételezi föl, mielőtt ezen természeti tárgy művészeti alakban megjelenhetnék.

E nézetek annyira különváltak akkori kortársainak eszméitől, hogy Böhm a logikai következetességről fogva kénytelen volt pálczáat törni a művészeti akadémiák és azoknak oktatásmódjuk fölött, mely a „styl“ fogalmát egészen félreértvén, a természeti egyéniségeknek használatát mindinkább kizárta, és a mű életét rideg schematismusban fojtotta el. És íme az újabb tapasztalat és az újabb művészeti fejlődés igazolta Böhmnek ezen korát megelőző nézeteit.

Legyen ennek megmutatására elegendő egy példát felhoznom. Böhm két fába faragott fejjel birt, melyet 1835-ben láttam gyűjteményében, és a melytől fogadta, hogy nem váland el életében. E két fő, az egyik férfiúé, a másik nejeé, épen nem dicsekedhetik azzal, mit általánosan szép arcnak vagy eszményi idomnak neveznek; mert mindkettejének alakja, vonása és kifejezése csakis mindennapi; de másrészt a két fő mesterének oly érzésteli benső felfogását, oly megható életteli előadását tanúsítja, hogy Böhm, ki e két főt ifjabb Holbein János kezéből kerültnek hitte, és méltán a legjobbhoz hasonlította, a mit a görög szobrászat valaha létrehozott, hogy mondom, Böhm e két főt már 1835-ben megbecsülhetlennek nyilvánította. Később Lajos bajor király ezer aranyat ígért a fél arasznyi magas két főért, és Rothschild személyesen látogatta meg Böhmöt, hogy e két főt megvegye; de valamint Böhm visszautasította a király ajánlatát, úgy kijelentette Rothschild előtt is, hogy ő nem elég gazdag e mű valódi értékének megadására, s így fogadásához hű maradt a jeles műismerő. S íme halála után olvasuk a bécsi lapokban, hogy e két főnek értéke az árverésnél igen valószínűleg tízezer forintot túl fog becsültetni, ez pedig oly ár, minőt hasonló tárgyért eddig még soha sem, de még messziről megközelítőleg sem fizettek.

Böhm első helyre tevén a művészeti és tárgyilagos jellemet, ezt tekintvén fő kelléknek, természetesen és következetesen távol volt mindig kortársainak magasztos és fellengző szójárásaitól, nézeteit soha érthetlen phrasisokba nem burkolta; hanem a mit maga világosan megismert, azt szintoly világosan tudta megismertetni

mással is. Az úgynevezett eszményi vagy szép értelmezése mai napig sem sikerült; nincs és nem volt eddig böles vagy tudós, ki e két szót a logika szoros fogalmának ruhájába birta volna öltöztetni: ellenben a jellem fogalmát, már természetes határozottságánál fogva is, könnyen körülírhatni és logikailag alkotott fővel megismertethetni. E nézet újabb időben mindinkább érvényességre jut; és valamint régebben a tudományokat kivált a természetieket, a priori alkották és csak kifeezamodva szoríthatták a hamis rendszerbe az egyes tüneményt, de későbben e rendszert ki nem elégítőnek ismervén, megfordítva az egyes események roppant tömegéből vonták el az általános törvényeket: úgy hasonlólag a jelenkor mütana is, mindinkább elejtven a régi phrasisokat, az egyes műben kezdi tanulmányozni a különféle korban és népnél divott művészeti elveket, és csak az egyes esetek tönkelegéből következteti és alkotja a művészetek fejlődésének törvényeit. Ma többé nem mondjuk, vagy legalább nem mondja többé az avatott, hogy „a művészetnek egy e d ü l i feladata a szépnek előadása“; mert az egyéni rokonszenven és idom bájon kívül minden tárgynak van másféle tárgyilagosa oldala és művészeti jogosultsága is; és mihelyest a mester képes ezt művészeti jellemében felfogni s anyagának és eszközeinek értelmében átteremtve előadni, mindig valódi művet fog alkotni, habár a tárgy úgynevezett szépséggel vagy eszménységgel nem bír is. S itt fő helyen áll az anyag és eszköz követelte átalakítás; mert drámában az esemény maga nem történik előttünk különböző helyen és időben, mert nem festünk hűssal, hanem színnel és ecsettel: „mert a szobroknak márványa másféle anyag, mint avagy a természetnek csontja és bőre, avagy a festészetnek vászna és festéke.“

Böhm mindezt átlátván, és átlátván már akkor, midőn a művészek és aesthetikusok még általán az érthetlenség tengerében úszkáltak, feladatául tűzte ki, oly művészeti történet megírását, mely eltérve az akkori fellengző modortól, valóságos gyakorlati oktatást nyújthatott volna a tanulónak; azonban az írás nem lévén kenyere, szét tekintett oly társ után, kinek járatossága az irodalom mezején ebbeli tulajdon hiányát pótolhatta volna. Különféle időben többen voltunk választottjai, de egyikünknek sem sikerült a célzt elérni; mert Böhmnek épen roppant előszeretete és tisztelete az élet és jellem iránt képezte a fő akadályt. Megszokván analysisét és ítéletét közvetlenül az analysált és megbírált tárgy jelenlétében alkotni, és közvetlen hatása után mondani ki, nem tudott szokni azon egyedül lehető irodalmi módhoz, mely általánosabb voltában halaványabban fest ugyan; hanem másrészt, midőn ezt tenni kénytelen, az egyes mű színénél magasabb szempontra emelkedik, s így rendszeresít, míg az egyes mű megtekintése alkalmával sokkal szűkebb körben kell megállapodnunk. Ebből pedig még nem következik, hogy a mütörténet halavány képét adhatja tárgyának,

hanem következik, hogy az olvasást saját szemünk látásával kell összekötnünk, hogy, valamint a természet vizsgálódásánál a tárgyat magát, még pedig számtalan tárgyat, úgy a művészeti tanulmányozásnál is számtalan művet kell megtekintenünk és vizsgálnunk; mert ez úton nem csak az egészszeni, hanem, azon kívül, a részlet egyes és egyetemes hatását is magunkba fogadjuk, és érzékeinkkel pótolhatjuk az írott szó hiányát s csekélyebb erejét; és ha ezután ily eleven tanulmányozás következtében saját tapasztalatunk eleve né teszi bennünk a fogalmat kifejező szónak súlyát, elegendő leendő annak kiejtése is arra, hogy bennünk az eszmék és tapasztalatok egész lánczolatát költse fel. És valóban ez történt bennünk Böhm egyes és csakis a mű-egyénre vonatkozó észrevételeinél is, midőn ily egyént nem csak az ismert másához hasonlókcal, hanem ellenkezőkkel is összevetvén, az általános törvényességre lettünk figyelmesekké, s innen tovább haladván következtetést vontunk az emberi léleknek egyetemes teremő cselekvőségére: mert ez jelenik meg leghathatósabban, legvilágosabban a művészetben.

Azonban a szándékolt művészet történetének létrejöttét akadályozta nem csak Böhmnek szokatlansága az irodalmi nyelvhez, hanem még azontúl gyakorlati életmódja is, szünet nélküli sokféle foglalkozása; mint bélyegvéső, mint a vészet-akadémiának igazgatója, végre mint gyűjtőnek nem csak ideje volt elfoglalva, hanem gyűjtése még nagy szenvedélyességgel is járt, sőt nevezetes idegességet is fejlesztett benne, úgy, hogy e miatt nem tudott felvergődni a lelki nyugalomnak azon álláspontjára, mely elkerülhetlen szükséges, midőn a sok évezred fáradozásait és fejlődését, ily feladatra bizonyosan gyöngé nyelvünk szavaiba akarjuk foglalni.

Végre nem felejtethet el még egy igen nagy akadályt, mely abban állott, hogy Böhm a vallást a művészetnek nem csak fő, a mit mindenki tesz, hanem egyedüli tényezőjének tekintette, mit csak ő tett; ezt pedig nem csak az emberi nem első fejlődésének, hanem minden korára nézve; és hogy e tekintetben soha sem volt és ma sem elegendő maga a vallásosság, hanem hogy itt elkerülhetlen szükséges a pozitív hit, még pedig korunkban a római katolika egyháznak lite. E nézetéből következett aztán azon igazságtalansága, melylyel korunk művészetének törekvését, mint egészben vallástalant, bírálhatta.

Ambár Böhmnek, ha csakis a fejlődési korszakot tekinti, tökéletesen igaza volt; mert a valódi művészet mindenütt a vallásos nézetekben vette eredetét, annak jelképességébe verte első gyökerét, sőt később is szoros összekötésben maradt a vallással s ezt szolgálja és szolgálhatja hathatósan kifejlődése legmagasabb pontján is: másrészt még sem tagadhatni, hogy érett korában a művészet sok ágának semmi köze a vallással, s hogy e korában töké-

letesen önállólag nyilatkozhatik és nyilatkozott is. S ezt Böhm hijába tagadta, sőt jobb meggyőződése gyakorlatilag diadalmaskodott ebbeli elméleti egyoldalúságán is, midőn például Rembrandt-ot egyik legelső mesternek ismerte el, daczára annak, hogy Rembrandt se római katolikus nem volt, se pedig ezen egyháznak szellemében nem fogta fel még szorosan vallásos tárgyait sem.

Midőn Böhm ezen gyakorlati jobb meggyőződésének nem akart kellő helyet engedni a művészet történetében, annak megírása szükségképen hajótörést szenvedett ezen világos logikai ellenmondás köszirtén. Itt széptani nem lehetett, e tekintetben társai nem engedhettek, ő pedig engedni nem akart. Sajnálattal emlékezem e gyöngeségéről, de szükséges ezt megemlíteni; mert a személyek arczképét nem festhetjük, de még nem is vázolhatjuk, ha a szükséges, az elvitázhatlan árnyékkal nem élhetünk; és mert Böhm példája egyike azon sok tanuságnak, mint kezdünk hijába az örök valóság ellen, és mint gyakorolja ez hatalmát felettünk még akkor is, ha egész erőnket megfeszítjük határának leküzdésére.

De ha Böhmnek ezen nem gyakorlati, hanem csak elméleti egyoldalúsága megakadályozta igen alapos nézeteinek és tapasztalatainak rendszeres műtörténetben foglalását; e nézetek még sem veszték el, nem haltak el vele; mert Böhm valóságos iskolát képezett; még pedig nem a művészi, hanem az irodalmi világban. A művészek hazánkiát kerülték, nagyobbára gyakorlatuk fölött pályczát törő nézeteit hasonló pálcza töréssel illették, általán egész működését csaknem tökéletesen ignorálták. Ellenben irodalommal, az ítészettel foglalkozó egyének, nem levén elfoglalva, mint amazok úgy színte a műkedvelők és ismerők is mindinkább figyelmesekké lettek azon sok új és gyakorlati eszmékre, sőt mondhatnók felfedezésre, melyekkel ő a művészet mezején föllépett, a melyeket gyűjteményének legcélszerűbben alakított egyetemességével igazolta. Ő igen kevés tanítványt nevelt saját művészet-mezején, hanem nevelt műismerőt és ítészt gyűjteménye és tárgyainak magyarázata által, s ezért is hatása eleinte inkább a tudomány, mint a művészet gyakorlati körében, vagy a bécsi akadémiában mutatkozott. Nem csalódom, midőn kimondom, hogy nagy részben Böhmnek köszönhetjük azt a lendületet, melyet az utolsó évtizedben a bécsi művészeti és régiségtani ítészet nyert, oly annyira, hogy a külföldi németek, kik ezelőtt meglehetősen lenézték a bécsiek irodalmi fáradozásait, már most kénytelenek tisztelettel és elismeréssel szólani, midőn e törekvést emlegetik.

A bécsi középponti archaeologiai bizottság évkönyvei és közleményei nem csak mérközhetnek akármely hasonnemű német vállalatnál, hanem a meddig Böhmnek két jeles tanítványa, Heider és Eitelberger e vállalat élén állott, túl is haladták tudományos értékben a többi Németország hasonló kiadásait; és miért? mert itt

többnyire Böhm tanaival találkozunk; itt eszméiből indulnak ki, itt a gyakorlati egyéni tanulmányozás a fő feladat, és a korbeli fejlődésnek világos előállítása a meglepő eredmény, s midőn az archaeologia és a műtészet elmellőzvé a „szép“ és „eszményi“ féle fellegző, hanem homályba burkolt fejtegetéseket, ezen állásponton megállapodott, és innen kezdte szeretni és magyarázni a művészeti jellemet: földéríthette egyrészt a történelmet, másrészt pedig képes volt körében az izlést is nemesíteni úgy, hogy jelenleg Bécsben nem csak a történelem tudománya sokkal magasabb ponton áll, mint hajdan, hanem az újonnan alakult művészeti és iparos muzeum, melynek élén Eitelberger működik, az iparcikknek nemesítésére is roppant befolyással bír.

S ez is Böhm kedvencz eszméi közé tartozott: az iparosok oktatása a jobb izlésű régibb minták útmutatásával.

És vajjon nem telik-e el keblünk tisztelettel oly férfiú iránt, ki, mint Böhm, magában állván, maga egyedül éveken át küzdve az elavult nézetekben sinlő tömeg ellenében, elvégre fáradozásaival mégis oda jut, hogy jobb kort ha nem idézhet is ugyan elő, azt előre láthatja, s kezdeményezéséhez lerakhatja az alapot.

De másrészt minő fájdalommal kell látnunk azon gyűjtemény felosztását, melynek segedelmével hazánkfia ily nagy eredményt birt létrehozni? Mily kettős fájdalommal, midőn megfontoljuk, hogy e gyűjtemény nálunk hasonló eredményt szülhetett volna, mint szült szomszédainknál, kik nem csak ezen, hanem számos más gyűjtemény birtokában, könnyen nélkülözhettek egyet, míg kivált e tekintetben, roppant szegénységgel küzdő hazánk még oly kincsről is kénytelen lemondani, melyet egyik vagyonban elég szegény, de ismeretlen dúsgazdag fia egykor neki szánt? A német példabeszéd szerint csak a gazdagnak adatik, de a tapasztalás szerint annak is, ki képes az ajándékot megbecsülni.

October 23-án a mathem. és természettudományi,
— 30-án a philos., törvény- és történettudományi,
— s végre közelebb, november 6-án a nyelv- és széptudományi osztályok tartottak ülést.

Az october 23-ki ülésben Győri Sándor rendes tag a matematikai műszavakról és fogalmakról értekezett. Ha értekezőnek minden ajánlott műszavát nem is tartjuk elfogadhatónak: tagadhatlanul sok jó szót is hozott javaslatba, s az újabb műszók egy részét alapos bírálat alá vetette. Nem osztozhatunk abban a nézetben mégis, a mit a math. osztály egy igen tisztelt tagja kifejezett, hogy a rosszul, a nyelv-törvényei ellenére alkotott, s az eszmét teljesen ki nem fejező műszókat, ha egyszer általános használatban vannak, hagynunk kell, a mint vannak, s nem kell újakkal felecsérelnünk, ha ez újak a nyelv törvényeinek inkább megfelelnek is, s az eszmét is jobban kifejezik.

Ugyanez ülésben Dorner József lev. tag Kanitz Ákos-tól, kinek nevével a növénytan terén már gyakrabban találkozhattak a szaktudósok, ily című értekezést mutatott be: „A varádics (Tanacetum) nem (=genus) körül tett tanulmányaim előleges kivonata.” Ez értekezés, melyre már ez ülés folytán alapos megjegyzéseket tön Dorner lev. tag, bírálás végett két tagnak kiadatott.

October 30 án Henszlmann Imre lev. tag Selmecz városa régi műemlékeit ismerteté. Az érdekes közlemény első része értekező jelentésének a bányavárosokban tett archaeologiai kirándulásáról szól. Itt csak tartalmát érintjük, igen röviden. Értekező szerint Selmecz környékén már a rómaiak, sőt előbb a quadok is üztek bányászatot. A legrégibb várost Vaniának (=bánya) hívták. A tatárok végkép elpusztították. — Selmecz legrégibb műemlékei IV. Béla korából, a XIII. század második feléből származnak. A német gyarmatosok a völgyben alatt épített várost Sebnitz vagy Schebnitznek nevezték. A legrégibb építészeti emlék a Szent-Mihály kápolna és a katolikus német község birtokában levő Boldogasszony-templom. Mindkét építmény sok változáson ment keresztül idők folytán. A XIV. századból egy műemléket sem mutathat fel Selmecz, a XV. ikből 5 templomot. A XV. század tehát a város fénykora. A XVI. században már a magán épületek is némi művészeti fényüzéssel építvék. A pártviszályok és vallásos üldözések a XVII. században aláásták a város jólétét, s így e korszak semmi műemléket nem tud fölmutatni. A XVIII. században csak a kalvária-egyház épült, azt sem mondhatni építészeti tekintetben kitünőnek. A csúcsives styl Selmeczen tovább fentartá magát, mint másutt; s a renaissance első nyomai a XVI. században tűnnek fel.

Henszlmann Pauler r. tag követte az olvasó asztalnál. H a j-nik Imre jogtudor s a nagyváradí akadémián a történelem és statisztika nyilv. rendkívüli tanára, ily című értekezését olvasá fel: „A zsidók Magyarországon a vegyes házakbeli királyok alatt.”

Az igen érdekes műveltségtörténeti vázlathoz a vonásokat, az okmánygyűjteményeinkben és évkönyveinkben található gyér adatokon kívül számos okirat szolgáltatta értekezőnek Pozsony, Sopron, Nagy-Szombat sz. kir. városok, s a m. kir. udv. kanczellária levéltáraiból.

Most, ez ülés tárgyai közül ki kell még emelnünk, hogy az akadémia, Henszlmann lev. tag lelkes előterjesztése, s az archaeol. bizottság ajánlata folytán elhatározá felhívni a kormány figyelmét a Böhm-féle műgyűjteményre, s annak megszerzését a nemzeti muzeum részére ajánlani, nehogy e nagybecsű kincs, mely Bécs műizlése kifejtésére oly nagy hatással volt, a december hó közepén tartandó árveréssel elvonassék hazánktól. Azon bizottságba, melyet netalán a kormány a műgyűjtemény megtekintésére kiküldend, Ku-

bínyi Ágoston muzeumi igazgató és Henszlmann Imre lev. tag ajánlattak.

November 6-án, a nyelv- és széptudományi osztály ülésében, egy ethnographiai és egy nyelvészeti előadást hallottunk.

Vámbéry Ármin lev. tag. a töröktatárságnak, mely Közép-Ázsiát elfoglalja, törzseit és lakhelyeit ismerteté, sajátlag tervét mutatá be egy nagy munkának, mely az érintett, még eléggé ki nem fejtett tárgyat, mire nézve csak e rövid értekezés folytán is több hibás véleményt megigazított, az eddigi összes tudományos kutatások és források teljes felhasználásával, saját úti-tapasztalataival kiegészítve, s nyelvészeti megjegyzéseivel is felderítve fogja előadni.

A nyelvészeti előadást Hunfalvy Pál r. tag tartá, Müller Miksa oxfordi tanár felolvasásait a nyelvtudományról ismertetvén.

Müller már 1862-ben közlé felolvasásai első részét, melyben a nyelvtudomány feladatairól és végczéljáról, a nyelvek osztályozásáról és jelleméről értekezik. Ezt az első sort ugyancsak Hunfalvy P. 1863. martius 2-án ismertette az Akadémiában. Azóta folytatta Müller felolvasásait, az angol, francia, gót, német, litván és sanscrit nyelveket tűzvén ki, melyek legközelebb érdeklik az angol közönséget. Az szeret tudomást venni a tudományok fejlődéséről, s mint Kelet-Indiának ura, politikailag is hivatva érezheti magát az árja nyelvcsaládról tett buvárlatokat megismerni, s érdeklődése által újabb nyomozásokra ösztönt adni. Hunfalvy most az új sort kezdé megismertetni, követvén előbbi eljárását, mely szerint bírálgatva ismerteti Müller állításait s a hol lehet vagy kell, a magyar nyelvtudomány történeteivel vagy jelenségeivel világosítja fel.

Minden nyelv alkalmas anyagokat nyújt tudományos tárgyalásra; a nyomozó előtt nyitva áll a világ, még sokáig nem lesz elfoglalva a tér, a melyen a nyelvtudomány forog. Vonzóbbá teszi azt a tudományt az élénk vita, mely folyvást mind tárgyának természete, mind eljárásának módja felett tart. „Azon kérdések, vajjon a nyelv a természet műve-e, vagy a művészeté? vajjon a nyelvek egy kezdetből vagy többől indultak-e ki? vajjon családok szerint lehet-e azokat osztályozni vagy sem? újra meg újra támadnak, s a nyomozók kénytelenek az alatt, míg legmélyebb vizsgálódásokba merülnek, míg köveket és meszet hordanak új épületek felrakására, kardot övedzve dolgozni, hogy minden pillanatban visszaverhessék a megtámadásokat.” Ez nyílgős állapot, de nem árt, mert a vigyázatra kényszerült nyelvészek annál szilárdabbá építik fel tudományukat.

Kétségek és kérdések támadának a magyar nyelvtudományban is, különösen a rokonsági kérdés heves vitákat idézett elő. A magyar nyelvtant illetve, a szó-elemzés, az igeidők meghatározása, a hangsúly stb. szinte kis irodalmat hoztak elő, a melyet ismernie kell annak, ki a magyar nyelvhez vagy tudományához szólni akar. Legújab-

ban — úgymond Hunfalvy — többi közt az „Új korszak“-ban is azt a véleményt fejezik ki, hogy a nyelvtudománynak fel kell hagyni aprólékosságaival, s magasabb nyelvészetre emelkednie. Ez azt teszi, hogy nem kell többé az úgynevezett akribia, azaz: hü szabatosság és pontosság a tudományban. Hunfalvy ebben veszedelmét látja a tudománynak, mely már a szép előadást követeli ugyan, de nem az alaposság árán.

Müller az angol és francia nyelvek participium praesensével azt a ténnyt mutatja meg, hogy a nyelvek újulásában (mert az angol és francia nyelvek a régi gót és latin nyelvekhez képest újak, vagy inkább megújultak) új szó-alkotási elvek kapnak fel. A szétmállott nyelvek izei ott vannak, mint kövesületek, s olyanokul használja az újuló nyelv is. Ez az eljárás, úgy hiszi Müller, csak az árja és sémi nyelvekben, melyek azért hajtogatási nyelvek (inflexionale Sprachen), lehetséges, nem pedig a turán nyelvekben is, melyeket ragozási nyelveknek (agglutinirende Sprachen) neveznek, s melyekhez a magyar is tartozik. Szókövesületeket lehetetlen volna találni a ragozási nyelvekben, úgymond Müller. Hunfalvy bőven értekezik ezen nyelvtudományi balítéletről, megmutatván, hogy a finn, ugor, török nyelvek számneveiben legalább annyi, ha nem több, szókövesületek találkoznak, mint az árja nyelvekben. A magyar és rokon nyelvek igéje pedig, épen e tekintetben is, kitűnik. Hogy miért hiszik Müller és mások azt, hogy a magyar nyelvben nincsenek ősi maradványok, melyek már érthetetlenek, s miért teszik azt egy sorba azon nyelvekkel, a melyek különös szokásoknál fogva meg-megváltoznak, arra, Hunfalvy szerint, magunk is okot szolgáltatunk. Többi közt egy angol tudós megismerteté egyszer Ballagi szótárának első kiadását, a melynek németül írt előszavában Ballagi arról dicséri a magyar nyelvet, hogy az 20—30 év alatt szinte megváltozott. Ezen elcsodálkozik az angol, s vele a nyelvészvilág, mely az európai nyelvek természetét ismeri. A magyar nyelv tehát olyanféle, mint a tahiti, a kafir nyelvek, azt következtették a megdicsért változásból. — Csekélységnek látszik az; de tudván, hogy a külföld az illető nyelvek természetéből a nép miveltségi hivattatására következtet: valóban nem közönyösek a tudományos balítéletek. Hunfalvy tehát helyre igyekszik azokat igazítani, egyszersmind figyelmezteti a hazai nyelvészeket, hogy subjectív felfogásaikkal ne szolgáltatassanak alkalmat az efféle balítéletekre.

F E Z E.

(A nagyobb halotti beszédben. — Külön értekezés „A bölcsészet Magyarországon“ című cikk 323. lapon *) alatt levő jegyzetéhez.)

Nyelvemlékeink sorában első hely illeti a két halotti beszédet. Elég, hogy Révay értelmezte, bonczolgatta, s magyarázatával, elemzéseivel nagynemű mutatványát hozván elő a nyomozó és hasonlító nyelvészetnek, alapot vete újabb irodalmi nyelvünkhöz. Tökéletes világosságot azonban ő sem deríthete mindenre. Különösen a *f e z e* szó, utána is, mint egy darab homály fekszik ott a szövegben, kijátszva mindeddig a próbálkozók igyekezetét folytonosan. A szó titka nincs fölfedezve. Alkalmasint messzi keresték az igazságot, mely, mint rendesen, közel van.

Mióta e tisztas ereklje irodalmi napra jutott, olvasták, irták, értelmezték, de csak találgatták. A szó, mint tudjuk, nem gyök, hanem birtokragos név *fej-e*, *kez-e* formájára, melyben a gyök, a legegyszerűbb s világosabb olvasás szerint, *fez*. Nem hiszem, hogy tisztább írással maradt volna fel szavunk a régiségből. Olvasása is világos. Olvasták pedig Faludi, Révay, Kassay, Döbrentei, Hunfalvy. Azaz Faludi nem olvasta, hanem csak irta, mint lelé. Révay a véghangon módosította, melyet olvasva *fesz-nek*, s benne a *fesz-es*, *feszít*, *feszül* stb. szócsalád gyökét látta és vette a *terj*, *terjed*, *terjeszt* értelmében. Kassay, Döbrentei az első hangon változtattak, olvasván az *f* hangot *v* gyanánt s megtartván Révay olvasásából az *sz* hangot; a mikor lett *vesze*, melynek gyöke *vész*, mint *esze* alaknak *ész*. Hunfalvy a *finn pesä* magyar mását vélte benne, mely a *feze* alakhoz közel jár és talán *fész*, aztán *fesze* lett, most pedig *fészek* (nidus, Nest) alakban, értelemben isméretes. E három magyarázatnál többet nem ismerek, talán nincs is; de lehető.

Révay olvasása, *fesz*, valószínű. Azonban a magyar *fesz*, *fesz-es* soha nem jelentett *expansust* vagy *expansiót*, mint az értelmező latin szöveg *mortis expansus* akarná. A *fesz* me-revség és nem *terj*. Vagy ha *terj*, oly korlátolt, erőtetett az, mely mozgátlanságot fejez ki, megkötvén a terjedés rugalmát. A *fesz-es* nem *terjed*, hanem *reped*, *törik*, *sza-kad*. Törik, de nem haj-

lik. Feszés ruha, üveg, cserép, jégesap, gipsz-alak, mind merev jószág. Feszben a mechanikai mozgás elérte határát, melyen nem haladhat; benne a terjedés meg van ülve: feszület. A magyarázat pedig azt akarta érteni, hogy a tiltott gyümölcs evése vitte át, vagy terjesztette ki a poklot és halált Ádámra és mind ő nemére. A halotti beszéd szövege, ha feze csakugyan fesze, a magyar elmének már nem jelenthetne mást, mint azt, hogy Ádámban megfeszült a halál, megkötött a bűnnek terjedése, s hogyan feszülhetett, azaz terjedhetett volna ki hát minden maradékaira? A halálnak feze, világos, hogy nem *mortis expansus*, hanem inkább *mortis fixus* volna, ha ez is jól lehetne mondva. Megjegyezvén, hogy Révay a szöveget általában jól értette, de a szót rozsul fordította, alkalmazta: értelmezésétől, a feze alakra nézve, elállunk.

Elállottak ettől az utána következő magyarázók is teljesen. A Kassay-Döbrentei-féle magyarázatot, a „halálnak és pokolnek feze és mind ő nemének” szöveget, a Magyar Nyelv Szótárának írói szerint így kell érteni: „Halálnak és pokolnak vésze (feze) nem azt teszi, hogy a halál és pokol veszett el, hanem a vészt, mely a halállal jár: halálvész, pokolvész, mint szélvész, dögvész, csatavész.” Ez a magyarázat (l. a Magyar Nyelv Szótárát fesze szó alatt) is csak valószínű, melynek alapja ráfogás. Szélvész nem azt teszi, hogy a szél veszett el, de nem is azt a kárt, veszedelmet, romlást, a mely vele jár, hanem a szokottnál nagyobb, sőt rendkívüli mértékét a szél rohamának, erejének; Ádám pedig azért, mert halálnak vésze lön, nem halhatott meg jobban, mint ahogy meghalt. Olyan igaz ez, mint Berei Farkas ama verse:

„A ki egyszer meghal, többször meg nem halhat,
Ítélet napjáig még eleget alhat.”

Ha mégis Ádám csakugyan halálnak vésze vagy halálvész lett: ez igazán azt tenné, hogy benne rendkívüli foka fejlődött ki vagy gyült meg a halál pusztító erejének, mint dögvész időben a pestises, rákos betegekről tartják, kiket aztán veszteglésre kárhoztatnak épen azért a végeken. A halálvész képze Ádámra nézve semmi fokot, mértéket nem ad, mert halálvész idő nélkül is hálnak az emberek. Ama fenséges, metaphysikai felfogással meg egyáltalában nem lehet élnünk, hogy Ádámban képesleg minden ő maradéka megvolt, így pusztíthatott is milliók apjában a halál. Az épen szóban levő halotti beszéd a szentirók felfogását lehet észrevenni, nálok pedig egészen másképen van előadva ez a fesze vagy vésze. A Kassay-Döbrentei-féle magyarázat is elesett.

Jobbnak, sőt ezáfolhatlannak hitte Hunfalvy a finn pesä hasonlagát, mely szerint Ádám „halálnak és pokolnak fészke lön és mind ő nemének.” Ha ez nyelvhasonlítás, akkor igen kevés kell hozzá, hogy a tudományt se tartsuk mindenre elegendőnek, mert annak is lehet meséje; van is, mihelyt annyi fogatik reá, a meny nyinek nem ura. Valóban e magyarázatot a leghívebb nyelvhasonlí-

tók is elvetették; mert mint a Magyar Nyelv Szótár írói mondják, ha az első mondatból „halálnak és pokolnak fészke“ nagy erőtetéssel valamely értelmet ki is csigázhatnánk, de a másik mondat „és mind ő nemének“ (t. i. fészke lön az által, hogy evék a tiltott gyümölcsből) teljesen érthetetlen marad. — Így a Szótárírók. Ha ők mégis a Kassay-Döbrentei-féle magyarázathoz hajlanak, szintén oly nagy erőtetve: ez megint érthetetlen; legfőlebb azon antagonizmust képviseli, melyben Hunfalvy velök, s ők vele állanak.

Révay értette, mint mondtam, a szöveg célzatát általánosan, Döbrentei sejtette két szó hasonlatát a magyar nyelvben, Hunfalvy szintűgy két szót két nyelvben; sejtette, mondom, mert mind a kettő alkalmazta rosszul vagyis grammatikán túl felejté egyrészben a bibliai szövegszerűséget, másrészben, ha ez nem volna is fő dolog, a logikumot és a nyelvszokást.

Ez a régi rejtély, melyen, Hunfalvyval szólva, annyit „kinlód-nak és kinlód-tak nálunk“, meg fog nyilatkozni. Legelsőben is mondom, hogy a halotti beszéd vitás szövege a bibliai és magyar nyelv szellemében tökéletesen jól van tartva; ellene akár nyelvi, akár logikai szempontból lehetlen valamit felhozni. Abban nem csak helyes, kétségsbe vonhatlan magyar kifejezés, hanem a kifejezésben Pál apostoli tan is van feltartva időnknek, s bátran mondhatjuk, hogy a rómaiakhoz írott levél VI. részének 23. verse után és szellemében íratott. Ha szükség volna reá a római levél V. VI. részének egész tartalmát előadhatnók, de itt nem tanról, hanem csak a tan szellemében írott magyar szövegről van szó. Az idézett 23. versben ez olvasható: „halál a bűnnek zsoldja.“ *Οφωρια**) *της ἀμεμαρτίας θανάτος*; (Wetstenius); Stipendia peccati mors (Béza). Der Tod ist der Sünden Schuld. (Luther). A bűnnek zsoldja a halál. (Félegyházi, Heltai, Károlyi G. Káldi). Tegyen ez bármit theologiai szempontból, mellőzzük; hanem hallgassuk meg a fennebbiek nyomán, hogyan lehetne kikerülni magyar szövegünkben, a kirívó eredetű zsold kifejezést. A görög és latin szöveg így is volna fordítható: halál a bűnnek díja; a német (Schuld) talán jobb volna így: „halál a bűnnek lakolása“; de a „halotti beszéd“ nyomán jól magyarul csak így lehetne: „halál a bűnnek feze.“ Mert úgy hiszem, hogy a halotti beszéd eme kifejezése valamely régi bibliai fordításon vagy tanulmányon alapszik, melyet a magyar biblia-fordítók már nem találtak vagy nem is találhattak meg többé, s a halotti beszéd oly sokkal előzi meg a mi bibliáinkat! Ha már most a halotti beszéd feze helyére zsoldot teszünk, ily szöveg fog előállani: Ádám „lön pokolnak és halálnak zsoldja és mind ő nemének.“ E szöveg, úgy látszik, érthető; de érthetőbb így: „lön pokolnak és halálnak díja“, legért-

*) Nem classikai, hanem új szövetségi jelentése zsold; egyébiránt az, mi a latinos *Obsonium*.

hetőbb pedig így: „halálnak és pokolnak lakolása és mind ő nemének.“ Azonban ez még nem feze; így ennek világosságának s értelmének kell utána járni.

A szó közelismerés szerint három hang. Az első, utolsó meg van próbálva, cserélve Révaynál, Döbrenteinél. A középső volna még megmozdítandó, de nem merem, hanem olvasom a mint van. Erre engem a nyelv mai és népi élete, úgyszintén ereklyéi a múltból teljesen feljogosítanak. E jogommal tehát élhetek. Nép nyelvén az *e* hang igen gyakran mozdul és helyt ad az *i* hangnak, az értelem legkisebb változása nélkül. Kegyelmed *k*igyelmed, tencs *t*íncs, kelés *k*ilis, kelincs *k*ilincs, belezna, *b*ilízna, tééd (Szabolcsban összehúzva *téd*, másutt) *t*ééd, *e*mez, *i*mez, *e*smér *i*smér, eredj *e*rigy, messze *m*esszi, hertelen *h*irtelen, eránt *i*ránt, Legénye (falu Zemplénben) *L*egínye, *i*genyes egyenes, *f*ered *f*ired, Csere Cseri, stb. *p*endely *p*indő stb.; palócz vidéken *e*, más helyeken *i* hang: *v*errad *v*írrad, *v*elág *v*ilág, *v*ella *v*illa, *k*erály *k*irály, *h*rába *h*íába, *e*skola *i*skola, *E*stván *I*stván, stb. Honosított szókban: *E*mericus *I* mre vagy *H*ímér, *re*li'qu'ae, *e*reklye. Ilyen a persa *k*endsch, *d*eszt: *k*íncs, *t*iszt stb.

Nyelvemlékeinkben a *k*encs (Szt. Katalin legendája) még divatos, de divatos ma is a székelyeknél (Kriza); *k*enchies Erdell: *k*íncses Erdély, Mátyás korában. *E*de, *e*tt, *k*ed'g, *e*lyen, Báthory László bibliájában az, mi ma: *i*de, *i*tt, *k*ed'g (pedig), ilyen. *E*s, *k*eván, *e*smég, *e*nne, *m*enye (Szt. Domonkos élete) ma: *i*s, *k*eván, *i*smég, *e*nnyi, *m*ennyi. Hasonlóul *a*nne, *e*lyen, *e*smég (Szt. István leg. Érdy-codex) *a*nnyi, *i*lyen, *i*smég. *K*er'ngetéđ, *k*ees (Emlékdal Mátyás *k*. halálára), *k*er'ngetéđ, *k*ies stb. szám nélküli példák a régiségben. *L*élé őket aluttokban (Virágvas. passió. Döbrentei-cod.) *l*elé; a veres tengernek mélysége *e*l'födözé (Báthory bibl.), *f*edözé; *s*ímmi (Szt. Dorottya életében) *s*emmi; de sehol annyi ártatlan, szabad cseréje a két hangnak, mint épen a nagyobb halotti beszédben, hol a *f*eze előfordul. Az egy mind szó, melyet ma tán az egész magyar világon senki sem olvas és ejt másképen, nyolczszor jó elő és ugyanannyiszor mend alakban; úgyszinte hon, *k*éassátok, *h*on, *k*íassátok (kiáltsátok) helyett; továbbá *m*ig-e, *k*egy'đjen, *i*gg, *b*elé, azaz: *m*eg, *k*egyedjen, *e*gy, *b*ele. – Mindezen példákat én rendesen, vagy betű szerint olvasva is a mai gyakorlat szerint veszem, s a mend szóban csak azért, mert *e* áll ott, a hol ma *i* hangot ejtünk, soha nem láttam mást, mintha mind alakban olvastam volna. Így vagyok épen a mend hasonlaga után a *f*eze szóval is. Én ezt veszem, a mint mondjuk, írjuk ma: *f*ize; s lehet hogy ha így iratnék, amúgy olvasnám, annyira egy a kettő, úgy nincs köztük semmi különbség. *F*e s z e, *v*e s z e (vésze), *f*é s z e k hát mind csupa fölösleges mesterkélés. Több bennök a tudomány, mint a szerencse.

Ádám bűnös lett, megeván a tiltott gyümölcsöt és méltó a halálra. Elvette díját. De ez a díj nem kitüntetés, mint a dísz, dícs rokon szók után sejteni lehetne, hanem büntetés; a magyar nyelv szokta használni. A rossz ember bűnhödve elveszi gonoszága díját.

Ez az alapeszme rejlik a halotti beszéd szövegében; ezt teszi ki a feze vagy fize és a belőle származó fizet ige magához képest. Csak-hogy a fizet igénél tartunk el a commercialis világ nyelv szokásától, mely a fizetés alatt csupán a pénz fogalmát, fogalmát érti. Az élet, a nyelvemlékek itt sem hagynak el. — Fizet a gabna, a vetemény jól, rosszul az idő és munka szerint. Fizet mint a köles (km.) Fizet az adós, ki magát a fizetésre kötelezettnek tudja. Adós, Fizess (km.). Fizet az Isten kinek-kinek az ő érdeme szerint. A méltatlanságot szenvedő szegény ember átka: Fizessen meg neki (ellenségének) az Isten. Befizet, annyit tesz: boszút áll valakin, például a kinek haragosa, felgyújtja csükrét, házát. De az alkuvilágban sem pusztán pénzzel történik a fizetés. A szolgának, tisztnek van szegődsége, mely szerint jár neki pénz (husz, harmincz forint) és más (péld. természetménybeli) fizetése. Utoljára fizetés minden tartozás, melylyel köteles vagyok, legyen pénz, vagy hála dolga az egész, péld. a gyermek azzal fizeti meg a szüle költségeit, ha jól tanul; hálával, hálátlansággal fizet; bőrével fizet stb. Fizetés, a mi elkerülhetlen. Rosz életnek betegség a díja. A ki született, meg is kell hálnia; és ez értelemben zengi a katolikus népi ének a sirnál: Megfizettem én már az életnek zsoldját. — Csudálom is, hogy a feze, ha csakugyan változtatnak betűin, nem olvastatott inkább víz, vez (vissza vessza) alakban; minthogy a fezet, fizet igével viszonyosság eszméje szokott együtt járni.

De utoljára is a feze hallgatagsága meg van törve. Az a mai fizet ige gyöke. Ilyen igéink még néhány: vezet, szeret, követ, nevet. Ezekben az et képző, de gyökük holt gyök, az egy vez gyökön kívül, melyből a vezér, vezérség stb. származtak, megjegyezvén, hogy ennek is épen úgy lehetett víz, vez kettős alakja, minő a fiz és fez; legalább az idegen nyelvekben vezir, vízir stb. alakok ide mutatnak; és a vez gyöknek hasontársa a fez, igékül pedig rokon alakulások vezet és fizet.

A fizet értelmét az irodalom is jól tudja. — Pesti Gábornál (Meséi. Kiadja Toldy. Pest, 1858.) a 10. lapon Aesopus életében olvassuk: „papjai kérék Diánát, hogy Aesopusnak hálálatos „fizetést“ tenne. Ez jutalom. Ugyanő nála „az farkas és bárány“ meséjében (26. l.) a farkas így szól a bárányhoz: „atyád is anyád is mindenkoron csak ellenem járnak, de te ma megfizetsz nekem.“ Ez visszatorlás. De mondhatta volna a farkas így is: „én ma neked megfizetek.“ — Pataki Füsüs János jeles prózáirónk „Királyok tüköre“ (Bártfa 1626.) 65. lapján írja: a király igazaknak jutalommal, az gonoszoknak büntetéssel „fizet“, azaz: érdemök szerint. És így a fizetés a magyar nyelvben csaknem mása nélküli szó. „Búsuljak vagy örvendjek, egy a fizetés. Elfelejtésnek, nem tudásnak, egy a fizetése“ közmondásokban jelenti azt, mire végeredményben kimegy valamely dolog: jutalom, a mely mindig utoljára következik. Mondom a fiz, fizet mása nélküli szó. Akár büntetés, vagy jutalmazás, akár végeredmény

vagy következés értessék alatta, ott a hol áll a feze szó a halotti beszédben, érthető, világos, de nekiünk el volt veszve, vagy inkább elhomályosodva és kinlódtunk vele az értelem és nyelv rovására. Vétések most a feze büntetés, díj, lakolás vagy végeredmény jelentés szerint, mindegy. Legyen zsold vagy Schuld: mindkettő fez vagy fiz; mindkettőt fizetni kell. Meg kell fizetni az élet zsoldját, meg kell fizetni mind, „mivel csak tartozunk.“ Íme a nyelv gyermekes bölcsesége. A törvényes büntetés birság; az isteni törvény vagy természet szerint való büntetés fez vagy fiz. Nem mondjuk: „fizessen meg neki a bíró,“ ki a világi törvény nevében jár el; hanem mondjuk igen is: „fizessen meg neki az isten,“ azaz: bánjék vele az ő változhatlan, örök igazsága szerint. Ez a nyelvszokás igen fontos; és a feze kifejezés úgy a magyar nyelv, mint a szövegszerűség érdemében is törvényes, szabályos; az elvont vagy holt gyök fiz vagy fez, mely elsőbb alakot a Magyar Nyelv Szótárának írói is megállapítanak, föl van élesztve, mondhatjuk: resurrexit. Halál a bűnnek feze. Ádám bűnbe esett. Ő a halálnak feze, és mind ő nemének; azaz: mindnyájan tőle származván, mindnyájunkra kiterjedett az ő adóssága, Schuldja; vagy Pál apostol szerint: „egy ember által bejött a világra a bűn és a bűn által a halál.“ Benne mindnyájan vétkeztünk, tartozunk, lakolunk. Nincs szó nyelvünkben, mely ide alkalmasabb volna. Így a feze.

A mi e fölelevenített igaz magyar szó becsét irodalmi szempontból, annyi sok idő múlva, megállapítaná, s e fölfedezésből gyakorlati hasznót mutatna: nem lenne más, mint ha elfogadtatnék a német Schuld jelentésére. Tudjuk, hogy e német kifejezés is zaklatta egyszer nyelvészeinket. Döbrentei Müllner Schuld drámáját fordítván, véteksúly összetett szóval magyarítá, Szemere Pál a ró igéből rog alakot csinált a Schuldra, mely kinek-kinek tartozása, rovása, elutasíthatlanul lefizetendő tartozása, például a tragoeédiákban Antigone vagy Lear feze. A szó megvan régebben, mint az európai, különösen német műveltség előkelő befolyással lett volna reánk, tehát a zsold használata előtt már volt szavunk, de feledők. A zsold német befolyás. Értelme, a mint megmutatám, egész sereg szóban, kifejezési árnyalatok szerint él a népben és irodalomban századok óta. A halotti beszédben pedig éppen Pál apostol tanát örizte meg; így igazán lelki szükségéből, mely a keresztyén tudomány szüksége is, credett a legmagyarabb szószármaztatás törvénye és szabályai szerint. A fiz és fez közül kétségkívül az utóbbi olvasásnak kellene megmaradni. A fiz már el van kalmárosítva, a járó-kelő, adó-vevő forgalom által; a fez még fentartaná a régiség ízét, kenetét; s kielégítené a nyelv szükségét, mint valóságos erkölcs és vallásbölcseleti és magyar alak.

ERDÉLYI JÁNOS,

TARTALOM.

NYOLCZADIK FÜZET TARTALMA.

	Lap.
FISCHER KUNO „GOETHE FAUSTJÁRÓL.“ — Nyílt levelek Szász Károlyhoz. — Szász Bélától.	3
A SAJTÓ- ÉS NYILATKOZÁSI SZABADSÁG TÖRTÉNETE AN- GLIÁBAN 1760 — 1860. — Thom. Erskine May után. — Negyedik közlemény. Vége. — Barsi Józseftől.	54
GYEJCS VEZÉR ÉS KORA. 972—997. — Első közlemény. — Sza- bó Károlytól.	81
A CZIGÁNY ÉS VISZONYA ZENÉNKHEZ. — Első közlemény: A czigányok eredete. — Bartalus Istvántól.	107
IRODALMI SZEMLE. — I. Az élettani tudományok előhaladásáról. — J. F. — II. Gróf Illésházy István följegyzései 1592—1603. — Második közlemény. — Garádytól.	120

KILENCZEDIK FÜZET TARTALMA.

GYEJCS VEZÉR ÉS KORA. 972—997.—Második közlemény. — Szabó Károlytól.	149
ERDÉLY, MAGYARORSZÁG KIEGÉSZÍTŐ RÉSZÉ. — Jogtör- ténelmi tanulmány. — Második közlemény. — Sándor Jó- zseftől.	176
AZ ORSZ. MAGY. GAZD. EGYESÜLET KÉT EMLÉKIRATA ÉS HAZÁNK VASÚTI KÉRDÉSE. Térképpel. — Lónyay Menyhérttől.	244
A CZIGÁNY ÉS VISZONYA ZENÉNKHEZ. — Második közlemény. — Bartalus Istvántól.	290
IRODALMI SZEMLE. — I. Monumenta evangelicorum augustanae confessionis in Hungaria historica.—etc. — Fabó András- tól.—II. A ballada elmélete. — III. Az első Zri- nyiek. Irta: Salamon Ferencz. — IV. A nemze- tiségi kérdés. Irta: Bárány Eötvös József. — V. Bárány Jósika Miklós Emlékirata.	309

TIZEDIK FÜZET TARTALMA.

	Lap.
A BÖLCÉSÉSZET MAGYARORSZÁGON. Első könyv: Bölcsészeti előkor.—Első közlemény.—Erdélyi Jánostól.	321
A SIVATAGON. — Vámbéry Armintól.	358
AZ ÚJABB TERMÉSZETTAN IRÁNYA. — Greguss Gyulától.	366
BURNS. — Írói jellemrajz, Carlyle után közli Székely József.	380
IRODALMI SZEMLE. — I. A legújabb franczia szépirodalom. — G. Á. — II. Hidvégi Mikó Ferencz históriája 1594 — 1613. — Garádytól. — III. Büntető jogtan. Irta Dr. Pauler Tivadar, kir. tanácsos, kir. egyetemi rendes jogtanár, a magyar tud. akadémia rendes tagja. — Matlekovits. Sándortól. .	417
MAGYAR TUD. AKADÉMIA — 1865. october, novemberi előadások.	450
FEZE, azaz lakolása. A nagyobb halotti beszédben. — Külön értekezés „A bölcsészet Magyarországon“ című czikk 323 lapon *) alatt levő jegyzetéhez. — Erdélyi Jánostól.	465

Magyarország VASUTI-TÉRKÉPE.

Melléklet
az olcsó vasutak tárgyában kiküldött bizottmány
jelentéséhez.

